HET MAATSCHAPPELIJK LEVEN ONZER VADEREN

IN DE

ZEVENTIENDE EEUW.

v.d Kellen get. op steen. Lith v Emrik & Binger

KRAGEN WASCHVROUW.

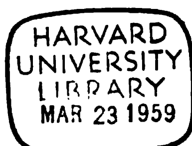
HET MAATSCHAPPELIJK LEVEN ONZER VADEREN IN DE ZEVENTIENDE EEUW.

BESCHREVEN DOOR

DR. G. D. J. SCHOTEL,

MET PLATEN.

HAARLEM,
A. C. KRUSEMAN,
1869.

Gedrukt bij Gebr. van Asperen van der Velde, te Haarlem.

INHOUD.

VOORBERIGT.

Het was aanvankelijk mijn plan, in drie deelen een overzigt van het huishoudelijk, maatschappelijk en kerkelijk leven der Hollanders in de XVIIe eeuw te geven; doch gewigtige redenen bewogen den uitgever mij te verzoeken mij tot twee deelen te bepalen. Ik was dus verpligt mijn plan te wijzigen; menig hoofdstuk dat eigentlijk tot het derde deel behoorde, in het tweede op te nemen, en andere, die voor het tweede deel bestemd waren, ter zijde te leggen of te besnoeijen. Het is echter geenszins het voornemen de nog in scriniis berustende onuitgegeven te laten, maar die van tijd tot tijd te vlechten in het periodieke werk, dat de uitgever, onder den titel van *De Oude tijd*, met den aanvang van het volgend jaar zal in het licht beginnen te geven.

Een der beoordeelaars van het werk wenschte dat ik mij niet bij *Holland* alleen mogt bepaald, maar de zeden en gewoonte van de *Nederlanders* der XVIIe eeuw geschetst hebben. Zulks lag echter geenszins in mijn plan, en verbood ook het bestek dat mij was voorgeschreven. Dáár echter, waar het pas gaf, heb ik niet verzuimd ook van de zeden der bewoners der overige provinciën in die eeuw te gewagen.

VOORBERIGT.

Zoo iemand, ben ik overtuigd van het onvolledige van mijn werk, en toch is het de vrucht van den arbeid van vele jaren. Honderden min bekende en zeldzame werken, wier titels ik, om de aanteekeningen niet te zeer uit te breiden, niet kon vermelden, zijn door mij geraadpleegd, en meest alle blijspelen uit de XVII[e] eeuw, in bezit der *Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde*, doorbladerd. Daarenboven maakte ik ook gebruik van den letterschat onzer akademische bibliotheek, en dank ik den hulpvaardigen en kundigen custos, den heer Emeis, de kennismaking met menig mij onbekend en allerzeldzaamst boek. De baron van Heemstra van Froma en Eibersburen gaf mij den vrijen toegang tot zijn rijk kabinet van vaderlandsche oudheden. Onze vaderlandsche dichter Dercksen bood mij zijn hulp in het nazien der proeven aan. Hun allen betuig ik mijn opregten dank en niet minder het publiek, dat zijne belangstelling ook in dit resultaat mijner navorschingen heeft getoond, en mij alzoo aangemoedigd op die baan, naar mijne geringe krachten, voort te gaan.

Leijden, October 1868. DR. G. D. J. SCHOTEL.

HOOFDSTUK I.

DE TAVERNE.

Wanneer wij een blik slaan op de stadsgezigten, door bekende en onbekende meesters in den loop der XVIIe eeuw op doek of papier gebragt, dan erkennen wij, in weerwil der groote veranderingen die sedert hare uiterlijke gedaanten ondergingen, de steden die wij bewonen of bezochten. Meest alle waren toen omringd met hooge steenen muren of aarden wallen, met vooruitspringende bolwerken en spitse torentjes, vol kijk- en schietgaten, door breede en diepe grachten van de singels gescheiden. Deze muren en wallen werden echter sedert de afschaffing der steenboeten niet altijd zorgvuldig onderhouden, waren aan weêrszijden met boomen beplant en verstrekten de vreedzame burgers tot aangename en lommerrijke wandeldreven. Tusschen de wallen ontdekte men hier en daar kleine poortjes, die naar de grachten leidden, terwijl de vier of meerdere hoofdpoorten door val- of ophaalbruggen met de buitensingels of de landwegen gemeenschap

hadden. Hier en daar vond men nog wel een oude poort tusschen zware ronde torens, doch reeds in de XVIe eeuw waren de meeste verdwenen en door andere vervangen, die meer tot versiering dan tot versterking der stad dienden. Meest alle waren van blaauw arduin opgetrokken, hadden vierkante of ronde torentjes met slaande klok en uurwerk, en twee of drie verdiepingen. Op de bovenste vergaderden sommige gilden, ook wel de rederijkers en de schilders; de benedenste diende deels tot wachthuis, deels tot woning van den portier, een beëedigd stads-dienaar, die verpligt was de poort op bepaalde uren, in den stads-almanak voorgeschreven, te openen en te sluiten en de sleutels naar den regerenden burgemeester of het stadhuis te brengen en wederom af te halen. Boven de lijsten prijkte, zoo buiten- als binnenwaarts, het wapen der stad, en in de lijsten waren tijdverzen of latijnsche en hollandsche kreupelverzen op merkwaardige gebeurtenissen, bij of in den omtrek der poort voorgevallen, of wel het jaar der stichting en de namen der stichters met vergulde letters gehouwen, terwijl overal met kunstige hand beeldhouwwerk was aangebragt.

Nog ziet men dat beeldwerk op sommige poorten, die door hamer en moker gespaard bleven, zoo als aan de Groot-Hoofds-poort te Dordrecht, in 1619 hernieuwd en voorzien van eenen ronden met koper bekleeden koepel, waarboven zich een torentje verheft. Aan de buitenzijde is afgebeeld de dortsche stedemaagd met het wapen der stad in hare handen, omringd door de wapens der verschillende steden en gemeenten, die in vroeger tijden verpligt waren in de grafelijke oorlogen de banieren der stad te volgen, en dit onderschift:

"*Flos nobilium urbium*
"*Semper te bona pax amet*
"*Et te semper amantibus*
"*Cedant omnia recte.*
"*Pax civium et concordia*
"*Tutissime urbem muniunt.*"

Vroeger was deze poort aan St. Cristoffel gewijd en las men onder zijn beeld:

"*Christophore sancte,*
"*Virtutes sunt tibi tantae,*
„*Qui te mane videt,*
"*Nocturno tempore ridet;*
„*Illa namque die*
"*Mala morte uon morietur.*"

Boven de in 1609 gestichte Spoei- of Spuipoort aldaar las men deze opschriften:

"*In 't jaer* 1418 *belegerde hier dese stad fier*
"*Hertog Jan van Brabant magtig,*
"*Maer wiert verdreven door Gods hand krachtich.*
Soli Deo gloria."

en:

"'*t Land en water dat men hier ziet,*
"*Waren* 72 *parochyen, na kronijks bediet:*
"*Geinnundeert door 't water krachtig,*
"*In 't jaar* 1421 *waarachtig.*"

Onder de voornaamste poorten van Rotterdam muntte vooral de Hoofdpoort uit. Zij was voor het grootste gedeelte van blaauw arduinsteen opgehaald en pronkte, zoo aan de binnen- als buitenzijde, met het wapen der stad tusschen twee groote leeuwen. Boven het wapen aan de binnenzijde stond het volgende tijdvers uitgehouwen:

"*Den* 9 *Juny, 't werd u klaar voorgestelt,*
"*Heeft Arent Ysbrands, oud zijnde zes jaren,*
"*Den eersten grondsteen aan deez Nieuw poort gestelt,*
"*Als: U. V. Beest en S. Bouwaal Fabrijkwerkers waren.*"

en onder het wapen:

"*Est Leo cunctipotens, pulchrae qui moenia portae*
"*Servabit, qua Rotta fluit, qua terra virescit.*"

Aan den Maaskant of buitenzijde las men:

„*Nisi Dominus custodierit Civitatem, frustra vigilat, qui custodit eam.*

Te Delft.... doch genoeg. Wij meenen met deze proeven te kunnen volstaan en verwijzen den lezer naar de stedebeschrijvingen en de platen van Rochman en Rademaker. Liever treden wij een der poorten, b. v. van Dordrecht, binnen, en nemen een kijkje in deze oude stad, die nog in het begin dezer eeuw in uiterlijke gedaante weinig van hare vroegere in de XVIIe verschilde..... Al aanstonds vallen ons de menigte huizen met luifels en uithangborden in het oog. De laatste zijn, gelijk ook het beeldwerk op de eerste, doorgaans zeer goed geschilderd.

Dordrecht was reeds in de XVIIe eeuw om hare uithangborden en schoone vrouwen beroemd.

"Wilt gij (dus luidde het oude rijmpje) een schoon wijf of een erg,
"Zoo gaat naar Gorkum of den Berg.
"En komt ge er een te kort,
"Zoo gaat en zoek te Dort."

Jammer dat de heeren van Lennep en ter Gouw hunnen arbeid niet een dertigtal jaren vroeger aanvingen: geen stad gewis had hun een voortreffelijker oogst opgeleverd dan deze. Vooral muntten de herbergen, tavernen of tavaren, -- "heb ick niet in de kroegen en tavarens mijn leven meest versleten?" leest men bij Bredero — die men in de nabijheid van alle poorten vond, in dit opzigt uit. Op sommige stonden in de XVII eeuw flapkannen, kroesen, pimpels, fluiten, vaatwerk; op andere, vorstelijke en hooggeplaatste personen, die er in gelogeerd hadden; ook wel dobbelsteenen en kaartspelen, soms spelende en drinkende gezelschappen afgebeeld, met de volgende onderschriften, die echter veel minder de dortsche dichter- dan het schilderwerk hare schilderschool tot eere verstrekten.

"Die lustigh op den prins wil drincken,
"Sal ick de beste wynen schincken."

"Die hyer in lyefd is aengeseten,
"Can als een prins drincken en eeten."

"Een hollent paert loopt na de stal,
"Hier drinckt men lustich met geschal."

"Een engel in het hemelrijck,
"Wort een die soopjes drinckt gelijck."

"Wilt hyer nyet langhe resolveren,
"De waert schenckt yeder na syn begeeren."

Doch niet altijd beantwoordde het innerlijke aan het uiterlijke, en op vele herbergen was het woord van Tiisken van der Schilden (1611) toepasselijk:

"De geachtste huysen hanghen de beste teeckens uyt om prys,
"Sy doen, gelyck een deel, die met een schoonen schyn
"Uiterlick toonen dat se inwendich niet en syn."

Algemeen toch was de klagt over de bedriegerijen der waarden. Zij stopten servetten in de bierkan; vervalschten de wijnen en "artificeerden ze rood met torne-sol," "gaven menghsels van allerley wonderlycke, ja duyvelsche inventies" en rekenden met dubbel krijt.

Baerdt gewaagt in zijn "Deughdenspoor" van zulke waarden:

"Geen guychelaer kan halff so ras,
"Doen openen sijn guycheltas,
"Geen Eacus noch Rhadamant,
"Noch selffs de duyvel in sijn landt,
"Is halff so vaerdich met sijn crijt,
"Als ghy besuysde tappers sijt.
"Vaeck schrijft men gaeuwer drie dan een,
"En ist maer twee, dat's te gemeen;
"Ja, datter staet een haeck of thien,
"Wech zijnse, met een omme-sien.
"Geen vogel-net strijckt half so gaeu,
"Als 't lose crijt van dees rabbaeu.

"Men steeckt servetten in de kan,
"En taptse dan noch hallef wan,
"Noch daer-en-boven lapt de guyt
"Den eersten romer in sijn huyt,
"En crijg-je dan een dronck, drie, vier,
"Of van u wijn, off van u bier,
"Met reden is dat al genoech,
"Flucx past de waerdt weêr op syn ploech,
"En wederom is met een snap,
"De halff-geleegde kan te tap."

Zulk een waard wordt ook door Godewyck ingevoerd.
"Beij, hola! (roept hij) waer ist krijt, bijlo! 'k moest niet vergeten
"Te schrijven: dat is twee, dat 's vier, dats ses, dats acht,
"Dats thien, dats voor de wijn, die ick daer binnen bracht,
"En dat is voor de kost, 't bier laat ik loopen binnen,
"Ick scheer 't schaep om de wol, soo doende kan men winnen."

In van Santen's Lichte Wigger beveelt deze de waardin de rekening te maken.
"'k Sal doen, (is 't antwoord) elff kannen wijn en vier voor de ro-
(mers, dats vyffthien,
"Dat is effen lagh — hoe veel is dat de man? laet sien:
"Drie guldens — want 't is elck vijf kann wijn."

Telkens lezen wij van "waarden die twee schrijven voor een, en met de halve kan ten tap loopen."

In vorige eeuwen werden er hier en daar wel tavernen aangetroffen, doch zij waren niet ingerigt om edellieden en mannen van aanzien te herbergen, en doorgaans verstrekten zij slechts tot tijdelijke verblijfplaatsen voor hun gevolg, terwijl zij zelve in kloosters en kasteelen hun intrek namen, gelijk o. a. te Rijnsburg, Leewenhorst, op het slot Teijlingen en Brederode.

De stedelijke regeringen, die vroeger in den reventer van 't een

of ander klooster bijeen kwamen en door den klooster-kok lieten opdisschen, hielden sedert de reformatie hunne bijeenkomsten in de herbergen, en lieten zich dan op stadskosten door den waard tracteren. Kwam er een prins, ambassadeur of hooggeplaatst persoon in de stad, dan nam hij in de Paeu, in den Engel, in 't Varken, in den Gulden Roemer of in eene andere stadsherberg zijn intrek, waar hem de eerewijn aangeboden, hij door de stad vrijgehouden, of in gezelschap van eenige uit de vroedschap onthaald werd. Zóo werden Willem I, Maurits, Frederik Hendrik, Leijcester, Bossu, van der Marck, Entens, Almonde, de graaf en de gravin van Cuylenborgh, van der Myle, Oldenbarneveld, Cornelis de Witt en honderden anderen te Dordrecht onthaald, en de gemaakte onkosten door den thesaurier betaald. Ook hielden de rederijkers en gilden in de tavernen hun gelag, en zag men de aanzienlijkste burgers, te Leyden de hoogleeraren, dagelijks de herbergen bezoeken, en er hun vaantje bier of wijn gebruiken. Vulcanius, Baudius, Bredius, Bertius, Lipsius ontmoette men doorgaans na den noen in de eene of andere taverne, en van Simon Abbes Gabbema wordt gemeld, dat hij te Leeuwarden zijn tijd verdeelde tusschen zijn studeerkamer en de herberg in de schutters Doelen, zoo wel voor- als namiddags en avonds.

Er waren ook tavernen voor scharebiers volck, dat den geheelen dag door "slampampte," "volck," dat men in de meeste kluchtspelen ontmoet, en waartoe "Stijve Piet" in het kluchtspel van dien naam behoorde.

"Wat zou 't? grooter licht-vinck en hebb' ick myn dagen niet esien,
"Jen hielen dagh sit hy in de herrebergh wijn en bier te smoegen,
"En 's nachts loopt hy onder de beurs in de brandewijnskroegen."

Van zulk een kroeglooper gewaagt ook van Santen:

"'t Mannetje was altijd by de vocht, 't dronck gaerne een kannetje,
"Pharo volgde hij, maer Israël niet, 't hart riep: brant! brant! de (keel: "geef geef."

In zulke herbergen vond men niet zelden waarden, die later op

't houten paard reden of ten minsten in den block liepen; maar 't was toch in hun herberg altijd net. De waardin zorgde dat "et blonck als een git, van 't quylbaecske tot de punt van 't spit," en "dat de stienen waren als 't teljoor, soo droevigh schoon, en de (dobbel) stienen door 't wryven ingecrompen tot een boon." Er waren echter, vooral ten platten lande, herbergen, die te dien aanzien wel wat te wenschen overlieten. " Laetstmael was ick, (zei Lichte Wigger), op een plaets om een pintje (met me twien,
"Daer 't wel tien mael kouwelycker was, alst daer noch is, lieve (quant,
"Daer d' een op een water emmer sat en d' ander op een turffmandt,
"En wij seyde dat sy een vier aan souwe legghen van een bierton.
"Een klompe aerde was de kandelaer, daer stondt de kaers in,
"End, steene kannen sonder decksels hadde de waerdin.
"Ende 't is noch al een herbergh daer men 't nyet op sou vermoen,
"Datter een blindt paert in huys quam ten souder gheen schade doen,
"En sy siender oock allegaer soo kael uyt als een rot, en morsig (als een wael."

Wij zullen later van 's volks verslaafdheid aan den drank gewagen. Thans slechts dit, dat er schier niet één kluchtspel onder de honderden, die de XVIIe eeuw opleverde, is, of er komen de walgelijkste tooneelen van dronkenschap en wellust in voor.

"Ey, neem even de last aen, met nuchteren sinnen;
"Doorsie eens die kroegen, haer ydel gewoel,
"Ghij sult er verbaest staen, doorsie se van binnen,
"Indien je noch hebt het minste gevoel,
"Of yets dat nae de deught of hemel smaeckt.
"Ghij siet'er niet als dat de hel uytbraeckt.
"Waer vint men het vloeken? waer vint men het schelden?
"Waer vint men roo oogen en 't beven der handt?
"Waer sal men se soecken? waer sitten die helden,
"Die altijdt verdroogen, en schijnen in brandt?

"'t Is daer men luyd-keels met de vromen spot,
"'t Is daer men Bachus dient als Heer en Godt,
"'t Is daer, daer Circe met haer tover-wijn,
"Maeckt dat een mensch verandert in een swijn."

Zoo zong een dichter uit die dagen (1663).

"Waarlijk, wanneer men in dien drek roert, ons komt (zeggen wij met Simonides,) een reuk des doods ten doode tegen." Zij, die de vorige eeuwen zoo boven de XIXe eeuw verheffen, doorbladeren slechts de oude kluchten en liederboeken, die bijna geheel aan Bacchus en Venus zijn gewijd, en vooral de klep-, paey- en diergelijke boeken, waarin de kleine boeten en gevangenisstraffen werden opgeteekend, en zij zullen volkomen overtuigd zijn, dat, hoe veel goeds men ook in de XVIIe eeuw vond, het volk, ja zelfs de burgerstand, niet slechts in een diepen nacht van onkunde en bijgeloof rondtastte, maar, zoo als dezelfde Simonides en honderden in zijn geest getuigden, "in een poele van zedelijk verderf rondspartelde." Eerbied voor mijne lezers gebiedt mij thans het zwijgen. Alleen nog dit: zoowel vrouwen als mannen bezochten de herbergen, en in de genoemde kluchtspelen komt menig afschuwelijk tooneel voor, waarin de vrouw een hoofdrol vervult. Wijs was de raad van Angnietje in Bredero's "Moortje":

"Kindt, mijdt u voor den dranck, wat doe g'er me in 't lijf,
„Staet lelyck voor een man, noch lelycker voor 't wijf."

Gewoonlijk dronken onze bezadigde, deftige burgers, zoo zij des avonds wijn gebruikten, drie glaasjes. Zulks raadde ook Bernagie in zijn "Huwelijksluiter" aan (1685):

"Veel drinken is ongezond, ik houd dit voor gewis.
"Drie glaasjes, en die suyver uytgedroncken,
"Dat kan gaen, maer dan moeten ze even boven de knopjes zijn (geschonken.
"Het eerste glaesje is een glaesje voor de gezondheid, het tweede (voor de smaek,
"Het derde een slaapdrank, de rest kan niet dienen voor vermaek.

"Want komt het vierde, dat is een glaesje van baldadigheid,
"En het vijfde van schreeuwen en razen,
"Het sesde van dolligheid."

Wij zouden verre de ons voorgestelde grenzen te buiten gaan, indien wij den lezer wilden bepalen bij al de wijn- en biersoorten, en zoogenoemde "heete dranken", die in de XVII[e] eeuw in ons vaderland getapt werden, doch geheel mogen wij er niet van zwijgen. In Godewycks "Wittebroodskinderen" komt een jonge lichtmis voor, dien wij de volgende alleenspraak hooren houden:

"'k Was gistren in de Roos, by Bartel en Jan Sanders,
"Daer maeckten wy goet cier met onse mede-standers,
"Daer droncken wy gaeraus schier tot de middernacht,
"In ons geselschap was oock Wolfaert van der Jacht.
"'k Hoù veel van een goed lach, van drincken en van smeren,
"Ick kan nu, als ick wil, een gulden wel verteren:
"Het staat my niet so naeu. Laetst in het Princen-schip,
"Liet ick wel vier pont-groot met Symon, Jan en Flip.
"'t Is nu al even eens, de waerdin siet my garen:
"Soo haest ick ergens kom, 't is stracx: tapt van den klaren.
"Doen ick quam in de Leeuw, de waerdin riep: hoù Roel!
"Loop ras en langh mijnheer een kussen met een stoel:
"Wat wil mijnheer voor dranck? wij hebben goede wijnen,
"Die helder staen in 't glas, en lieffelijcke schijnen.
"Lust mijnheer vin d'Anjou? of goeden Bacherach?
"Of Neuren? vin de Court? of lusje Manebach?
"Kom ick dan in het Paert, 't is, heer, gaet in de kamer,
"Wij hebben Dele-wijn, daer is geen aengenamer.
"Of lust mijnheer vin d'Ay? of schoone vin Muscat?
"'k Sal in de kelder gaen ontsteken een vol vat.
"Wy hebben Mentser wijn, Elsaters en Rinchouwers,
"Sij sijn seer silver schoon, veel beter als Pictouwers,
"Lust u vin de Bourdeaux of goeden d'Orleans,

"Monsieur, een edel sap verdient de groene krans.
"Den Doel dat is mijn plaets, daer plaght ik veel te komen,
"Daer wert ick wel gedient, daer werd ick waergenomen.
"Als my de waert vernam, 't was, heer, gaet in 't salet,
„Daer wierd een kanne wijns stracx op den disch geset.
"Hij kende mijne sin, het was vinum Renense,
"Nam illud vinum est laus, honor, gloria mensae.
"Doen ick laest op de plaets van lange Ulrich was,
"Daer thoonde mij de waert een proefje in een glas
"Van schoone vin de Court. Hij had oock vin d' Amboise.
„Ick seyd': Ick moet eens lustigh oose.
"Soo breng ick door den tijt, en ick drinck sonder maet,
"Van dat de son begint en 's avonts ondergaet,
"En als ick dan mijn buyck heb vol en sat gesopen,
"Mijn mage wel ter deegh met wijn is overdropen,
"Dan stap ick na het bed, en slaep heel sorgeloos,
"Tot dat de son weer bloost gelyck een schoone roos.
"Dick 's morgens eer ick ben ten bedde uyt-geresen,
"Komt d' een of d' ander waert mij roepen en belesen,
"Mijn joncker! ben je op? 'k heb delicate most
"Gekregen, siet hy leyt hier aen de kraen en lost.
"Voorwaer, 't is Goden dranck! ick wed je krijght geen beter,
"Hij komt van Ceulen af, 'k heb hem van Sinjoor Meter.
"'t Is treffelicken dranck en daertoe seer gesont,
"Ja heerschap, als je drinkt, de druyf komt in je mont.
"Wij hebben Griecsche wijn en Spaensche Maveseyen,
"Oock Seck, Canary-wijn. Gaet mé, ick sal u leyen
"Daer oock conjacken zijn. Staet op! de klock heeft ses,
"'k Heb wijn de Aloco, van Prere, Savenes,
"Oock vin de Beaulme, Toussain en van de Frontejacques.
"Mijn kelder is voorsien met vaten, groote backen."
Godewijck was goed onderrigt van de soorten van wijn in de kel-

ders der dortsche wijnkoopers en herbergiers. Dordrecht was toen ook de stapel der wijnen, en had schier den alleenhandel in dit vak.

Er komen echter nog veel meer soorten van wijn op de oude accijnslijsten en in de kluchtspelen voor. Zoo gewagen zij van vin de muscadel, canarisek, cocquil, de chally, alicant, candije, en vooral van deelwijn. Huygens gewaagt in zijn "Korenbl." van een "kruyck met wijn gelaeden, van de Moesel of de Deel." Hieruit zou men opmaken, dat de Deel, schoon onbekend, een wijnvoortbrengend oord moet geweest zijn, en deel- of dele wijn niet, gelijk Kiliaan wil, dalwijn, vin de Vallées beteekent. Hij moet een uitnemende soort zijn geweest en werd door de steden ten geschenke gezonden of vereerd. Revius stelde hem echter beneden den moeselwijn.

"Soo gaet de moseler den delewijn te boven."

Bredero noemt hem "excellent," van Beaumont "vercoelend," en Frontignae, "de borst verwarmend." Sevecote hield het met den Bacheracher:

"Fransche wijn is te heet,
"En Spaensche veel te wreet,
"Hij aert naer zijne landen,
"Zijn drinckers doet hij quaet,
"Zijn vrienden hij verraet,
"En doet haer hersens branden.
"Ick sou naer mijnen sin,
"Een vaetjen leggen in
"Van Baccheraensche rancken.
„Daer waer ick me gedient,
"Als met mij eenig vrient,
"In 't groene quame bancken."

De wijn werd reeds in de XVIIe eeuw met ijs verkoeld en, behalve in vaten, in steenen kruiken en lederen flesschen bewaard.

" . . . . doe ginght daerop een sluycken,
"Met heele cannen biers, met groote steenen kruycken:

"En leere vlessen van dertien mingelen wijn
"Van de wijnkoopers, die, God woûts, beeedigt zijn."

In de herbergen tapte de waard den wijn in kannen, die van een halve tot drie stoopen inhielden, en de gasten dronken ze uit roemers en fluiten. Het bier werd in kannen van een of twee vanen (twee of vier pinten) op tafel gebragt:

"Al sou ick by gort noch geven seven vaen in 't gelach,"

"Of in kruiken van een pint:

"Wat noodt, maet, dat hy een pyntje by de lag gingh verpooijen."

Men dronk het uit tinnen kroezen en bekers, in dorpstavernen uit houten kitten:

"Drinckt uyt de houten kit, ick heb geen silvre beker"

en uit de kan zelve.

Reeds vroeger gewaagden wij over het gebruik van bier bij den maaltijd; wij voegen er bij dat in de geringe herbergen de waard of waardin "scharre bieren, kleyne-, dunne-, gemeene bieren "tapte."

"Jan prees mij sijn klein bier, en seid, all was 't niet swaer
"Als Antwerpsch of Bredaesch, 't was koeltjens en 't was klaer.
"Ja, docht ik, koel en klaer, 't is recht syn lof gegeven:
"'t Smaeckt of 't een' heelen nacht in 't water had gedreven,
"Is 't dan veel te konnen scheyden van den swarten rogghen korst,
"Garstigh speck, verjaerden haringh en kleyn-biertje voor den (dorst?"

In meer aanzienlijke herbergen werden "Dortsch, Delfsch, Lon's (Londen's), Engels-wit, Greuninger-cluyn, Hamburger-mentsel, Ipswichs- en Lubecks brouwsel, Zerbster-, keunings-" en andere zware bieren gedronken. Van bier werd vooral in de XVIe eeuw veel werk gemaakt; en geen wonder, het was voor den geringen burger schier de eenige drank; wijn werd in de XVIIe eeuw hier te lande nog slechts in de apotheek verkocht, en van likeuren was nog geen spraak.

"Bier in huys, bier daer buyten,
"Bier in backen, bier in fluyten,

"Bier is dranck van alle man,
"Bier drinckt dat maer drincken kan."

Die geen bier had moest zich met water of melk behelpen.

"Staegh is myn man (klaagde Aeltje in Bredero's Meulenaer) in de (kussen of in de boeren droncken-bier-lagen,
"Hy is soo nat-gierigh, men sou hem met een good toog door een vyer jagen.
"Hy het soo veul vermalle-koomenschapt met de soete luy,
"En ick spaert vast uyt mijn lijf, en ick drinck niet dan wey of huy."

In de XVI[e] eeuw begon men allengskens ook "heete drancken" te tappen. De jenever, door Robbert Hennebo bezongen, doch door den hoogleeraar van Geuns een drinkbaar vuur genoemd, werd slechts door lagere standen gedronken en heette nog in 1667 jeneverwater. Wij ontmoeten hem het eerst onder den naam van "klaren" en "genever" bij Godewyck (1640):

"'K ben op de dranck (hooren wij een jongen losbol zeggen) seer heet,
"Soo dat ick niet en can een oogenblick geduyren,
"En van den brandewijn maack ick een seer groot werck,
"Franckforter die is goet, sy maeckt de mage sterck.
"De hierlantschen anys met de genever drancken
"Zijn dingen seer gesont voor siecken en voor krancken,
"En dan komt hier nog by dat aqua vitae hiet,
"Een watertje dat door a'dren treckt en vliet."

In de eerste helft der XVII[e] eeuw maakten de jenever-stokerijen geen hoofdtak van bestaan uit en nog minder van uitvoer. In 1672 was de jenever nog niet algemeen, doch werd toen in het leger voor Alphen gedronken. Johan van Vliedt, commissaris der vivres, ontving van Louwysz van Delft "½ oxhooft brandewijn, ½ oxhooft genever, ½ aem annys, ½ aem lamoenwater, 2 anckers rosolus, een oxhooft genever." In het begin der volgende eeuw nam het gebruik meer en meer toe en vermeerderde vooral ten tijde van den actie-handel. Nog in het laatst dier eeuw dronken hem slechts de lagere standen 's avonds,

en de bejaarden voor den middag, en toen zou een student, die zorg voor zijn goeden naam droeg, zich wel gewacht hebben openlijk een glas jenever te vragen. Een glas spaansche wijn met brandewijn 's winters, en een glas witte wijn met spiritus citri in den zomer, was de sterkste likeur die men gebruikte. Doch reeds in 1804 waren te 's Hage, Scheveningen en Eikenduinen 1802 huizen, waarin, met medeweten der daartoe gestelde ambtenaren, jenever te koop was, en in 1828 werden alleen te Leyden 700 patenten aan tappers uitgereikt.

De brandewijn zou omtrent het jaar 1000 n. C. in Arabië uitgevonden zijn. In de XVe eeuw verkocht men hem nog in de apotheek, doch in de XVIe in Frankrijk en ons vaderland reeds in de taverne. Gedurende den dertigjarigen oorlog kwam hij in Duitschland in algemeen gebruik. In Holland werd hij in de wandeling brandoetje, brandemoris genoemd:

"Vermits ick niet en heb genut noch kouwe schael, noch ontbijt,
"Noch brandemoris, extract, noch borstwater, noch taback." —

"Als je begoten wert met brande-moris of spaense-wijn," lezen wij bij Bredero en in van Meekeren's "Bedroge mening:"

"'k Agt jouw so veel, gelijk een pimpel brandemoris.

Baron noemt ze eveneens:

"Sij hebben nu alle morgen, wil ik je seggen, haer optogt tot (Geertje Floris,
"En daer sitten se dan dick tot middag toe met den anderen in de (brandemoris,
"Dan hebben se haer dubbele anys, haar maagwater, haar reukwater, (haar angelica,
"Haar wachelwater, haar rosolis, haar heckeport, haar hemdeken-raap- (op, en haar aqua vita,
"En meer andere natte dranken en heete wateren."

Men dronk ze uit pimpels, en sprak, gelijk nog heden, van een musje brandewijn.

"Brandewijn-drinckers drincken 't musjen van twee blancken."

Doorgaans werd ze met suiker gebruikt:

"Hier heb ick (leest men bij Starter) brandewijn met suyker en muscaet.
"Cupido! dat 's een dranck! die zich wel drinken laet.
"De brandewijn is warm, die gloeyt in onze borst
"En reynight onse maegh."

In de tavernen gebruikte men ook reeds arak:

"En men spreekt niet van scheijen
"Voor sy vol syn van arack,
"Spaensche wijn en taback."

Voorts: „Oranje-, Prins-, en Quinjaets water."

Ook kende men reeds de ratafia. "Had men goed van de St. Laurent en van de Bourgogne gedronken, dan nam men een klokje ratafia dat de maag deed hocken." Nog in het laatst der vorige eeuw was zij en van der Veens elixer het geliefde likeurtje, dat o. a. professor Schultens aan van der Palm na zijn dispuut schonk. Bernagie gewaagt in zijn "Arminius" (1687) van een "sekje en mennist bientje;" en in zijn "Ontrouwe kantoorknecht" leest men: "als de wijn op een staert loopt, heeft ze geen kracht meer, niemand wil er an — valt de lucht zo wat koud, dan was 't heete wijn of een zoepje, een sekje, een spaensch wijntje of een meniste bientje." In Friesland gebruikte men nog lang daarna bij kraammalen meniste borstlap (witte wijn met suiker). In Bredero's "Moortje" en in Fokken's "Dronke Hansje" leest men van een beniste boortje, een glas tot den boord of den rand vol. Nog in den aanvang der XVIIe eeuw stelde men de Mennisten met de wederdoopers en dus bijna met de heidens gelijk, zoo dat ze aan menigen schimpscheut, zoo in blijspelen als in andere gedichten, bloot stonden. Geen wonder, dat men een tot aan den rand gevuld glas, een met krenten en rozijnen overladen gebak, en andere voorwerpen van smullerij, ja zelfs de oploop der wederdoopers, die in 1534 Amsterdam in rep en roer stelden, benist noemde. — Philosooph, Jaapje sta stil, Capucijner, Juffertjes in 't groen, Kwartier voor vijven,

roosje zonder doornen, vergeet mij niet, parfait amour, persico, guldewater en andere likeuren zijn van lateren tijd.

Het was in de XVIIe eeuw niet gebruikelijk, dat de taverneloopers of de biergangers alleen hun vaantje, kanneke of pimpeltje ledigden. Zij hielden van "selschop" en meestal kwam ook de waard "in 't lach," en dan werd er gedobbeld, geroemsteekt, getroeft, gelanterluid, getrukt, getriktrakt of eenig ander spel (waarover later) gespeeld, of men dronk een "kloske," een "troijke," "een stuyvertje rond," "noyt monniken ten halve eschoren," een klaverblaadje, rondeeltje of een ander "poyke." De rondedronk en het rondeelke waren dezelfde. Het laatste komt voor in Bredero's "Moortje:"

"Dan wast met een beniste boontje, en dan met een ronddeeltje,
"Dan de santé van de matres, dan een klaverblaadje met een steeltje."

Het troijke, volgens Bilderdijk op Huygens een drieling, meenen sommigen dat hetzelfde is als het klaverblaadje, doch anderen onderscheiden het er van. Bij Godewijck zijn het drie glaasjes achter elkander; Le Francq van Berkhey noemt het een driedronk. "Het is, dus laat hij er op volgen," een echt oud-hollandsch woord: alle goede dingen bestaan in drieën: drie is maagd, drie bevalligheden, drie hoofddeugden, drie vrienden kusjes, drie raadsels uitdeelen, driemaal hoezee en het geschut lossen, driemaal de kerk- en raadhuis-klok kleppen, en ontallijke meer, maar bovenal het driemaal drinken en klinken met een volgeschonken beker met wijn, welk gebruik bij de wereldvolken, en, volgens overlevering, bij Grieken en Romeinen, in zwang was; althans Petronius meldt dat zij uit drie bekers, of ook driemaal drie, als een oneven getal, dronken, waarvan de laatste besloten werd met het poculum bonae valetudinis." Hij herinnert vervolgens aan een drinklied der vrijmetselaren in zijn tijd, beginnende:

"Par trois fois trois, mes frères
"Buvons avec apas.....

en aan het hollandsche drie-drinklied:

"Laat ons zamen vriendschap drinken,
"Ongeveinsd uit 's harten grond,
Driemaal, driemaal samenklinken,
"Driemaal, driemaal in het rond;
"Overbrengen aan elkand'ren,
"De eene rechterhand in de andren;
"Is het driemaal rondgegaan,
"Laat het onderst boven staan."

De drie dronken hadden verschillende beteekenissen. Zoo leert men in een lied uit het laatst der XVIe eeuw in een album der familie van Zuylen van Nyeveld voorkomende:

"Die wijs en zedig is, die wil ik driemaal schinken.
"Het eerste mogen zij om haar gezondheid drinken,
"Het tweede mag wel meê, want dat is om te minnen
"En vroyelyck te zijn, het derde doet de zinnen
"Bevangen van den slaap. Met deze drie gelazen,
Laet al de lieden gaan, die niet en willen razen."

In deftige tavernen, waarin alles zóo was ingerigt dat er de regering en de gilden, heemraden en polderbesturen en corps konden banketteren en gastreren, ontbrak het in de porseleinkas niet aan allerlei soorten van zilveren, tinnen, glazen fleesschen en roemers, bokalen, koppen, schalen in allerlei vormen: sommige eenvoudig, andere kunstig besneden en gestipt, voor allerlei dranken bestemd. Zoo vond men er den handhouders of Frankforter volhouders, de zoo algemeen bekende groote glazen rijnschewijnroemers, altijd van groen glas, rond en ruim geblazen, die soms een stoop rijnwijn konden bevatten, en zoo zwaar waren dat men ze slechts met twee handen aan den mond kon brengen. Volgens van Mander werd zulk een glas door den schilder Frank Floris zestig maal tegen anderen dertig maal geledigd; voorts berkemeijers, een dikke tak van den beuk of berk gedraaid en gedreven, van buiten, in plaats van met beeldwerk, met de ruwe schors bedekt, van binnen bekleed met hars van pijnboomen, en daaraan

schijfjes van notenmuskaat, foelie, kaneel en nagelen gehecht; bokalen in den vorm van scheepjes, of met schepen en wat tot de navigatie en groote en kleine visscherij in betrekking stond, bestipt; den beroemden hollandschen stortebeker; duc d'Alve's uitluiding, het molentje, de boordevolle jolle, het klaverblaadje met het steeltje, en een menigte anderen, bij Berkhey, Alkemade en Schinkel afgebeeld, uitvoerig beschreven en schier in alle voorname woningen en meest altijd in de groote tavernen aanwezig; want er werd geèn maaltijd gegeven, waarop deze of gene niet geëischt werd en onder het zingen van toepasselijke liedekens rondging.

Reeds meermalen werd het opgemerkt dat onze vaderen van een stevigen dronk hielden en scherpzinnig in het uitvinden waren van allerlei kunstgrepen om de gasten tot drinken op te wekken. Van het laatste kunnen de genoemde bekers en de honderden drinkliederen, van het eerste de thesoriers-rekeningen van die dagen getuigenis geven. Een maaltijd aan prins. Maurits en zijn gevolg gegegeven, kostte aan de stad Dordrecht *f* 700 aan wijn. In 1605 werd op de bruiloft van den predikant Johannes Servatius een half aam deelwijn gedronken, en in 1606 een gelijk half aam door de leden der waalsche synode. In 1612 dronken de genoodigden ter bruiloft van mr. Pieter van Hinosa, president van den provincialen raad van Holland, anderhalf aam deelwijn. Voor burgemeesters- en gildenmaaltijden, werd de wijn bij vaten besteld....... Doch keeren wij tot de herbergen terug en vestigen wij nog eenige oogenblikken onze aandacht op het klaverblad met het steeltje, dat zoo vaak in onze kluchtspelen voorkomt en ook in geen taverne van eenig aanzien mogt ontbreken. In Roemer Visscher's "Genoeg Bocalen" lezen wij:

"Op u tafel sijn silveren kroesen geset
"Om te drincken een claverbladt met een staert."

en in den "Hymnus op Bacchus" van Daniel Heinsius:

"Het meeste dat ik wensch dat is een klaverblat,
"Het eerste voor de maag, het ander om de sinnen
"Te brengen tot geneugt, tot lachen en tot minnen,

"Het derde mag wel met; want dat is om gerust
"Te vallen in den slaap, die alle sorgen sust."

Burchoorn in de aanteekeningen op zijne "Weerelt vol Gekken" van dit klaverblad sprekende, voegt er bij: "De wijnstok brengt drieërlei druiven voort, witte, groene en roode, zinnebeelden van matigheid, vrolijkheid en dolligheid", en Huydecoper teekende op de bovengemelde plaats bij Visscher aan:

"Dog die steert bederft dikwijls het feest, voornamelijk als hij wat lang wordt uitgerekt." Bij Alkemade en Berkhey vindt men den beker zelven afgebeeld, en de laatste geeft er de volgende beschrijving van: "Van boven ziet men drie ronde kelkjes bij wijze van een driebladig klaverblad. Elk kelkje heeft zijn steeltje dat tot één vereenigd is op een stam als een wortelbol. Elk steeltje is inwendig hol, en wanneer de drie bekertjes vol wijn zijn, loopt de wijn ook door de holte dezer steeltjes in den bol, zoodat wanneer de drinker uit het eene klaverblad drinkt of liever slorpt, ook de twee andere, naar mate van den dronk, ledig worden; want anders was het onmogelijk, zonder overstorten te drinken. Daar nu de drinker met zekere handigheid, nu uit het eerste, vervolgens uit het tweede drinkende, eindelijk het derde geheel ledigt, en aldus den wijn, die in den wortelbol nog overig is, uitdrinkt, zoo is dit, naar mijn gevoelen, eigentlijk de staart of de steel van het klaverblad." "Voorts hangt aan elk steeltje een wapen, gelijk op een klaverblad, dat aan de familie Wassenaar toebehoorde." Nog voegt hij er bij: "Deze klaverbladkelken waren rustende op een grooten ronden bol, van binnen geheel uitgehold met doorgesneden openingen, waardoor men zien kon een vierkanten dobbelsteen of teerling, die los daarin kon wentelen, en naar het getal der oogen, die de steen, na het schudden, in den bol rolde, moest men drinken. Voorts rustte de geheele kelk op een rond voetstuk, en was van fijn gebakken aardenwerk, overal met gouden randjes." Onder het drinken van dezen kelk hief de drinker het volgende lied aan:

"Ik heb laatst een les gekregen
"Van Bacchus zoetste kind,
"Geen glaasje meer te legen,
„Dan daar men vriendschap vindt.
"Ja, vrienden, vol genuchten,
"Vrienden van 't edel nat;
"1 Drie glaasjes zijn drie teugen,
"2 Drie glaasjes zijn drie teugen,
"3 Drie glaasjes zijn drie teugen,
"Drie maakt een klaverblad."

Hierop viel het gezelschap in:

"Hey dat 's een borst,
"Die is onbemorst,
"Die geen klaverblaadje weet te legen,
"Die is nog zonder dorst."

Waarna hij het klaverblad aan zijn buurman overgaf, zingende:

"Blaadje met of zonder steeltje,
"Steeltje met of zonder blad,
"'k Breng tot u mijn buurgespeeltje,
"Vriendschap van het edel nat."

Reeds maakten wij melding van de maaltijden in de tavernen, op last van burgemeesteren, gilden en andere collegieën aangerigt. Deze waren doorgaans zeer overvloedig, blijkens de nog voorhanden zijnde rekeningen, en bestonden hoofdzakelijk uit vleesch, pasteijen en gesuikerd ooft.

Zoo werd in 1668 bij de installatie van den nieuwen burgemeester te Dordrecht opgedischt: "10 tellers schaeps- rund- en kallefsvleijsch, 2 tellers met verkenskoppen, 10 tellers conijnen, cippen, duyven, acht tellers pasteijen van hase, verckensvleijsch en cappoenen, voorts potagien, salaet, rabauwen, crakelingen, coeck, wafels, vlaes en gekieremierde marsepijnen," welke laaste men in van der Veen's "Adamsappel" vindt afgebeeld. Op de maaltijden, die op "rekeningsdagh der thesoriers" werden aangerigt, verschenen ook schaepcoppen, visch,

erwten, boonen, westphaelsche hammen en tongen, granaeten, fijne fransche confituren en pannekoeken. Graaf Floris I van Pallant tracteerde zijn gasten meest altijd in de herbergen, en toen zijn zoon te Leyden studeerde, onthaalde hij er de curatoren en professoren in.

Ook de rectorale maaltijden werden in de herbergen gegeven, en de hoogleeraren bij hun aankomst en inauguratie door curatoren er in vergast. Dikwerf bleek de tevredenheid over 't onthaal uit de "goede cier," die de waard of zijn maagd ontwing, doch ook niet zelden hoorde men bittere klagten over de gierigheid en inhaligheid der waarden, die „stanck voor vis" en "rotte cool voor warmoes opdischten." Toen Samuel Pepys te 's Hage was om Karel I af te halen, nam hij zijn intrek in een taverne. De stad beviel hem bij uitstek, hij vond haar "a most neat place in all respects. The houses so neat in all places and things as is possible." Hij verwonderde zich over de menigte may-poles (hij was er in Mei 1660) which he saw there standing at every great man's door of different greatness, according to the quality of the person." Ook ontmoette hij den prins en vond "his attendance very inconsiderable as for a prince, but yet handsome, and his tutor a fine man and him self a very pretty boy"; doch over den maaltijd in de herberg was hij zeer ontevreden. — "We went to a place, we had taken to sup in, where a sallet and two of three bones of mutton were provided for a matter of ten of us, which was very strange. — The judge and i lay in one press bed, there being two more in the same room, my boy sleeping on a bench by me."

Hoe meesterlijk ook gepenseeld, kunnen wij echter menig tafereel uit het dagelijksch leven, vooral van den burger en landman, niet zonder walging aanschouwen, noch het ons voorstellen hoe mannen van fijnen smaak — en onder deze Lodewijk XIV — diergelijke stukken uit de vlaamsche school der XVIIe eeuw, al waren zij ook van een eersten meester, in hunne kabinetten een plaats gaven. Doch nog walgelijker zijn die, welke wij in de kluchtspelen en liedeboeken zien opgehangen, en somtijds zóó, dat wij, indien ook

de leerredenen en andere stichtelijke geschriften van dien tijd er niet van gewaagden, ze voor te sterk gekleurd, te overdreven zouden houden. Vooral was de dag des Heeren bij die standen aan de grootste buitensporigheden gewijd.

"Ick verdubbele mijn klaght (zoo sprak een Evangeliedienaar van die dagen), over de grouwelicke ontheyliginge des christelicken rustdagh, ja ick magh seggen duyvel-dienst op deselve. Siet eens uyt de vensters van u huys, en merckt eens op den gang van den meesten hoop. Eylaes! ick kander niet als met ontzettinge van mijn tael van spreken. Wat is er al menigen een, die liever in 't taphuys als in de kerck sit! Och hij kent dat geestelick wijn-huys niet, die dranck is hem te schrael; hij is liever daer men de beste wijn en 't verste bier verkoopt; hij hoort liever de fioel in de herbergh als de harpe Davids, de vuyle hoeren-liederen als de lofsangen Israels; het gesnater van die spotachtige tafel-broers, als de stem van den predikant. Wanneer vindt men doelen, herbergen en andere scholen des duyvels voller als op de sondagh? Dan krielen se als een *koúw vol gevogelte, als of 't een lichte saecke waer.* Zoo vindt men 't in steden en dorpen. O mijn vaderplaats! mij staen noch te voren uw straten vol gewoels, de herbergen soo op-gepropt, de jeucht soo lichtveerdigh, de bier-bancken soo omset, en daerdoor de sabbatten soo schandelick ontheyligt. T heeft Godt uyt den hemel verdroten, syn dagh tot een buyck- en drinckdagh misbruyckt te sien....." — "Hoort eens, dronckaerts, seght my, soo gy gaende na de herbergh, wist dat uw wedervaren soude, na wel gedroncken te hebben, niet water of melck alleen, maar bier en wijn, na uw lust, 't geen de overste van 't heyrleger des koninckx Jabins (Jud. IX vs. 19, 20, 22) gebeurde van Jaël, dat de duyvel u een doodelicke nagel door het hooft soude boren, soudt gy niet van soo een gelagh schouw zijn, daer gy sulck een dreygend onheyl voorsaeght? Soo gy wist dat de dood in de pot was, soudt gy se met sulcken smaeck, als leckende na den laetsten druppel, kunnen uytdrincken?"

"Zij timmeren huysen (sprak een ander) als paleysen, stellen se toe en stoffeeren se naer de wijse van de grooten van dese werelt: men doet voorraedt van quantiteit van sware bieren, ende dat voor vele jaeren, men houdt kostelycke maeltijden, selver de doodt-maelen worden gehouden als vreugde-maeltijden ende dat dagen langh, ende dan maecken sij haer vroeg op in den morgenstondt ende suigen stercken dranck, ende vertoeven tot in de schemeringh, tot dat het bier ende den wijn haer verhitten ende sy niet meer laden en kunnen. Hier siet men de helden om sware bieren ende wijn te suypen, en krijgers om vollen pinten uyt te drincken, ende drincken vele van dese geavanceerde dronckaerts soo sterck, of daer prys mede te winnen is, soo dat niet weynigh haer gesontheyt ende leven verdrincken." "Zij houden den dagh des Heeren ende andere verordonneerde preeckdagen, gelyck de heydenen de feestdagen van het vuylste gespuys van hare goden. Men gaat 's morgens in de kercke, onder de namiddaegsche predicatie begeven sy haer tot kaetsen, balslaen, klootwerpen, kaert spelen, ende tot diergelycke ydele en quade exercitie, ende 's avonts in de herberge. Daer gaet 't veeltje, daer sprinck men ende danst men als wilde ende woeste mensschen, daer hoort men gesangen uyt Sodom, ende niet uyt Zion, vleeschelyck ende niet geestelyck, ter eere van Bacchus ende Venus, tot vermaeck van het vleesch, de werelt ende den duyvel, ende maecken alzoo een vreugde, waerdoor dat God wordt vertoornt ende waerop dat de duyvel danst. Achterklap, eerschendingen, kijven, vechten ende doodslaen syn veeltijdts de effecten, vruchten ende werckingen van dese goddeloose te samenkomsten. Daer wordt het bloedt vergoten, daer het landt mede wordt verontreynight, daer wordt het gelt verdroncken, dat de ouders dickmaels wel gebreck souden gehadt hebben om huys te houden ende broodt te koopen, daer waeckt men als het tijdt is om te slapen, ende als de vreese van eenig ongemack de ouders den vaeck uyt de oogen drijft, daer is men vrolyck als de ouders in huys vol droefheydt zitten."

"Sal ick (om ook een dichter te laten spreken)
('t sabbat-schenden schelden,
"Dat men onder u vernam?
"En u sonde-dagen melden,
"God is daerom billik gram.
"Vele kercken waren kroegen,
"Daer men speelde, daer men at,
"Daer de vuyle spotters loegen,
"Daer men God, den Heer, vergat.
"Veler psalmen waren digten
"En gesangen, die de lust
"Van het vlees niet deden swigten
"Voor den geest, nú uytgeblust,
"Maer in togten hooger steyg'ren
"Tot een geyl en vuyl bejagh,
"En den Heer syn eere weyg'ren,
"Even op des Heeren dagh.
„Caerte-bladers syn gekomen,
"Voor de Bijbels, in de hand,
"En veel graeger aengenomen,
"'t Dobbelspel was veler sant."

"De sondagh, (zong een ander) 's Heeren dagh, wordt
(meest geschent,
"Tot sonden-dagh gewendt,
"Tot prongk, gebras, gedans ende vleesches vreught,
"End' tot de meeste ondeught,
"Als of hy waer een duyvels dagh veel meer,
"Tot Christi meest on-eer,
"Oft tot het reysen, neeringh het geriefst,
"End' 't vleesche doet het liefst.
"End' onderwijl met heydensch-paepsche meest,

"Steeds houdt men Bacchus feest.
"Veel kermis, Martens, Claes, Dry-koninghs-dagh,
"End veel van sulcker slagh,
"Als koppen-lightmis, vastelavonts-bras,
"Witt-Donderdaghs ghebras,
"End' voorts volght meest door het heele jaer,
"Paesch-Heydensch merkten naer."

Op velen was toepasselijk:

"Hy drinckt tot dat de nacht aenbreeckt,
"En 's morghens weer van drincken spreeckt.

"Il ne dort qu' après avoir bu,
"Et ne s'éveille, que pour boire."

HOOFDSTUK II.

DE TABACIE.

Ik geloof niet dat er over eene plant meer geschreven is dan over den tabak, door onze vaderen, even gelijk de thee, "cruut-thee," "cruut-taback" genoemd. Wij hebben elders een vrij breede lijst van schriften er over gegeven; sedert ontdekten wij er meer, en toch bevat zij nog niet de helft van die er over bestaan. Het werelddeel, waarin de tabak ontdekt werd, is bekend, doch over de plaats waar en het jaar waarin die ontdekking plaats vond, zijn het de geleerden evenmin eens als over de geboorteplaats van Homerus. Zij weifelen vooral tusschen Tabago, Cuba en Haïti en noemen verschillende jaartallen. Hierin stemmen echter de meesten overeen, dat een spaansch monnik, Romano Pane, hem het eerst, in 1496, heeft beschreven, gelijk ook de oude dichter tuigt:

"'t Cruydt is een waerdigh plant als Panaeus beschryft,
"Die 't allereerst daervan den graegh van weten gryft (gerijft)."

Gansch onzeker is het ook wie de plant het eerst naar de oude

wereld heeft overgebragt. Uit den catalogus van namen vermelden wij slechts die van Pane en Hernandez de Toledo. Deze laatste, welke, op last van Philips II, eene wetenschappelijke reis naar Amerika ondernam, zou haar in 1560, in het laatst van zijn verblijf in Mexico, gezien, afgeteekend en naar Spanje verzonden hebben. Hier bewonderde men hare schoonheid, doch wist men nog niets van de voortreffelijke eigenschappen, die men haar later toekende. Het zou Monardes zijn geweest, die zijne landgenooten er mede bekend maakte. Deze begonnen sedert allengskens te rooken en in het midden der XVIIe eeuw was het in Spanje vrij algemeen. Schoon noch de grandes, noch de geestelijkheid (en die is in Spanje nog al talrijk) zich er aan overgaven, bragt de tabakspacht in 1750 de schatkist een voordeel van 1,350,933 rijksdaalders aan, terwijl zij Portugal ruim 2¼ miljoen van dezelfde specie verschafte.

Toen Jean Nicot, fransch gezant aan het portugeesche hof, eens de koninklijke lusthoven te Lissabon bezocht, gaf hem de hortulanus de pas uit Amerika ontvangen plant ten geschenke; doch, volgens anderen, kocht hij haar van een nederlandsch koopman. Hoe het zij, hij verplantte haar in zijn eigen hof, waar zij bloeide en voortteelde, doch zonder dat men iets meer dan hare schoonheid bewonderde. Toen echter een zijner pages een neuswond door haar uitgeperst sap had genezen en deze genezing door andere was gevolgd, stroomden lijders van allerlei kwalen naar de hoofdstad om door het wonderkruid van den gezant (*l'herbe de l'ambassadeur*) genezen te worden. Nicot gaf haar aan den grootprior van Frankrijk ten geschenke, en toen deze in zijn vaderland was weêrgekeerd, plantte hij haar in zijne tuinen en legde zich op den tabaksbouw toe. Naar hem werd de tabak *herbe du grand prieur* genoemd. Ook aan François I, de koninginne-moeder, Janac, gouverneur van Rochelle, en aan andere fransche grooten, werd dat kruid door Nicot geschonken. Allen, doch vooral Maria de Medicis, die ook zijne genezende kracht ondervond, hielden het in hooge waarde en gaf het haar naam, *herba*

medicea, *herbe à la reine;* doch bij de geleerden bleef het bij den naam van *petum* en *herba nicotiana* bekend. "Il parvint à un si haut degré de faveur, que chacun a voulu lui donner son nom." Nicot was echter niet de eerste die Frankrijk met den tabak bekend maakte. Reeds had André Thivet, die zich in 1553 in Brazilie bevond, hem in een kort daarna uitgegeven werk onder den naam van petum beschreven "als een slaapverwekkend kruid, 't geen de hersenen zoo ontstelde, waarvan men werd als dronken, wanneer men er slechts den rook van had opgezwolgen," terwijl hij voor een ander werk de plant zelve liet afbeelden.

In later tijd beweerden sommigen dat de tabak reeds lang te voren uit het Oosten naar Europa was overgebragt, en zekere Jean Lubeau dat hij in Frankrijk te huis behoort en vóór de ontdekking van Amerika in de Ardennen werd gevonden: een gevoelen dat reeds vroeger door sommigen omhelsd, maar te regt bestreden was geworden.

Onder Karel IX, Hendrik III en Hendrik IV werd de tabak in Frankrijk alleen als geneesmiddel gebruikt; en eerst onder Lodewijk XIII begon men hem te rooken, en spoedig werd dit onder den burger- en geringere standen zóo algemeen, dat de staat het oirbaar achtte eene belasting op den invoer er van te leggen. Niet lang daarna voerden de doctoren en literatoren een hevigen strijd over de voor- of nadeelen, de ware en toegedichte eigenschappen van den tabak. Het regende brochures, spot-, schimp- en hekelschriften, apologieën en gedichten, en, terwijl eenigen het wonderkruid vergoodden, verachtten het anderen, ja spraken den vloek er over uit. De burgerij bleef onder dezen strijd rustig en lustig voortrooken, de tabakshandel nam van dag tot dag toe, en, in weerwil van zijn lijfarts, liet de koning tabak onder zijn krijgsvolk uitdeelen. Lodewijk XIV, die in 1674 den tabakshandel aan zich trok, beval gedurende den oorlog met Holland dat elk soldaat van tabaksgereedschap moest voorzien worden.

"*Que faire en un bivac à moins que l'on ne fume.*"

Ook onder hoogere standen werd het mode snuif- en rooktabak te

gebruiken, of, gelijk Nische schreef, „sich mit von Tabak geschwärzter Nase und mit Tabaksrauch erfülltem Munde zu zeigen." De XVIIe eeuw is de rijkste voor de litteratuur van den tabak, doch ook in de XVIIIe en XIXe ontbrak het in Frankrijk niet aan wetenschappelijke-, geschied- en letterkundige geschriften, lof- en hekeldichten; ja nog in onze dagen waren er van deze plant voorstanders en vijanden, die elkander met mond en pen bestreden. Veel opzien baarden nog niet zeer lang geleden de werkjes van P. Clemens-Zints "homme de lettres et garde nationale de la troisieme légion", getiteld "Plus de tabac!! Beaucoup de tabac!!!" en dat van dr. Ludolffe de Garbenfeld, getiteld "Tabac vengé."

De eerste hield den tabak voor de oorzaak van alle mogelijke ziekten, inzonderheid van duizeling, beroertè, braaklust en kolijk, verzwakking van het geheugen, smaak-, reuk- en gezigtbederf, tering, hersenontsteking enz. Garbenfeld daarentegen verhief hem even hoog als zijn voorganger hem verachtte.

"Si les malades prennent du tabac...
"Ils guériront sans médicins."

Men is het niet eens over den tijd en de wijze waarop de tabak in Engeland werd ingevoerd. De meesten stemmen echter overeen dat Drake hem wel in Engeland bekend gemaakt, maar Ralph Lane, zaakgelastigde van sir Walter Raleigh, hem, op bevel van zijn meester, die er in Frankrijk de krachten van had leeren kennen, uit Virginia had medegebragt, en dat sir Walter het eerst in Engeland heeft gerookt.

Volgens eene overlevering zat deze eens in zijn studeerkamer in wolken van tabaksrook gehuld, toen zijne dienstmaagd met een pot met ale en notenmuscaat het vertrek binnen trad. Naauwelijks zag zij den rook, die uit den mond van Raleigh, als uit een oven, oprees, of zij wierp, ter blussching der vlam, hem den drank in het gezigt, en snelde, schreeuwende dat haar meester, zonder spoedige hulp, welhaast een aschhoop zou worden, naar beneden. Eens (luidt een andere legende) zou Raleigh Elisabeth, na een gesprek over de heerlijke

hoedanigheden van het geliefd kruid, verzekerd hebben, dat hij het juiste gewigt van den rook, dien hij had uitgeblazen, kon bepalen. De koningin wedde dat zulks onmogelijk was. Nu woog Walter den tabak, vervolgens de overgebleven asch, en beweerde toen dat hetgeen de laatste minder woog dan de eerste, noodwendig het gewigt van den vervlogen rook zijn moest. Elisabeth gaf het hem gewonnen, betaalde de goudstukken, er bijvoegende "dat ze wel gehoord had van menschen die uit goud rook maakten, maar dat hij de eerste was, die uit rook goud maakte." Vrij spoedig werd het rooken in Engeland algemeen, en terwijl de doctoren het als een panacé voorschreven, rookte zoo wel de burger als de edelman, en de laatste wel zòò sterk, dat hij het niet alleen in zijne woning, maar zelfs in den schouwburg en andere openbare plaatsen deed. Men wil dat ook Old Bess geene vijandin van den tabak was. Zulks was in den hoogsten graad wel haar opvolger, Jacobus. In den waan dat het een ziel- en ligchaam verdervend venijn was, verbood hij niet alleen de cultuur, maar legde eene belasting van 6 sch. 8 pen. op het pond, ten einde zijne onderdanen te dwingen zich van het rooken te onthouden. Te gelijker tijd schreef hij zijn "Misocapnos", en later gaf hij "A counter blast to tobacco" in het licht. Hierin sprak hij zijne onderdanen aldus aan: "O mijne onderdanen! zoo gij nog de minste schaamte hebt, onthoudt u toch van dat onbezonnen gebruik des tabaks, waarvan de oorsprong verachtelijk is, en waarvan men zich uit enkele dwaasheid en schandelijke heidensche navolging bedient, waardoor men zich den toorn Gods op den hals haalt, zijn gezondheid bederft, zijn huishouding in wanorde brengt en den roem zijns vaderlands bezwalkt. Wacht u voor het gebruik van iets wat schandelijk is aan te zien, leelijk riekt, hersens en tong benadeelt en waarvan de rook, inderdaad de ijsselijke vlam van het helsche vuur verbeeldt." Zóó diep was zijn afkeer van het kwaad, dat hij plagt te zeggen: zoo hij den duivel te gast had, hij hem een speenvarken, tabak en een labberdaankop, met mosterd tot spijsverteering zou voorzetten; dat de

duivel, gelijk hij door den stank van den visch van Tobias verdreven was, ook door dien van den tabak kon verjaagd worden.

Edoch, in weerwil van 's konings verklaarden afkeer, lieten zijne onderdanen het rooken niet na ; ja een anti-misocapnos waagde het zelfs het loffelijke maagdenkruid, zoo als men het naar "the virgin queen" noemde, in zijne bescherming te nemen en voor onschadelijk te verklaren. Karel de eerste was den tabak even vijandig als zijn vader, doch nimmer waren de Engelschen grooter liefhebbers van de pijp dan in zijn tijd. Zij bleven zulks onder Cromwell, die zelf rookte, en een Hollander, die in 1680 Engeland bezocht, schreef in zijn Dagboek:

"Dat de Engelschen groote tabakrookers zijn, hoef ik niet te schrijven, dewijl het te veel bekend is. Een van deze sinjeurs deed eenmael seer klaerlyk sien hoe seer het hem ter harte ging, want sittende te paert met een lange pyp in syn mont, en meer gedachten hebbende over de delices, die hy in het roocken van den taback vond, wel te bedencken, als om syn paert te bestieren, viel met syn paert van boven neer in een put en brak syn been. Maer de vreugde, die hy had van naer het vallen syn pyp nog te sien, deed hem de pijn van syn gebroocken been vergeten en met een excuus van vreugde tegen syne mackers in dese woorden uytbarsten: "daer is niet aen gelegen, mijn pyp is nog heel!" Volgens Hamilton was het rooken in de eerste helft der XVII[e] eeuw in Engeland nog zoo algemeen, dat men noch in de stad noch op het land eene woning kon binnen treden, die niet met tabakslucht vervuld was. Eerst omtrent 1780 begon het rooken in de westelijke provincien te verminderen, maar bleef in de noordelijke, aan de grenzen van Schotland, in zwang. Het is hier de plaats niet de schrijvers te vermelden, die zoo over de natuurlijke historie, krachten, eigenschappen, het gebruik en misbruik van den tabak schreven, of eene bloemlezing te geven uit de Engelsche prozaschrijvers en dichters, die het wonderkruid, even als in de overige landen van Europa, beschreven, en straks nog de rij van doctoren

opnoemen, die hunne gedachten over hare voor- en nadeelen mededeelden of daarover strijd voerden. Alleen vermelden wij nog dat Thomas Clarke te Edinburgh de eer toekomt de lederen tabakdoozen te hebben uitgevonden (1757), en dat de Engelschen, volgens sommigen in 1570, onze voorvaderen, volgens anderen eenige jaren vroeger, met den tabak bekend hebben gemaakt.

De antwerpsche geneesheer Aegidius Everart en de beroemde kruidkundige Dodonaeus, waren de eersten, die er in hunne werken van gewaagden. Beide schreven hem groote krachten toe, "krachten om te ontdoen en te verteren; alle vervuilde wonden te reinigen; den buik week te maken, ja schrikkelijk te beroeren; om tegen vergif en alle schadelijke dingen, die men mogt ingenomen hebben, te strijden; eene bijzonder verdoovende en het gevoel benemende magt en eigenheid; magt om waterzucht, klieren, kropgezwellen, apostuimen, stooten, zwellingen, of andere kwetsuren te verdrijven, de smarten der nieren te benemen, wonden en zweren te genezen." De syroop er van "zou de kortigheid op de borst, het moeijelijk ademhalen, den hoest wegnemen, fluimen doen lozen en voorkomen; de met suiker bereide sap de wormen verdrijven."

Het lust ons niet de breede lijst van ziekten en kwalen te vervolgen, die volgens hen, voor het balsemkruid van Peru, zoo als Dodonaeus den tabak noemde, moesten zwichten; met één woord in hunne schatting was het een "wondercruyt," een waar "panacée." Niet alle hunne tijdgenooten oordeelden echter zoo. Er waren er die het zelfs gevaarlijk achtten, "wijl (dus redeneerde men) alle gebrande dampen rook maken en alle rook zoet maakt en zoet in het hoofd en de hersenen niets goeds kan voortbrengen."

Het zaad of wel de plant zelve werd in "cruythoven" als iets zeldzaams bewaard. "De geleerden onderhielden er elkander over in hunne epistolae, doch wisten niet regt wat er van te denken. Wel beproefde deze of gene het "cruyt", in navolging der West- of Oost-indievaarders en der fransche en engelsche studenten, te rooken, doch

zij wierpen spoedig de pijp weg en het "cruydt taback" bleef slechts een medicament in den apotheek. Hoe zeldzaam in het laatst der XVIe eeuw het rooken hier te lande was, blijkt uit de volgende beschrijving, die Emanuel van Meteren in zijn bekend historisch werk vlechtte.

"Door deze togten van verschillende scheepvaerders is er uit West-Indiën, van Brasiliën en de kusten van Peru gebragt een gedroogd kruid, dat men bij ons nicotiana, in Indiën tabacco noemt, gedroogd in den rook. Dit is nu in Europa eerst bekend geworden binnen 26 of 28 jaren en komt in menigerlei fatsoen, opgewonden en gerold. Dit gebruiken zij, wat gedroogd tot poeder, met een zilver of steenen gebakken pijpje, daartoe eigenlijk gebakken of gemaakt, van een vinger lang, en waaraan een bakje, een halve hazelnoot groot, dat zij met het poeder vullen en steken daar het vuur in met een kool of kaars, en zuigen aan 't ander einde door het hol pijpje den rook daarvan in lijf en mond, en dien vol rook hebbende, blazen die wederom de neusgaten uit, en dat zoo lang tot dat het alles uitgebrand is, en doen dat zoo dikwijls hun goeddunkt, en dat noemen zij elkander een pijp tabak toedrinken, en hebben aldus daartoe, vooral in Engeland, huizen en lieden, die leven alleen van tabakherberg te houden. Vele gebruiken dat alle uren van den dag, voor en na den eten, 's morgens vroeg en 's avonds laat, en deze menschen verlekkeren zoo daaraan, gelijk de dronkaard aan den wijn en bier, en kunnen zich dat niet ontwennen, zijnde van nature verwarmende en bedwelmende de hersenen. Hij was in 't eerst goedkoop geweest en verkocht voor een gulden 't pond, dat nu (1598) tot zes, tien, twaalf guldens en meer, naar zijn deugd en soort, verkocht wordt. Eenigen zijn er zoo lekker op dat zij voor eenige soorten wel zes, acht of tien gulden voor een ons geven, naar den smaak, dien zij er in vinden."

Ondertusschen werd in ons vaderland de tabak slechts in den apotheek gevonden, en de geneesheeren, die dagelijks meer en meer met het wonderkruid werden ingenomen, spraken en schreven er over en

verhieven, als uit éénen mond, zijn zonderlinge krachten en groote deugden, noemden het "een krachtig cruyt, zelfs beter dan de geslachten panax, immers het gaat de waelwortel verre te boven," doch het rooken zelf achtten zij "schadelijck, pernicieus, verdroogend, onnut, barbaarsch." Dat blijkt ook uit het volgend gesprek in Tiisken van der Schilden (1611):

"De kan is uyt, miester, wilt ghij geen bier meer, so tyt aen 't (tabacken.
"Een tabackjen siecker daer praet gij al goet bescheyt:
"Loopt maer knap, segt de waert dat hij 't vry bestelt.
"Ten is niet noodigh dat ghij de waert daerom quelt,
"Ick heb se by my, dat ghy dierghelycken noyt hebt gedroncken,
"Die eerst versch aankomt, die is den heer geschoncken.
"Knap haelt een kaers, se is soo degelyck als ick ooit haer sach.
"Wij behoeven gheen kaers, ick heb een exelent vuyr-slach
"Met bosse kruyt en lont;
"Bij get, capiteyn, ick souder mijn beste gelt wel in versnoepen.
"Ick niet, noch ten staet oock niet seer in 't doctoren lof,
"Zy spreekender als een deel plompe daer of.
"Wat verstant hebben zy er of? ick seg dat het gesont is
"Voor pyn in 't hooft en voor tantsweer, die doot me terstont.
"Moytjens, taback is een dief in haer neeringh!"

Debauchant, dronkaard, plevier, tabakzuiger, waren woorden van dezelfde beteekenis. "Tabakken was geen eerlijck tijdverdrijf."

"Evenwel was hij alle mergen met zijn neus in den brandewijn,
"Dan om een tobackje, daernae om een pharootje tot uytsuypende (Stijn",

Zei Snappende Sytge (1624) van haar man.

Doorbrengers en ligtmissen werden op doek en tooneel met den hoed op een haertje en de tabakspijp in den mond voorgesteld.

"Hij is een haentje,
"Hij loopt in 'tbaentje,

"Zwierebollen met een pijp taback"

zei "Spijtig Claesje."

"Zou ik mijn dochter aan zo een plug, aan zo een plevier, zoo een tabaksman, zoo een jampiszuiper, toebakszuiper, quylooper geven," zei een vader in den "Huwelijkssluyter."

Zeer ongunstig was, in den aanvang der XVIIe eeuw, het oordeel der kerk over het tabakrooken. "Zij achtte het een teeken van zedeverval, naäperij van zelfs wilde volckeren," een "afgodisch roocken ter eere van den God Petum."

De consistoriën verboden het "tabacksuigen" met buitengewone gestrengheid, lieten hen, die zich tot de gemeente begaven, plegtig beloven "'t fenijnigh cruyt toeback, een werck ende inventie des satans te vlieden als een pestlocht", en censureerden de toebackers. De remonstrantsche predikanten dachten er echter anders over, en het verstrekte tot geen geringe ergernis dat zij te Waalwijk tabak zogen, ja soms een gulden of een daalder in de week aan "toeback" verteerden. Het rooken besmette welhaast 's lands hoogeschool: curatoren konden 't niet weeren en op de platen, die het studentenleven in die eeuw voorstellen, ziet men de zonen van Minerva met kleine pijpjes in den mond, en door gebroken pijpjes omringd, achteloos gekleed op hunne kamers zitten, terwijl die uit de volgende eeuw in staatsierokken, gebeft en gepruikt, of in den sitschen japon, met lange gouwenaars in den mond werden voorgesteld. Aan de bursalen in het collegium theologicum werd het rooken, doch alleen op het atrium, toegestaan. Bij geringere standen was het rooken ook algemeen, en de tabak werd met zulk een menigte uit West-Indie gebragt, dat er jaarlijks meer dan honderd duizend gulden in verhandeld werd. Men begon zich ook allengskens op den inlandschen tabakteelt toe te leggen. Petrus Hondius verhaalt dat in zijn tijd (begin der XVIIe eeuw) in Zeeland bij Veere een koopman jaarlijks omtrent de vijf gemeten met groote kosten met tabak bezaaide. Eenige jaren later begonnen ook de Amersfoorders zich op het planten en teelen er van toe te leggen en ver-

volgens den tabak aan grossiers en kooplieden in groote hoeveelheid te verkoopen. Overal verrezen, even als in Frankrijk en Engeland, tabakshuizen of tabagiën, waarin doorgaans een vrouw "toebackster" het kruid bij bladen verkocht. De liefhebbers gingen derwaarts "taback drincken," "op een soopje taback," "op een overhaaltje," "een bootsgeselletje", "op iemands gezondheid smoocken." Men kocht dan eenige bladen, plaatste zich op een scabelleke bij den haard of op een bank aan de tafel in het midden der tabagie, kerfde den toeback met zijn kerfmes, vulde de zilveren, tinnen of aarden bonkes, stak hem aan een kaars of aan "solfarpoeder", dat men door een vuurslag in brand stak, aan en begon te "toebacken, een soopje te doen" en liet de pijp, gelijk nog heden bij de wilde volken, en later het glas rondgaan. Zulk een tabagie vindt men bij Beverwijk, en op een menigte andere platen en schilderijen uit dien tijd voorgesteld. Ook dichters gewagen er van:

"Al in de tabagien
"Daer is het een costelyck sijn,
"Daer can men lecker drincken
"Al drinckt men geen bier of wijn."

en elders:

"Tabacken is een edle saeck,
"Sij geeft de mannen groot vermaeck,
"Soms gaen wij tabagieren
"En zwierelde twierelde lieren
"Een soopje bij Mie-Ca."

Even als andere winkels hadden de tabagiën hare uithangborden, die later de tabakverkoopers hebben overgenomen. Zij stelden rookende boeren, zeelui en gezelschappen, soms dezen of genen beroemden zeeman of admiraal met de pijp in de hand voor en hadden allerlei onderschriften, b. v. de rookende tamboer, de rookende seeman, of, zoo als te Leyden: "De Admiraal Tromp heeft noyt de vlag voor sijn vyant willen strycken, "Soo heeft oock mijn toeback voor geen andere te wycken."

Later begon men den tabak, doch onder zekere bepalingen, ook in de gewone herbergen en wijnhuizen te verkoopen. Nog in het midden XVIIe eeuw werd de tabakshandel in het klein steeds door vrouwen gedreven. Zoo zong Jan Zoet:

"Die zijn tong te gast wil nooden
"Op het hoofdgebak der goden,
"Op een lekker pijpje smook,
"Eel van smaak en zoet van rook,
"Voor wiens geur de roos moet wijkken,
"En heur vlag met schande strijkken,
"Die in reuk en smaak voldoet,
"En de geesten laaft en voedt;
"Die voegt zich in Ydes woning,
"Daar den dapp'ren Françen Koning
"Op den luif in 't harnas staat.
"Deze winkel, die weet raad
"Om zoo wel van daag als morgen
"U van alles te bezorgen,
"Voor een heel gemeene prijs;
"Voeg u dan daar ik u wijs."

Reeds in de eerste helft der XVIIe eeuw had er een omwenteling in onze voorvaderlijke woningen plaats. Onze nette zindelijke huismoeders, die weleer het "stinckend en vileynsch quyle cruydt" om meer dan eene reden vijandig waren, gedoogden niet slechts dat het keurig huisraad en gewand door den damp bezoedeld werd, maar begonnen zelve, eerst ter sluips en in het "geheim vertreck," vervolgens in de stove "een soopje te drincken." Niet slechts de werkman, maar zelfs de kruidenier, comenijsman en kleine koopman mogt nu de uren van verpoozing aan den huiselijken haard, op de stoep onder den luifel zijner woning doorbrengen. Er waren nog wel burger vrouwen, die afkeerig van "die vremde vuyle stancken", de "stinckende walmen en beroerende dampen," "de vuyligcheden van taback" in hare reine woning niet gehengden,

en liever hare mannen in de tabagiën en tabackshuizen lieten tabacken; maar toch de meesten wilden liever hare woning laten verontreinigen, dan hare mannen in de gelegenheid stellen "op ticktackberden, met pardiezen en andere zwieren hun geld te verdobbelen en te verdrinken."

Hoe algemeen toen het rooken was, getuigden Joost van Ravelinghen en Petrus Scriverius. De eerste, een deftig geneesheer en vermaard kruidkenner, uytgever van het Cruydtboeck van Dodonaeus te Leyden, in zijn "Tabaksloff en lasteringh":

"Die den taback betoont al heel te haten,
"Moet synn' ouw' kennis meest wel schouwen en verlaten,
"Het Hollandsch sinlyck volck acht niet meer vuyl of quaet
"Te spouwen van taback, waer dat het sitt off staet.
"Het eyndt van alle doen, het slot van alle spreecken,
"Is nu bij groot en cleyn een pijp taback te ontsteecken.
"Een diese stommeling een ander overgeeft,
"En roockt als Caëns deed, die acht men eerst beleefd."

Petrus Scriverius, een beroemd letterkundige, wijdde een werk aan den tabak (1620), dat door Samuel Ampzing uit het Latijn vertolkt en onder den titel van "Saturnalia ofte Poëtisch vastenavondspel, vervattende het gebruyk en misbruyk van den taback" (1630) in het licht werd gegeven. Hierin leest men o. a.:

"De richters connen selfs na 't raedhuys naulycx stappen,
"Of moeten, eer sy gaen, eens uyt dat vaetjen tappen,
"Bed, tafel, school en hoff en allerleye steen,
"Die roken allemael van dese smoock-gebeen. --
"Het gaet toch ront en vast (getuigde Willem van der Elst)
"Dat desen nieuwe vondt niet mindert maer meer wast.
"Men siet toch dagh op dagh, het volck met groote hoopen
"Met pijpen in de handt, met touback-bussen loopen,
"En wat daer meer toe hoeft. En sitter eenen neer,
"Sy sitten allegaer met touback in de weer.
"Het licht dat werdt geëyst, de keersse werdt ontsteken,

"Of lonten of pappier. Men kout, men gaeter spreken
"Wie dat den besten heeft, of waer aen dat men kent
"Syn deught, syn kracht, syn werk. Maer eer de reden endt,
"Men suyght noch eens de pyp, men trect met volle monden,
"En andermael rontom, 't werdt brandende gesonden
"Met soeten reuck en smaeck. 't Is qualyck uyt de handt,
"En werdt terstond noch eens gesteken tusschen tandt.
"Doch tusschen elcken keer, dat sy met volle teugen,
"Tot meerder leckerny, en d' alderbeste cier,
"Gaet met den touback om een teugh van 't beste bier.
"Nu, merckt des toubacks kracht! Elk een terstont aen 't fluymen,
"En..."

doch wij sparen liever den lezer dit walgelijk tooneel.

De generale en provinciale staten trachtten het misbruik van den tabak door scherpe plakaten en zware belastingen te keeren; de stedelijke regeringen maakten keuren tegen het "taback drincken;" regenten van arm-, weeshuizen en andere gestichten verboden het, op straffe van uitzetting, blok en kerker; Maurits aan zijn leger, Piet Hein aan zijn vloot. Synoden, classes, consistoriën spraken er het anathema over uit, censureerden de rookers; leeraren predikten tegen het "pestigh cruydt toeback"; doch te vergeefs: men ging er mede voort. Men schreef schimp- en spotschriften en apologiën. De een noemde den verachter van het tabakzuigen zinneloos, een ander achtte dat de apotheek nu wel kon gesloten worden, "'t cruydt taback voldeed alle behoeften, genas alle sieckten, maakte de studie der geneeskunst onnut." De geneesheer Delmanhorst dichtte een "Trenodia Nicotianae;" Joh. Is. Pontanus schreef eene verhandeling over den tabak en dichtte een „Paralipomenon de usu et abusu Tabaci;" Boxhornius werd het offer zijner hartstogtelijke liefde voor den tabak; Jan Jansz. Starter vergoodde hem in een uitvoerig gedicht, waarvan wij slechts de laatste regels mededeelen.

"In 't kort, al die u kond bij den taback gheneeren,

"Verbreyd haer groote deught, en doet haer lof vermeeren,
"En seght, taback baerd vreught, en ryckdom en gemack,
"Daer is geen nutter cruydt als d' edele taback."

Cats, die, even als Huygens, menig gedicht aan den tabak wijdde, gaat een "Tabacksblaser" dus spreken:

"Wat magh er eenigh volck speck, vlees of hammen wenschen,
"Al dat maeckt drabbigh bloedt en onvermeuge menschen;
"Voor my ick weet een spys, die ick al beter hou,
"Die draegh ick in mijn sack of in mijn wijde mou.
"Kom let op mijn bedrijf, 't en sijn geen slechte saken,
"De kock dien ick gebruyck, dat sijn mijn eigen kaken,
"Mijn keuken is een pijp, een doos mijn schapperae,
"Die draeg ick even staegh, waer dat ick henen gae;
"Een blat is mijn gebraet: van hier, o grage monden!
"De schoorsteen is mijn neus, is dat niet wel gevonden?
"En roock dat is mijn dranck, wat pas ick op de wyn,
"Ick kan oock sonder hem gerust en vrolick sijn,
"'K en hoef aen geen servet mijn handen af te vegen,
"Een kleyntjen, wel gebruyckt, dat is een groten zegen.
"Wel, laek my dien het lust: het is een rustig man,
"Die met de minste kost zich vrolick maken kan."

„Hoe lieflijk (zong Elslandt) is uw geurtje, voor 't vochtige humeurtje,
"Als juffer of sinjeurtje uw bloem van 't echte bed,
In de plaets van koek of wafel,
"Naa den eeten op de tafel,
"Op een fijn teljoortje zet
"Voor een deftig naabanket,
"Comfilieje de gryntje, lavendel, roosmeryntje
"En 'tkruidigst medicyntje, dat er uit het aardryk schiet,
"Met al wat den apotheeker,
"Uit de pot en kroes of beker

"Immer in zyn vyzel stiet
"Hebben by uw krachten niet.
"Gij doet de dampen ruimen,
"En weekt de taaije fluimen,
"Een pypje doet ons luimen
"In het hoekje van den haart.
"Proponent en predikheeren
"Doe'je neerstig mediteeren:
"Geen memoriekruid zo waard
"Dat de zinne zo vergaart.
"Apol veragt de zwieren
"Der kranssen van laurieren,
"Hij wil zijn kruin nu sieren
"Met de bladeren van tabak,
"Wijl de Goon als nikkers smooken
"En den Dichter dicht door 't rooken,
"Draagende altijd tot gemak
"Pyp en kruiddoos in den zak."

Den tabak vijandig daarentegen was de antwerpsche priester van der Elst; zelfs achtte hij, "dat hij, die dees onbekende waar in deze landen heeft gebragt, zijn geheele leven door een schoone fieltenkroon op zijn hoofd verdiende te dragen." Adriaan Poorters, de brabantsche Cats, was hem niet gunstiger. "Van den taback", schreef hij, "sterven de verkens, en de menschen vaerender niet veel beter af." Ook Adriaan van der Venne toonde in zijn "Sinnighe Neepkluytie op den tabak", zijn "Tafereel van Sinnemal" en zijne "Vindinghe van toebacks wondersmoock", ook geen vriend van hem te zijn. Roemer Visscher en zijne begaafde dochter Anna, erkenden wel, "dat hij goed en medicinael was om velerlei kranckheden te genezen, maer dat hij smaekelijk was, geloofden zij noch de paep nimmermeer." Petrus Scriverius en Samuel Ampzingh wedijverden in het bestrijden van het kruid, zoo in hunne latijnsche als nederduitsche gedichten.

Er was in de XVIIe eeuw bijna geen latijnsch of nederduitsch zanger, die den tabak in zijne gedichten niet hemelhoog verhief, of diep verachtte. Wij noemen slechts Ravelinghen, Kinschot, Delmanhorst, Huygens, Barlaeus, van der Veen, Steyn, Rustingh, Smids, Vos, Michaelis, Overbeke, Focquenborgh, die de brandende tabakspijp met de min vergeleek. Zoet, die hem "het hoofdbanket der Goden," Jonker, die hem "het edel koningskruydt" noemde, Six van Chardelier, den Elger, Verstege en anderen. De een roemde hem "als een krachtig middel om den mensch uit de tavernen aan den haert te houden, als geschikt voor broeken en doeken," een ander "als een verstand ophelderend en zoete vreugde gevend banket," een derde dichtte een "Studentenpraetje over den lof van den tabak en de praktijk der gauwdieven." Jan van Bergen, een vurig beminnaar van het "liefelijcke en soete cruydt", noemde zich "artis fumatoriae doctor". Geen vrolijke bijeenkomst, waarop de tabakspot niet rondging.

Rederijkers, comedianten, gezellen, gildebroers, confraters rookten in de kamers of herbergen, waarin zij vergaderden. Geen liedboekje waaruit in gezelschappen werd gezongen, of het bevatte een of meer liederen tot lof van tabak.

Nog talrijker zijn de artsen en botanisten die over het nut of het schadelijke van den tabak schreven. Dezen gaven zijne geschiedenis, genen bestreden zijne voorgewende krachten, anderen vervaardigden overzettingen der werken van Neander, Magnenus, Thorius, Everart, met aanprijzende voorredenen en brommende lofverzen. Beverwijck en van Someren schreven hem groote krachten toe. "Hij trekt", dus lezen wij in den "Schat der gezondheid" van den eerste, "alle vochtigheid en slaperigheid uit het hoofd, heeft een verdroogende eigenheid, werpt de maag om, maakt den buik los met groote ontroering van het geheele ligchaam en is wondergoed tegen pestilentiaal fenijn". Volgens zijn advies "moet hij des morgens gedronken worden en niet als de maag ledig is, niet van kinders of die zwak van hersenen zijn, of die een drooge complexie hebben, maar van hen, die sterk, koud en vochtig

zijn." De beroemde amsterdamsche doctor Tulp was de eerste, die zijne gasten tabak op porseleinen borden liet voordienen. Groote voorstanders er van waren ook de Heurniussen, Pauw, van Helmont, Beintema van Peyma, schrijver eener "tabacologia" en Dr. IJsbrand van Diemerbroeck, zwager van burgemeester Cincq te Gouda, waarschijnlijk de eerste oprigter eener pijpenfabriek aldaar, die hem gedurende het woeden der pest te Nijmegen als voorbehoedmiddel voorschreef en eene verhandeling in het licht gaf, waarin hij beweerde dat pijpen met lange stelen minder nadeelig voor de gezondheid zijn dan die met korte. Volgens anderen scherpt de tabak het verstand. "De morale philosophen meenen veel licht te kunnen halen uyt een brandende pijp, gevult met dezen edelen nicotianum. Als men in eenigheydt sit en een pijpje smookt met 't een been over 't ander, vertrekt eenigsins het chagrijn, en de hersenen worden soodanigh gesuyvert dat men hoe langer hoe meer begint te sien en te oordeelen." Stephanus Blankaart en vooral Cornelis Bontekoe schreven "het alleruitstekend kruid tabak," gelijk zij het noemden, grooter kracht toe dan immer een geneesheer voor of na hen. Zij achtten het rooken noodig voor de gezondheid, een geneesmiddel voor bijna alle ziekten, al wat men er tegen geschreven had, vooroordeel. "Zoo men dof in 't hoofd is, schurftig, onlustig, lui, vadsig, slaperig, zoo men pijn heeft in 't hoofd, in de oogen of elders, zoo het gezigt zwak of donker is, het gehoor bezwaard, of zoo men niet wel en gerust kan slapen, of indien men geplaagd is met podagra, steen of kolijk, schurftblaeren, puisten, vurigheid, magerheid, al te vet, met wonden enz. — 't is de tabak, 't zijn de virginische bladen, onze rook en damp, die er een geneesmiddel tegen zijn." Ook wenschten zij dat de tijd mogt aanbreken, "dat aanzienlijke vrouwen, 't mogt dan onder welk voorwendsel ook wezen, de hardiesse hadden, om in 't openbaar te doen 't geen wél te smuig geschiedde, de rest zou wel volgen; dan zou de tabak, dien de vrouwelijke satire thans haatte, ten hemel toe worden verheven." Hun wensch werd niet verhoord. Onze Hollandsche matronen konden niet besluiten, gelijk de

engelsche ladies, den god des rooks offers te brengen en sommige lieten zelfs onder de huwelijksvoorwaarden stellen, "dat men was overeengekomen sich in het huwelijk van den tabak te onthouden." Men vindt dan ook geen puntdichten op jonkvrouwen, maar wel op burgerjufvrouwen, boerinnen en dienstmaagden die tabak dronken. In Bontekoe's tijd was het rooken bij de vrouwen in den burger- en boerenstand zelfs zeer algemeen. Hij zelf verhaalt "dat de gouwlandsche en noordhollandsche vrouwen dampten dat het een aard had en vuurslagen en tondeldoozen bij zich droegen." Reeds veel vroeger rookten de zuidhollandsche vrouwen. Het zoet gezelschap van herders en herderinnetjes, zoo geestig door Heemskerk beschreven, zag op zijn togt naar Katwijk aan het huis den Dijl, eene walgelijke waardin, die met een tabakspijp in den mond en een kan in de hand, al slingerend naar den wagen trad, en met een schorre stem en pinkend oog de vrienden tot een pijp smook en een soepje zoenwater noodigde. Lambert van den Bos gewaagt in zijn dordrechtsche Arcadia van eene burgervrouw "die in de achterkoocken bij den haert zich met een pijp taback te suygen bezig hield, en van eene hofmeesterin met eene tabackspijp in den mond. In de herbergen bood men vrijers en vrijsters tabak aan:

"Daer wyfje is de sokelaet, pijp en cruut
"Drinckt naer geneught sokelaet en taback uut." —
"Hier is 't koker met taback, neemt elck een pijp,
"Komt wyfjes by de pot, dat een yder lustigh grijp
"En roockt naer luste . . . . ."

"Krijn surght voor de toeback, de vroukens hebben dorst. —
"Heyderandey, wij mannen en vrouwen vinden solaes
"In 't soopken toeback, toeback is de baes!
"Toeback is mijn vreught in het aertsche dal!
"Toeback maeckt oude wijven mal."

Zóó schreven de blijspeldichters; en wij zouden nog meer voorbeelden uit oude liedboekjes kunnen aanhalen; doch het blijkt niet dat het

rooken bij aanzienlijke vrouwen immer hier te lande in de mode kwam, gelijk in het begin der XVIIIe eeuw in Duitschland, noch dat de kruiden-tabak van quendel, thijm, bloem van lavendel, salie, marorein, kaneel, notemuscaat, venkel, anijs, naar het voorschrift van Dr. Johan Henrik Cohausen, lijfmedicus van den bisschop van Munster en Paderborn, hier in den smaak viel. Dat het rooken der vrouwen nog in de XVIIIe eeuw in zwang was, blijkt uit het volgende verhaal van den Hollandschen Spectator. "Toen ik (zoo luiden zijne woorden) voor eenige jaren een aangenaam gedeelte van ons vaderland met een gezelschap goede vrienden doorreisde, zagen wij dat de vrouwen, in haar zondagsgewaad zijnde, een zwaar zilver tuig op zijde hadden, waaraan, behalve een partij sleutelen, die men niet gebruikte, ook een groote tabaksdoos van hetzelfde metaal hing, welke iemand van ons oordeelde tot hetzelfde, dat is tot geen gebruik even als de sleutels te dienen. Maar wij bevonden welhaast hierin gedwaald te hebben, want, toen wij, na de geëindigde dienst, den leeraar, welken de meesten van ons op de akademie gekend hadden, bezochten, vonden wij daar een geheel gezelschap mannen en vrouwen, waarmede onze vriend, die op zijn dorp uitstekend bemind was, waarlijk gulhartig verkeerde. Na het theedrinken werden de pijpen gepresenteerd, die elk aannam, en uit zijn eigen doos ook stopte, niemand uitgezonderd, behalve de vrouw van den leeraar, die, in de stad opgevoed zijnde, nog niet had leeren rooken, en ik, die toen in de kunst nog onbedreven, de ketel van mijn pijp met mijn vingers in plaats van met tabak vulde, om wat handgebaar te hebben." Het ontbrak evenwel niet aan berispers van dit gebruik, die de tabakrooksters "verweende toebacksters" noemden, haar voor "manwijven" scholden en ernstig raadden, het voor de gezondheid en reinheid zoo nadeelige rooken na te laten. Nog later komen, vooral in de blijspelen, rookende vrouwen voor. Zoo leest men nog in "Het Bedorven Huishouden" (1738) van vrouwen, "die onder een pijp tabak en een glaasje sjampa zaten te snappen." Zeer aanzienlijk is de lijst van allerlei schrijvers, die,

ook in het laatst der XVIIe en in het begin der XVIIIe eeuw, ook het rooken der mannen afkeurden. Hiertoe behoorde Everard de Meijster, die, onder den naam van Jean Pleyn de Couragie, het beruchte Necotianum Satyricum, of de Quintaessentia van den Taback uitgaf; voorts David van Hoogstraten, die den "Tabacksvloek" uit de "Euphormio" van Barclay in het nederduitsch vertolkte. Robert Keuchenius en anderen ontboezemden hun afkeer van den tabak in de taal van het oude Rome. Gernier „wist staende voet vaarssen te rollen tot schande van den taback." "Al wat dees' waar verschaft (zong Steyn) is stanck en vuylen reuk." Een fatsoenlijk man weigerde soms zijn dochter aan een "fun, plug, pluvier, jampeszuiper en tabacksman."

Consistoriën en classes gingen steeds voort met het anathema over tabacksuypers en suygers uit te spreken, ze te bannen en te eischen dat zij, die zich tot de gemeente begaven, de plegtige geloften zouden afleggen geen taback te drincken. Predikanten vermaanden steeds tegen het "dronkenmakend, verderfelijk en stinkend fenijn", en schreven Neerlands rampen ook aan het offeren aan dezen Moloch toe. Ruylaeus, Oudenhoven, Streso, Laurentius, Dibbetius, Wassenburgius en velen met hen donderden niet alleen van den kansel tegen het "incruypende kwaed", maar wierpen in hunne gedrukte leerredenen de herbergloopers, spelers en tabaksmannen de hevigste scheldnamen naar het hoofd.

Hondius achtte het "drincken van taback onpasselijk voor eerlijke en deftige mannen en vrouwen"; "ja," schrijft hij, "het heeft zoo quaden naem en scheyn van oudts, dat nog wel sommigen van de tabackdrinckers zelfs haer dus schamen, alse van deftige christenen ende die een teeder gemoedt hebben, daer in betrapt worden." Vooral echter keurde hij het ten strengste af dat predikanten zich aan het rooken overgaven. In dien geest spraken en schreven Borstius, Ridderus, Oomius, Pietersz., Lydius, d'Outrein, Brakel, van Til. Zij, die verlichter dachten, of te verlekkerd waren op een pijp smoock taback om zich van het rooken te kunnen onthouden, deden het in het geheim, in een verborgen bovenkamertje, onder of in den

schoorsteen. Bezochten zij leden hunner gemeente, die hun pijpje rookten, dan wisten deze niet hoe spoedig zij het zoo verschrikkelijk voorwerp — kaartspel en tabak toch waren duivelsch speelgoed — te verbergen. Langzamerhand begonnen echter ook de geestelijken zich aan het rooken over te geven, en niet alleen was het in het midden der XVIIIe eeuw bij hen algemeen, maar men zag geen student, proponent of leeraar zonder pijp, en niet alleen was de studeerkamer "een hel van fenijnige dampen, maar zelfs de lucht, die ze inademden was zwanger van rook." "In de keuken, het salet, in consistoriën en classes, zelfs op de wandeling, gebeft, gepruikt en gemanteld, in kamerjapon en preekrok zag men ze met de lange pijp." Zonder pijp konden zij niet studeren, en hoe meer pijpen er gerookt werden, hoe beter de studie vlotte.

In de XVIIIe eeuw zag men schier geen Hollander zonder pijp. Men droeg er roem op een aantal pijpen te kunnen rooken. Kinderen van 6 of 7 jaren tabakten in fabrieken en spinnerijen; men zag ze met pijpjes in den mond in den tafelstoel zitten; ja, Martinet verzekert, "dat kinderen, die de moederlijke borst nog laafde, reeds begonnen te rooken." "Daglooners lieten vrouw en kinderen verarmen, terwijl zij zich met rook verzaadden." — "'t Was alles effen, zoo er maar een pijp te vullen was en een soopje rotterdammer te halen." "Toen zaten goê burgerlui, terwijl 't vrouwvolck aan de thee- of koffijpot labbeyden, in tabakshuizen en taveernen, knoopten avond aen morgen, en 't ging met de negotie naar Culenborg en Vianen."

Hier gaf de pijp aanleiding tot huiskrakeel, daar tot oproer, gelijk in 1699 te Haarlem. "Toeback was een huiscruis, dat velen beroerden, miserie voor den burgerman, oorzaak van dagdieverij, rinkelrooijen en velerhande débauche."

Ook Le Francq van Berkhey schreef dat het rooken in zijn tijd zóó algemeen was, dat het volstrekt nationaal genoemd kon worden, en de burggraaf d'Arlingcourt: "een Hollander zonder een pijp te Amsterdam zou een nationale onmogelijkheid zijn, een stad zonder huis, een

tooneel zonder acteur, een lente zonder bloemen, een land zonder mark, en de Hollander zou zonder een pijp tabak in den hemel niet zalig kunnen zijn." Rijk, zeer rijk, is onze literatuur in de XVIIIe en den aanvang der XIXe eeuw aan geschriften over de nicotiana. Geen dichter, die ten minste niet eenmaal zijne snaren ter harer eere spande. Van die reeks noemen wij alléén een' Leuter, Laurens, Sylvius, Barbaz, en vooral Christiaan Frederik Hoffham, den zanger van het geestige stukje "de rooktabak." Deze laatste was echter geen vriend van den tabak: nog minder Bilderdijk, wiens uitvallen er tegen in zijne "Aanteekeningen op Huygens" en zijn "Nicotiaasch kruid," en in zijn "Ziekte der geleerden" bekend zijn. Ook Tollens en Rijswijck wijdden hunne zangen aan den tabak, en zoo wel in de "Boekzalen van Europa" en der "Geleerden," als in de "Vaderlandsche Letteroefeningen", de hoofdorganen der beschaafde en letterkundige wereld der XVIIIe en het begin dezer eeuw, is menig blad aan zijne geschiedenis en letterkunde gewijd.

Wij kunnen thans de stapels van, in verschillende werken gevlochten en afzonderlijk gedrukte lofverzen, in de XVIIe en XVIIIe eeuw in het licht verschenen, van welke alleen dat van Burman der vergetelheid ontrukt is, niet doorsnuffelen; nog minder, die bergen van allerlei genees- en natuurkundige, oorspronkelijke en vertaalde werken, geheel of gedeeltelijk aan den tabak gewijd, aanroeren, en eindigen met de woorden van een zanger der XVIIe eeuw, die ook ons gevoelen over het "Cruyt" uitdrukken:

"'t Onheylspellend cruyt is nyet zoo bang te vreesen,
"Het can een soet vermaeck, en lieflijck blijspel wesen,
"Soo 't nuttigh levensvreucht en geen spoorloosheid is.
"Het is een medicyn en houdt de geesten fris;
"Maar wee hem, die niet aers als op geneuchten zint,
"En wat het wesen moegt, als een afgod bemint."

Algemeen houdt men het er voor dat de Hollanders ook de Duitschers hebben leeren rooken. Bekend is het tabak-collegie van

Frederik Willem I, die zoo vaak den ambassadeur Ginckel verzekerde: "ich habe ein gut holländisches Herz." Het collegie vergaderde in een vertrek geheel gelijk eene aanzienlijke hollandsche keuken ingerigt (Prachtküche mit einem hohen Gestell blauen Tellerrn); de gasten zaten in prachtige uniformen met ridderkruisen bedekt. Ieder had een kruik met "Ducksteiner Bier uit Königslutter" voor zich, en rookte uit een lange hollandsche pijp. "Der König war ein passionirter Raucher." Hij rookte des avonds 20 à 30 pijpen achtereen.

v. d. Kellen get. op steen | Lith v. Emrik & Binger.

HERBERG.

HOOFDSTUK III.

KOFFIJHUIZEN. — COLLEGIEN.

De koffijhuizen zijn van oosterschen oorsprong. In 1554, dertig jaren nadat de koffij in Turkije was ingevoerd, stichtten twee kooplieden, Lehemp of Schem uit Damascus en Hekem uit Aleppo, het eerste, en Hekem zou reeds drie jaren later met een winst van vijfduizend dukaten naar zijne vaderstad zijn teruggekeerd. Sommigen waren van oordeel dat de koffij door den Koran verboden was, anderen hielden het tegendeel staande. Ook de geneesheeren waren het oneens over het voor- of nadeelige der koffij; de een prees ze aan, de ander veroordeelde haar. De laatsten wisten te bewerken dat zij verboden werd. Eindelijk gaf Abdalcader Ben Muhamed al Ansani een geschrift uit, waarin hij bewees dat deze drank niet door den Koran was verboden, en Fakhreddin Abu Jezid een ander, dat hij de Zegepraal der koffij noemde. Het gebruik der koffij werd nu toegestaan, en de geneesheeren Noureddin Cazérouni en Ala Eddin Ali, die het gebruik er van hadden afgeraden, op bevel van den sultan, wreedaardig ter

dood gebragt. Van dien tijd af werden er dagelijks nieuwe koffijhuizen te Constantinopel gesticht, en "de geloovigen bezochten de moskeeën niet meer, maar de koffijhuizen." Welhaast werden deze nu de verzamelplaatsen van ontevredenen met het gouvernement, — tooneelen van tweedragt en oproer. Men twistte er over staatszaken en vormde er partijschappen. Nu werden zij op bevel van den sultan niet slechts gesloten, maar met den grond gelijk gemaakt; het gebruik van den wijn toegestaan, doch dat der koffij verboden. De Turken waren er echter reeds te zeer aan verslaafd om ze te kunnen derven en zonderden zich nu in andere plaatsen af om het geliefde vocht te slurpen. Later werden de koffijhuizen weder geopend en in alle oorden van het turksche rijk gesticht. Niebühr heeft ons in zijne "Beschrijving van Arabië", de volgende teekening van een turksch koffijhuis nagelaten:

"Men vindt te Kahira, Damask, Haleb, Mosul, Bagdad en Basra eenige zeer groote koffijhuizen, die s'avonds somtijds met een menigte lampen verlicht worden. Anders ziet men er geen sieraad dan stroomatten op den vloer of opgemetselde verhevenheden, en op den haard ;,roote en kleine, in- en uitwendig fraai vertinde koperen koffijpotten met een menigte koffijkoppen. Men kan in deze oostersche drinkhuizen geen andere ververschingen bekomen dan een persische of turksche pijp tabak, en koffij zonder melk en suiker. In de koffijhuizen brengen de Arabieren hunne avonden door. Zelden spelen zij, en daarenboven nooit om geld. Bij honderden vergaderen zij soms in deze koffijhuizen, en zitten op de plaats, die zij eenmaal hebben ingenomen, geheele uren, zonder een woord te spreken tegen hen, die naast hen zijn." Volgens Björnstähl werden in zijn tijd, jaarlijks alleen te Constantinopel 2000 tot 3000 oka koffij door 420,000 koffijdrinkers genuttigd. Uit Turkije werd de koffij naar Italië en Frankrijk overgebragt en stichtte men ook daar, kort naar de invoering er van, koffijhuizen. In Frankrijk werd twee jaren na de komst van Soliman Aga, gezant van Mohammed IV, te Parijs, het eerste koffijhuis

te Marseille geopend (1671), en in 1672 bood de Armenieër Pascal op de kermis van St. Germain, koffij te koop aan. Vervolgens stichtte hij een koffijhuis op de Quai de l'école te Parijs. Dan noch dit, noch het koffijhuis van zijnen landgenoot Maliban werden door den adel (daartoe waren zij nog niet ingerigt) bezocht, en de oosterlingen die met gereedgemaakte koffij, tegen twee sous de kop, langs de straat liepen, deden hen veel afbreuk. Eerst een halve eeuw later werden de koffijhuizen opgerigt, die zoo vermaard zijn in de letterkundige geschiedenis van Frankrijk. Hier was de verzamelplaats der beroemdste dichters en geleerden van dien tijd. Zij lazen er hunne werken elkander voor, en spraken over onderwerpen van geleerdheid en smaak. Ook le café Procope, dus naar den stichter Procopius van Florence genoemd, door Roger de Beauvoir beschreven, was in de eerste helft der XVIIIe eeuw de verzamelplaats van allen die op smaak, beschaafdheid en geleerdheid aanspraak maakten.

Het was in het café de la veuve Laurent, dat Saurin, de la Motte, Dauchet, Bourdin, Rousseau, Houdant elkander ontmoetten: "J'ai," schreef Saurin, "été depuis ce temps (na zijn overgang tot het catholicisme) toujours au caffé de la veuve Laurent: c'est un lieu ou depuis vingt ans il ne s'est guères habitué que des gens de lettres. Attirés les uns par lestres, ils s'y viennent delasser de leurs différens travaux, par quelques heures d'une conversation utile même pour les plus habiles. Histoire, physique, géographie, jurisprudence, poésie, voilà les matières qu'on y agite. D'ordinaire on s'y est trouvé quelquefois jusqu'à douze personnes de differentes académies." Hier begon ook de hevige twist tusschen Rousseau en Saurin, ten gevolge van het schrijven van eenige satyren door den laatste, die al zijne rampen en verbanning ten gevolge hadden (1702). De ridder J. Audé en Carrière Docsin hebben in hun "Café politique," "Café d'une petite ville" en "Café littéraire" deze letter- en staatkundige clubs naar het leven geteekend. Vroeger dan Frankrijk mogt Engeland zich beroemen koffijhuizen bezeten te hebben. Reeds in 1651 stichtte de koopman

Ratall er een te Londen. Een jaar later stelde Daniël Edwards, uit Smirna te Londen wedergekeerd, den door hem medegevoerden Griek Pasqua-Rose in staat een tweede te St. Michael Cornhill op te rigten. Pasqua's voorbeeld werd spoedig door anderen gevolgd: overal zag men koffijhuizen openen, en welhaast was er in Engeland geen dorp, waar men er ten minste niet één vond; ja men had zooveel koffijhuizen te Londen als te Caïro. In 1693 telde men er 3000 met groote vertrekken, waarin een aanzienlijk getal koffijdrinkers bijeenkwamen en tot laat in den nacht dronken. In den aanvang dezer eeuw zou het getal tot 9000 zijn geklommen. Zijn de parijssche koffijhuizen in de geschiedenis der letteren vermaard, de londensche hebben in die der staatkunde geen minderen naam gemaakt. Reeds onder Karel II waren zij de verzamelplaatsen van mannen, die zich het regt en verstand aanmatigden om de handelingen van den koning en zijn parlement te veroordeelen of goed te keuren. In partijschappen verdeeld, kwamen zij in verschillende koffijhuizen bijeen, tot dat de koning "vermits" (schreef de Hollandsche Mercurius) "veel quaets van de regering in deselve gesproken werd, in 1670 het verkoopen van koffij, chocolaad en sorbet verbood." Onder koningin Anna werden de koffijhuizen wederom de "scholen der politiquen," de verzamelplaatsen der Whighs en Tories. Elk koffijhuis had zijn voorzitter en vaste bezoekers. Men sprak er over politiek en literatuur, las er de "Craftsmen," de "Postboy," de "British Apollo" en andere weekblaadjes, ook de "Rambler", de "Tatler" en meerdere geschriften van Addison en Steele, waarvan de meeste vertoogen verondersteld werden in den "Regenboog" bij Temple-Bar, in het grieksche-, Wills-, St. James-, White's koffijhuis, in dat van Thomas in Devereux-Court, den Cacao-boom, of eenig ander geschreven te zijn. Van den Rambler werden telkens 15,000 blaadjes afgeleverd: aan den "Guardian" arbeidden, behalve de beide genoemde letterkundigen, Berkeley, Budgel, Carey, Eusden, Hughs, Juce, Gays, Marlin, Philips, Parnel, Tickel en Pope.

De "Spectator" vooral viel zóó in den smaak, dat men evenmin zon-

der hem als zonder koffij of thee kon ontbijten. Men zag hem dagelijks bij twintigduizendtallen verkoopen, en zoowel in handen van schuitenvoerders als van lords. Hij werd in de meeste talen overgezet, nagevolgd, en de vader van alle Spectators en dergelijke geschriften, die men sedert in Engeland en op het vaste land aantrof.

In Duitschland was de koffij reeds in het midden der XVIIe eeuw bekend. In Brandenburg werd de kroonprins in 1680 met een kop koffij vergeven. Toen waren er nog geen koffijhuizen te Berlijn, doch onder Frederik Wilhelm I, koning van Pruissen, door het geheele rijk verspreid. Frederik I legde niet alleen een belasting op pruiken, fontanges, kousen, schoenen, laarzen en pantoffels, maar die koffij, thee of chocolaad wilde drinken, moest jaarlijks 2 Thaler betalen. Ook in ons vaderland was een diergelijke belasting. Den 3 Julij 1692 beklaagden zich de koffijschenkers van Dort, Haarlem, Leyden, Amsterdam, Rotterdam en s'Hage bij de Staten van Holland, dat zij belast waren geworden met een jaarlijksche taxe van 9 oxhoofden wijn, die zij niet langer konden opbrengen, omdat ieder wegens de koffij getaxeerd zijnde, die lieden thans de koffij zelve in hun eigen huis klaar maakten en gebruikten, waardoor zij niets te doen hadden." En zoo was het; "het koffydrincken", schreef Juffer van Beveren in 1697, "wort byna algemeen;" en Jan van Elsland omtrent denzelfden tijd in zijn "Dronke Brechtje:"

"Dat theetje en dat koffijdrinken,
"Heeft menig wyf aan 't nat gebrocht;
"Al gaat het, zonder achterdocht,
"Om 't water wat van 't hert te zetten.
"Ik zeg, men moest voortaan beletten,
"En in zijn huis met macht verbiên
"By thee de borlesoes te zien,
"Altans daar mannen mannen hieten."

Uit deze plaats blijkt, dat alleen na de thee brandewijn werd gebruikt. "Zij (toch) maakte 't herte flaeuw, doch de coffi was een versterking."

In 1766 nam Frederik, landgraaf van Hessen, een besluit, waardoor het "landverdervend kwaad, dat de onderdanen met verzwakking hunner gezondheid in een merkelijk verval van hunne nering bragt," het drinken van koffij namelijk, moest worden tegengegaan, en bepaalde: 1. dat er ten platten lande geen koffijwinkels of koffijschenkerijen meer zouden mogen gehouden worden, en dat de in voorraad zijnde koffij aldaar binnen drie maanden moest worden opgeruimd, op boete van 3 Rd. en verbeurdverklaring; 2. dat het verder gebruik van koffij op de dorpen en hofsteden aan de boeren, dagllooners en dienstboden geheel verboden was, op boete van 14 dagen gevangenis of 3 Rd.; 3. dat de landlieden zich binnen zes weken van alle koffijtuig moesten ontdoen, zullende zij, wanneer de overheid bij herhaalde visitatiën diergelijk tuig vinden mogt, exemplaar worden gestraft; 4. dat in steden zulke burgers, van welke men wist, dat zij zich, vóór het ingeslopen misbruik, van koffij bediend hadden, dezelve matig mogten gebruiken; 5. dat de commissarissen-politiek echter op de geringe en nietvermogende burgers naauwkeurig acht moesten geven, hen van het koffijdrinken nadrukkelijk afmanen en bij ontdekking van het misbruik naar bevind van zaken straffen; 6. daar de onbetamelijkheid van het koffijdrinken bij de handwerksgezellen, daglooners en dienstboden in de steden was doorgedrongen, en met veel tijdverlies gepaard ging, werden deze gelast zich voortaan van dien drank te onthouden, terwijl bij art. 7 alle huisvaders of huismoeders en arbeidvolkhoudende lieden, die aan hunne onderhoorigen en voornamelijk aan waschvrouwen en strijksters het gebruik van koffij toestonden, en hun uit een verkeerd geplaatste goedhartigheid koffij bezorgden, de straffen zouden beloopen bij art. 2 vermeld.

Frederik de Groote gunde zijne onderdanen de koffij. Hij maakte slechts op het branden er van en op den verkoop der gebrande koffij als monopolie aanspraak.

Het koffijbranden was eene misdaad; een ambt of kostwinning in de straten rond te snuffelen, waar misschien koffij gebrand werd;

en die dan door den reuk als verkooper van gebrande koffij verraden werd, kwam voor drie jaren op de vesting. "Ik zelf," plagt de oude Frits te zeggen, "heb in mijn jeugd biersoep gegeten. Dat moesten de arme lieden ook doen, dan bleef het geld in het land." In Hannover werd in 1780 den boeren het koffijdrinken bij kabinetsorde verboden. In Saksen was in 1720 de koffij nog zeldzaam, zoo ook in Polen. Volgens sommigen zouden er in 1688 reeds koffijhuizen te Praag zijn geweest: anderen zeggen dat Georgius Deodatus Damascenus den Pragenaars het eerst de koffij heeft leeren kennen, en dat hij aldaar in 1710 het eerste koffijhuis heeft gesticht.

In ons vaderland werd de koffij, even als de thee en chocolade, eerst in winkels gezet of geschonken. De aanzienlijkste matronen gingen derwaarts om ze te proeven en inkoop te doen van een of meerder soorten. Zulke schenkhuizen vond men alleen in steden. De boeren kenden de koffij nog niet: ten platten lande vond men alleen tap- of bierhuizen. Toen in het begin der XVIIIe eeuw een boer in een koffijhuis kwam, vroeg hij aan de koffijschenkster, op de koffij, die zij voor een klant had ingeschonken, wijzende:

"Wat goed heb jij hem daar gegeven?
"Dat had een wonderlijke naam." —
"Dat goed (was het antwoord) heet coffi, 't is bequaem
"Om alle ziektens te verjagen,
"Al had je de allernaarste plagen,
"Van flereceijn, van podegra,
"Van jigt,... van alles, 't helpt u dra,
"En iemand, die niet veel kan werken,
"Het zal terstond zijn zwakheid sterken."

In een ander koffijhuis zei een boer, die er toevallig inkwam:

"Meisje, wat is er in deese kop?
"Het is zo dik en zoo drabbig, het lijkt wel boonensop,
"Moet ik dat zo uitdrinken?"

Men gebruikte in deze koffijhuizen "geroete coffi," zonder melk,

en er werd in de schenkhuizen niet gerookt. In het laatst der XVII$_e$ eeuw begonnen in de groote steden, gelijk in Engeland en Frankrijk, eigenlijke koffijhuizen gesticht te worden. Zij waren in den aanvang zeer eenvoudig. In de koffij- of collegiekamer stond nog geen buffet, maar een tafel, waarop de koffij- en chocolaad-kannen, met hetgeen er toe behoorde, stond uitgestald. Eerst later werd het buffet ingerigt. Hier en daar stond een tafel, waaraan de gasten zich neêrzetten om de nieuwsbladen te lezen en hun koffij of chocolaad (want ook die werd geschonken) te drinken. Midden in het vertrek hing een koperen of glazen kroon, waarop vet- of smeerkaarsen walmden. Zulk een koffijkamer vindt men o. a. voor van der Hoeven's "Koffijhuis" afgebeeld. Men had nog geen andere dan vrouwelijke bediendden: de kop koffij kostte een stuiver, en een gestopte pijp vier duiten. Het was niet fatsoenlijk pijpen of tabak mede te brengen.

"Steek op jou pijpje met jou doos,
"Je moet hier als de adel leven."

d. i. gestopte pijpen vragen. Wijn of bier werd toen in deftige amsterdamsche koffijhuizen niet getapt.

"Wil je geen wijn mij geeven, (zei Goossen) tap dan een kan Brons- (wijker mom,
"Of een Breemer Hansje." —
"Wij hebben dien drank hier niet, je bent verkeerd man," was het (antwoord.
"Verkoop je hier dan geen dranken?" vroeg Goossen.
— "Ja koffi en chocolade," antwoordde de koffijhuisschenkster.

Allengskens voegde men bij de koffij likeuren, zoo als "magorum," "rosolis," "arratafi," (ratafia) "goed voor kwade magen en om de nieren te reinigen."

"En dan zijnder noch koffijhuizen en avendant,
"Daer men alderleye gedistelleerde watren kan krijgen in ons land,
"Als kaneel, lamoen, en assootgantre water daarbeneeven,
"Daar men voor een half mutsje vier stuivers aan geld moet geven."

Het gewone koffijhuis werd des morgens tusschen tien en elf uren geopend, en dan stroomden de collegianten er heen om "onder het rooken van vier of vijf pijpen" eenige koppen koffij te drinken en de couranten en mercuriussen te lezen. Deftige burgers en kooplieden verschenen er in het laatst der XVIIe eeuw nog niet in.

"Fy, 't is een heerlijk werk de koffijhuizen af te loopen,
"Men kan de koffij in huis wel uitdrinken en koopen.
"'t Staat niet deftigh: 't Is geen fatsoen
"Dat Amsterdamsche koopluy dat dagelijks doen."

Eerst bezocht men de koffijhuizen slechts des voormiddags. Sommigen, "wie geen tijdgebrek hadden, en vooral jonge snoeshanen, bleven er trantelen en zaten er tot na den noen, als oude wijven op heur testen, te klappen."

Nadat in de "Theezieke juffers" (1701) een echtgenoot zijne vrouw haar buitensporig theedrinken had verweten (zij was op dat oogenblik aan haar twintigste kopje), vatte zij het woord op en verweet hem zijn koffijhuis-loopen.

"Maar zeg mij eens, waarom men de mannen alle dagen met hoopen,
"Zoo ras de klok tien of elf uren heeft geslagen na de koffijhuizen (ziet loopen?
"Daar men zoo een stuiver voor een kopje geeft, dat men thuis, op (zijn gemak,
"Voor een oortje kan drinken, en dan nog een halve stuiver voor (een pijp tabak?
"Dan zijnder nog van die gekken, die uit haar eigen doos stoppen, (en maar een leege pijp kommandeeren,
"En 't is evenwel vier duiten, en om de vrouwen en alles tegen jou (zeggen te verweeren,
"Zoo vraag ik jou ofter wel grooter klapschoolen zijn, vol zotternij,
"Als de koffijhuizen? Zie, dat moet gij evenwel met mij
"Bekennen, dat ze de zaletten ver overtreffen met praaten en klap- (pen,

"En onder 't dampen van een pijpje, niet anders doen als van yders (gebreken of staatszaaken te snappen.
"Men gaat er akskas om tijdverdrijf, zeide men dat je 't vat,
"En ondertusschèn passeerd' er niets in deze stad
"Of men hoord het in de koffijhuizen, met veel omstandigheden ver- (halen,
"En voornamelijk van die jonge melkmuilen die de jufvrouw weeten (af te malen.
"Dan zeid den een tegens den ander: kaerel (dat je 't verstaet ze (noemen mekaer kaerel, al hebben ze geen haar om er smoel),
"Daar heb ik gisteren op een zalet geweest, daar was zulk een (gewoel
"Van jufvrouwen bij mekaer, die onder 't drinken van een kopje (water,
"Malkander met neigen en buigen kongratuleerden; had je daar elk (zijn snaater
"Eens gehoord, die was dit en die was dat, en zoo voort.
"In 't kort, daar geschied niets in deze stad of men hoord
"Het in de koffijhuizen aanstonds voor wat nieuws vertellen."

Allengskens liep men ook 's avonds naar het koffijhuis en bragt dan den geheelen avond, ja soms den nacht, met koffij- en wijn drinken en spelen door.

"'t Is zeker dat de mannen alle dagen voor de koffi alleen niet bij mal- (kand'ren in de koffijhuizen komen;
"Maar wel om mekaar tijd te stellen, waar ze, na den eeten, bijeen (zullen komen bij de wijn.
"t' Huis zeggen ze tegens de vrouwen, dat ze op een comparitie moe- (ten zijn,
"Maar ze comparitien malkaêr daar niet kwaalijk, met zizakken om (de hoek te speelen,
"En somtijds heele nachten over te zitten, daar, als zij t' huis zijn, (om haar dingen te doen, één uur haar zal vervelen.

"Hoe veel zijnder wel, die zo op een avond meer zoek maaken in de kroeg
"Als de vrouwen in een heel jaar met thee drinken, al drinken zij alle
(dagen, ja 's avonds laat en 's morgens vroeg."

Geen wonder dat men, zoo van het preekgestoelte als in geschriften, tegen het koffijhuis-loopen begon te ijveren en het nadeelige er van op het tooneel aanschouwelijk voorstelde. Een koffijhuislooper werd gelijk gesteld met een ligtmis.

"Die gaat naar 't koffijhuis en speelt er met de kaart,
"En tricktackt om swaer gelt, hij loopt van eigen haert
"En teert er van zijn wijf haer swaer gewonne schijven.
"Die zijn fatsoen bemint zal er wel buyten blijven."

Walgelijk is het tafereel dat Jan de Regt in zijn "Slechten tijd" van een toenmalig koffijhuisgezelschap schetst.

Wel was het geen schande de koffijhuizen te bezoeken, mits men het betamelijk deed.

"Ieder heeft zijn liefhebberij, een bezoek in 't koffijhuis is niet quaad,
(mits by tijën en betamelyck."

Men behoefde zich in de XVIIIe eeuw niet te kleeden voor het koffijhuis, men ging er heen in de japon met de slaapmuts, zonder pruik, doch ook wel gepruikt en gebeft.

"Daar gaat hij met zijn pluimmuts en zijn kamerjapon parlevinken!
"Wat al opgepronkte sinjeuren, gekraagd en gepruikt, loopen er naar
(de plaats royaal op 't koffijuurtje."

Allengskens kon men in de koffijhuizen allerlei drank verkrijgen, en begon men er "ligt en zwaar" "bitter en zoet" te schenken. Voor een glas magorum en drie pijpen gaf men een zesdehalf.

De liefhebbers van de "collocentie" konden er ook hunne doozen laten vullen met brasiliaansche-, italiaansche-, spaansche-, blommetjes-juffer-, amsterdamsche-, kattenburger snuif en bonfleur de roose. Men verkocht ze echter ook in de parfuimwinkels, die er wel bij voeren.

In de XVIIIe eeuw stichtten Willem Jacob van 's Gravesande en Justus van Effen, die in Engeland de door Addison zoo keurig ge-

schilderde Will's en St. James' koffijhuizen, waar zij de edelste vernuften van Engeland ontmoetten, hadden bezocht, een dergelijk koffijhuis te 's Hage in het korte Voorhout, over den tegenwoordigen schouwburg. Monsieur Benachi volgde spoedig hun voorbeeld en opende het fransche koffijhuis op het plein. Men gevoelde weldra het aangename dat een ieder in zulke huizen en kringen kon vinden, en begon, even als in die te Londen, door tijdschriften, op den geest des volks te werken en het genoegen der tijdgenooten te bevorderen. Het was in een diergelijk of een ander koffijhuis, dat de diepdenkende natuurkundige 's Gravesande, de boekenkenner Marchand, de geleerde de Sallengre, de vernuftige en spotachtige Saint Hyacinthe, Justus van Effen en nog een paar anderen, wekelijks des vrijdagsavonds bijeenkwamen.

Doorgaans werd dan ook de geesel of vossestaart der satyre opgenomen, en men heeft verscheidene zeer belangrijke meestal in het fransch geschreven werken aan die vereeniging van haagsche geleerden te danken. Spoedig werden in andere steden in ons vaderland, in navolging der haagsche, dergelijke koffijhuizen gesticht. Scheltema kende een koffij- of kollegiekamer te Amsterdam, waar men voor den schoorsteen, onder het jaartal 1707, las:

"Die in deez broedren kring met gratie wil verkeeren,
"Die foppe of wordt gefopt en moet het foppen leeren."

Zulke koffijhuijzen had men ook te Rotterdam, Maastricht en elders. Een edelman Lucio Roselli verzocht in 1717 te Utrecht óf een leerstoel in de theologie, óf verlof tot het oprigten van een koffijhuis. De regeering stelde hem tot de stichting van het laatste in staat en de toeloop naar het caffé italien was buitengewoon. De straat er voor was gestadig bezet met koetsen en rijtuigen, zelfs van vorstelijke personen uit den Haag en elders. Waarschijnlijk hielp daartoe mede dat hij voorlezingen hield over de caballa en andere geheimzinnige onderwerpen, afgewisseld door het laten verschijnen van geesten. Gelijk elders had Roselli te Utrecht zich zelven ten vijand; hij wikkelde zich in allerlei twisten en moeijelijkheden, zoodat hij naar Amsterdam

moest verhuizen. Hij stierf den 10 Febr. 1719 te 's Hage, in den ouderdom van 62 jaren en werd te Eikenduinen begraven. Gedurende de XVIIIe eeuw speelden de koffijhuizen een gewigtigen rol in de geschiedenis des vaderlands. Dáár werden, in onrustige tijden, bijeenkomsten gehouden, waarin politieke vraagstukken van den dag verhandeld werden; nooit echter steeg hun bloei hooger dan in de dagen van den actiehandel. Van Effen maakte reeds in zijn tijd van zulke staatkundige koffijhuizen gewag en schildert een bezoeker dus in een zijner vertoogen: "Wanneer ik een koffijhuis binnetrede, ken ik aanstonds zoo een staatkundige zonder dat hij een woord behoeft te uiten, aan zijn woorden en gebaarden. 'T is voor 't minst een man van 36 of 40 jaren. Jonger luiden zijn te zeer door driften vervoerd om in die hoogzwevende bespiegelingen zich in te laten. Hij schijnt in de diepste gedagten als verzonken: zijn oogen zijn onbeweeglijk en schijnen op een en 't zelfde voorwerp een ruimen tijd gevestigd. Zoo hij bezig is met de nieuwspapieren te lezen, hij breekt af bij ieder artikel, om den gewigtigen inhoud wel rijpelijk te overwegen. Heeft hij eindelijk met lezen gedaan, zijne bespiegelingen schijnen nog te duren, zijn wezen blijft even statig. Hij rookt zijn pijp met langzame trekken, en de rook zagtjes tegen het kooltje van den brandenden tabak uitblazende, schijnt hij in de verscheidene gedaantens van die dampen nieuwe hersenschimmen te zoeken. Wanneer hij eindelijk gelegenheid vindt om zijne hoogdravende gedagten voor den dag te brengen, spreekt hij met de deftigste traagheid, ieder woord gevolgd van eenige uitblazingen naar zijn makker. 'T is ook behoorlijk dat 's mans wijsheid, zoo kostbaar en dierbaar, niet dan met geringe druppelen van zijne lippen nederdale, en de toehoorders allengskens verlichte en verrijke." — Hierop volgt het politiek gesprek, waarna het vertoog aldus eindigt: "'T was beurstijd, de politique pijpen werden uitgeblazen, en de heeren vertrokken, ieder over zich zelve wonder wel voldaan."

Ieder scheen in de openbare koffijhuizen of gezelschappen een

schrander staatsman. Elk wikte en woog de plannen tot allerlei ondernemingen, het zij van oorlog of vrede in Europa, drukte er zich met ernst en vuur over uit en bragt soms, naar zijne wijze van denken, nog al eene gegronde redeneering tot staving van zijn gevoelens te berde.

Reeds merkten wij op, dat het koffijhuis ook collegiekamer werd genoemd, doch dan alleen wanner het tot verzamelplaats van het een of ander gesloten gezelschap diende.

De collegies of afzonderlijke bijeenkomsten bestonden vóór de koffijhuizen, en werden toen zoo van mannen als van vrouwen in de herbergen gehouden en, naar mijne gissing, in 1637 tijdens den tulpenhandel gesticht.

In de "Ontdeckingh der dwaesheydt der Floristen" zegt Flora:
"Siet ghij d'eertempels, d' opgerechte collegien, die haer eertempel (hebben in de herbergen niet, zoo hier en daar in 't landt
"Siet men haer bycomst niet, op soo ghezette tyden,
"Al waer men niet en doet dan mijnen naem belyden."

De collegien werden ook comparitien genoemd, "waar niemand mogt komen tenzij dat hij Flora met eenige opveylingh vereerde." Ook de vrouwen begonnen toen collegien te houden. "Daer syn nog stucken van konynen, daer is nog een heel, geeft het my, loopt, haelt wat kappers, ende daer is nog een stuck van het pastey, ende van de taert, en ook wat waefels. Siet gij dat ick soveel etens over hoop hebbe, dat is op sondagh, doen gij uyt waert, hadde ick seven of acht vrouwtjes, ende maeckten een collegie. Sy waeren soo vrolyck, sy mochten onse wyn soo, sy begonnen op haer kousvoetelingen al te danssen, en doen verkocht ick wel by de vier duysent guldens (aan tulpen); daerof is dees kost noch overgebleven." (Op- en onderganck van Flora).

Toen de tulpenhandel te niet was gegaan, bleven echter de collegies, als afzonderlijke vergaderingen, waarin gerookt, gespeeld, gepraat werd, bestaan.

"Wie wil naer 't collegie gaen,
"En gaen rooken brasiliaen
"Met een soopje montbancket
"Naer de oude soopjes wet?"

"Gaen wy naer 't collegie, 't volck is na sesse vergaert, en 't licht is op."

"'t Collegie is nog niet vol; wij wachten nog tabackgasten uit 't coffijhuis."

In vele steden rigtten zij, die denzelfden handel dreven, of wel van gelijken stand en jaren waren, collegien op, die, doorgaans des avonds, eens of hoogstens tweemaal in de week bijeenkwamen. Zij noemden elkander confrater en hadden wetten, waaraan elk lid zich moest onderwerpen.

Deze bijeenkomsten hadden echter slechts des winters plaats. Des zomers zocht men zijne uitspanning in de tuinen of tuintjes. Zoodra de poortklok luidde, sloot men de tuindeur en ging naar huis.

Hier en daar vindt men melding gemaakt van kerkcollegien of bijeenkomsten hetzij van mannen hetzij van vrouwen of van beide kunne, om over de gehoorde predikatien en de predikanten te spreken, of ook wel elkander uit den bijbel of een of ander geestelijk boek te stichten. Deze laatste werden ook oefeningen genoemd. Hetgeen bij burgervrouwen collegie heette, werd bij meer deftige partijtje of salet genoemd. Men hield die doorgaans 's maandags of dingsdags. Er werd veel op gepraat, doch niet op gekaart. — Menige plaat uit de XVIIe eeuw verplaatst ons in de collegiekamer onzer vaderen. Deze kamers zijn, ten zij het collegie in de gewone koffijhuizen vergaderde, van de laatste niet onderscheiden. Alleen vond men er geen buffet, en zoo het een speelcollegie was, kaarten en dobbelsteenen op de tafels verspreid liggen. In de XVIIe eeuw zaten de confraters gepruikt, gebeft en met wambuizen aan, terwijl de mantels, die men des zomers en des winters droeg, aan kapstokken hingen. Reeds in het begin der XVIIIe kwamen allengskens de japonnen in den smaak, en omtrent de helft dier eeuw zitten allen in de japon te spelen en te rooken.

In eene reisbeschrijving, omtrent 1730 in het licht gegeven, zagen de reizigers een jonker, die zich zoo bevallig op wist te tooijen alsof hij een juffer was. Hij had een hoed op het hoofd, zijn hoofdhaar was in boekels gepakt, zijne kousen waren van zwarte wol; in plaats van schoenen droeg hij gekleurde muiltjes (eene engelsche uitvinding); zijn stem was fijn, zijn ligchaam teêr en al zijne manieren waren als die eener juffer.

"Hij droeg geen broek, maar een bloemeranten satijnen vrouwenjapon, van voren slechts toe, zoodat men geen mansdas, noch vrouwen neusdoek aan den hals zag. Die japon was om den middel vast toegeregen als een keurslijf en hing als een vrouwenrok rondom hem, zoo laag op de voeten, dat men naauwelijks de muilen kon zien." Zij noemden deze kleeding "laffe en weeke jonkersjaponnen", en die ze droegen "samaardragers en melkmuilen". De utrechtsche en leydsche studenten volgden weldra die mode na, en droegen geen ander kleed dan de japon, en niet alleen vertoonden zij er zich mede op straat en in de auditorien, maar ze gingen er mede ter kerke. Men zegt dat zulks algemeene verontwaardiging wekte en zij dit kleedingstuk niet in 't openbaar aflegden voor dat er een stoep in gegeeseld was. Uit Utrecht en Leyden verspreidde zich deze mode over geheel Holland, en in de helft der XVIIIe eeuw zag men bijna geen heer op straat, op de wandeling, zonder de japon, en werd men op een avondpraatje gevraagd dan werd er bijgevoegd "in of zonder de japon."

Doch keeren wij tot de koffijhuizen terug, die wij niet mogen verlaten, zonder nog een blik te hebben geworpen op het ijs waarin de wijn verkoeld werd, en de pijp die wij eerst gestopt, en later ongestopt, door de kasteleines den bezoekers op hun verzoek zien overhandigen.

Buiten Italie en de naastgelegen landen schijnt de verkoeling der dranken op de tafels der aanzienlijken niet voor het einde der XVIe eeuw in gebruik te zijn geweest. In 't midden dier eeuw waren in Frankrijk nog geen ijskelders. Bellon toch in zijne reisbeschrijving

(1553) wekte zijne landlieden op, in navolging der Turken te Constantinopel, die den ganschen zomer sneeuw en ijs bewaarden om hun sorbet te verkoelen, ijskelders te laten metselen. In de oudste woordenboeken, ja niet eens in dat van Monet van 1635 (5de uitg.) is het woord glacière te vinden. Eerst in den *Dictionnaire* van Richelieu, Genève 1680, komt het voor. De geneesheer Champier, die tot het gevolg van Frans I, toen deze met Karel V en Paulus III te Nizza een mondgesprek hield, behoorde, zag met verwondering aldaar dat de Spanjaarden en Italianen de sneeuw van de naburige bergen lieten halen om den wijn te verkoelen en hield zulks voor ongezond.

De Dauphin, zoon van Frans I, dronk, ook wanneer hij zeer verhit was, over tafel, water.

De hofdame Donna Agnes Beatrix Pachèo achtte zulks ongezond, en liet voor hem vaten, van roode bolus van binnen verglaasd, van buiten wat glinsterende, die te Estremoz, in het landschap Alentejo, gebakken werden en waarin het water gezonder en koeler werd, uit Portugal komen. Eerst aan het einde der XVIe eeuw verkoelde men den wijn aan het fransche hof in sneeuw; het publiek spotte er mede, en in een geestige doch scherpe satyre op de wellustige levenswijs van Hendrik III (Isle des Hermaphrodites) vindt men een gebod, dat er altoos een groote voorraad sneeuw en ijs bewaard moet worden om den wijn en andere dranken daarmede te verkoelen.

Tegen het einde der XVIIe eeuw was deze luxe zeer algemeen in Frankrijk en werd er handel in gedreven. Ook in ons vaderland begonnen toen de grooten op hunne buitenverblijven ijskelders te metselen, en werd ijs en sneeuw tot verkoeling van wijn, en op het nageregt gebruikt. Welhaast vond men beide ook in aanzienlijke koffijhuizen, waar het op de lijsten der dranken en likeuren voorkomt.

Wat de pijp betreft, kunnen wij thans in geen geleerd onderzoek treden naar den oorsprong en het gebruik der pijpjes, die men in menigte opgedolven heeft, en die van veel oudere dagteekening zijn dan die der XVIe eeuw, toen de tabak in Europa bekend werd.

Wij bepalen ons thans slechts tot die, welke met den tabak in gebruik kwamen, en verwijzen de lezers naar het geleerde werkje van Westerhoff over de kleine rookpijpjes. Dodonaeus meldt in zijn "Cruydtboeck" dat men de drooge bladen van den tabak meest gebruikte om te branden, "mits dezelve in een horenken oft pijpke, aen d' eyndt uitstekende, ende den damp oft roock door het ander eyndt in den mondt ontfangende." Er waren er echter nog in zijn tijd, die „de gedroochde bladers op heete colen legden, en den rooc door een trechter in den mont, 't hoofd wel ghedect zijnde, ontvingen.', In de "Landwinninghe en de Hoeve" van M. Kaerle Stüens en M. Jan Liebaut (1582) wordt gesproken "van het tabak rooken door middel van eenich fatsoen van hoorne," en van Meteren gewaagt van een "zilver of steenen gebakken pijpje," zoo als men die nog op de schilderijen en etsen uit het begin der XVIIe eeuw kan zien. Waar die pijpjes werden gebakken, is onbekend, doch zeker is het, dat er in het begin der XVIIe eeuw te Amsterdam, Haarlem, Schoonhoven, Gorinchem, Utrecht, Groningen en Alphen pijpen-fabrieken waren. Doch geen stad had er meer dan Gouda, nergens wist men betere pijpen te maken en werd die kunst langer bewaard dan dáár. Reeds in 1637 fabriceerde men er korte pijpjes met kleine kopjes en dunne stelen, doch in 1640 waren de koppen reeds grooter en de stelen dunner, maar de pijpen bleven kort, blijkens de prenten bij van der Venne, Visscher, Cats en vóór den "Hymnus Tabaci" van Raphael Thorius. De eerste bekende pijpenmaker te Gouda was omstreeks 1645 Jan Jacobsz. Verka, en de eerste pijpen-fabriek werd er tusschen 1650—1660 zoo niet door, ten minste op uitnoodiging van mr. Govert Cincq opgerigt, en nog lang daarna werd ter gedachtenis van dezen het getalmerk 5 (cincq) op het hieltje der lange goudsche pijpen geplaatst. Tusschen 1720 en 1751 bereikten deze fabrieken haren hoogsten bloei. Negen en twintig bakkende ovens waren er bestendig aan den gang, en door de betrekking, welke zij met andere ambachten hadden, kon men berekenen, dat in dien tijd te Gouda

alleen 15 tot 16000 menschen, zoo mannen, vrouwen als kinderen, aan en door deze hun bestaan vonden. Sommige pijpen werden met bloemen en beeldwerk gebakken, even als de latere bruigomspijpen. De boerenlieden bewaarden ze in hunne porseleinkasten en gebruikten ze weder op hun zilveren en gouden bruiloftsfeest. Ook had men porseleinen pijpjes, die de dames op hare theegezelschappen, naar engelsch gebruik, met varinas stopten en elkander aanboden, en kleine zilveren doosjes, waarin tabaksasch werd verzameld om de tanden schoon te maken.

De plaats, waar de zoogenoemde pijp-aarde, waaruit de hollandsche, inzonderheid de goudsche, pijpen vervaardigd werden, gevonden wordt, is Rouan. Die van Gouda zouden het eerst de geschiktheid er van tot het fabriceeren van pijpen ontdekt en langen tijd dat geheim bewaard hebben. Later werd de pijp-aarde niet slechts uit Rouan, maar ook uit Keulen, Luikerland en Brabant aangevoerd.

Tot het tabaksgereedschap behoorde het komfoor. Voor dit in gebruik kwam, werd de pijp aan "bosse-kruyt en lont", tondel of de kaars aangestoken, doch reeds vroeg komt het komfoor voor.

"Is 't vuur in 't komfoorken? Zijn de pijpen gestopt, is alles klaer?" vroeg eene kasteleines aan hare dienstmaagd, vóor het koffijhuis geopend was. Doch men schijnt toen ook nog zelf den tabak gekerfd te hebben, want in 't zelfde koffijhuis vroeg een klant: ..... "Willen wij zamen eens rooken? Geef een mes met een paar pijpen, ik heb een mooi endje (tabak) in mijn zak."

In het begin der XVIIIe eeuw gebruikte men ook fidebussen, en er is nog eene schilderij van Leygebe, voorstellende het tabaksgezelschap van den koning van Pruisen, waarop koningin Charlotte Sophie een brandende fidebus in de hand houdt, waarmede zij de pijp van haren gemaal aansteekt. Of men in Pruisen als bij ons tabak rookte en koffij dronk op iemands gezondheid, betwijfel ik. De boerenlieden spraken van "een pijpje kraeken," en hadden de gewoonte hunne pijpen in zoogenoemde pijpensleden, die soms aller-

kunstigst besneden of allerkeurigst met koper en ivoor ingelegd waren, te bewaren. De tafel- en zaktabaksdoozen en potten waren even zoo verschillend van gedaante. Men had ze rond, ovaal, vier- en achtkant; van zilver met een bolvormig deksel; met parelmoeren schilden, in den vorm van een schoen, boek, dier, monster, en met beeldjes, lofwerk, portretten, zee- en veldslagen, geschiedenissen, fabelen, allegoriën, tafereelen uit het huis- en landleven, naar schilderijen en teekeningen van beroemde meesters, er op gegraveerd of gedreven. Sommigen waren met goud en ivoor ingelegd of geëmailleerd: vele met allerlei spreuken of verzen er in gesneden. Zoo was er op de tentoonstelling van oudheden te Utrecht (1857) een rood koperen tabaksdoos met de wapenen der voormalige vereenigde provinciën en eenige daarop betrekking hebbende inscriptien; een andere door den keizer van Japan, bij een officieel bezoek, in 1738, aan den opperkoopman Visscher geschonken, met een in goud gemonteerd pootje eener volwassen ree; een rood en geel koperen, boven, onder en van binnen met schuiven met mythologische voorstellingen er op gegraveerd; een rood koperen uit het einde der XVIe eeuw, met de wapens der provinciën en voorstellingen uit de kerkhervorming. Op de tentoonstelling te Delft (1864) was een menigte gedrevene en gegraveerde zilveren en koperen tabaksdoozen, o. a. een van rood en geel koper met graveerwerk, een schuifje in het deksel, waarachter op groen fluweel vijf tafereeltjes in koper uitgesneden; een achtkante, zamengesteld uit geel en rood koper en zilver, welks deksel en achterzijde met figuren van dezelfde metalen waren ingelegd; een met gekleurde koralen ingelegd; een zilveren, waarop het oproer te Amsterdam van den 24sten tot den 28sten Junij 1748; een koperen met een allegorie op den moord der gebroeders de Witt en toepasselijke verzen; een dito met de hollandsche maagd, een patriot en keeshond, en een opschrift in verzen.

In sommige kabinetten bewaarde men ook lederen, (in Schotland uitgevondene papieren, steenen en houten doozen van allerlei zonderlinge

vormen, de laatste soms kunstig besneden en van verschillende soorten van zeldzaam hout, die vooral te Krommenie werden vervaardigd. Tot de rookgereedschappen behoorden ook zilveren, koperen en houten, soms fraai bewerkte pijpen-sluiven of doozen en sleden, sommige van de zonderlingste vormen, konfoorten in allerlei grillige gedaanten, zelfs muziekinstrumenten, dieren, vooral gevogelte, draken, scorpioenen voorstellende. Op een inventaris uit de XVIIe eeuw komt er een voor "gefabriceerd als een molen." De Hollanders zijn "fantastyck in hunne gereedschappen; maer simpel in hun gebruick."

HOOFDSTUK IV.

NIEUWSPAPIEREN.

Wanneer wij de oude ridderromans doorloopen, ontmoeten wij niet alleen troubadours of menestreelen, die de ridders in hunne eenzame kasteelen op spel en gezang onthaalden, maar ook kruisvaarders en reizigers, die, uit het Heilige land of een vreemd gewest naar hunne haardsteden weder keerende, er nachtverblijf zochten en vonden.

Tot loon voor de hun bewezen gastvrijheid deelden zij des avonds aan den gezelligen haard het adelijk gezelschap hunne ontmoetingen mede, en verhaalden wat zij in de door hen bezochte vreemde oorden hadden gezien en gehoord.

Daar nu in die dagen alle huisgenooten zich rondom denzelfden haard vereenigden, deelden ook zij in hetzelfde voorregt, en welhaast ging het gehoorde van mond tot mond en werd het eindelijk overal verspreid, maar, gelijk van Someren zong:

"Verminckt, verbastaerd en geheel vervormt van wezen."

Was er een "clerc" op het slot, dan teekende deze niet zelden het gehoorde op, en legde alzoo den grond tot eene kronijk, die later vervolgd, afgeschreven en wel eens omgewerkt werd. Nu en dan verschenen er ook boden met nieuwstijdingen uit verschillende landen en steden, en sommige vorsten hadden in de voornaamste buitenlandsche steden agenten, die hen op de hoogte hielden van hetgeen er

voorviel. Het medegedeelde nieuws bleef doorgaans binnen de grenzen van het hof en het slot, werd later uit het stof opgedolven en aan de geschiedenis dienstbaar gemaakt. De poorter bleef echter volkomen onbekend met hetgeen er elders omging, tenzij het hem door den een of anderen koopman, die vreemde oorden bezocht had, werd medegedeeld.

Voor zoover ons bekend is, was Venetië het eerste rijk, waar, onder streng toezigt der regering, reeds vóór de uitvinding der boekdrukkunst, maandelijks een nieuwsblad verscheen. George Chalmers deelt het volgende nopens deze venetiaansche *gazetta* -- (van *gazerra*, een klapster of ekster, of wel van een toen in Venetië gangbaar muntstuk (gazetta), dat voor het blad betaald werd, of wel van het latijnsche gaza, een schat) mede: "A jealous government did not allow a printed newspaper, and the venetian gazetta continued long after the invention of printing to the close of the sixteenth century and even to our own days to be disributed in manuscript." In de bibliotheca Magliabechiana te Florence berusten 30 folianten met venetiaansche couranten, alle in handschrift. Volgens Vossius werden zij, die in Italië het eerst couranten schreven, *menanti* genoemd, naar een bul van Gregorius XIII, onder den naam van *menantes* bekend, waarbij in Italië, om de schandelijke artikelen die ze bevatten, de nieuwspapieren verboden werden. Reeds vóór het jaar 1515 werd er in Duitschland nu en dan, wanneer er iets bijzonders was voorgevallen, een *Newe Zeitung* (gazettes toutes fraiches) gedrukt, die welligt, gelijk de *Zeitung*, *Neue Zeitung aus Niederlandt*, *auss Antorff*, *aus Brussel*, *frankforter Blätlein*, de *historische Relationen* van Michäel Aitzinger, *News*, *Strange News from Flanders*, *from Spain* enz., in het nederduitsch vertolkt werd. Volgens d'Israëli zouden sedert 1566 de eerste gedrukte nieuwstijdingen ten tijde der spaansche armada zijn verschenen, doch er bestaan er van vroegere dagteekening. De oudste echter, die het britsch museum bezit, zijn in 1588, terwijl de engelsche vloot zich in het kanaal ophield, gedrukt met den titel: "The English

Mercurie — by authority at London by her highnesses printed 1588." Deze "Mercurius" was echter slechts een buitengewoon nieuwsblad, dat nu en dan verscheen. Het oudste periodieke blad, dat het genoemde museum bezit, voert het nommer 50, en bevat, gelijk de "London gazette" van deze dagen, de gewone nieuwstijdingen. In Frankrijk was het de geneesheer Théophraste Renaudot, die in 1631 de eerste wekelijksche couranten uitgaf en den eersten jaargang aan Lodewijk XIV opdroeg. De schrijver, die zulks vermeldt, voegt er bij: "Il en eut le privilège, qui a été longtemps un patrimoine de la famille. Le privilège est devenu un objet important dans Amsterdam, et la plupart des gazettes des Provinces-Unies sont encore un revenu pour plusieurs familles de magistrats, qui payent les écrivains." De schrijver noemde zijn courant "gazette," maar zijn landslieden "fagots", wijl, zoo vaak de courantendrager gazettes aanhief, de houtverkooper onmiddelijk zijne fagots veilde.

In ons vaderland ontvingen de stedelijke regeringen in de XVe en een gedeelte der XVIe eeuw de nieuwstijdingen door boden, die hen uit het leger of de residentie gezonden, en daarvoor rijkelijk beschonken werden. Zoo vinden wij o. a. in de thesoriers-rekening van Dordrecht 1576—1577 opgeteekend:

"Jacob Anthoniusz., bode van Hove van Hollant over 't boombroodt, van dat hi de tidinghe gebrocht heeft van 't overgaen der stede van Amsterdam XI S. 8 gr."

"Aen die bode die de tidinghe brocht dat de stede van Grave bij onse soldaten inghenomen was 5 S."

Er bestonden toen echter, reeds sedert 1566, legerberigten, nieuws- en loopmaren, onder den titel van: copiën van brieven, missiven, corte verhalen. Zij verschenen in verschillend formaat, waren meest uit vreemde talen overgezet en ook wel geschreven, en bevatten bijzonderheden van een bloedigen veldslag, langdurige belegering, niet het minst van de gruwelijke plundering en slagting, die op de verovering volgde. Zoo verscheen in 1565 "Twederley Nieuwe tydingen,

In wat manieren het slot Daggay, in Ungaryen gelegen, door des Machtigen tegenwoordigen Ke. Ma. Crijchsvolck, den Torck des Christelijcke Naems Erfvyant, wederom in dit LXV iaer afghewonnen ende vercreghen heeft. — Item einen Ridderlijcken Camp ende Tornoy van twee Campengoens, dien een Torcksche Hooftman, ende einen eingen Ungelschen Crijchsman om sgeloofs wille om lijf ende leuen bi Bottscha in Ungaryen in dit iaer LXV den XXXI January mit malkanderen ghestreden hebben, ende hoe dat hen vergaen is. — Gheprint t'Hhantwerpen in de Cammerstrate in de Cammerpoorte ofte gulden Voet by Jan Mollyns, gheswroen Boecdruckere" in 8°. In 1588 kwam o. a. te Amsterdam in 4°. in 't licht: "Sekere verclaringhe uit Yrland, aangaande het verlies ende benaauwtheden der Spaansche Armada, toeghevallen op de Westcusten van Yrland ende haar voorghenomene voijage van die Noortsche Eylanden over geene syde van Schotland naar Spaengjen, met sekere examinatie van verscheydene personen, aldaar ghesalveert, ende ghevangen ghenomen." — Nieuwe tijdinghe uit den brief, welke Mylord Grey, Gouverneur van Yrland, gesonden heeft aan hare Mt., in sekere artikelen vervat, wat daer aen de kusten van Yrland verloopen is aengaende de Armada."

De titel van een ander luidt dus:

"Copie van eenige Nieumaren, gheschreven bij den Heere van Caron, Agent in Enghelandt, aen d' Heeren Staeten van Zeelandt, in datum den XIIIJ Novembres M.D.X.C., nae den nieuwen stijl. — Noch ander Nieumaren, van den XVII Novembris M.D.X.C. ouden stijl, zijnde den XXVIII Novembris M.D.X.C. nae den nieuwen stijl, Comende uit Diepen. — Noch andere Nieumaren, ghecomen van seker geloofweerdige persoonen van Antwerpen, ghedateerd aldaer den vijfden Decembris M.D.X.C. nae den nieuwen stijl. — Tot Haerlem, Bij Gilles Rooman, woonende in de Jacobijne-strate, in de vergulden Parsse. Anno M.D.X.C. 4°."

Nog worden er een menigte dezer nieuwsbladen, waartoe ook vele onzer pamfletten behooren, bewaard.

In het laatst der XVIe eeuw begonnen de aanzienlijke steden en hare regeringen meer en meer behoefte te gevoelen de politieke gebeurtenissen, die middellijk of onmiddellijk op haren handel en nijverheid invloed hadden, tijdig te vernemen. Zij hadden dus in de voornaamste steden hare agenten, die haar de belangrijkste nieuwtijdingen per postboden overzonden, of bezoldigden sommige personen, die de italiaansche, duitsche en engelsche nieuwstijdingen vertolkten en afschreven. Zulks deed o. a. voor de regering te Leyden en te Dordt, in het laatst der XVIe en in den aanvang der XVIIe eeuw, de notaris Cornelis Cools, Dirck Cools, castelein van 't Hof van Holland, en Petronella-Cornelis-dochter Cools, te 's Hage. Waarschijnlijk waren er hier en daar nog anderen met wie de steden zich abonneerden, en welligt zijn hier en daar, gelijk b. v. te Leyden, nog van deze afschriften van "couranten, 't welck sijn loopende tydingen van Rome, Venetgien ende Coelen," "novelles," "loopmaren," zoo als ze in tresoriersrekeningen worden genoemd. In deze correspondentiën wordt echter van geen staatszaken melding gemaakt. Daarvan ontvingen de stedelijke regeringen tijding van hunne gedeputeerden ter staten-vergadering. Soms zonden zij tweemaal daags boden af. Ook hadden niet alleen de regeringen, maar zelfs particulieren hunne agenten, of liever correspondants confidentiels, te 's Hage, die hun berigt gaven van 't geen er in de hooge vergaderingen en aan 't hof plaats had. Een menigte van zulke brieven berustten weleer in het archief van Develstein, waaruit o. a. bleek, dat die agenten soms de gedeputeerden "controlleerden." De meeste dezer berigten doen denken aan de regels van la Fontaine:

"Quand on le sait c'est peu de chose,
"Quand on l'ignore ce n'est rien",

en aan het gezegde van Mme. de Sevigné aan graaf Bussy-Rabutin: "Il faut convenir, mon cousin, que nous avons le plus grand roi du monde!" "parce que Louis XIV avait dansé un menuet avec elle."

Ondertusschen begonnen reeds hier en daar geoctroijeerde couran-

tiers de legerberigten en merkwaardige voorvallen mede te deelen; zoo als Abraham Verhoeven, boekdrukker te Antwerpen, Broer Jansz te Amsterdam, welke laatste op den titel van zijn "Dach-register van 't belegh van Sluis" den titel voerde van "Courantier in het leger van S. Princ. Exc; terwijl de eerstgenoemde sedert 1620 zijn "Nieuwe Tydingen" periodiek begon uit te geven. Nathanael Butter, te Londen, die even als Verhoeven, zich reeds lang op het uitgeven van legerberigten had toegelegd, volgde in 1622 diens voorbeeld, en begon een reeks van nieumaren te drukken onder den titel van "News from most parts of Christendom."

In den Warenar van Hooft, die in 1617 het licht zag, komt de volgende plaats voor:

"Tweemael ter week leest m' er (in dames-bijeenkomsten te Amsterdam) (van blat tot blat,
"De couranten nouvelles uit de vier hoeken van de stat,
"Getrouwelijk vergadert door secretaris Snap-al."

Ofschoon deze plaats niet bewijst, gelijk sommigen willen, dat er toen te Amsterdam reeds couranten bestonden, en Prof. Fruin te regt opmerkt, dat de couranten-nouvelles van secretaris Snap-al niet anders dan buurpraatjes en commerages waren, is het echter, volgens dien geleerde, hoogst waarschijnlijk, dat reeds toen een periodiek blad in de hoofdstad bestaan heeft, door den gemelden Broer Jansz, die zich in 1619 "out-courantier in het legher van sijn Princ. Exc", noemde, in het licht gegeven. Er zijn echter geen oudere dan die van 1626 bekend. Zij verschenen geregeld elken zaturdag en, wanneer het nieuws buitengewoon belangrijk was, "de buitengewone nommers" 's maandags. Zij bestonden uit een half blad folio, klein formaat, voerden sedert 1629 een doorloopend nommer en den titel: "Tydinghe uyt verscheyde Quartieren," welke in 1630 in "Tydinghen uit vele Quartieren" veranderd werd, terwijl in 1635 het woordeke "vele" weder met "verscheyden" werd verwisseld. Bredero gewaagt van deze bladen in zijnen "Jerolimo":

"Gij bent des morgens vroech voor dach al op de brugh,
"Dan-neem jy de tijngjes uyt de nest eer sy syn vlugh."

en

"Ick docht allemets mochten hier sommige luy wat in de hoekjes blijven,
"Sij souwender Almenaken, en nieuwe tijngjes en boeckjes schrijven."

Doch ook bij hem komt, de "courangt" reeds voor gelijk later Lemmer, "Blindeman Gaauwoog": "Beget dat is een stuk om in de Courant te zetten", en in de "Bedroge dienstmaagd": (1651) "hij gaat so soet of hij in de coerant ging lezen."

Te gelijker tijd dat Broer Jansz. op de "Nieu-zijds-achter-Borchwal, in de Silvere Kan, bij de brouwerij van de Hoy-berch", zijne tijdingen uitgaf, werd ter zelfder plaatse bij de weduwe van Joris Veseler, "woonende aan de Zuyder Kerck in de Hope voor Jan van Hilten, in de Beursstraet in de twee vergulde Wapenringhen," een ander periodiek blad gedrukt, getiteld: "Courante uyt Italien en Duytsch-landt." Van beide wordt meermalen door Hooft in zijne brieven melding gemaakt, doch hij achtte de "loopmaeren" van Broer Jansz. minder "zinlijk" dan die van Veselaer. "Zij handelen bijna uitsluitend over buitenlandsche zaken en bestaan grootendeels uit brieven, door vaste correspondenten uit de voornaamste steden van Europa geschreven. Het nieuws, dat zij meêdeelen is niet belangrijker dan dat der geschreven maren, en ongeveer even oud als het wordt opgedischt; de brieven van Venetië, bij voorbeeld, hebben nog altijd drie weken noodig om de hollandsche lezers te bereiken; en wij deelen in de verwondering van Hooft, "dat de heeren van Amsterdam niet maekten stipt ende zekerlijk verkondschapt te zijn van 't geene dat er omging." "Zulke kosten zouden, zijns bedunkens, niet ijdel geweest zijn, nochte alleenlijk tot verzaeding van nieuwsgierigheid gediend hebben."

Zelfs den oppervlakkigsten lezer moet het in het oog vallen, hoe in deze bladen de stadhouder bijna als de vorst des lands voorkomt en hooger staat aangeschreven dan de staten. Alle gewigtige gebeurtenissen in het huis van Oranje worden breedvoerig vermeld, doch

nooit wordt van staatszaken gerept. De amsterdamsche regering offerde niet alleen niets op tot verbetering der couranten, in het belang van handel en nijverheid, maar sloeg ze voortdurend met argwaan gade, en zorgde dat zij niet veel gewigtigs vermeldden; van hier dat de redacteurs "dickmaels beuselingen moesten debiteren — om de couranten te helpen vullen." Zoo schreef Pieter de Groot, in 1668, aan den raadpensionaris de Witt; en met dezelfde minachting spraken bijna alle de staatslieden in dien tijd over de nieuwsbladen, en Boreel schreef ergens: "'t is een sleght bewijs, eene courant." Nimmer kwam het bij de staten of de regering der steden op, om, gelijk Richelieu, door middel van het dagblad op de publieke opinie te werken. De courantiers destijds, schreef een geleerde, "waren niets anders dan berigtgevers van nieuwsberigten, waarin, wel is waar, wel eens op behendige wijze de politieke zienswijze der schrijvers werd ingeschoven en merkbaar werd. Bovendien moesten ze zich genoeg in acht nemen voor hunne plaatselijke regeringen, die telkens lastig werden gevallen over het opnemen van berigten, die niet altijd in den smaak vielen van andere plaatselijke besturen of buitenlandsche regeringen. Ik geloof niet dat er bij onze couranten van eigenlijke politieke kleur sprake kan zijn vóór het uitbreken van den laatsten engelschen oorlog in 1780. Camusat oordeelde echter anders over de hollandsche couranten. "Les Hollandais (schreef hij) ont affecté autrefois une grande liberté d'écrire, et en cela ils suivirent les vues d'une politique saine et éclairée: mais qu'en est il aussi arrivée? c'est que le gazettier s'etant émporté à parler de Louis XIV, déjà irrité des libelles insultans et des médailles frappées contre lui, ce Prince s'en prit à ses maitres et leur fit payer chèrement leur condescendance. M. de la Fare attribue en partie la guerre de 1672 à cette cause. Dans la suite il s'est trouvé d'autres Auteurs, qui ont porté si loin leurs invectives contre les têtes couronnées et en si peu de ménagement pour les puissances, que les Etats-Généraux ont été dans l'obligation de mettre ordre eux mêmes à tant d'excès. C'est ce qu'ils ont fait par exemples

à l'égard des Nouvelles des cours de l'Europe publiées par Geudeville."

Was er geen buiten- of binnenlandsch nieuws genoeg, dan drukte de courantier zijn blad slechts gedeeltelijk vol en zette aan het einde eene waarschuwing, zoo als in de "courante" van Jan van Hilten van 21 Januarij 1634: "Dewijle dese weke geen posten noch brieven van Neurenbergh, Augsburgh, Frankfoort, Ceulen enz. zijn aengekomen, isser weynich t' adviseren voorghevallen."

De hartader van het tegenwoordige Journalisme, de annonce, verscheen met zeer kleine letter, aan het einde der bladen, en betrof schier uitsluitend nieuw uitgegeven boekwerken of onderwerpen met de wetenschap in verband staande. De eerste advertentie komt voor in de verzameling van Broer Jansz. van 23 Mei 1626, en zij kondigt de uitgave aan van het tiende deel van Wassenaers "Historisch Verhael." Verscheiden daarop volgende nommers bevatten geene aankondigingen, en eerst in 1632, 1633 en 1634 bevat elk nommer advertentiën, doch geen enkele maal meer dan drie in eens.

Behalven de genoemde, verschenen er te Amsterdam wekelijks verscheiden couranten, bij onderscheidene drukkers, die dat werk in 't eerst op eigen gezag ondernamen, doch later daarin van burgemeesteren verlof verzochten en verkregen. Zoo verkreeg in 1655 de boekdrukker Otto Barents Smient vrijheid om de "Saturdagse courante" om de veertien dagen, en de "Fransche courante" wekelijks des maandags te mogen drukken, in plaats van Jan van Hilten en zijne erfgenamen. Men gaf aan deze drukkers den naam van "Courantiers." Zoo werd Joannes van Ravesteyn, in 1661, in plaats van de weduwe Pieter Broersz., tot courantier aangesteld. De Fransche courante van Smient was de eerste van een lange reeks van fransche nieuwsbladen, die hier te lande zijn uitgegeven, en die zich door gansch Europa beroemd gemaakt hebben. Boreel bedoelde deze couranten, toen hij in 1656 schreef: "d' amsterdamsche couranten stofferen veeltijts les Gazettes du Louvre."[1] Zij werden in 1683 verboden, doch 't leed niet lang of het uitgeven er van was wederom toegelaten.

Het is hier de plaats niet, de geschiedenis der amsterdamsche nieuwsbladen, waartoe in 1668 ook een italiaansche courant behoorde, te vervolgen. Alleen voegen wij er bij, dat er meermalen in onze oude amsterdamsche kluchten van gesproken wordt. Zoo lezen wij in de "Bedrogen dienstmaagd" (1651):

"Hy gaet so soet of hy in de courant ging lezen."

Simonides achtte "de bijbelsche uitspraken veel vaster dan de couranten of engelsche brieven konnen geven," en Hondius "hield het voor groote zonde het lezen van den bijbel om de couranten te verzuimen."

Deze werden in de koffijhuizen gelezen.

"Ey lengh my de courant, 'k ben naer het nyeus verlangend."

"Annaatje waar zijn de couranten? Laat zien wat ze melden."

zeide een klant tegen de koffijhuishoudster, in van der Hoevens' "Koffijhuis."

In den aanvang der XVIIIe eeuw vond men, behalve de Hollandsche Mercurius, waarvan sedert Januarij 1650—1690 maandelijks een nummer verscheen, de Amsterdamsche Mercurius van Jan van Gysen, behelzende in kreupelrijm al het courantennieuws en de achterstraats-voorvallen.

"Goeyen avond Annaatje, daar is de Mercurius van Jan van Gysen," zei Jasje de bode aan de bovengenoemde koffijhuishoudster.

Onder al de bladen, welke wekelijks of om de drie of twee dagen in ons land verschenen, bekleedde den eersten rang de "Opregte Haerlemsche courant" van Abraham Casteleyn, die den 8 Januarij 1656 onder den titel van "Weeckelijcke courante van Europa" het eerst verscheen. Dat dit blad voorgangers moet gehad hebben, blijkt uit de circulaire door Casteleyn bij het vestigen van zijne "courante" rondgezonden, waarin hij zegt: "dat hij de nouvelles, die hij met groote opofferingen uit de voornaamste plaatsen van Europa liet komen, reeds vroeger gedeeltelijk aan Jan van Hilten zal. had afgestaan." Na diens dood begon hij zelf, voor eigen rekening, het publiek van nieuws te voorzien, en gaf zijne couranten, even als de amsterdamsche, in klein

folio, op een half vel, in twee kolommen gedrukt, in het licht. Van deze zijn er nog bij den heer Enschedé en Zonen te Haarlem voorhanden. De collectie vangt aan met het nommer van den 19 Mei 1665 en blijft regelmatig en onafgebroken als nieuws- en advertentieblad bestaan tot December 1811. Toen werd ook dit nieuwsblad verboden en trad sedert tot 18 November 1813 als advertentieblad te voorschijn. De advertentien waren niet in aard, eenigzins in vorm, van de tegenwoordige onderscheiden, doch eerst in 1794 werd een aanvang gemaakt met het opnemen van geboorte- huwelijks- en sterfgevallen. Dat gedeelte, waarin essentien, tincturen, spiritussen, aqua's en diergelijke werden aangekondigd, noemde men "den bier- en broodpot." Als nieuwsblad had deze courant veel crediet. Zij werd in het laatst der XVII[e] eeuw in Engeland overgezet; de fransche papieren deelden er steeds uittreksels uit mede. Boreel schreef aan Kinschot: "Schrijft mij eens van alles, want wy hooren van veele sacken, doch met weynich sekerheyt, ende ik houde de Haarlemse courant voor de beste."

Reeds in 1634 had Delft een periodiek dagblad. Het verscheen bij de weduwe van Jan Andriesz. Cloeting, boeckverkoper aen 't Marct-velt in 't Gulden A. B. C., en heette "Courante uyt Italien, Duytsland ende Nederlant". No. 51 van dit blad is gedrukt op een half vel schrijf-formaat en behelst berigten uit Ulm, Neurenbergh, Duringen, Kissingen, Leipzig, Keulen en Luik van den 26[en] November tot den 9[en] December. De laatste kolom is aan Nederland ingeruimd.

Van nieuwsbladen, die vroeger dan de XVIIIe eeuw te Rotterdam het licht zagen, is niets bekend. Men weet alleen dat Johannes Naeranus in 1666 eene "Rotterdamsche zee- en posttijding" uitgaf. Min bekend is het, dat dit blad door zekeren Pieter de Groot werd nagedrukt, en wel zóó als of het te Rotterdam was uitgegeven.

In 1717 verscheen de Rotterdamsche courant, met het stedelijk wapen voorzien, uitgegeven "voor L. Baltz, bij Christiaan Petzold, op de

Nieuwe-haven." Zij besloeg toen twee compres gedrukte bladzijden in klein folio. In een der weinige advertentien van het nommer van 22 December 1717 verwittigen de "auteurs" het publiek, dat zij den 1 Januarij 1718, met speciaal octrooi, eene engelsche-rotterdamsche courant zullen uitgeven en alsdan bekend maken op wat tijd eene "fransche-rotterdamsche courant" insgelijks uit zou komen. Deze couranten schijnen het licht niet te hebben gezien.

Er moet echter reeds vóór 1689 een fransche courant te Rotterdam gedrukt zijn, doch de uitgever het aldra niet kunnende volhouden, begaf zich naar 's Hage, in de hoop aldaar beter te zullen slagen. Ofschoon de naam van dezen courantier niet genoemd wordt, kan hij wel dezelfde S. F. du Tour zijn, die in 1690 te 's Hage verlof ontving, aldaar de posttijdingen in 't fransch te mogen uitgeven.

De leydsche regering had zich, gelijk andere stadsbesturen, op de couranten, die zoo te Amsterdam als elders verschenen, geabonneerd: er zou echter reeds aldaar in 1633 een periodiek blad verschenen zijn. In het archief is daarvan geen spoor te vinden, evenmin als van de latijnsche couranten, waarop zich de regering tusschen 1680 en 1690 voor *f* 8 's jaars zou geabonneerd hebben. Zeker is het, dat er in 1719 een leydsche courant door Felix de Clopper, kofffijschenker, te Leyden, werd uitgegeven. Vóór of omtrent 1680 begon een Franschman Jean Alexandre de la Fond, boekdrukker te Leyden, een fransche courant te drukken.

Zijn zoon Antonie de la Fond verkreeg daartoe in 1691 van de Staten van Holland voor 15 jaren octrooi, 't welk in 1768, 1721 en 1736 hernieuwd werd. Na zijn dood (19 Februarij 1738) werd deze courant het eigendom van zijne dochter, Maria Aletta de la Fond, gehuwd met Mr. Jan de Graef. Etienne Luzac, die tot 1738 schrijver dezer courant was, werd er in dat jaar eigenaar van, mits aan Mr. Jan de Graef of zijne vrouw, jaarlijks eene som van f 1500 uitkeerende en bovendien f 300 aan de stad betalende.

's Hage bezat hoogstwaarschijnlijk in 1630 nog geen periodiek

6*

nieuwsblad, en de regering was gelijk die van andere steden slechts geabonneerd op de loopmaren, die haar, door middel van de kantoren te Amsterdam, door den notaris C. Cools, na zijn overlijden door zijne dochter, en later (1638) door den boekverkooper Aert Meurs, geleverd werden.

De eerste courantier, dien men er ontmoet, was een Gentenaar, Gerard Lodewijk de Macht, die op het huis Westerbeek, in de nabijheid der stad woonde, en aldaar in 1657 "nieuwmaren en couranten" drukte. "Hij was een zeer indiscreet man, voor wien het woord *geheim* niet bestond en die de trouw der beëedigde ambtenaren op een zware proef stelde, wanneer zij belangrijke staatsstukken onder handen hadden." Het kon wel niet anders of hij kwam in onaangename aanraking met de justitie, werd "inhabil" verklaard om verder nouvelles te drukken, en het land uitgezet.

In 1667 ontmoet men Chrispijn Hoeckwater, boekverkooper, wonende in de Poten, in de Groene Tent, als uitgever van een dagblad, op een half vel in klein folio formaat gedrukt, met het stedelijk wapen voorzien en getiteld: "Haegse posttijdingen". Het verscheen wekelijks, dingsdag en zaturdags, was omtrent als de hedendaagsche bladen ingerigt, doch nam, mogelijk wegens de geringe ruimte, slechts zeldzaam advertentien op.

Noch van hem, noch van zijne opvolgers, Johan Rammazeyn, Johan van Velt en Daniel Gezelle (den 26 Junij 1600 tot "leverancier der courant" aangesteld), noch van den genoemden du Tour, die in 1690 verlof ontving de posttijdingen in het fransch te mogen drukken, is iets meldingswaardigs opgeteekend. Waarschijnlijk verscheen sedert 1708 dè s' Gravenhaegse courant" bij Antonie Pauw op 't Spuy over de Veerkaey, wordende uitgegeven bij de weduwe van M. Uytwerff, boecverkooper in de Spuystraat." Doch deze nieuwsbladen behooren niet tot de eeuw welke wij moeten behandelen.

Behalve deze verscheen in 1654 bij Adriaen Vlack het "Wekelycke

nieus uit Franckrijck, Engelant ende andere plaetsen", en de "Wekelycke Mercurius van het gedenckwaerdigste dat door Europa passeert (4°)". Deze werd gevolgd door den "Haagsche Mercurius, behelzende vermakelijke, satyrique, galante, stigtelijke, politieke, akademische, emblematieke en andere reflexien, gemaakt op de voorvallen van dezen tijd door H. Doedyns, "van den 7en Augustus 1697 tot den 9en September 1699, te zamen 115 nummers 4°, herdrukt te Amsterdam 1735, 2 d. 2 stukken 8°. Van Effen noemde den schrijver "een der luiden, van 't gansche land, die den meesten geest gehad en dien treffelijken geest het meest misbruikt hebben." Na dezen verschenen de "Nieuwe Haegsche Mercurius, behelzende satyrieke, politieke en akademische reflexien, door Mr. Cornelis Bijnkershoek, loopende van den 25en Mei tot den 4en September 1699, herdrukt in 1745 8°; de "Haegse Mercurius" van den jare 1708, "behelzende een romantische beschrijving van de aanzienlijkste voorvallen derzelver tijd, mitsgaders op dezelve eenige historische, politieke, juridieke, philosophische, morele, emblematique en galante reflexien", 's Gravenhage 1708, 4°. Deze en andere Mercuriussen waren, schoon zij bij nummers verschenen, minder eigenlijk gezegde nieuwsbladen. Zij werden echter, even gelijk de "Mercure Galant", de "Europesche staatssecretaris" en andere, in de voornaamste koffijhuizen gelezen.

Te Dordrecht zijn mij in den loop der XVIIe eeuw geen couranten voorgekomen. Uit tresoriers rekeningen blijkt dat de regering nog altijd op andere geabonneerd was. Zoo leverde haar in 1673 de weduwe van Abraham Andriesz. de couranten. Deze bezorgde ook afschriften zoo van sommige couranten als van de zeetijdingen, voor eene kleine vergoeding, aan de burgers, die de gedrukte nieuwsbladen niet konden of wilden betalen.

HOOFDSTUK V.

DOBBELSTEENEN.

"Gaming appears to be a universally passion," schreef d' Israeli, en voegde hij er bij: "dice and that little pugnacious animal, the cock, are the chief instruments, employed by the numerous nations of the world to agitate their mind and ruin their fortunes." Het is thans onze taak niet de geschiedenis van het dobbelspel, van zijnen oorsprong af, mede te deelen, noch het pleit tusschen Palamedes en de Lydiers, die zich beide de uitvinding van dit spel toeeigenen, te beslissen. Wie lust heeft de gronden door hen aangevoerd te toetsen, of over het dobbelen der oude volkeren in het algemeen, en der Grieken en Romeinen in 't bijzonder, te lezen, verwijzen wij naar de ouden zelven, hunne commentatoren en de monographiën van Bulinger, Calcagnius, Meursius, Senflebius, de Pauw, en zoo vele anderen. Er is geen tijdvak in de geschiedenis der latere volkeren, waarin wij ze niet aan dit spel zien verslaafd. Op de straten en markten, in de hutten en kasteelen, aan de hoven en in het

leger, overal werd gespeeld. Slaven en welgeborenen, ridders en knapen, baronnen en vorsten, koningen en priesters, zelfs de kruisvaarders hanteerden de dobbelsteenen. Wereldlijke- en kerkelijke schrijvers, chronijken en canons, ridderromans en liedeboeken gewagen herhaaldelijk van hunnen hartstogt voor dit spel, en hetgeen een schrijver der vorige eeuw nopens de Hollanders der XIXe eeuw getuigde, "dat de dobbel- en speelzucht bij hen genoegzaam tot denzelfden trap van misbruik was geklommen, dien zij ten tijde van Tacitus bereikt had", is volkomen op onze voorouderen toepasselijk. "Zij maakten," schreef Grotius, "deze ondeugd bijna tot een deugd; zij behandelden den dobbelsteen als een ernstige zaak, met zulk eene roekeloosheid in winst en verlies, dat wanneer zij zich reeds van alles ontbloot zagen, zij bij den uitersten en laatsten worp om de vrijheid en hunne eigene personen speelden."

Aan het hof onzer graven en hertogen en op de kasteelen onzer edelen en ridders werd de avond met spelen doorgebragt, en soms een belangrijke som verloren. In de rekeningen der eersten ontmoet men niet zelden posten van met de kaart en dobbelsteenen op het tafel- en quaeckbord verlorene penningen. Albert van Beijeren zien wij, zoo te Parijs als te Valenciennes, den hertog van Brabant te Oisterwijk met Jan van Blois, dobbelen, worptafelen of verkeeren. Maria, de vrouw van Willem I, was eene groote speelster bij dag en nacht. Zulks was ook Karel VIII van Frankrijk en Hendrik VII van Engeland, en niet minder zijne dochter Margaretha, die met Jacobus IV van Schotland huwde. Aan haar hof te Edinburg "was no play but carts and dyce". Waar zich Jan van Blois bevond was het steeds zijn grootste uitspanning, met edelen en ridders te dobbelen, en wel met drie dobbelsteenen. Vooral deed hij zulks op hooge feestdagen, zoo als "op hoechtijt van kersmis." De graven van Holland en hertogen van Gelderland hielden dan open hof. Burggraven, amptmannen, regters, rentmeesters, tollenaars, moesten dan "spoelgelt" opbrengen, 't welk verquaert, verquaeckt en met teerlingen op de worptafelen

werd verspeeld. In de steden werden dobbelscholen gesticht, die, nu eens door de graven verpacht, dan eens aan de steden afgestaan werden, en deze verhuurden ze dan wederom aan burgers. Soms werden die scholen of de worptafelen en quaec-, dat zijn tiktak- of verkeerborden, verboden, wanneer men tegen de keure of met valsche dobbelsteenen (quade taerlingen) speelde. Zulks deed o. a. in 1374 hertog Albregt te Haarlem, doch hij liet de ingezetenen vrijheid "in herberghen zedelike te dobbelen."

Ook in andere steden sloot men nu en dan op hoog bevel de dobbelscholen, of bepaalde de som die men mogt verspelen. Zoo leest men in de zeeuwsche keur: "Ne gheen dobbelaere noch andere speelcaere en sal meer verliesen dan hij bringet te spuele of te berde." In Engeland werd meermalen, o. a. in 1464, het dobbelen en het invoeren van "dyces, tenys, balles, cards for playing," verboden, en in Frankrijk in 1364 "tout jeux de dez, de tables, de palmes, de bailles, de quilles, de palet, de soules." In de XVe en XVIe eeuw was het dobbelen bij alle standen in zwang. Burgemeesteren en schepenen speelden op teerdagen met elkander, en de burgerij gaf zich zóó aan het spel over, dat het "speelen om ghelt ofte quitinc te daghe en te nagte" hier, elders, "'t quaec- en dobbelspul" "op nieus en op sware boeten," moest verboden worden, 't welk tot hevige twisten, ja zelfs tot "opentlike schennis en moort" aanleiding gaf.

"Le desir de gagner, qui nuit et jour occupe,
"Est un dangereux aiguillon.
"Souvent quoique l'esprit, quoique le coeur soit bon,
"On commence par être dupe,
"On finit par être fripon."

In 1569 gaf Eckeloo, een Vlaming, die Frankrijk, Italië en Spanje bezocht had, onder den pseudoniem Pascasius Justus, een verhandeling over het dobbelspel in het licht. Hij zelf was een hartstogtelijk speler, en had dit werk geschreven, om zich zelf van de dwaasheid van het spel te overtuigen; doch in weerwil zijner plegtige geloften,

de smeekingen zijner vrienden, zijn eigen boek, dat hij steeds bij zich droeg, bleef hij dezelfde speler van voorheen. Ook sir John Denham gaf een werkje tegen het spel uit, doch bleef zelf een speler. In Frankrijk deden zulks Daneau en Lambert, later Barbeyrac, en Moore in Engeland. "All these works," schreef d'Israeli, "are excellent sermons; but a sermon to a gambler, a duellist or a suicide! A dice-box, a sword and pistol are the only things that seem to have any power over these unhappy men, for ever lost in a labyrinth of their own destruction."

Hetgeen Eckeloo nopens de speelwoede in Spanje mededeelt, wordt bevestigd door hetgeen onze voorouders nopens de Spanjaarden, gedurende hun verblijf in deze landen, aanteekenden, en men, zoo in de werken der rederijkers leest, als door penseel en teekenpen afgebeeld ziet.

In de XVIIe eeuw raakte echter het dobbelen bij aanzienlijken meer en meer in onbruik, doch werd des te meer door geringeren gedaan, hoezeer de geestelijkheid er tegen ijverde, en staten en steden het meermalen verboden. Gene bedreigde het volk met den toorn des Allerhoogsten over dit "gruwelyk heydensch spel", en noemde de dobbelsteenen "takkebosschen voor de hel", en dreigde den dobbelaer "met gloênde dobbelsteenen in de helle te zullen moeten dobbelen." "Dobbelaar, herberg-looper, batament-speler, commedieganger" waren woorden van dezelfde beteekenis. "Isser hier en daar, schreef de Frein, een voor het lotspel, 't is een papist of een wereldsch mensch, die met den bijbel niet te doen heeft."

Hoe pater Poirters over het dobbelen dacht, blijkt uit zijn "Teirlinck-kaertjen":

"Die sondaeghs slaet het quackel-been
"En in de weeck den teerlinck-steen,
"En somers vischt, en 's winters vinckt,
"En heeft geen kuyp daer 't vleesch in stinckt.
"En sulcke gasten vindt men veel,

"Die zijn genagelt op het speel,
"En sitten heele daegen t'huys,
"En gaen in kercke nogh in cluys.
"Men kaert, men dobbelt en men schaeckt,
"Wanneer men by syn knuysen raeckt.
"Men smockelt bier daer aen den hert,
"Men sweeft daer aen het tiktack-bert,
"En somtijds met een losse hant
"Verspeelt men al syn lant en sant.
"Gewis wie dat processen dryft,
"En heele dagen tuyscht en schryft,
"Die magh de beurs vry open staen,
"En hanght daer noyt geen mael-slot aen;
"Want pillen, en den teerlinck steen,
"Die hebben 't saemen dit gemeen
"Dat zij purgeren beurs en maegh,
"En dit bevindt men alle daegh.
"Hoe menigh vrouw waer heden ryck,
"En hadde qualyck haers gelyck,
"Maer mits de man een tuysscher was,
"En die verspeelde heel den bras,
"En hinck alleen aen eenen worp
"De schoonste hoeven van het dorp,
"Soo gaet syn vrouw nu sonder ceurs,
"En hij sit met een platte beurs.
"Wie dickwels naer het ticktack loopt,
"Weet dat die selden renten koopt.
"Het spel magh wel of qualyck gaen,
"Het gasthuys hanght de tuysschen aan."

"Er zijn dry A. A. A.," Astronomia, Alchimia, Alea, dat is: Sterre-kyckerye, alghemisterye en den teerlinck. Van 't leste, seyde Franciscus Borgias, vice-roy van Cathalonien, naderhandt religiens

van de Societyt Jesu, dat men met den teerlinck vier dingen verloor, den tijdt, het geldt, de godtvruchtigheyt en de conscientie." "Er is (schreef de Vries) "groote reden om zijne dochter niet te willen geven aan eenen die genegen is tot 't vervloeklijk spel. Schoon hoe ryck yemand oock syn moght, hy sou myn schoonsoon niet worden, indien hy met kaert of dobbelsteenen omgingh. 't Geen men met dit spel verliest is men quyt. 't Geen men er meê wint is een vervloekte winst: en dit onregtvaerdigh goed by 't reghtvaerdige geleght zynde, sal 't selve zijnen vloeck meedeelen en doen verdwijnen. Ongheluckig sijn de vrouwen, ongheluckigh de kinderen, welcke eenen ten man of vader hebben, die een speeler is. Haar huys kan niet bestendigh blijven, haer bedrijf sal niet geseegend zijn." — Op verschillende wijzen werd er met de dobbelsteenen gespeeld. De landlieden en gemeene burgers, die zich zelden met ingewikkelde worpen bemoeiden, gooiden met twee, drie, vier of meer steenen naar de hoogste oogen. Anderen, die naar een vette koe, paard, chees, karre of wagen gooiden, wierpen de steenen door een trechter in een ketel, met een houten of hoornen bekertje of wel met een bierglas. Hij die in één, twee of drie worpen de hoogste oogen wierp, had b. v. de koe.

Meermalen maken de dichters der XVIIe eeuw melding van een dobbelspel, door de Franschen uitgevonden en eigentlijk passe-dix geheeten.

Zoo leest men in Bredero's Moortje:

"Ick weet men tijd niet beter door te brengen (dan)
"Met een pasdijsje, een tricentje, een ticktackje en een verkeertje;"

In den "Huwelijken Staat" van Bernagie (1684):

"Daar (in de herberg) dorst men de Rins-wijn van acht en twintig
(stuivers de mengel met heele pints-roemers te pooijen,
"En om een zakje dukatonnen of om een partij, ja een heel regement
(actien, in een pasdisje gooijen.
"Nu zal men wel op een zwavelstok zien." En in diens kluchtspel "de Mode" (1698):

"Willen we spelen een verkeertje, 't zal op een passedis uitdraaijen." —
"Hoe menigh Spaensche mat (lezen wij bij Godewijck) wonje wel met pardysen?
"Ticktacken kan je braef, daer hoor ik u in prysen,
"'t Verkeeren boven dien, en oock in mommenkans,
"Daer benje gaeuwer in als eenig van de mans."

Mommenkans was eigenlijk de hachelijke kans van het dobbelen met mommen, met vermomde personen, die men niet kende, en waarop men dus niet vertrouwen kon.

Dezelfde dichter voert een spelend gezelschap dus in:

Sl. Wulf. "Het is nu langh genoegh gedroncken en gezopen,
"Laet ons een uur of twee met spelen nu beste'en. —
Fr. "Om hoe veel spelen wy? kom aen wy zijn te vre'en. —
Sl. Wulf. "Een gulden of een kroon, dat helpt ons op de beenen. —
Br. d. D. "Siet daer is 't ticktack-bert, daer sijn de dobbelsteenen. —
Kl. V. "Het houten ticktack-bert komt ons hier niet te pas,
"Langht ons de steenen slechts, ey! spoeyt u, macker, ras. —
Sl. W. "Set nu een gulden by: hou daer 'k sal niet verliesen;
"In 't spelen sullen wy een macker yder kiesen. —
R. "Ick kies ons Fritsje licht. — Sl. W. Ick kies de droncke (Kloen. —
B. "Die worp die gaet u voor, dats ses, wilt u wat spoen. —
Sl. W. "Ick kent, let op u spel, siet daer syn seven oogen,
"Dat strijcken wy naer ons, dat moet je immers doogen?
"Set weer gelt by de visch. — R. Hout daer myn laetste (quant,
"De steenen geeft my die nu oock eens in de hant.
"Is dat niet wel gespeelt? daer werp ick effen negen. —
Kl. V. Siet daer! daer isser thien, wy winnen weer te degen. —
Fr. "Ick lacht soo niet, 't geluck keert als een rat,
"Het maeckt den eenen groot, den and'ren moe en mat.
"Wy willen met ons twee nog eens soveel by setten. —

Kl. V. "Komt voort, soo veel ghy wilt, wy sullender op letten. —
R. "Vier gulden set ick by: siet daer, daer is ons gelt. —
Kl. V. "Het onze ligt daer mé, 't is samen wel getelt. —
Sl. W. "Lang nu de steenen hier, dit hoop ick sal weer lucken. —
Fr. "Siet toe, dat u de kans niet op het hert komt drucken. —
"Is dat niet vijf en zes? 't geluck keert op ons sy. —
Sl. W. "En dat is twalef, maet, dit gelt stryck ick na my. —
Fr. "Voorwaer 't geluck dat schijnt staegh tegen ons te (kijven,
"'Tis best dat wy afstaen, en 't spelen laten blijven:
"Wy hebben niet veel gelts by ons meer in de sack,
"Ons beurs die is schier leeg, sy heeft een groote (krack. —
R. "Laet ons het zootjen al met haer noch eensjes wagen,
"Misschien of ons 't geluck op 't lest wou gunst toe- (dragen. —
Fr. "Heysa! ick ben te vreê, 'k heb noch een ducaton,
"Set by, mijn cammeraet, misschien of ick et won. —
Kl. V. "Wel wilje al jou gelt verdobb'len en verspelen?
"Indien 't u soo gevalt, 't en sal my niet vervelen. —
R. "Dat's ses. — Sl. W. En dat is thien, siet daer nu ben je (kael,
"Ist nu niet wel gemaeckt? wy strijcken 't altemael." —

In de XVIe en XVIIe eeuw behoorde tot de zoogenoemde tafelspelen ook "de beker met de dobbelsteenen." Deze beker, van een bijzonder maaksel, was van geblazen glas, met een of twee beweegelijke dobbelsteenen in den voet. Wanneer hij aan den disch of in het gezelschap rondging, moest de gast, die hem aannam, zoo sterk schudden dat de dobbelsteenen omrolden, en hem vervolgens neêrzetten. Dan telde men de oogen, en hij die den beker geschud had, moest zoo veel bekers ledigen als er oogen boven lagen, en, waren er vrouwen in het gezelschap, zoo veel kussen geven; een gebruik, waarvan men

in de "Kusjes" en "Vryconst" van Westerbaen en bij andere oude dichters melding vindt gemaakt. Ook het ganzenbord bekleedt een plaats in de geschiedenis van den dobbelsteen. Het was reeds, even gelijk het uilenbord, in de XVI[e] eeuw bekend, en zoo in Duitschland als in de Nederlanden in gebruik. Meermalen wordt er bij oude dichters van gesproken. Zoo leest men bij Heemskerk:

"Indien het gansenbord u streckt tot een vermaken,
"Soeckt dan met gaeuwigheyd voorby de put te raken,
"Of telt er een te veel uyt vreeze van de dood.
"Siet dat ghy u niet stoort, noch u daer aen en stoot."

Ook bij. Blasius in "Fidamants kusjes" (1683) komt het onder den naam van "Ganse-spel" voor. Sommigen gissen dat het het oude bikkelspel ten grondslag heeft. De goede en kwade gooijen toch worden op het ganzenbord insgelijks door beelden, zoo als de dood, de gevangenis, de put, en 't doolhof voor de kwade, en het gansje, het leven en anderen, voor de goede gooijen uitgedrukt. Le Francq van Berkhey noemt het "een oud nationaal spel onzer voorouders", 't welk tot de uitvinding van soortgelijke spelen, als het slangen- en uilenbord, het bokje of schaapje, en, om geen anderen te noemen, dat der penningen of geschiedenissen, aanleiding gaf. Wij noemden daareven het bikkelspel, dat oudtijds door bejaarden gespeeld werd en veel overeenkomst met het dobbelspel had, doch met dit onderscheid, dat de ronde kanten der bikkels niet telden, terwijl hare vorm niet gedoogde dat ze op die zijden bleven liggen. Er waren dus slechts vier zijden die telden en waarvan elk haar getal had, die gemeenlijk niet door stippen, maar door beelden onderscheiden werden. De een, de hondegooi, naar den hond (canis of canicula), in de holle en breedste zijde van den bikkel geteekend, werd voor den ongelukkigsten, en de tegenovergestelde ronde of bolle zijde, met het beeld van Venus versierd, voor den gelukkigsten worp gehouden. Deze zijde telde zes, de twee overige smalste zijden van den bikkel, chius en senio geheeten, drie en vier; de twee en vijf kwamen niet voor. Speelde

men met zulke geteekende bikkels, dan zetten de spelers eenige penningen in; men wierp en trok die, naar de cijfers der bikkels, op soortgelijke als nog heden in het pachterspel geschiedt.

Dit spel, aldus genoemd omdat men de penningen, bij wijze van verpachting, in bezit neemt, en ze bij de spelers op intrest of kans van winst of verlies uitzet, is hoogst waarschijnlijk een overblijfsel van 't oude bikkelspel. Men speelde met dobbelsteenen, maar aan eene zijde met getalstippen geteekend, terwijl men op de eigenlijke tesserae of dobbelsteenen de nummers van één tot zes op de zes zijden vindt.

Behalve het gewone dobbelspel, was van de oudste tijden af het tiktakken, quaecken of verkeeren, bij onze vaderen, in zwang. Het is een dier spelen, die ons van de Romeinen zijn overgebleven, en bij hen onder den naam van lineae of lijnen bekend was. Men teekende, namelijk, op een zekere vlakte lijnen met doorsnijdingen, die in driehoekige punten uitliepen. Hierop stelde men dan penningen, die men naar de worpen, welke men met de dobbelsteenen gooide, verplaatste, tot dat eindelijk de een of ander, al de verplaatsingen, die er op de worpen konden vallen, en door de spelers op de punten der driehoeken gezet werden, ingenomen zijnde, het spel verloren had. Onder deze lijnen was ook de sacra linea of heilige lijn, waarschijnlijk de dwarslijn op het dambord, waarop de speler zich tracht te houden, wijl de kracht van het spel genoegzaam daarin bestaat. Voorts heeft men ook de kansworpen in dit spel, naar 't getal der oogen genoemd b. v. "Cinque six, Quater Troy, Deux Aas, Deux Cinquen, Sixen, Troyen." Hieraan is ontleend het bekende versje, dat men, bij wijze van aanteekening, in sommige oude uitgaven onzer nederduitsche bijbels vindt, die om deze reden den naam voeren van Bijbels van Deux Aas. Men leest namelijk in de aanteekening op Neh. III : 5:

"De armen moeten het cruyce dragen, de rycke en geven niet.
"Deux Aas en heeft niet, Six Cinque en geeft niet,
"Quater dry, die helpen vrij."

Het laatste wordt ook dus uitgedrukt:

"Quater Troy moet geven,
"Daar Deux Aas en Cinque Six van leeven."

Men vindt het quaeck- of tiktackspel reeds in de rekeningen der XIVe en XVe eeuw vermeld; ook komt het in ridderromans en in de werken der rederijkers van de XVIe eeuw voor. In de kluchtspelen der XVIIe eeuw wordt er telkens gewag van gemaakt.

Zoo leest men in Verbiest "Klucht van 't wijnvaatje" (1651):

"Als ze in de kroege dorsten om zes of zeven schellingen speelen een (verkeertje of een triktak,
"Dat de ouwers allemet selver om sulcke guyts banckroet moeten (speelen
"Of na Vyanen gaen, of na Kuylenburg, om een ongeluck te heelen."

Het blijkt uit schrijvers der XVIIe eeuw, dat men toen, bij het gewone dobbel- en tiktakspel, de dobbelsteenen door een dobbeltrechter wierp, en men onderscheidene soorten van dobbelsteen gebruikte, waarvan eenige exemplaren op de tentoonstellingen van oudheden voorkwamen. Vroeger had men bijzondere tafels voor het dobbelen en tiktakken, die soms zeer kostbaar waren.

Even als de lof van den ezel, den uil, de genever, zoo is door een fransch schrijver die van den dobbelsteen bezongen.

HOOFDSTUK IX.

KAARTSPEL.

Het was in de XVIIe eeuw in Holland het gebruik, den oorsprong van steden en familiën van de oudste tijden op te halen, en zich te verheffen op hare afkomst van bijbelsche en trojaansche helden; doch wie ook op hooge afkomst booge, geen stamboom is zoo oud als die van het kaartspel, waarvan sommigen de uitvinding aan den satan toeschreven. "Het kaartspel (schreef de Frein) heeft zijn oorsprong van den duivel en van de Heidenen." Sommigen zeggen: "dat Mercurius, de heidensche afgod, het heeft ingezet, en daarom zich zelven op de kaart heeft laten afschilderen, opdat de spelers in den aanvang van het spel hem, hetzij met de kaart te kussen, of met eenige druppels wijn te zijner eere te plengen, zouden offerhande doen." Daniel Souterius en Lambertus Danaeus waren van hetzelfde gevoelen, doch de laatste voegde er bij: "dat de namen van Karel den Groote, Lancelotus en anderen, in plaats van die der afgoden waren gekomen." Andreas Senftlebius schreef, dat de naam van den uitvinder er van hem onbekend was, doch dat het na den leeftijd van Karel den Groote was

ingevoerd, en bestreed de meening dat het hetzelfde spel zou zijn, als het "digitis micare", bij Varro en Cicero vermeld. Ravisius Textor schreef de uitvinding er van aan de Heidenen toe, en Taffinus giste, "dat het een oude oostersche afgoderij was, en de beelden die der oude afgoden waren. "Mercurius was," ook volgens hem, "de beschermgod van het spel, wien men plengde of dankoffers bragt." Anderen zochten er den oorsprong van bij de Egyptenaren, Aethiopiërs, Chinezen en Indiërs, doch zoowel zij als de overigen gaven geene critische gronden voor hunne overtuiging op, en deelden slechts mede 't geen zij bij anderen gelezen hadden.

Met meer grond betoogde Singer dat het kaart-, even als het schaakspel, door de Gipsies of Zigeuners uit Indië naar Arabië, voorts naar het noorden van Azië en Afrika en van daar naar Europa werd overgebragt, en dat het oorspronkelijk niet tot tijdverdrijf maar tot waarzeggerij zou gediend hebben.

Anderen willen, dat het door de Mooren in Spanje werd ingevoerd. Ook verdedigen sommigen het gevoelen, dat de Europeanen de kennis er van aan de kruisvaarders of de reizigers naar het Oosten te danken hebben. Zeker is het, dat het spel zeer langzaam in ons werelddeel bekend werd, en noch in de canons der synoden, noch in de koninklijke ordonnantiën, waarin hazardspelen worden opgesomd, voorkomt.

Eerst in 1299 zou in een italiaansch handschrift van het kaartspel melding worden gemaakt, doch in een ander uit de XIVe eeuw vindt men opgeteekend, dat het in 1379 uit het land der Saracenen, die het naïb noemden, te Viterbo werd ingevoerd. Welk een spel dit was, een oorspronkelijk arabisch of een uit Indië naar Arabië overgebragt, meldt de chronijkschrijver niet, doch zeker is het, dat het welhaast over geheel Europa werd verspreid, en sedert in de meeste statuten, decreten en ordonnantiën, de hazardspelen betreffende, voorkomt. Wij kunnen dus ligtelijk begrijpen, dat zoo vele, ook latere, schrijvers de Italianen zelve voor de uitvinders houden. Het spel behield in Italië

zijn oorspronkelijken arabischen naam naïb (hoofdman), die doet vermoeden, dat het in den aanvang, even gelijk het schaak-, een krijgsspel is geweest; doch in de XIVe eeuw ontmoet men het ook als kinderspel. Morelli raadde, in zijne chronijk, in 1393 te Florence geschreven, een jongeling aan, zich aan geen hazard- of dobbelspelen over te geven, maar stond hem toe zich met kinderspelen, onder welke de naïbi, te vermaken. Philippus Maria Visconti, sedert 1430 hertog van Milaan, beminde dit spel in zijne jeugd (omstreeks 1400), en stelde het boven alle overige kinderspelen. Het was echter geen kinderspel, zoo als men het gewoonlijk verstaat, maar werd door alle standen in elken leeftijd gespeeld. Zoo stelt een fresco-schilderij te Bologna, van 1440, eenige soldaten voor, die zich met dit spel vermaken, en gewis zou St. Bernard van Siëna het niet zóó strengelijk hebben verboden, indien het slechts een gewoon kinderspel ware geweest. Men weet dat deze den 5den Mei 1423, van de trappen der St. Petronius kerk te Siëna, voor een talrijke volksvergadering zóó hevig tegen hazardspelen en spelers uitvoer, dat de menigte zich naar hare woningen spoedde, hare dobbelsteenen, schaak- en kaartspelen haalde en ze, in de tegenwoordigheid van den volksprediker, in het vuur wierp. Verschrikt over dit auto-da-fé, sprak een dezer hem met tranen in de oogen dus aan: "Vader! ik ben een kaartenschilder en heb geen ander middel van bestaan; door mij te beletten mijn handwerk uit te oefenen, veroordeelt gij mij tot een wissen hongerdood." "Indien gij (was het antwoord) slechts kunt schilderen, zoo schilder deze beeldtenis," en men gaf hem een stralende zon met het monogram van Christus. I. H. S. in het midden. De schilder volgde dien raad, en werd welhaast rijk. Zoo gaven de speelkaarten aanleiding tot het vervaardigen der afbeeldingen van Heiligen, die eerst van dezelfde grootte, zonder eenige letters, doch weldra van ruimer omvang, met bijvoeging van eenigen naam, bijschrift of omschrijving, waren. In weerwil van het prediken der geestelijkheid, vermeerderde van jaar tot jaar het getal makers en verkoopers van speelkaarten; doch

de handel er in nam af, sedert men houtsneêkaarten uit Duitschland en Holland begon in te voeren, 't geen de kaartenmakers van Venetië drong de republiek te verzoeken, den invoer op zware boeten te verbieden (1440). Later begonnen ook de Italianen zich toe te leggen op het maken van in hout gegraveerde kaarten, 't geen Antonius, bisschop van Florence, trachtte te beletten door den banvloek over makers en verkoopers van kaarten (factoribus et venditoribus taxillorum et chartarum et naîborum) uit te spreken. Welke kaarten hier met die chartae bedoeld worden is onzeker. Mogelijk wel de trappola-kaarten of naïbi, die door de tarocco-kaarten (tarochi), door Francisco Tibia, vorst van Pisa, te Bologna in ballingschap gestorven, in het begin der XVe eeuw uitgevonden, werden vervangen.

Volgens sommigen zouden de Arabieren en Mooren de Spanjaarden, lang voor de Italianen het bestaan er van vermoedden, met het kaartspel hebben bekend gemaakt; doch anderen willen dat de Spanjaarden zelve er de uitvinders van waren, en de abt Rive betoogt, dat het reeds in 1330 in Spanje bekend was. Er zijn echter geen spaansche kaarten, die zulks bevestigen, en het eerste zekere berigt nopens dit spel komt voor in een ordonnantie van koning Jan I van Castilië, van 1383, waarin hij het aan zijne onderdanen verbood. Dat verbod werd sedert door koningen en bisschoppen herhaald.

Behalve het tarocco-spel was ook in Spanje het primero, triunfo en omber-spel in zwang. Dat laatste (El hombre), werd, volgens Bullet dus genoemd: "on account of the deep thought and reflection it requires, which render it a game, worthy the attention of man." In "La Maison rustique" (1668) wordt het genoemd "l'homme, autrement dit la Beste," en "The Complete Gamester" noemt verschillende soorten van omber-spelen, waarvan het voornaamste renegade heette, en zegt, dat het spel zeer in de mode was, en door Catharina van Portugal, vrouw van Karel II, in Engeland werd ingevoerd. Waller vervaardigde een gedicht "On a card turn at ombre by the queen."

De Spanjaarden noemen dit spel ook "manilla", naar de matadores

(doodslagers), dus geheeten "because they are killing the cards." Ook quadrille, een soort van omber-spel, is, ofschoon van franschen oorsprong, een spaansch spel.

Eenigen beweerden dat het spel van duitsche afkomst en reeds in 1300 in Duitschland bekend was, ja in 1321 door den bisschop van Wurtzburg verboden werd.

Algemeen is echter het gevoelen, dat de Italianen het in Duitschland hebben gebragt, en het ook aldaar, gelijk in de overige landen van Europa, (o. a. in 1491 door het concilie van Bamberg) werd verboden.

Bekend is het, dat de Duitschers tusschen 1350 en 1369 de kunst om kaarten door middel van houtsneden af te drukken, uitvonden, en hoogstwaarschijnlijk waren het deze kaartspellen, die in het gemelde concilie verboden en in balen gepakt naar Italië werden verzonden, om er specerijen en andere handelswaren voor in te ruilen. De fabriekanten te Neurenberg plachten toen het teeken des kruises op hunne kaarten te plaatsen, doch in 1518 werd zulks door het stedelijk bestuur verboden en gelast het kruis te veranderen in eene X, welk teeken men nog op de meeste duitsche kaarten ziet. Tot de oudste spellen behoorden "Martsch, Rumpfen, Trumpfen, Ein und dreysig, Hundert und eins, die Schang, Krumme neun, Rausch, Sequens, Doctern, Hölle fahren, Piketten," die zoowel aan het hof als in de herbergen werden gespeeld. "Wie mir einer meiner Vettern, ein Wirth von Arerado, bekennet, so sind vornemlich drey Stücke, dadurch ein Wirth leichte reich werden kan, die Lichter, Carthen und der Wein." Keurvorst Frederik van de Paltz speelde met den bisschop van Eichstad en zette een kreutzer op elke kaart. De bisschop vond het een gewetenszaak zoo hoog te spelen en zei: "dat is te veel! op die wijze zou men wel een gulden kunnen verliezen." Even als vroeger de bisschoppen, ijverden de hervormers tegen het kaartspel. Te Zurich, waar men vroeger toestond om een "Augster," een vierde van een kreutzer, te spelen, werd het spel in 1530 geheel verboden.

In Engeland zou het kaartspel reeds zeer vroeg — volgens sommigen reeds in 1277 — bekend zijn geweest, doch volgens anderen ontmoet men het er eerst in het laatst der XVe eeuw. Hendrik VII en VIII, Elisabeth, Jacobus I, Karel I en II beminden het. In weêrwil van het verbod der geestelijken en het ijveren der puriteinen, die de speelers voor hellewichten en duivelskinderen uitkreten, bragt de groote wereld er echter hare avondstonden mede door. Zij speelde, behalven het omber-spel, Gay of J'é, uit Normandië afkomstig, Loadan, Noddy, Macke, Mawe (ons roemsteken), Gleck, Gluck of Luck, van duitsche herkomst, in "The complete Gamester" "a noble and delightful game of recreation" genoemd, Post and Pair, Bankrout (Banck a falet), All fours, Reversis, (aan 't hof van Frans I uitgevonden), Bassett, te Venetië uitgevonden, in 't eind der XVe eeuw in een gedicht van Lorenzo de Medici vermeld, Cent of Mount Sant, in 't spaansch Cientos, dat in een oud spel, The dumb knight, voorkomt, Trump, Triunfo bij de Italianen en Spanjaarden, Triomphe bij de Franschen, dat eenige overeenkomst met het Whist of Whisk, een oud engelsch spel, de grond van alle overige kaartspelen, had.

Een reeks van schrijvers beweerden dat de Franschen het kaartspel hebben uitgevonden, doch twistten over den tijd wanneer, en den persoon door wien het uitgevonden werd. Een der jongste schrijvers wil dat het reeds in de XIIIe eeuw onder den naam van "jeu des rois et des reines" bekend was, en dat er eene ordonnantie van Lodewijk IX van 1254 bestaat, waarin dit spel en het vloeken verboden werd. Volgens Antoine Firmien was het, blijkens de volgende regels uit den ouden roman, "Renard Contrefait" in 1328 (volgens anderen in 1341) in gebruik:

"Si come fols et folles sont
"Que pour gaignier au bordel vont,
"Jouent aux dés, aux cartes, aux tables,
"Qui a Dieu ne sont detestables."

Doch le Croix meent, dat de derde regel door een overschrijver is vervalscht en dus moet worden gelezen:

"Jouent à jeux de dez ou de tables."

Hoe het zij, zeker is het kaartspel vroeg in Frankrijk bekend geworden en de overlevering zonder grond, dat het door een hoveling van Karel VI, om hem in zijne zwaarmoedigheid eenige afleiding te geven, werd uitgevonden.

Jaquemin Grigonneur, wien men voor den uitvinder houdt, was slechts een kaartenschilder, die uit handen van Charles Poupart, tresorier van koning Karel VI, in 1392, 56 parijsche stuivers voor het schilderen van drie spellen kaarten ontving. Soortgelijke kaarten (cartes de Charles VI) worden in de keizerlijke bibliotheek bewaard en behooren tot de tarokko-spellen. Werd het kaartspel al niet onder Karel VI uitgevonden, zoo dagteekent echter het piket- of zoogenaamde fransche spel van die dagen. Volgens sommigen was de dappere Etienne Vignoles, gezegd la Hire, volgens anderen zijn tijdgenoot Etienne Chevalier, secretaris en tresorier van Karel VII, een bekend vervaardiger van allegoriën en devisen, er de uitvinder van, terwijl wederom anderen beweeren, dat Jacques Coeur het uit Indië en Perzië gebragt en Chevalier het, gelijk men toen zeide, gemoraliseerd zou hebben, en het in den aanvang, gelijk in het Oosten, in Frankrijk voor een ridderspel werd gehouden.

De *harten* zouden het zinnebeeld der dapperheid, de *schoppen* (eigenlijk de speerpunten, waarvoor de Spanjaarden een degen of zwaard stellen), de *ruiten* (eigenlijk de schilden), de wapenen, en de *klaveren* de krijgsbehoeften beteekenen. Volgens anderen beduiden de *harten* den moed der ridders en soldaten, de *schoppen* en *ruiten* de wapenen, de *klaveren* de magazijnen van levensmiddelen, terwijl Bullet wil dat *klaveren* en *schoppen* de aanvallende, *ruiten* de verdedigings-wapenen zijn. Menistrier daarentegen hield de *harten* voor het symbool der geestelijkheid, *schoppen* der krijgslieden, *klaveren* der akkerlieden, *ruiten* der burgers. Het *aas*, ofschoon er slechts één figuur op wordt gevonden, in de meeste kaartspelen het hoogste in waarde, zou op de geldmiddelen, de zenuw van den oorlog, zien,

en zijn naam aan het woord assis, zeker geldstuk bij de Romeinen, ontleend hebben.

Sommigen hielden het echter voor een oorlogsteeken, wijl op oude kaarten de asen op de vaandels voorkomen, terwijl wederom anderen den naam van de Asen, de Goden van het oude Noorden, afleiden. "Zoo bekleeden bij ons en elders," schreef Buddingh, "ook de Asen nog den hoogsten rang in het kaartspel, dat misschien daarom ook als godenspel hooger opklimt dan men gemeend heeft." Niet minder is er verschil over de beteekenis der figuren. De vier *heeren* of koningen zouden de vier hoofden der vier monarchiën (David van de oostersche, Alexander van de grieksche, Caesar van de romeinsche, Karel de Groote van de duitsche monarchie) voorstellen, terwijl onder *schoppenheer* bedektelijk Karel VII, die even als David door Saul was vervolgd geworden en zich tegen een weêrspannigen zoon verdedigen moest, zou zijn aangeduid. Van de *vrouwen* zou *Argine* — een anagram van Regina — de koningin Maria van Anjou, Karel's gemalin — door *Rachel*, zijn maitresse, Agnes Sorel — door Pallas, Jeanne d'Arc, de maagd van Orleans — door Judith, Isabeau van Beijeren, wegens de gelijkvormigheid van haar leven met Judith, de gemalin van Louis den vromen, aangeduid zijn: *Argine* de magt, *Rachel* de liefde, *Judith* de dapperheid en *Pallas* de wijsheid beteekenen. De *boeren* zijn de schildknapen of wapenknechten (varlets), Stephan de Vignoles, toegenaamd de la Hire, en Hector de Galand, beroemde kapiteinen van Karel VII, Lancelot en Ogier de Deen, twee helden uit den tijd van Karel den Groote.

Die namen vindt men evenwel niet op de oude fransche- of piketkaarten. La Croix geeft een beschrijving van zulk een spel, waarop klaverenheer Sans-Souci, klaverenvrouw Tromperie, klaverenboer Roland, ruitenheer Coursube wordt genoemd. Bij hartenvrouw staat het devies: "La foy est perdue," bij ruitenvrouw: "En toy te fie," bij schoppenheer: "Apollin," bij schoppenvrouw: "Leauté doit" of "Je aute dul," bij schoppenboer: "Emider" of "[n] e tarde." Gelijk

op onze spellen, voeren heeren of liever koningen schepters, de koninginnen, bloemen. Op de door J. Goyrand, ten tijde van Lodewijk XII, vervaardigde kaarten, is Karel harten-, Caesar ruiten-, Artur klaveren-, David schoppenheer; Helena harten-, Judith ruiten-, Rachel klaveren-, Persabée (Bethsabee?) schoppenvrouw of koningin. Op de omstreeks dienzelfden tijd door Jan Hemas of Emas te Epinal vervaardigde kaarten, staan geen namen, maar verschillende wapenschilden bij de figuren, en de asen op de banieren. Op die van R. Lecornu, uit den aanvang der regering van Frans I, is Alexander klaverenheer, Karel hartenheer, Hector de Trois ruitenboer, Judic hartenvrouw, La Hire hartenboer, maar klaverenboer heeft geen naam dan dien van den kaartenmaker, met zijn wapen en anagram. Op de door Ch. Dubois, ten tijde van den slag bij Pavia, vervaardigde kaarten, bemerkt men den invloed der italiaansche en spaansche spellen. Onder schoppenboer, die eenige gelijkenis met Karel heeft, leest men den naam van den kaartenmaker, de drie andere boeren hebben vreemde namen: harten Prien Roman, ruiten Capita Fily, klaveren Capitane Vallant. De heeren zijn Julius Caesar, Charles, Hector en David. Helena is harten-, Lucretia ruiten-, Pentaxlee (Pentasilée) klaveren-, en Beciabée (Bethsabée) schoppenvrouw. Meer overeenkomst met de onzen hebben de kaarten onder Hendrik II. Onder Hendrik III had er, zoo in de namen als in de kleeding der figuren, een groote omwenteling plaats, en onder Hendrik IV, Maria de Medicis, Lodewijk XIII, Anna van Oostenrijk en Lodewijk XIV veranderden de figuren naar de luimen van het hof en de verbeelding der vervaardigers. Op sommige vindt men de kleeding van het hof.

Ten tijde van Karel VII waren de kaarten zeer duur. Charles Poupart betaalde aan Jacquemin Grigonneur 56 sols parisis (170 fr.) voor het schilderen van drie spellen. Een door Mazziano, geheimschrijver van den hertog van Milaan, omtrent 1415 geschilderd tarokkospel, kostte 1500 gouden kroonen, omtrent 1500 fr.; eenige jaren later (1453) betaalde men 5 stuivers tournoisch voor een spel voor

den dauphin vervaardigd. Men had intusschen de kunst om goedkoope kaarten te schilderen uitgevonden. Sedert werd het kaarteen nationaal spel, dat men overal aantrof, en zoowel aan het hof als in de tavernen, door pages, schoolknapen en geestelijken werd gespeeld. Het werd echter met het dobbel- en tiktrakspel door de synode van Langres verboden (1404), en Antoine de la Sale verwijt, in zijn "Histoire du petit Jehan de Saintré, in 1459 tot onderrigt van zijn kweekeling Jan van Anjou, hertog van Calabrie en Loraine, geschreven aan de pages van koning Jan: "Vous qui estis noyseux joueurs de cartes et de dez et suivez des honnestes gens."

In het "Mystère de la passion" van Arnoul Grebam, secretaris van Karel van Anjou, graaf van Maine, spelen de beulen van den Heiland, in een krot, met kaarten en dobbelsteenen, en Villon, die zijn leven in herbergen en publieke huizen doorbragt en het aan de galg te Montfaucon eindigde, vergat in zijn "Grand-Testament" (1464) de kaarten en dobbelsteenen niet:

"Trois dez plombez de bonne quarte
"Et du beau joly jeu de quarte."

Het spelen met de kaart werd streng bij koninklijke ordonnantiën verboden, en niet alleen deden zulks de synode te Parijs (1512) en te Orleans (1525) de geestelijkheid, maar zij verboden haar zelfs om er naar te zien; een verbod dat door die van Lyon (1577), Bourdeaux (1583), Bourges (1584), Aix (1585), Orleans (1587) en Avignon (1594) werd bevestigd. Wierpen de Italianen op de prediking van Bernard hunne kaart- en andere hazardspelen in het vuur, de Parijzenaars deden zulks op die van den franciscaner monnik Richard. Volgens de kronijken werden er toen wel honderd auto-da-fés in de straten van Parijs aangerigt; doch niet lang daarna gaf men zich, in weerwil van koninklijke en synodale verboden, met nieuwe drift aan dit spel over.

Tot de oudste spelen behoorde de "glic," een spel dat aan het hof van Karel VI zeer in zwang was. Lodewijk XII speelde, in tegen-

woordigheid, het spel "flux" geheeten, waarop later Gringenbach een satyre dichtte. Aan het kleine doch galante en geestige hof van Margaretha van Navarre speelde men "la condemnata" of "la condemnade," een spel dat door drie personen werd gespeeld.

"Puis quant la bourgeoisie est en galles,
"Une caterve, un brigade
"Vient jouer au son des cymbales
"Au glic, ou à la condemnade."

Onder Frans I waren "la vole, la prime, la pille, la triomphe, la picarde, le cent (piket), la picardie, le malcontent, le cocu, le lansquenet, la carte virade, la sequence, pharaon, le jeu de la guerre en andere spelen in zwang. Het lansquenet, een soort van basset of pharaon, werd met andere hazardspelen in Frankrijk, Duitschland en Italië verboden. Pharaon was een der meest geliefde spellen aan het hof van Lodewijk XIV.

Er zijn er geweest, die de uitvinding van het kaartspel, even als die der boekdrukkunst, aan Laurens Koster hebben toegeschreven, doch reeds meer dan een halve eeuw vroeger "quairtte of quaertte" (een spel van vieren) men aan de grafelijke- en hertogelijke hoven, en op de sloten der edelen. De eerste sporen die van Wijn van dit spel ontdekte waren van 1390, doch in de rekeningen van Jan van Blois komt het in 1362 en vroeger voor. Luisterde men niet naar de "trouvères, conteurs en jongleurs"; vertoonden de "apertisen-speelders en tumelaers" hunne kunsten niet; was er geen gelegenheid om te "mommedansen of banquetteren," dan greep men naar de "taerlingen," naar het "schaakbert" of "cortavendde" met de "quaerten." Deze waren toen zeer duur en kostten soms elf schellingen het spel, zoodat het zelfs aan de hoven van Albregt van Beijeren en Jan van Blois slechts zeldzaam vernieuwd werd. Doorgaans speelde men op een kostbaar "quaertcleed", of wel op een "yvoren tafelkijn." Tot de meest geliefde spelen behoorde het poteroyen of zeilen, en dikwerf "verzeilde" men veel geld, en betaalde men met kleederen, hetgeen men

had verloren. Was het spel geëindigd, dan werden de "quaerten" in lederen zakjes gedaan en opgehangen (gehemeld). In de beide volgende eeuwen nam de zucht voor het kaartspel meer en meer toe, en verdrong welhaast de meeste hazardspelen aan het hof en in de groote wereld. Onder Karel V en Philips II kwam het onder alle standen, en werd het, even als de dobbelsteenen, in de tavernen en campementen aangetroffen. Even als in Spanje, werden de kaarten een tak van handel, en in verschillende steden zag men zich kaartenmakers vestigen en kaarten-fabrieken oprigten. In de werken der rederijkers en kluchtspelen der XVIe en XVIIe eeuw wordt herhaaldelijk van het kaartspel gewag gemaakt, en wel van roemsteken, flikken, scheepje zeilen, lanterluwen, lansknechten, schrevenselen, belle-bruiden, modernen, frans- en boerenjassen, troeven, piketten, negenstukken, pharao-, omber- en quadrille-spel, basseten enz.

Het roemsteken zou, volgens de meeste schrijvers, een oorspronkelijk hollandsch spel zijn. "Le romestecq, (lezen wij o. a. in l'Académie Universelle des Jeux) un jeu assez difficile, tire l'étymologie de son nom de rome, qui est un terme de jeu, et de stecq qui est un autre." Men houdt het voor hetzelfde met het "mawe" in Engeland, en het wordt in het "Maison Acad. des Jeux" beschreven. Bredero gewaagt er van in zijn "Klucht van de Koe":

"Hij legde zoo garen een bladje, en geftempje, een roemsteeckje."

In de "Klucht van een "Huysman" en "Schijnheyligh":

"Speel je wel met de kaert?
"Daer ben ick op eslepen.
"Dat troeven is een geneucht!
"Ja, werd m'er niet kael van,
"Roemsteken en lanskneghten,
"Dat is het beste dat ick ken."

Huygens vervaardigde er het volgende sneldicht op:

"Roemsteken heet het spel; 't en magh geen roemsteeck heeten;
"Roomsteken in goet Duytsch is, vette boter eten."

Ook van het troeven en van het lansknechten, gewagen onze schrijvers, zoo als Bredero in zijn "Klucht van de Koe":

"'k Pleeg fray volck te krijgen, versintje wel? nou krijg ic schuyteboeven,
"Met waegdragers of snijers, die een heele weeck van duyte troeven."

In zijn Jerolimo:

"Hoe garen legden hij in de houttuynen een gelders troefjen,
"Hij deed met de steen en met de kaert al wat hij wou."

In zijn Schijnheiligh: "Roemsteken en lansknechten:

Godewijck in zijn "Wittebroodskinderen'':

"Ghij stuyt de steenen op, ghij weetse neer te bossen,
"In 't spel ghij overtreft een van de gaeuste vossen.
"Niemand is uws gelijck in 't spelen met de kaert,
"En 't is u heden noch wel hondert kroonen waert.
"Hoe menigh ducaton heb je na u gestreken,
"Met troeven en lantsknecht! je kond seer braef roemsteken;
"Ghij keert en went de kaert, je benter meester van;
"En niemant is so gaeu, die u list merken kan."

En elders:

"De kaert dat is sijn boeck, hij kan spitsvinnigh troeven."

Beaumont berispt hen, "die haeren tyt onnut verdryven met dobbel- (steenen ende schyven,
"Haer gelt vertuysschen en vertroeven." —

"Indien ghij troeft (raadt Heemskerck in zijn "Minnekunst" de vrijers aan) (so geeft haer staegh de beste blaen;
"Of kondt ghij dat niet doen, so wilt u selfs verraen,
"En willens uwe kans versuymen en verkijcken,
"De meysjes worden soet, wanneer se moghen strijcken.
"Dus als ghij hebt gesien, dat sij wat morsen wil,
"Soo sijt al siende blint, en swijght daer over stil."

Onze voorouders speelden ook, volgens Blasius, in zijn "Fidamantskusjes," lanterluen" en "harten mariage, piekketten, ffikken," of "kriewelkaarten, tritsen of penteren."

Het laatste spel bestond uit twee-en-dertig prentjes, die verscheiden standen verbeeldden, waarvan de dood, het leven en de koning, die de jongens flint, bul en tris noemden, de voornaamste waren.

"Alle dingen zou wel gaen, konje dat flikken met de kaert en 't bord laten", leest men in Asselijns' Melchior (1698). Nog een ander kaartspel was het "bokslaen." In Kl. van den Huysman wordt gesproken van "negen blaetjes, een Gelders troetje of langsknechten of bokslaen."

Doch niet alleen speelde men in herbergen en op de straat, maar ook in aanzienlijke kringen en aan het hof; doch deftige burgers, vooral eenvoudige en kerksche lieden, hadden een afkeer van het spel in het algemeen en van het kaartspel in 't bijzonder. Met zwarte verwen werd het dan ook op den predikstoel afgeschilderd. Ridderus, Oomius, Streso en honderden anderen, achtten het een "afschuwelijk, God en mensch onteerend, roekeloos, duivelsch tijdverdrijf." Oudenhoven klaagde, "dat men 's morgens in de kercke ging, en men zich onder de namiddaeghse predicatie begaf tot kaetsen, klootwerpen, kaertspelen ende tot diergelijcke ijdele en quade exercitien." Simonides waarschuwde tegen de "vileyne, vuyle, stinckende sonde van 't kaertspel." Anderen noemden het "een Godonteerend, duyvelsch en hemeltergend kwaed." Johannes d'Outrein dichtte "een afmaning van het kaertspelen, verkeeren en ander tijdverdrijf," waarvan het slot luidt:

"God sal u wysen naa de duyvel in de hel,
"Dat sal de loon sijn voor uw kaert- en tiktak-spel."

Een der hevigste vijanden van het spel was vooral Henricus de Frein, predikant te Middelburg. "Dit spelen (schreef hij) geschied niet onder de burgers van Zion, maar van de wereld, van mannen, vrouwen en kinderen, in hare huizen, tuinen, hofjes, ook wel, hoewel meer bedekt, op burgerwagten. Het kaartspel is een bedrijf van de jonkers en juffers, in haar gesette tijden en plaatzen, die daartoe haar beklede lanterlui-tafeltjes en andere gereedschappen hebben, daar de juffers, opgetooit als wereldsche poppen, met opgecierde hoofden, ontblote halzen, ruggen en boezems, zich vinden laten, en de jonkers zien

het gene het heil verijdelt, en dat maar dienen kan om haar te doen wandelen in de wegen van haar hert en de aanschouwinge van haar ogen, tot ontsteking van vuile lusten, niet denkende nog gelovende dat zij zullen komen voor het gerigte. Dáár ziet men de koetsen vermenigvuldigt in een meerder getal als voor de kerkdeuren; dáár hoort de voorbijgaande man het knorren, kijven en vloeken van de koetzieren en lijfknegten, wegens het moeten toeven, terwijl zij en de peerden moeten dragen de ongemakken van de lugt, wind en regen. Aan deze zonde zijn verslaaft de meeste grote en aanzienlijke van den lande, onder dewelke deze bijbel des duivels van 32, 36 en 40 bladen meer verhandelt en hoger geschat werd dan het woord van God. Hare huizen, zaletten, hare hoven en buitenplaatsen, zijn aan het kaartspel toegewijt. In jagten en te scheep zijnde, deed men veel ligt vergeefs werk, zo men na een bijbel of eenig boek met bijbelstoffen vervult zoude willen vragen; maar een kaarteboek werd zelden vergeten of de reise werd beklaagt; en is 't een der boden belast geweest dat te bezorgen, hij en komt zonder door gestreken te zijn over zijn vergetenisse daar niet af." Hij noemt het "grouwelijk en verfoeilijk, strijdig met alle geboden Gods, een verzoeken der Heilige Majesteit en beproeving zijner bijzondere bestiering en een joksgewijs misbruik, een schendigh tijdverdrijf, — een vuyl en zondig werk, omdat een die Christus belijd en erkend zijn Heere te zijn, niet en vermag yets te doen, als waer over het hem vry staet de goddelijke hulpe en genade in te roepen. — Maar wat kaertspeler (vervolgt hij) is er, die om een zegen over zijn spel God zoud durven smeken"? "en wie kan optellen, ten blijke dat het kaertspel een zonde is, die helsch en duyvels is, om welke de toorn Gods komt over derzelfs oeffenaers, alle de grouwelen, die dit spel, so gelieft bij de vleeschelijke mensch, versellen en volgen: tijdverlies, geldquestien, onregtveerdigen handel, gekijf, vloeken, lasteren, droefheid, ongenoegen, onverzadelijke verhitting en zotte verslaeftheid aan het spel, twisten, kijvagien, doodslagen?" Zijn boeksken,

(Het spelen met de kaart den christenen ongeoorloofd) werd door velen met graagte gelezen en tot driemaal toe herdrukt; doch gaf aanleiding tot hevige twisten over het al of niet geoorloofde van het spel. Het regende gedichten en vlugschriften, spotprenten en satyren, die nog in de kabinetten van zeldzaamheden worden bewaard.

Tot de bitterste vijanden van het spel behoorden ook Andriessen, predikant te Veere, en vooral Petrus de Witte, predikant te Leyden; die het ongeoorloofd achtte, "wijl het lot, een zigtbaar teeken van Gods voorzienigheid, daarin misbruikt en de sabbath daardoor geschonden, het beroep verzuimd wordt, wijl men op het spelen verduiveld is, en twisten, vechtpartijen, doodslagen er uit ontstaan; wijl het geen eerlijke winst is, een oorzaak van liegen, vloeken en lasteren." Ook Voetius en zijne navolgers, en inzonderheid Cornelis van Pouderoyen predikant te Crêvecoeur maakten zich door het ijveren tegen het "verdoemelijke kaertspel" bekend. De coccejaansche predikanten, die meer in de groote wereld verkeerden, waren veel toegeeflijker op dit punt. Ook Leenhof, de beruchte schrijver van den "Hemel op aarde," beweerde dat het dansen en kaartspelen niet zondig waren. Zoo ook Gosuinus Buytendijck, die op eene reis van Dordrecht naar Goes met de kaart speelde, 't geen ten gevolge had, dat de klassis van Zuid-Beveland zijn beroep naar Shore en Vlake weigerde te approberen. Zoo algemeen thans het kaartspelen onder de protestantsche- en roomsche geestelijkheid is, was het vroeger zeldzaam, en de laatste ijverde er niet minder tegen dan de eerste. Men herinnere zich slechts de volgende woorden van pater Poirters:

"Wat belangt het kaert-spel, den boeck van 52 bladeren, als die anders als tot recreatie en dat by wijlen alleen gebruyckt wort, soo is sy schadelijck, namentlijck voor de jonckheyt, die het geld soude stelen om bij te setten. Dat is verwonderens weirdigh in dit spel, dat daer alle boecken maer in een tael verstaen en worden, desen wort begrepen in alle taelen, van alle natien. Het beginsel hier van

en is niet "cruysken leert wel," maer, "cruys en munt verkeert snel." Groot en kleyn vatten terstont den inhoudt van dit hant-boecxken, daer der nu ter tydt soo veel duysende in studeren, jae duysenden. "Facilius" (seght Daurdamus) invenies domum ubi desit charta ad scribendum quam charta ad ludendum." Eerder sal men huysen vinden daer een gebedtboeck sal ontbreken als eenen caert-boeck."

De staten stelden een zwaren impost op den invoer van kaarten. In 1699 werd "het ombertje, poentje, la bassette, pharaon" in de vertrekken van het hof, in 1749 het "passedix, pharon, berlan, quinsetrente et quarante, cincq et nove, rafel, bassette, pochen, banco fallato, trichaijne, en generalijck alle and're soorten van spellen, die om grof en excessyf werden gespeeld, in herbergen, koffijhuizen en andere publycke plaetsen" verboden.

HOOFDSTUK X.

SCHAKEN EN DAMMEN.

De oorsprong ook van dit spel ligt geheel in het duister. Sommigen beweren dat het een oostersche uitvinding is, en dat de Grieken het in de VIe eeuw, onder de regering van den grooten Chorroès, van de Persen ontvingen, die het aan de Indiërs te danken hadden. Zij bevestigen hun gevoelen door het woord zelve. "Schaak," zeggen ze, "komt van het persische "cha" (koning) of van het arabische "scha, schach," zoodat schaakspel eigentlijk koningsspel beteekent, en de spreekwijze "schaak den koning" niet kan gebezigd worden. Ook het woord "mat" is, volgens hen, oostersch en beteekent "dood." "Schaakmat," arab., "schachmat," perz. "cha-mat", wil dus zeggen: de koning is dood. Anderen willen dat "mat" vermoeid en "schaak" roof beteekent, van daar "schaken, ontschaken, berooven." Er zijn er ook die willen, dat de Duitschers den naam aan het spel hebben gegeven, en leiden het woord "schaken" af van het oude "schei-

chen, schacken oder vertreiben," of zeggen dat "Schackspiel," even zoo veel als "Sachsspiel," d. i. "Mortspiel is."

Beroemde geleerden van vroegeren tijd oordeelden dat de oorprong van dit spel in Griekenland moet gezocht worden, en houden Chilo, een der zeven wijzen, of koning Pyrrhus, of Attalus, koning van Pergamus, of wel een krijgsknecht uit het leger van Xerxes, voor den uitvinder er van. De meesten echter schrijven aan Palamedes de eer der uitvinding toe, en zelfs Sophocles beweerde, dat deze het, gedurende het beleg van Troje, tot tijdkorting en vermaak zijner krijgsknechten uitgedacht hebbe. Volgens Euripides speelde hij met Protesilaos; ook speelden het Ajax met Achilles, en de vrijers van Penelope aan het hof van Ulysses. Of echter de "pitteira" der Grieken, ten tijde van Homerus, wel ons tegenwoordig schaakspel is, wordt teregt door de jongste philologen betwijfeld.

Zeer uiteenloopende zijn ook de gevoelens der geleerden omtrent de overeenkomst tusschen den "ludus latrunculorum" of "latronum" (het rooverspel) der oude Romeinen en ons schaakspel. Sommigen beweerden, dat er volstrekt geen overeenkomst is tusschen deze, anderen dat beide spelen dezelfde zijn. Marcus Hieronymus Vida van Cremona wil, in zijn bekend gedicht "Schacchiae ludus," dat eene italiaansche vrouw, Schacheis, de uitvindster van het schaakspel zou zijn, en Demsterus uit een gedicht (Poëmation ad Pisonem), door den een aan Ovidius, door den ander aan Lucanus toegeschreven, dat de "schacchiae ludus" en de "ludus latrunculorum" op dezelfde wijze gespeeld werden, met uitzondering dat de Romeinen, die de koningen weinig in eere hielden, die stukken "imperatores" noemden, terwijl de stoffe, waaruit zij vervaardigd waren, meestal uit glas of edelgesteenten bestond; dat grieksche en romeinsche veldheeren, in ledige oogenblikken, om zich in de taktiek te oefenen, van dit spel gebruik maakten, en dat wijsgeeren en dichters het een onschadelijke en vorstelijke uitspanning noemden.

In Engeland was het schaakspel reeds vroeg bekend. Volgens som-

mige wetten moest de wallische koning aan zijn bard of hofdichter, wanneer hij met zijn ambt werd bekleed, een harp of schaakbord, en de koningin hem een gouden ring geven: ook mogt hij die harp of dat schaakbord nimmer wegschenken. Toen koning Arthur eens in zijn hof te Carlice met zijne heeren aan tafel zat, kwam er onverhoeds door het venster een zeer kostelijk schaakspelbord van elpenbeen met goud, zilver en edelgesteenten. Eensklaps verdween het, en nu wekte de koning zijne ridders op, het achter na te rijden. Niemand had er trek in. Toen sprak de koning:

"Ic salre selve achter riden;
"Ic ne wils niet langher onbiden,
"Eert mi alte verre ontfaert.
"(Ic bem die gone diet begaert)
"Dat ic weder halen sal,
"Mine lette ramp ende ongheval,
"Eer ic meer te Carlicen kere,
"Of ic blive doot in den ghere."

d. i.: "Ik zal het schaakbord halen, of ik blijve dood in de begeerte. Ik zal het halen, of de dood moest mij verhinderen mijne begeerte te volbrengen."

In de oude engelsche ridderromans en dichtwerken wordt, even als in de fransche, duitsche en nederlandsche, ontelbare malen van het schaakspel, als de geliefkoosde uitspanning der vorsten en edelen, melding gemaakt, en een "Treatise of the game of the chess," door Caxton uit het fransch overgezet, was het eerste boek dat in Engeland werd gedrukt. Het behoorde reeds tot de oudste wallische overleveringen, en werd genoemd onder de dertien kostbaarheden van Brittanje, die Merlyn met zich in 't graf nam. "Het was de lievelingsuitspanning van den adel, een der zeven probitates, de hemel en troost in de eenzaamheid op de kasteelen," en zóó was men er mede ingenomen, dat Petrus Damianus te regt sprak van de "scachorum furiae."

De schaakborden en spelen waren dan ook uitstekend prachtig, soms van goud en zilver, met edelgesteenten (gelijk wij reeds opmerkten) ingelegd, in de oudste tijden in fantastische nevelen gehuld, en een menigte schrijvers gewagen van schaakspelen, die zich over 't bord bewogen. Zulk een tooverbord komt o. a. in den roman van Lancelot voor. Zeker toovenaar

"Maecte een rike scaecspel,
"Van goude, van silvere gemaect,
"Dat noit minsce soe wel geraect,
"En maecte van enigen stene,
"Ende dat scaecbert hier int gemene
"Dat wel dusent marct was bewerd."

De meeste engelsche koningen en koninginnen vermaakten zich met dit spel; doch Jacobus I wilde niet dat zijn zoon zich er zóó aan overgaf, dat hij zijne overige bezigheden verzuimde. Groot misnoegen verwekte dezen koning het boek van Thomas Middleton, "A game of chess 1624", terwijl hij den koning van Spanje en den gezant Gondomar op het tooneel had gebragt. Gedurende de kruistogten was het schaakspel een geliefkoosde uitspanning der ridders in hunne tenten en op hunne sloten. De Oude van den Berg zond St. Louis, als symbool zijner vriendschap, een hemd en een schaakbord van kristal met barnsteenen knopjes, in goud gevat.

Hugo van Trumberg, zong in zijnen "Renner":

"Nun ist ein ander Spiel,
"Des Herren pflegen, von dem doch viel
Sünden und Schaden kömt gerne,
"Schachzabel ich euch das Spiel nenne.

Kort na den "Renner," verscheen de „Schachzabel," "ein Gedicht vom Schachspiel" van Conrad von Ammenhausen". Terwijl de overige hazardspelen door engelsche, fransche en duitsche concilien en bisschoppelijke mandementen werden verboden, was dit spel geoorloofd, "in welchen das Geschickligkeit und der Verstand des Menschen, und nicht das

Glücke gebrauchet wird." Geleerden verpoosden zich door dit spel; zelfs was Luther gewoon zich er des namiddags met Melanchton mede te vermaken. Toen Karel V (1541) Johan Frederik den Grootmoedige het doodvonnis liet voorlezen, terwijl hij met den hertog van Lunenburg schaakte, zei de keurvorst, na bedaard de lezing te hebben aangehoord, tot den hertog: "nu speel voort." Onder de latere Duitschers, die zich met het schaakspel verpoosden, behoorden Frederik de Groote, prins Frederik Frans van Mecklenburg-Schwerin, en als een bijzonderheid wordt vermeld, dat de bewoners van het dorpje Ströbitz, bij Halberstad, sedert onheugelijke tijden zich door hunnen ijver voor en bekwaamheid in dit spel hebben onderscheiden.

Even als in Engeland en Duitschland, was in Frankrijk, in vroege tijden, dit spel de geliefdste uitspanning. Reeds in de ridderromans uit de tijden van Karel den Groote, komt het herhaaldelijk voor. Menig prachtig schaakbord wordt er in beschreven, en van menig ridder, die zijn makker met het bord doodde, melding gemaakt. Zoo kwam de noordsche vorst Albertus, de eenige zoon van Okarus aan het hof van Pepijn om. Toen koning Karel zijn hof te Mont-Loön hield, zaten Charloot en Ogiers zoon, Boudewijn, aan het schaakbord. Boudewijn zette zijn partij mat. Deze schold hem voor bastaard, nam met beide handen het schaakbord op, en sloeg hem daarmede op het hoofd, zoo dat de hersens door de zaal spatten en de ongelukkige dood ter neder stortte. Toen Karel eens een rijksvergadering binnen Parijs had beschreven, begaf zich o. a. derwaarts Aimon, zijn bloedverwant en leenman, met wien hij eenige oneenigheden had, benevens zijne vier zonen Reynoud, Richard of Richardet, Allard en Guichard, bijgenaamd de Montauban. Karel ontving hertog Aimon vrij stuursch, en liet zich zelfs de bedreiging ontvallen van hem in hechtenis te zullen zetten. Aimon, begrijpende, dat hij de zwakste was, bevredigde den vorst met de nederigste onderwerping, en de goede verstandhouding scheen wederom volkomen hersteld te zijn, toen Reynoud met Berthelot, een neef van Karel, op het schaakbord spelende, bemerkte, dat deze valsch

speelde. Hij waarschuwde hem dat hij zijne bedriegerij zag. Berthelot achtte zich hierdoor beleedigd, en, het geschil allengskens hooger wordende, greep Reynoud het schaakbord, en wierp het Berthelot naar het hoofd, zoodat deze terstond nederviel. Na Karel den Groote bleef het schaakspel denzelfden hoogen rang onder de tafelspelen bekleeden en het vermaak van 't hof, der baronnen en edelen. In de XIVe eeuw vertaalde Johan de Vignay, monnik van St. Jan van Jeruzalem, op verzoek van Jan, hertog van Normandie, en zoon van Philippus, koning van Frankrijk, een werk over het schaakspel uit het latijn. Dezelfde schreef eene "Moralité du jeu des Echecs", en droeg haar op aan Bertrand Aubery de Tarascon. Later schreven, behalve Philidor en Frerat, ook Sarasin, Dubois en Philippe Stamma over dit spel. Tot de fransche koningen, wie het tot uitspanning diende, behoorde Karel IX. Even voor het aanbreken van den St. Bartholomaeus-nacht speelde hij het met den graaf Frans van Larochefoucauld. De geschiedenis noemt in lateren tijd Voltaire, Rousseau, Adams en Napoleon onder de hartstogtelijke beminnaars van dit spel, en gewaagt van meer dan een mechanieken schaakspeler, en van vele dichters, die, zoo in het latijn als in het fransch, hun lier ter eere er van hebben gestemd.

Volgens Senebier werd reeds in de XIIIe eeuw te Genève het schaken algemeen: ook in Italie was het geliefd. Volgens de chronijken speelde de genuees Migolo Lescaro met een hoveling van den keizer van Trebisonde schaak, en ontstond er bij die gelegenheid een hevige twist, die door Baudartius en Verdier uitvoerig is beschreven. Tot de beroemde italiaansche schaakspelers behoorde Boi, bijgenaamd "il seracusano," zeer gezien bij Philips II van Spanje, die, gelijk ook paus Urbanus VIII, hem met geschenken overlaadde. Door zeeroovers gevangen genomen, eischten dezen van hem dat hij, in plaats van rantsoen, hun eenige maanden les in het schaken zou geven. Philips speelde zelf, en Marnix meldt van Philips Willem van Oranje, dat hij zijn treurig verblijf aan het hof van Spanje door het schaak-

spel leenigde. Waren worptafelen en quaeck — d. i. tiktak of verkeerborden, het kaatsen, kegelen, klossen en quaerten bij onze vaderen geacht, niet minder het schaken, dat zelfs een deel der opvoeding onzer edelen en ridders uitmaakte. Wij verstaan meestal onder het schaakspel het bord en de stukken, zij noemden het "scaecspel" de stukken, en het "bort" of de "scake", het bord waarop men speelde. "Philometor", leest men in een hands., het "Schaakspel" genoemd, en meermalen door Huydecoper op Stoke aangehaald, "maeckte dat schaecspel in de stadt van Babylonien ende dat tafelbort na der forme des stats (te weten Babylonien), dat recht vierkant was, voorsz." Wij hebben reeds gezien dat het in de oude ridderrromans herhaaldelijk voorkomt. Men voege er de volgende plaatsen uit den Walewein bij:

"Eer dat Walewein sinen casteel
"Ruumde, haddi hem al geheel
"'T Scaecspel ghegeven, dat was zoo diere
"Ende dat bert."

en elders:

"Inne (ik ne, ik en) sie wech, no recht, no cromme,
"Daer ick den scake volgen mag."

In den Ferguut leest men:

"Die coninc was van messe comen,
"Een scaecbert haddi genomen
"Ende souden scaec hebben gaen spelen."

In de XIVe eeuw ontmoeten wij Jan van Blois dikwijls met zijne ridders aan het schaakbord. Hij schaakte bij voorkeur na het middag- of avondmaal, dan —

"...... worpsi, ten spele
"Scaec en worptaflen in die zele."

Spellen en borden waren doorgaans zeer kostbaar: de laatsten hing men met ringen aan den wand, en de eersten bergde men in een "borse." Op den inventaris van Viglius van Zuichem, komt voor: "een

ouden fluwelen borse, daer inne syn alle die stucken, daermede men spelt het spel van Morniffle of schaecke." In de XVe eeuw schaakte de hertog van Gelre, te Gelre tegen mijn joncker van Gnemen, en daarna te Buren tegen Hennens. Ook onze hollandsche graven, vooral uit het bourgondische huis, speelden schaak, en van dien tijd zijn het "Boeck der Schaeckspelen des Graven van Hollandt", waarvan Boxhorn een uittreksel geeft, het "Scakerium seu de ludo scacorum tractatus", het "Tractaet van den tijdverdrijf der Edele Heeren en Vrouwen, genoemt dat Schaecspel, te Goude in Hollant, bij Gheraert Leeu 1479 fol." — verciert met veele schoone Historien, Delft in Hollant, 1483 4°. m platen (waarschijnlijk gelijk ook het "Tractaet van den scakspel" 1555 8°, een herdruk van het vorige), "Het scaecspel gemoraliseert" en "Scacorum ludus moralisatus."

Zoo had men ook "Dat caertspeele" en "Dat caertspeele gemoraliseerdt, Delft 1493". Sommige edelen voerden een schaakbord in hun wapen: de heeren van Montfoort reeds in den aanvang der XIIIe eeuw een van zilver en sabel. Even als in vroegere eeuwen vermaakten zich in de XVIe en XVIIe eeuw vorsten en edelen met schaken. Van Viglius, Hopperus, Hessel en Willem I weten wij het. Hooft meldt, dat deze laatste met den graaf van Egmond aan het schaakspel zat, toen een aanzienlijk spaansch hoveling hun vroeg: of zij tijd om te spelen hadden en niet meer dachten aan het verzoekschrift, (betreffende het spaansche krijgsvolk) dat zij overgegeven hadden? Zij hielden die vraag voor boert, en speelden het spel gerustelijk uit. Wagenaar schrijft van prins Maurits, dat het schaakspel een zijner meest geliefde uitspanningen was, waarmede hij zich, vooral gedurende het bestand, dikwerf met zekeren franschen kapitein de la Case vermaakte. Ook Frederik Hendrik en Willem III wijdden hunne uren van uitspanning aan dit spel, 't geen wij ook van de grootste veldheeren van dezen en van vroegeren en lateren tijd, in hunne levensgeschiedenissen, vinden opgeteekend. In gewone herbergen en kroegen werd niet geschaakt, ook wordt er niet van gesproken in onze oude

kluchtspelen, doch in het laatst der XVIIe en in den aanvang der XVIIIe eeuw begon het onder den deftigen stand en in fatsoenlijke koffijhuizen meer algemeen in gebruik te komen. Ook bestaan er gravuren, die schakende personen voorstellen. Uitgenomen Blasius en Huygens, zijn mij geen dichters bekend, die dit spel tot onderwerp hunner zanglust hebben gekozen. Het sneldicht van Huygens luidt dus:

"Piet scheidde midden uyt het schaecken
"En seid': hy was het spelen sat:
"Maer 't was de minste van twee saecken,
"Hij was het spelen moe, en mat."

Fraai is de beschrijving, die Bilderdijk in zijn "Buitenleven" van dat spel geeft:

"Wat verder, statig, stil, van aandacht opgetogen,
"Geleidt een ernstig paar, aan 't mijmrend spel verpacht,
"Dat Palamedes 't eerst op 't Trooische strand bedacht,
"Op 't bonte ruitenveld, zijn zwarte en witte benden
"Ten oorlog zonder bloed met kunst- en geestrijk wenden.
"Lang houdt der strijdbren macht elkaer in evenwicht:
"In 't eind verschijnt nogthands 't noodlottig tijdgewricht,
"En 's overwinnaars stem roept, juichende in den zegen,
"'t Verplettrend *schaak* en *mat* aan d'overwonnen tegen."

De schaakborden waren, sedert ze in gebruik kwamen, van verschillende grootte en gedaante. In een handschrift der cottoniaansche bibliotheek is een vierkant en rond bord afgebeeld. De borden waren meest van tin, koper, hout, ivoor, glas, zelfs van zilver en goud; de stukken van hout, glas, zilver of goud, soms met edelgesteenten ingelegd. Mellin verhaalt, dat er in de voormalige nationale bibliotheek van Frankrijk, buitengewoon groote in Constantinopel vervaardigde stukken waren. In het aangehaalde handschrift komen zes stukken voor, de koning, koningin, het kasteel (roc), de raadsheer (miles, chevalier), de gek (fou, alphinus) en de pion (pedinus). In een handschrift op de bibliotheek te Londen, van denzelfden tijd, wordt van

niet minder dan vier en veertig stukken, die alle verschillende namen hebben, melding gemaakt, met bijvoeging, dat men dit spel op een en vijftig verschillende wijze kon spelen, waarvan voorbeelden worden gegeven. In het vroeger gemelde latijnsche gedicht van Vida, komen de kasteelen voor als olifanten met welbemande torens op den rug. Onder Filips van Bourgondië waren de torens, "ridders, sittende op enen goeden bonxt, an hebbende enen bonten mantel ende een caproen in de rechte hant." Zij werden echter torens of rocs genoemd.

In den "Bellerophon," of "Lust der wijsheid" van Pers, is een schaakbord uit de XVIIe eeuw afgebeeld. Ook bezaten sommigen met ivoor ingelegde tafeltjes voor allerlei spellen, zooals het schaak-, dam-, toccadille- en anderen, waartoe houten of ivoren stukken behoorden.

Even rijk als de literatuur van het schaak-, zoo arm is die van het damspel. Eenige geleerden houden het voor hetzelfde met den "ludus latrunculorum" der Romeinen, die het aan de Germanen zouden geleerd hebben, en dewijl deze dikwerf de woorden damno, damnum, damnare hoorden bezigen door de spelers, zouden zij den naam dam, dien de Franschen later in dame verbasterden, aan dit spel gegeven hebben. Anderen leiden den naam af "van de openingen toedammen of toestoppen door 't inschuiven der stukken;" anderen wederom van "eenen dam maken, dempen." Bilderdijk wil dat het dam-, oorspronkelijk uit het schaakspel ontstaan is. "'t Schaakspel bestaat in den koning te vangen (waarvan 't schaken genoemd is) en tegen dat vangen te verdedigen. Het damspel daarentegen bestaat in een dame (dam bij ons) of koningin te verkrijgen, alleen met dit onderscheid, dat hier geen andere dan schuinsche bewegingen zijn toegelaten." Het werd dan ook (volgens hem) van ouds op het schaakbord gespeeld met slechts twaalf schijven voor ieder speler. Eerst in de XVIIe eeuw is op het dambord het getal ruiten en schijven vermeerderd, en het spel daardoor kunstiger geworden. De Duitschers noemden het ook voorheen den "Zwölfstein".

Voor zoo ver mij bekend is, komt het woord "dammen of met dammen spelen (jouer aux dames)," "dammen of damstecken" (des dames a jouer)" en dambord (damier) eerst in de XVIe eeuw voor, en werd het vroeger "scyfspel" genoemd. Zoo wordt in een keur van hertog Albregt van 1395 te Amsterdam "quaeckborden, dobbelscholen," en in een latere keur het "craeybecken", doch niet het "schaken, scyfspelen en quaerten" verboden. Ook het damspel was alleen bij hoogere klassen in gebruik. Op inventarissen van aanzienlijke boedels komen "houten, yvoren, met paerlemoer ingelegde damborden", en "houten, bronzen en glazen schijven" voor. Men had een fransch en poolsch damspel.

Tot het eerste behoorden twaalf, tot het laatste twintig schijven. Had het schaakspel zijn Philidor, het damspel bezat zijn Ephraim van Embden, een beroemd amsterdamsch damspeler, die in het laatst der vorige eeuw een "Verhandeling over dammen of damspelen, deszelfs grondregels en tweehonderd deszelfs positien en slagen" in het licht gaf. Eerst in den aanvang der XVIIIe eeuw trof men het damspel in de koffijhuizen aan, en al vond men er het biljard, schoon in de XVIe eeuw uitgevonden, en een der geliefde spelen van Lodewijk den XIVe, in die eeuw nog niet, men ontmoette er toch truktafels of zoogenoemde boerenbiljarten.

"Deze bestonden uit met laken bekleede tafels waarop men met ivoren ballen speelde, die met de punt van eenen langen stok of klik, door een dergelijke ijzeren poort gestoten werden.

Men zou zich een gansch verkeerd denkbeeld van de zeden onzer vaderen vormen, indien men meende, dat de deftige burgers dagelijks collegiën en koffijhuizen bezochten, en er uren met couranten-lezen, spelen en drinken in doorbragten. Enkelen mogen zulks hebben gedaan en er zelfs drinkcollegiën in hebben gesticht, in het algemeen was het, vooral in den burgerstand, niet gebruikelijk. Eenmaal of tweemaal ter week "was het collegie of koffijhuis," en dan gingen ze er den Mercurius of de. Posttijdingen lezen, en wilden ze een uitspanning genieten, dan

wandelden zij naar buiten, en vermaakten zich, vooral des zomers, met spelen, die een gezonde ligchaamsbeweging verschaften, gelijk het maliën, klossen, kegëlen en anderen,

"Die 't ligchaam, van de rust en 't wercken afgemat,
"Weer maeckten hel en vlug en uytermate rat."

HOOFDSTUK XI.

KAATSEN, KLOSSEN, KEGELEN, MALIEN, KOLVEN.

Wie de uitvinder van het bal- of kaatsspel is, ligt in het duister. Men weet echter dat de Romeinen het kenden, en er bij de Ouden verschillende soorten van balspelen voorkomen. De Germanen bragten het uit Italie in hun vaderland over, tenzij zij zelve het, gelijk sommigen beweren, uitvonden.

In Frankrijk was het in de vroegste tijden algemeen, en diende in de middeleeuwen niet slechts voor prinsen en ridders, maar ook voor het volk tot uitspanning. Zelfs rigtte men daar luisterrijke feesten aan, waarop met den bal gespeeld werd, die drie dagen, van 's morgens tot 's avonds, duurden, waarna de overwinnaars bloemenkransen, versierde handschoenen en eerraketten ontvingen. In vervolg van tijd stichtte men bijzondere gebouwen, waarin men zich in "le noble jeu de courte paume" (ook la paume en paulme), wel te onderscheiden van "le jeu de longue peaume", oefende. Diergelijke inrigtingen bestonden ook in verscheidene duitsche en engelsche steden (tennis-

courts). Nog in de XVII[e] eeuw werd het aan het hof van Engeland gespeeld, blijkens het volgend berigt in den Hollandschen Mercurius van September 1650: "Den 18 deser stierf op 't eiland Wight de jonge princes Elisabeth, alwaer se haer met speelen van den bol (daer se groot vermaeck in hadde) te seer verhit heeft, en door een reghen nat en schielyck koudt wordende, is eerst de koortze en na 14 daghen de doodt gevolght."

"In de middeleeuwen, "schreef van Wijn, minden vrouwen zoo wel als mannen spelen die sterke beweging vereischten, zoo als kaetzen, klossen, kegelen". Het woord *kaetzen* leidt Burman af van het fransche *chasser*: "le joueur de longue paume chasse une bale de grande roideur." De plek, daar de bal viel en bleef liggen, die bij ons *kaats* werd genoemd, heetten de Franschen *la chasse* en, dat wij noemden de *kaets teekenen*, *marquer la chasse.* Comenius gaf de volgende beschrijving van dit spel: "Het ballespel geschiedt uytslaende en herkaetzende in de kaetsbaen of elders, wanneer d' eene de bal uytslaet en den anderen opvanght en wederom slaet: 't Zij dat et is een gemeene bal met hayr gestopt en moetende met een plack geslagen worden, ofte een palmasie- (rincket) of groote handt-bal, moetende herslagen worden met een palm-slagh, of rincket, ofte een windtbal, zynde met locht ende moetende herslaeghen worden met de vuyst". In de XIV[e] eeuw komt het in de grafelijke- en hertogelijke rekeningen als een ridderlijk spel voor. Jan van Blois "vercaeste ieghens hertoghe Aelbregt 50 mott," en met Jan van Heemvliet tegen denzelfden hertog 16 mott. In 1364 vermaakte hij zich te Dreischor en Goes met "caetzen", en liet te Kesnoit (Quesnoy) "twee foletten om mede te caetsen" koopen. Ook "vercaeste hij geld jegens heer Vranke van Borssele, Janne van den Oestende en ander," te Haarlem. Willem VI verspeelde of verpandde in de kaatsbaan zijn tuin (d. i. zijn halssieraad). Deze kaatsbanen besloegen een vrij groot plein, en werden voor des te beter, naar mate ze langer en ruimer waren, gehouden. Voor het spel begon, sprak men af tot welken boom, hei-

ning, paal of huizing men werpen zou en hield den bal die verder dan de afgesproken ruimte vloog, voor "kwaad."

De hertogen van Bourgondië en hunne edelen kaatsten en klosten als hunne voorouders, en wonnen en verloren aanzienlijke sommen, zelfs hunne kleederen. Van dien tijd dagteekenen ook de "gemoraliseerde schaeck-, caert- en caetspelen." Ook de burgers vermaakten zich met dat spel, doch mogten den bal op kerkhoven en in kloosters niet werpen, daar zulks bij keuren streng verboden was. Te Dordrecht, waar men een stads kaatsbaan had, mogt men op den Rietdijk niet kaatsen, 't geen met groote letters op een houten bord werd te kennen gegeven. In den loop der XVIIe eeuw begon men kaatsbanen buiten de steden aan te leggen, in welker nabuurschap men allengskens tavernen stichtte, die de banen kochten of huurden. In de XVIIe eeuw was het kaatsen nationaal geworden. Men sloeg den bal met de vlakke hand, doch die teêre handen hadden trokken dikke dubbele handschoenen aan, "terwijl eenigen, om nog sterker te kunnen slaan, die met touwen van binnen versterkten". De vrouwen gebruikten een soort van netsgewijze vervaardigde paletten met een zacht handvatsel aan het einde. Ook vond men ten haren behoeve een zachte of ligte soort van ballen, kunstig met allerlei soort van vederen bestoken uit, die men raquettes noemde. Du Cange wil dat men deze, gedurende de kruistogten, reeds te Constantinopel gebruikte, en dat de prinsen en groote heeren te paard kaatsende, elkander de ballen met lange raketten toesloegen; doch Etienne Pasquier schreef, dat de raket in zijn tijd (XVIe eeuw) werd uitgevonden. Hoe het zij, men vindt nog menig schilderij uit de XVIIe eeuw, voorstellende het plein of een der lanen van een buitenverblijf, waarin prachtig gekleede juffers zich met raket en volans vermaken. Menig vaderlandsch dichter heeft ter eere van dit spel de snaren gestemd, en onder dezen een Grotius, Huygens, Bruno, Blasius, Luiken. Cats gaf het stof tot een zinnebeeld:

"Kaats nog min en heeft geen val
"Zonder overslaanden bal."

Dat mannelijk spel was al in de tweede helft der vorige eeuw, alleen ten platten lande en wel meest op onze Veendorpen en in Rijn- en Delfland, in gebruik, doch had elders reeds plaats gemaakt voor het kolven. In 1758 werd te Nieuwpoort, aan de Lek, "het kaatzen op het zandpad, hetzij van de zeef of uit de hand, het smakken van den bal met den lepel en het werpen met tellooren" verboden.

Van Wijn noemt onder de ridderlijke spelen ook het klossen of werpen door een ring. In de grafelijke rekening van 1390—1396, komt o. a. deze post voor: "Item aen mire vrouwe, tot velen tiden VI s. 10 gr. op die cloetbaen mede te cloten", en verder: "Item van den huize, van den coeltuyn en van die cloetbaen te doen maken." In de kluchtspelen der XVIIe eeuw vindt men het alleen als een mannenspel vermeld, en sprak men van een "klosse leggen, een klosje maken." De klosbanen bestonden in een lange afgeperkte baan, in welke twee boogswijze houten palen of ijzeren staven in diervoege geplaatst waren, dat ze, aan 't oppereinde, in 't midden zamenverbonden, een poort uitmaakten. Door deze poort moest de speler met een ronden kloot werpen, en zoo hij mis gooide, mogt hij geen tweeden worp door de poort doen, dan nadat hij hout, dat is de poort geraakt had, waarvoor hij één telde. Vervolgens, door de poort gooijende, telde hij twee, en men ging voort met tellen tot zoo lang dat de een of ander het getal van twaalf of meer, naar men bepaald had, bereikte, waarmede het spel afliep. In een schoolboek uit de XVIe eeuw worden twee knapen, die zich met dit spel bezig hielden, dus voorgesteld:

Hier. Hou, hou, cameraeten, willen wij met de klos spelen? Siet de baen is droogh ende effen.

Aug. Seer geerne. Gy twee brenght de beytels. Wy sullen den rinck in de aerde planten.

Ambr. Gy steckt den ringk te diep: ick sal hem ophaelen, opdat hij lichtelijcker magh draeijen.

Greg. Neemt elck eenen beytel.

Hier. Geeft hier eenen om te proeven.

Greg. *Ick ende Ambrosius sullen 't samen wezen.*

Aug. *Ick gelooft seer wel, gijlieden hebt beter beytels ende sterker ermen.*

Amb. *Sekers, wy syn by naer al even sterck.*

Hier. *Aengesien gy ons hebt beroepen, wy zijn tevreden. Ick sal met u blijven, Augustine. Wy en moeten ons tegenpartije niet te seer vreesen: wy hebben ook moet. Laet ons beginnen.*

Amb. *Waer voor sullen wy spelen? want sonder hope van prijs is het spel flouw.*

Aug. *Ick ende Hieronymus stellen by een halven stuyver: voeghter soo veel by, ist dat gy derft.*

Greg. *Wy sijn tevreden. Gy, Mattheus, bewaert dat ter by gestelt is; wy betrouwen 't u.*

Hier. *Ick sal d'eersten bollen.*

Amb. *Bolt geluckelyck.*

Hier. *Seer wel: ick hebbe regt gesmeten door de poort.*

Amb. *Een goet beginsel, ick sal soo veel oock sien te doen; maer de poort is dwers tegen my gedraeyt.*

Aug. *Geluckelyck, 't isser neffens gegaen aen den kant.*

Greg. *Ick moet spelen voor d' andere: ick ben naerder bij de poort.*

Amb. *Maeckt dat de bol soetjens door de poort gaet, opdat u Hieronymus daer naer niet achter en slaet.*

Greg. *Goedt, de poort belet dat hy den bol niet over en slaet.*

Hier. *Ick heb wat naders in sin: 't is geluckt. Den bol is gepasseert van achter: gyl. verliest één.*

Greg. *Wy hebben oock één.*

Hier. *Wy oock.*

Aug. *Siet eens, Ambrosius heeft achter onsen rugge den bol verlegt.*

Hier. *Soo en mag hy niet slaen.*

Amb. *Met oorlof, ick heb hem maer omgedraeyt. Ick spele altydt rechtveerdigh, sonder bedrogh.*

Greg. *Augustinus hoopt door de poort te smyten: ick sal hem met mijnen bol de poort besluyten.*

Aug. Komt waer gy wilt, ick sal u lichtelyck uytslaen.

Greg. Slaet my dan eens van daer, ist dat gij kont.

Aug. Haddaer. Heb ick u niet van daer gesmeten?

Greg. Gy wint by geval, niet door de konste.

Amb. Nu zijn wy gelyck.

Hier. Jae; wy hebben twee meer als gyl. Ist dat gy daer-en-boven noch een sult gehaelt hebben, wy sullen gewonnen hebben, Augustine.

Aug. Daer is seer goede hope. Siet, oft ick sal den bol van Gregorius 't huys senden, oft den mynen seker door de poort smijten.

Amb. Ick sal maecken dat gy geen van beyde en krijght. Met eender moeyte sal ick Gregorius hooger stellen, en de poort draeyen.

Aug. Siet wat gy doet. Die twee hasen t' samen jaeght, vanght geen van twee.

Amb. Ick sal 't evenwel proeven.

Aug. En heb ick 't niet gesegt? ter neven is 't spel uyt, gelyck het gestelt is, nu sal ick se haelen. 't Is door den rinck! Geeft 't gelt Mattheus en dat spel is onse.

Niet minder oud, maar vooral niet minder geliefd, was het koning- of kegelspel, of "keglenrollen," bij de Franschen "jeu de quille," welk woord volgens Du Cange, van ons schel, lat., skilla, scilla en squella, zou afkomen, "wijl de kegels onder breed gemaekt zijn nae het maeksel van een schel of klok," 't geen door Menage bevestigd wordt. Reeds in de oudste grafelijke rekeningen wordt van dit mannelijk spel gewag gemaakt, en een menigte plaatsen uit de oude schrijvers bevestigen, dat onze ridders en edelen er zich mede-bezig hielden. In de XVIIe eeuw was er naauwelijks een herberg hier te lande, waarin men geen houten of steenen plekken had, die voor 't kegelspel geschikt waren en gebruikt werden. Hier en daar vond men ook overdekte kegelbanen, en de negen kegelvormige palen, waarvan er één met een kroon of gedraaide knop (de koning) boven de anderen uitstak, waren vaak zeer zwaar en "het slaan van den kloot eischte een sterken arm." Reeds in de XVIIe eeuw werd het, gelijk heden, ook door de kinderen gespeeld.

Zulks was ook het geval met het "clootgen spelen," "werp-" of "schiet klooten," overigens een zeer geliefd spel bij burgers en landlieden. Men nam een plat-ronden schijf in de hand en wierp hem zóó, dat hij op den platten rand voortliep. Wél geworpen, rolde hij een geruimen tijd voort, eer hij op den platten kant nederviel en stil bleef liggen. De grootste handigheid van den werper bestond in de kunst om den schijf met kracht vooruit te doen snellen en men won het spel, wanneer men met de minste worpen eene zekere bepaalde lengte afgooide.

"De werpers (schreef Comenius) werpen de werpschyven en ander werpgoedt voor sich in de lenghte, of swancken het uyt in de locht, of mickende nae een voor-opgestoocken doelwit, poogen sy 't te raken."

Vooral vermaakte men zich des winters op het ijs met dit spel; ook was het zeer in trek bij onze strandbewoners, die er zich op het vlakke en effen strand in oefenden. Op vele dorpen, vooral in Rijnland, was men op Koppermaandag zóó gewoon zich met dit spel te vermaken, dat, zoo er gedraaide werpschijven ontbraken, men zich van steenen bediende. Het "steenen pleien" der jongens schijnt nog een overblijfsel van dit spel te zijn.

Volgens sommigen zou het malien reeds een geliefde uitspanning der oude ridders en edelen en algemeen hier te lande in zwang zijn geweest, doch men vindt er nergens gewag van gemaakt. Die lange lanen, met welige en lommerrijke boomen beplant, onder den naam van maliebanen bekend, en de daarbij staande maliehuizen of herbergen, komen eerst in de XVIIe eeuw voor. Men vond ze in de nabijheid van de aanzienlijkste steden; te 's Hage was er een in 't bosch, die bijna even zoo lang was als die te Londen; te Amsterdam een van 173 roeden lang, doch in het Diemermeer, een uur gaans van de stad. In 1759 maakten baljuw en schepenen van de Meer een uitvoerige keur op het spelen in deze baan, die echter maar weinig in den smaak der Amsterdammers viel.

"Wat dunckt u van de malibaen?
"Zij staet my maer zo paslijk aen.
"Ze is als te naauw van wandelwegen,
"En al te ver van stad gelegen."

De "Paille-maille-baan" te Leyden werd in 1637, en te gelijker tijd die te Utrecht, "ter recreatie voor de studenten" aangelegd. De laatste had ongeveer een lengte van 1000 ellen.

Men bediende zich tot dit spel van een langen taaijen zweependen stok met een fluweelen handvat, en aan 't ondereinde een houten met ijzer beslagen hamerslag. Door middel van deze malie, dreef men een rollenden bal voort, en hij was overwinnaar, die hem met de meeste kracht en handigheid, en de minste slagen, heen en weder van en tot de afgeperkte palen wist te malieën.

Ofschoon er geen sporen bij onze oude dichters van het kolven voorkomen, zoo blijkt het uit prenten uit de XVIIe eeuw, dat het kolven, en kolven door den ring, toen reeds bekend was. Ook gewaagt Bredero in zijn Moortje van den kolf:

"Noch kreeg hij een kolf van Klaesje Buytenaer, songder quast en (songder schuer."

En bij een keur van 1624 werd te Leyden "het mitter kolven den bal slaan, het mitter hand, slinger of andere instrument, stienen of yet quetselix werpen, op kerkhoven, in doelen, in de ramen, aen de wallen" verboden.

Ook leest men dat de rederijkers, na het eindigen hunner bijeenkomsten, bleven kolven. In den aanvang waren de kolfbanen slechts vierkante- of langwerpig afgeschutte perken, waar twee dunne kolfpaaltjes in stonden: de grond was doorgaans slechts met schelpen bestrooid; een vierkante houten klik, aan een stok gevoegd, de kolf, daar men een ligten haaren bal mede voortsloeg. Zulks deed men slechts van paal tot paal van een hoop zand, als een tuit gemaakt, waarvan het spreekwoord: "het balletje op het tuitje zetten" (een frisschen slag wagen). Het kolven, zoo als het nog thans gedaan

wordt, op waterpasse, vaste en gladde banen, met zware, vaste, sfeerronde, uit sajet zaamgerolde ballen, koperen klikken aan de kolfsteelen, en zware rond gedraaide kolfpalen, dagteekent van de volgende eeuw.

Bedriegen wij ons niet, dan waren deze de voornaamste uitspanningen onzer vaderen, in de XVIIe eeuw. De dichters noemden ze "kloecke krachtige en gezonde recreatien" en van Someren zong:

"Wat kloecke lijfgestalt, wat root gekleurde kaecken,
"Wat hangden aen het lyf; wanneer sy stappen, kraecken
"De steenen op de vloer, de deelen in 't salet,
"Maer vremt is het dog niet als gij op 't speeltuygh let.
"De malie en de klos, de kloot die sy hantieren,
"De bal, die sy de baen met kracht doen overswieren,
"Sy maecken 't broose lyf tot eenen vasten klomp,
"Een Davids in 't gevecht. Doch sy en sijn niet plomp,
"Gelijck de vremdling seght, niet grof en stijf van leden,
"En schoon niet op zijn fransch, sij hebben goede seden."

Wij zwijgen van andere spellen, die in geschriften der XVIIe eeuw voorkomen, zoo als "den bal in 't emmertje, het kolven om een stoeltje, de tafelballen of prins Karel over den Rhijn, het balsnorren, het balkneppelen of het amsterdamsch casti, het keilen, het werpbollen in 't lanck, het werpen met schijven of steenen naar den staak, het spel van de baere te loopen, het horenbordspel, het spelletje van de 10 heeren en 11 knechts, poesje of lutje leeft nog," de drie laatste door Bilderdijk, en "het op eijeren dansen en het haagsche rad van avontuur" door le Francq van Berkhey beschreven.

HOOFDSTUK XI.

DE STRAATVERLICHTING.

De net geschilderde huizen met hunne breede luifels, onder welke de waren uitgestald hingen of lagen en zich het gansch gezin vaak vereenigde; de onafzienbare reeks van bont geschilderde uithangborden, en de menigte vergulde beelden en gedrogtelijke figuren in den gevel; die geopende deuren, waardoor men, in het breede voorhuis, de huismoeder hare dagelijksche bezigheden, den ambachtsman zijn ambacht zag uitoefenen, den meester of de matres school houden; die drokte en gewoel aan eene bloeijende koopstad eigen, die zwermen van spelende en stoeijende kinderen op de straten, gaven het oude Dordrecht, in den aanvang der XVIIe eeuw, iets vrolijks. En schoon wij haar wel niet als Margaretha Godewijck een "paradijs" kunnen noemen, en met van Nispen evenmin kunnen zeggen:

"O glorierijke vest, niets dat u evenaard,"

stemmen wij toch met van Someren in, wanneer hij, Dordrecht met andere steden vergelijkende, dus zingt:

"Dordrecht, stat van soete room,
"Siersel van de Merwe-stroom,
"'t Zy men let op dyn bejagh,
"Grooter nu dan immer plagh,
"Op dyn sierelijcke straten,
"Op dyn huisen en lantsaten,
"Op dyn netheit, op dyn pronck,
"Gy, de oudste, schijnt weer jonck.
"Roem vrij op dyn Amstelstad,
"Hollant! 'k ben op Dordrecht prat."

Wanneer echter het "ruumklocxke" had geluid, en patriciër en burger, jong en oud, als met een tooverslag, van de stoepen en straten verdwenen, deze allengskens in diepe duisternis gehuld werden, en men nergens eenig licht ontdekte dan dat de lantarens der nachtwacht, en de fakkels der dienaars van diep in den mantel of in de huik gedoken burgers en burgeressen verspreidden, dan was het er, gelijk in de overige steden, regt somber en doodsch, ja zelfs gevaarlijk.

"Ick ken de stat nyet meer. Zij is een graf gelijck.
"Ick tast in 't duyster om, en plas door smeer en slijck.
"O Goden, waar ben ick!"

In vroegere eeuwen was het er nog erger gesteld, en waren de poorters verpligt hunne woningen als kasteelen te versterken, de ijzeren deuren met bouten, dubbele sloten en zware ketenen, hunne vensters met ijzeren traliën te voorzien; want men wist, dat er rabauwen en dieven en moordenaars door de straten slopen, en de ballingen hunne schuilhoeken in kerken en op kerkhoven zouden verlaten, om, in spijt van schout en rakkers, "hun aes te soeken en goê luy's huisen en werven te belaghen."

De weelde der straatverlichting kenden de ouden niet. Wêl hebben enkelen het tegendeel beweerd, doch reeds lang zijn die philologen wederlegd. Men liet zich te Rome door slaven met fakkels bege-

leiden, en nog ten tijde der punische oorlogen werd zulks voor een onderscheiding gehouden, die zich slechts weinigen veroorloofden; ja toen de consul Duilius de carthaagsche vloot had overwonnen, vermeende de republiek hem een groote eer te bewijzen door te bepalen, dat hij zijn leven lang alle avonden door muziek en fakkellicht zou naar huis worden begeleid.

De Romeinen kenden echter de blinde- of dieven-lantarens, die slechts door de zijden een dof licht lieten doorschijnen, en de blaeslantarens, die in alle rigtingen licht verspreidden. Wat de horenlantarens betreft, die zouden in de IX[e] eeuw in Engeland zijn uitgevonden, en de houten-lantarens van de XI[e] eeuw dagteekenen. Wij ontmoeten deze ten minste in den "Reinaert de Vos," vermoedelijk in de XII[e] eeuw opgesteld:

"Vrouw Ogernen
"Een houtmakigge van lanternen."

In deze en de volgende eeuw komen ze meermalen als voor huiselijk gebruik bestemd op inventarissen voor.

Het was Louisa van Lorreinen, die het eerst op het denkbeeld eener algemeene straatverlichting kwam, toen zij beval voor al de kruisen, Heiligen- en Mariabeelden kaarsen te ontsteken, 't geen welhaast ook in de Nederlanden werd ingevoerd, en in de eerste helft der XVI[e] eeuw zag men in alle onze steden de beelden bij kerken en kapellen, op bruggen, aan de poorten en hoeken der straten door kaarsen en lampen verlicht, ofschoon deze verlichting niet genoegzaam was om den weg te kunnen vinden. Het was toen en later, even als bij de Romeinen, iemand groote eer bewijzen, indien men hem met licht naar huis begeleidde. Albrecht Durer genoot die eer, toen hij, in 1520—1521, de Nederlanden bezocht. Zoo werd hij te Antwerpen, na door de schilders op hunne confrèriekamer kostelijk te zijn onthaald, door dezen "laet in den nacht met fakkelen zeer heerlijk naar huis geleid," en te Brussel door het geheele gezelschap van een goudsmid, bij wien hij was te gast geweest, "met lantarens naar zijn logement vergezeld." Ook in het laatst dier eeuw zien wij te

Leyden sommige hoogleeraren o. a. Bonaventura Vulcanius en Scaliger door studenten deze eer bewijzen, en werden Willem I en Charlotte van Bourbon te Dordrecht met fakkelen ingehaald. De stadsboden vergezelden de burgmeesters met stoklantarens.

Ook van Parijs ging de verlichting der huizen uit. In 1524 werd den burgers bevolen des avonds na 9 uren licht voor hunne vensters te branden, een bevel dat men in 1526 en 1553 herhaalde, doch in October 1558 werden aan de hoeken der straten, en wanneer deze te lang waren, op drie plaatsen er in, stoklantarens of vetpotten (falots) gesteld, en daar Parijs toen 912 straten had, werden er ongeveer 2736 aangestoken. Doch reeds in November van datzelfde jaar werden deze "falots" met gewone lantarens verwisseld. In de verordening leest men: "que au lieu des fallots ardens seront mises lanternes ardentes et allumantes." Intusschen was de verlichting nog zeer spaarzaam en onvolkomen, en kon die voorzorg de vreedzame burgers niet tegen de aanvallen van nachtzwervers beveiligen, zoo dat onder Hendrik IV door de parijsche policie bevel werd gegeven, dat de tooneelspelen 's winters ten half vijf ure 's avonds moesten eindigen, opdat elk aanschouwer voor den donker kon te huis komen. Eindelijk kwam in 1662 de abt Laudati, uit het huis Caraffa, op den inval, fakkels en lantarens te verhuren, waartoe hij een privilegie voor 20 jaren ontving, en nu werden niet slechts te Parijs, maar in het gansche koningrijk plaatsen aangewezen, waar men ze kon huren of zich door iemand voor geld op straat kon laten voorlichten, en bepaald dat men gedurende een kwartier voor een lantaren (porte lanternes à louage) op een koets 5 en voor een fakkel (porte-flambeaux à louage), die men den voetganger verhuurde, 8 sols moest ontvangen. Om zich in den tijd niet te vergissen was aan elke lantaren één geijkte zandlooper gehecht.

Het was eerst in 1667 dat de verlichting der straten van Parijs op een geregelden voet werd gebragt door den luitenant generaal van policie, Gabriel Nicolas de la Reynie, die aan het einde en in het midden van elke

straat een lantaren deed plaatsen (lanternes à seau, later lanternes à cul de lampe). Daar deze lantarens slechts van kaarsen voorzien waren, konden zij niet veel helderheid verspreiden. Zij werden ook slechts gedurende de vier wintermaanden aangestoken, 't geen de Parijzenaars, wegens de vele misdaden, die, wanneer ze niet brandden, op straat werden gepleegd, deed besluiten, zoo veel geld op te brengen als tot verlichting gedurende den ganschen winter noodig was, en dientengevolge verordende men, dat de lantarens van den 20 October tot den laatsten Maart, ook dan wanneer het maanlicht was, zouden branden. De wijze van verlichting onderging echter geene verbetering vóór 1745, toen Matherot de Preigney en Bourgeois de Chateaublanc de lanternes à reverbères" uitvonden.

Indien het waarheid is, 't geen Maitland, in zijne "History of London" meldt, dat in 1417 in Londen bevolen werd, lantarens tot verlichting der straten uit te hangen, en dat bevel steeds werd gehandhaafd, dan zal men moeten toestemmen dat Londen, ten aanzien der politieverordeningen betrekkelijk de straatverlichting, Parijs verre overtrof. Maitland beroept zich op, "The Survey of London by J. Stow," waarin men leest: 1417 Major, sir Henry Barton, Skinner: This Henry Barton ordained lanthernos with lights to be hanged out in the winter evenings betwixt hallontide and candlermasge (van Allerheiligen tot Ligtmis).

Toen er in 1668 verscheidene bepalingen ter verbetering der straatverlichting genomen werden, herinnerde men ook de inwoners van Londen, tot veiligheid der stad, de lantaarnen op den gewonen tijd uit te hangen. In 1690 werd dit bevel hernieuwd. De bewoners van elk huis moesten van Michaëlis tot Maria boodschap een licht of een lamp voor de glazen zetten of uithangen, en wel van den tijd dat het donker werd tot 's nachts twaalf uren; alleen zij werden uitgezonderd, die mede de lampen bekostigden, welke men overal op bepaalde afstanden zou plaatsen, en in 1716 werd op nieuw bevolen, dat elk huis, in elken donkeren nacht, namelijk tusschen den tweeden nacht

na elke volle- tot den zevenden na elke nieuwe-maan, van 's avonds zes tot 's nachts elf uren, een brandende lamp moest uithangen. Eerst in 1736 en 1737 werd de straatverlichting op een beteren voet gebragt. In Italië waren omtrent 1780 slechts een paar steden die lantaarnen hadden. In 1771 was Palermo de eenigste wier straten des nachts verlicht werden. De straten van Rome waren in 1786 nog niet verlicht. Sixtus V wilde de verlichting invoeren, doch vond onoverkomelijke zwarigheden. Hij vergenoegde zich met het getal der lampen voor de Heiligen-beelden te vermeerderen. In 1776 en 1778 was Madrid nog de minst verlichte residentie. Omstreeks tien jaren later was zij gelijk Londen, doch Lissabon in 't geheel niet, van lantarens voorzien. Te Kopenhagen werden den 25 Junij (alzoo midden in den zomer) in 1681 de lantaarns voor 't eerst aangestoken. Te Hamburg werd in 1675 de straatverlichting ingevoerd, te Berlijn in 1679 bevolen, dat uit het derde huis een lantaren met brandend licht moest worden uitgehangen, doch in 1682 voerde keurvorst Frederik Wilhelm de lantarenpalen in. In 1687 begon men te Weenen de straten te verlichten. Men gaf met het brandklokje een teeken, wanneer zij moesten aangestoken worden. Te Leipzig werd in 1702, te Dresden in 1705, te Frankfort M. in 1707, te Cassel in 1721, te Halle in 1728, te Göttingen in 1735 de straatverlichting ingevoerd.

In de zuidelijke Nederlanden bleven de kaarsen en lampen voor de beelden langen tijd de eenige verlichting, en alleen bij feesten en hevige beroerten werden de straten wezentlijk verlicht. De burgers gingen des avonds met fakkels of lantarens uit, en gedurende de beroerten der XVIe eeuw werden die van Antwerpen en van andere steden meermalen daartoe verpligt. Zoo werd 20 Mei 1572 in de eerstgemelde stad "scherpelyck gebot gedaen, dat niemant s' avonds achter de negen uren op straet soude gaen, sonder brandende licht ende sonder geweer, op poene van hondert gulden elcke reyse, ende noch te sitten te water en te brood, als 't geschiedde." Van alle belgische steden schijnt Brussel het eerst te zijn verlicht geworden.

"In September van 't selve jaer (1703), lezen wij in een manuscript chronyk, hebben de heeren van 't Magistraet doen maeken lanternen, om op alle straten van Brussel te hangen. Deselve zijn voor de eerste reyse ontsteken geweest den eersten October tot in de maent April 1704: het ontsteken van 1000 lanternen, seven maenden lanck, is publieckelijck aengenomen geweest voor 4300 guldens. Waeren daer meer lanternen, pro rata wierd daer meer betaald."

Veel vroeger had de straatverlichting in de noordelijke Nederlanden plaats.

In het midden der XVIe eeuw werd Amsterdam nog slechts door weinige lantarens, die hier en daar in 't midden der voornaamste straten en bij de bruggen stonden, verlicht. Zij gaven echter zóó weinig licht, dat in 1505 bevolen werd, dat niemand, na 't luiden der boevenklok, 't welk te negen uren een aanvang nam, zonder lantaren op straat mogt gaan. Ook de burger- en ratelwacht mogten niet zonder licht de rondte doen, 't geen tot in de XVIIe eeuw voortduurde. In 1579 werd bevolen de lantaarnen, die op de bruggen stonden, terstond met den donker te ontsteken, en, om de straten ook eenigzins te verlichten, alle herbergiers en tappers belast tot tien uren toe, licht te doen branden in hunne voorhuizen. Daar deze keur niet onderhouden werd, vernieuwde haar het geregt in 1587, en beval in de lantaarnen op de bruggen staande, alle avonden, na 't luiden der boomklok, kaarsen te ontsteken. Daar men algemeen klaagde, dat de stad te weinig werd verlicht, beval men, bij eene keur van 17 Nov. 1595, dat, aan ieder twaalfde huis door den bewoner, bij avond en nacht, een lantaren met een brandende kaars zou gehangen worden. Daar echter de burgers ook deze keur verzuimden optevolgen, stelde men van stadswege lieden aan, die voor 't ontsteken dezer lantarens zorg droegen (1597). De kosten werden gevonden in eene belasting op de ingezetenen, die zeker lantaren-geld moesten betalen, 't welk door aangestelde collecteurs werd opgezameld. Op dien voet bleef het tot 1668, toen de beroemde Jan van der Heyden, weinige

jaren voor dat hij de slangbrandspuiten uitvond, de regering een middel voorsloeg om de stad door lampen, in een bijzonder maaksel van lantarens gehangen, op kleine afstanden van elkander, te verlichten. Zijn voorslag werd aangenomen, en vóór 't einde van 1669 was Amsterdam reeds alomme voorzien van de nieuwelings uitgevonden lantarens, die sedert nog merkelijk verbeterd werden.

Men heeft tot gedachtenis van deze uitvinding en die der slangbrandspuiten eene zinnebeeldige vertooning, op beide slaande, boven de deur van het huis van van der Heyden in de koestraat, waar hij gewoond heeft, uitgehouwen. Toen echter gebruikte men nog geen glazen-, maar hoornen lantarens, want in de "Instructie der lantaarnopstekers werd dezen bevolen, het roet, dat van de traen of olie aen den horen van de lantaren komt, dagelijks aftewasschen."

Te Dordrecht werden in de XVIe eeuw op het stadhuis en andere stedelijke gebouwen, waaronder de wachthuizen, smeerkaarsen gebrand. Zoo verbrandde men er in het laatst dier eeuw jaarlijks 4266 kaarzen en ruim 11000 ton turf. Men gebruikte toen echter ook lantarens op de wachten, en er waren lantarenmakers in de stad. Hier en daar zag men ook hoornlantarens met kaarsen en lampen, die echter weinig licht verspreidden, zoodat, wilde men des avonds of des nachts uitgaan, men zich door lantarens moest laten voorlichten, en de kerken en gebouwen, waarin zich kostbaarheden bevonden, des nachts door wakers bewaken tegen dieven, die van de duisternis gebruik maakten en inbraken. Eerst in 1679 werd de amsterdamsche straatverlichting ingevoerd. De tresorier bragt in dit jaar in rekening:

Abraham van Wijngaertstrate, voor het leveren van 24 *lamplantarens en jaarlijks onderhouden van* 109 *lantarens*, 221 p. 8 s.

Aan raepoly en lijnsaetolie ten behoeve van de stads lamplantarens, 301 p. 14 s.

Nog en raep- en lijnsaetoly 28 p. 17 s.

Twintig en een half pont lampkatoen 24 p. 12 s.

Aen de personen, dewelke de lamplantarens, door de straeten deser stadt staende, alle de daghen geolyet ende des avonds aengesteecken hebben, volgens resolutie van mijn Ed Heeren, over 30 *lantarens* 30 *gulden, en alsoo meer lamplantarens syn gestelt, hebben deselve meer aengesteecken, dus komt hier* 194 p 18 s.

Bet. aen 2 *olyers, volgens resolutie van mijne Heeren yder* 180 *p. s' jaers, doch alsoo deselve meerder getal hadden geolyet in desen jaare* 1679 *f* 352.

Aen de aensteeckers voor haer jaerlijks caersgeld 20 *£.*

Ook 's Gravenhage volgde omstreeks denzelfden tijd het voorbeeld van Dordrecht. Aldaar was in 1553 bevolen, "dat een yegelyck, als het laet en duister zoude wesen, een lantaern met licht voor de deur moest hangen." Later plaatste men op de hoeken der straten steenen huisjes, waarin des nachts licht gebrand werd. Dat duurde tot 1662, toen bevolen werd voor elk huis een lantaren aan te steken; doch zes jaren later (1678) werd de nieuwe straatverlichting, "gelijk te Amsterdam, Dordrecht en andere plaatsen ingevoerd."

Men ontstak eerst 100 lantarens, doch welhaast klom dit getal tot 202. Te Haarlem werd den 9 November 1648 de Hoomans der kwartieren gelast "te sorghen dat alle avonden, soo wel aan d' eene als d' andere zijden van de straten, om het vierde huys, van yder hoeckhuys af te reeckenen, een brandende keersse voor de glasen in 't voorhuys aen de straet werd gestelt en dat voornamentlycken elck hoeckhuys er een had", als ook "dat de kosten over yder quartier zouden worden ommegeslaghen."

In 1674 was Gouda des nachts nog niet verlicht en ieder, die des avonds of 's nachts over straat ging, verpligt zich van een lantaren te voorzien. Zulks werd zelfs 4 Febr. 1609 bij vernieuwde keur geboden en tevens verboden een mantel om het hoofd te slaan, en zich alzoo te vermommen. Hoe het met de policie in die stad gesteld was, blijkt uit eene keur, waarbij op doodstraf het beschadigen der lantarens werd verboden.

Het was eerst in 1682 dat de regering van Hoorn het besluit nam des avonds en 's nachts de straten en burgwallen te verlichten, en wel "van de duistere maan in September tot aan de lichte maan in April." Zij werden voor het eerst den 12 September van dat jaar ontstoken. Om de kosten te vinden bezwaarde men alle fatsoenlijke burgers en inwoners dezer stad, met lantarengeld: de hoogst gequalificeerden betaalden 50, de laagst 6 stuivers. In de overige, vooral in de kleinere steden was de straatverlichting voor de tweede helft der XVII[e] eeuw allerjammerlijkst, doch allengskens werd ze, ofschoon in sommige eerst in de volgende eeuw, ingevoerd. Met de lantarens en lantarenopstekers verschenen ook op kermis en nieuwjaar de gelukwenschingen der laatste, in kreupelrijm, met een plaat hun bedrijf voorstellende er boven. Bijna te gelijkertijd volgden die der torenwachters, klappers en trommelslagers. Nog is een enkel exemplaar van die wenschen, in plano gedrukt, uit de XVIIe eeuw aanwezig. Zij geven geen hoogen dunk van de poëzij en houtsneekunst van dien tijd. Wij deelen tot eene proeve die van de amsterdamsche trommelslagers in 1676 mede:

"*Wij Tamboerynen, die den oorlog dienen moeten,*
"*Met trommelen en dienst, wij komen u begroeten,*
"*Manhafte schutterij en burgers deser stee,*
"*Wy wenschen u geluck en aengename vree;*
"*Want d'oorlogh, die vernielt veel landen ende steeden,*
"*Gelijck men siet aan 't landt, daer eertijts scheen de vreede*
"*Heel vast te zijn geplant, en daer men van geen twist*
"*Noch van geen oorlogstuig, noch van soldaten wist,*
"*En daer men niet en wist van trommels en trompetten,*
"*Beduyden of verloren schiltwachten uyt te setten;*
"*Maer daer het koren en den wijnstock lustig stont,*
"*En daer het weeligh vee geruste weyding vont,*
"*En daer de coopman mogt met winst sijn handel drijven,*
"*En daer de huysman mocht vreedsamig sijn en blijven,*
"*En oeffenen den bouw, en ploegen 't vruchtbaer lant,*

"Daer staet het heele rijck gelijck in oorlogsbrant.
"Hierom ghij sehutters weest manhaftig als soldaten,
"En zijt en blijf getrouw u eygen magistraten,
"Ter eeren van Gods naem en vrijheyt van het landt,
"Ter eeren van Nassou, ter eeren van u standt.
"Wij wenschen dat gij meugt in vree en voorspoed bloeijen,
"Wij wenschen dat gij meugt u viants kragten snoeijen,
"Wij wenschen weest ons stat en ook het lant getrou,
"Wij wenschen u bevrijt voor last, ook druk en rou,
"Wij wenschen u Gods gunst en vreede altegaer,
"In dit aenstaende en een eeuwig Nieuwejaer."

De verbetering der straatverlichting had ook in vele steden die der nachtwacht ten gevolge. Reeds in het Oude Testament wordt meermalen melding gemaakt van wachters, die de stad doorkruisten en voor de veiligheid waakten, en later verdeelden de Israëlieten, gelijk de Grieken en Romeinen, den nacht in waken van ongeveer gelijke lengte, wier duur door het wateruurwerk (clepsydra) werd gemeten, wier begin door trompetgeschal werd aangekondigd, en na verloop van welke de wachters van hunne posten afgelost en door anderen vervangen werden. Te Parijs schijnt reeds in den aanvang der monarchie de nachtwacht op den voet der romeinsche te zijn ingerigt. De oudste politieverordeningen hieromtrent zijn van Clotarius II in 595, en van Karel den Grooten. De burgers moesten beurtelings de nachtwacht waarnemen, en stonden onder een miles gueti, die ook chevalier werd genoemd. De fransche schrijvers merken daarbij aan, dat het in de oudste verordeningen voorkomend woord "guet, uit het duitsche "Wache, Wacht" gevormd is, zoo als er nog meer oudduitsche krijgswoorden, als "bivouac, lansquenet" en anderen in Frankrijk in gebruik zijn. Van tijd tot tijd sloop, vooral bij algemeene rust, de gewoonte in, zich aan die wacht te onttrekken, totdat eindelijk te Parijs, Lyon, Orleans en andere steden, vaste "compagnies de guet" werden opgerigt: doch het was eerst onder den gemelden luitenant-generaal de la

Regnie, dat de nachtwacht op een beteren voet werd gebragt.

Het aankondigen der uren schijnt het eerst in Duitschland plaats te hebben gehad. Montaigne gewaagde er van, toen hij in 1580 door Duitschland reisde. "De wakers (schrijft hij) gaan niet zoo zeer om de dieven als om het vuur en oproer des nachts langs de huizen. Wanneer de klokken slaan, moet de een den ander toeroepen en vragen hoe laat het is, waarop de ander antwoordt en hem tevens een "goeden nacht" toewenscht." Mabillon, die in 1683 Duitschland bezocht, schreef dat het afroepen der uren alleen in Duitschland plaats had. In den aanvang bliezen zij daarbij op een horen, waartoe eerst een koehoren, later een metalen werd gebezigd, totdat eindelijk de "Schnarren" of "Schnurren", op sommige plaatsen "Rätel" genaamd, ze verdrongen.

Ging de verbetering der straatverlichting te Parijs, onder de la Regnie, met die der nachtwacht (guet) gepaard, zulks was ook in de voornaamste steden in ons vaderland het geval. In de XIIIe en XIVe eeuw (vroeger gaan onze oorkonden niet) bestond deze niet, en moest elk des nachts voor eigen veiligheid zorgen, terwijl het stedelijk bestuur slechts kerken en andere gestichten liet bewaken.

Hier en daar schijnen er in den loop der XVe eeuw nachtwachten te zijn aangesteld, en reeds bestond er in 1405 een van 25 man te Gouda. "Een bewijs (voegt de schrijver die deze bijzonderheid mededeelt er bij) van een vroeg welingerigt stedelijk bestuur en meerdere beschaving dan in Frankrijk en Duitschland, waar zij lang daarna in de voornaamste steden nog niet werden gevonden." In 1437 en in de volgende jaren waren er echter in die stad maar zeven wakers, aan wie voor iederen nacht een nieuwe plak werd betaald. Ook elders, b. v. te Dordrecht, ontmoet men nu en dan nachtwakers, die echter slechts tijdelijk werden aangesteld, en hun wachthuis hadden, waarin zij kaarsen brandden. Zij ontvingen jaarlijks op hoogtijden mantellaken en nu en dan een "goede cier." Men had ze in de XVIe eeuw ook te

's Hage en Amsterdam. "Ende soe", leest men in de keuren en ordonnantiën op de nachtwakers van 27 Oct. 1564, 31 Oct. 1565, en 24 April 1567, te 's Hage "wat persoonen de waekers op de straeten sullen vinden zonder licht bij hem te hebben, die zullen zij mogen aenvaerden en gevankelijk houden op 't stadhuys," terwijl te Amsterdam, bij hunne eerste aanstelling, in 1585, werd besloten, dat zij, twee aan twee, zonder licht door de stad zouden gaan, 't geen echter in de volgende eeuw werd veranderd. Zij waren toen van lantarens voorzien, kregen hunne aanstelling van burgemeesteren, na rade met den krijgsraad, en maakten in 1620 een bijzondere compagnie uit, die haren kapitein, luitenant, sergeanten en mindere officieren had.

In 1628 was zij 158 man sterk, en in 1672 het getal manschappen zoo vermeerderd, dat zij twee compagniën vormde en van dubbele hoofdofficieren voorzien werd. In het volgend jaar werd het getal manschappen tot 280 man gebragt, die in 70 wijken verdeeld werden. In 1685 verdubbelde men het getal wachten en wijken. In 1691 stelde men ze voor 't eerst te Hoorn aan. Zij werden te Amsterdam ratelwacht genoemd, naar den ratel, dien zij des nachts door de stad gaande, roerden, voor 't uitroepen van het uur en het half uur, en vooral bij 't ontstaan van brand of onraad. Elders heetten zij klapwakers, nachtwakers of straatwacht. Nu vindt men ze met honden aan hunne zijden, en met hellebaarden gewapend, dan met pieken op de schouders en een lantaren in de hand voorgesteld. Volgens onze oude kluchten koos men ze uit de geringe volksklasse: ook maakten zij geen gild uit, "waren zij ligt om te koopen, brutaal, afzetters, gaven zich aan misbruik van sterken drank over, en waren meer in de tavernen en krotten dan in hunne wachthuizen te vinden. "Zij wisten

"Van 't geen er omging in bordeelen en sloppen,
"En voelden wat men heur in de hant quam stoppen,
"En waren seer courtois voor luyden van fatsoen,
"Maer byster grof soo sy met nietgevers hadden te doen."

Elders worden zij "loerende op de vangst als de kat op de muis" genoemd. Dikwerf hadden er tusschen hen en de burgers, vooral met de studenten, schermutselingen plaats, en niet zelden stroomde er aan beide zijden bloed. In de oude kluchten spelen zij ook doorgaans een dubbelzinnigen rol. Jan de Regt stelde ze in zijne "Nachtwachts" op het tooneel ten toon.

De meesten kondigden het uur in rijm aan, b. v.:

"Ien! wil borgerluy gedencken,
"Dat ghij sijt wel bewaert en nyemant u sal krencken."

"Twie! dencke wel aen de twie natueren,
"Slaep veyligh binnen Sions muren."

"Dry! de heilige dryvoldicheit wilt gedencken,
"Die u gratie ende milde eere wil schencken."

"Vijf! ey wil ontwaecken uyt uwen diepen slaep,
"En uyt uw werck veul heyl en segen raep."

enz. Wel hadden zij hun eigen liedboek (voor zoover mij bekend is) niet, doch in de liedboeken der XVIIe eeuw ontmoet men verscheiden, die den titel van *Ratelwachts-liet* voeren. Een vangt dus aan:

"Bewaer je vuur en keerse wel,
"De klock het tien, laet sien,
"Tien het de klok.
"Wat is er menig jong gesel,
"Die lustig hellen na dat soete jok.
"Dat siet de ratelwagt,
"So menigmael bij nagt.
"Als alle de sterren verschoven staen,
"Dan komt er in donker,

"So menigen pronker
"Getreden aan.
"Ellef uuren, ellef, ellef,
"De klok het ellef uuren, hoord, aenhoord.
"Wie leyd er nu so van sijn self,
"Die niet sou weten, dat hij hier behoord
"Bij Bacchus koele wijn
"De vrolijkste te sijn,
"En bij de vangst van vlugge Diaen,
"Die om ons te laven,
"Met Ceres haer gaven,
"Voor Venus staen." enz.

In Poirter's "Masker van de Wereld" verhaalt een nachtwaker te Antwerpen, "Hannenuyt" genoemd, zijne nachtwaarnemingen aldus:

"Als ider is in huys, en als de zon is slapen,
"Dan ben ik op de been, dan ben ik in de wapen,
"Als 't rondom is in rust, als 't overal is stil,
"Dan ben ik op den toer, dan ben ik op den dril.
"Dan roep ik, Hannenuyt: de klok is één geslaegen,
"Mijn honden ley ik mée, want ziet ik moet gaen jaegen,
"En met den hellebaerd stoot ik op iders deur,
"En zie of daer het slot is met een grendel veur."

En te regt, want destijds "was het voor een vreedzaem burger zijn leven stellen, zich in den donker buiten 's huis te begeven. Na het vallen toch van den avond begonnen de kwaeddoenders door de steden te swerven, en nachtelijke moord, diefte en huisbraeke waren geen seldsaemheden."

Doch het waren de nachtwakers niet alleen die voor de veiligheid der stad zorgden, de meeste steden hadden ook torenwachters. In de middeleeuwen moesten deze op de torens der steden en ridderlijke kasteelen dag en nacht de wacht houden, de komst van vreemdelingen, maar vooral de aannadering van den vijand aankondigen. In de

XVe eeuw dienden zij ook om door trompetgeschal de burgers te waarschuwen, wanneer er een uur verloopen, brand ontstaan was, en wanneer de poorten geopend en gesloten werden. Op verschillende plaatsen hielden zij met vrouw en kinderen hun bestendig verblijf in een vertrek op den toren. Behalve hunne jaarwedden ontvingen zij, b. v. te Dordrecht, nog hoogtijdgeld, en bijzondere belooning, wanneer zij bij gelegenheid eener behaalde overwinning of ter eere van een hoogen gast een geruimen tijd de trompet moesten steken. Zij komen in de oude rekening ook onder den naam van stadstrompetters voor. In Duitschland hadden niet zelden al de stadstorens bijzondere torenwachters, en werden voor hen woningen op de torens gebouwd. Dezen mogten zij niet dan met toestemming der burgemeesters verlaten. In Holland waren zij in de XVIIe eeuw alleen bestemd om des nachts door trompetgeschal aan te kondigen wanneer zij brand ontdekten, en van uur tot uur eenige oogenblikken te blazen, ten blijke dat zij waakzaam waren.

Wij mogen van straatverlichting en stadsbewaking niet gewagen, zonder een woord over den toestand der straten zelve in het midden te brengen.

Vóór de christelijke tijdrekening hadden vele steden geplaveide straten, doch, uitgenomen Rome, hadden daarna geen der aanzienlijke steden van Europa die voor de XIIe of XIIIe eeuw.

Gemeenlijk wordt Parijs voor de eerste stad gehouden die ze had, doch het is zeker dat de straten van Cordova in Spanje reeds in het midden der IXe eeuw, onder de regering van Abderrahman II, bepleisterd werden. Volgens het verhaal van Rigordus, arts en geschiedschrijver van Philips II, koning van Frankrijk, beval deze in 1184 zijn hoofdstad Lutetia te bestraten, en zou deze stad sedert den naam van Parijs hebben gevoerd. Het schijnt dat haar tot bestrijding der kosten zekere inkomsten waren aangewezen; want toen honderd jaren daarna (1285) verlangd werd dat het plaveien buiten de poort van St. Markus werd voortgezet, verontschuldigden zich de burgers,

wijl de daartoe verstrekte inkomsten zulks niet toelieten. Zeker is het, dat in 1641 nog vele gedeelten van Parijs niet bestraat waren. Zulks was Londen in het einde der XI[e] eeuw nog niet. Men verhaalt toch dat toen, in 1091, een hevige storm het dak der kerk van O. L. V. le Bow in Cheapside had afgerukt, vier pilaren of balken van 26 voet lang zoo diep in den grond zonken, dat ze naauwelijks vier voeten er boven uit staken. Toen, schreef James Howell, was de stad Londen niet bestraat, maar een moerassige grond. Wanneer men deze stad begon te bestraten, ligt in het duister. Vele der voornaamste straten, die thans in het midden der stad loopen, werden eerst in de XV[e] en XVI[e] eeuw geplaveid, zoo als in 1417 de straat Hollbourn, andere onder Hendrik VIII, eenige in de voorsteden in 1544, andere in 1571, 1605, en de groote marktplaats Westsmithfield eerst in 1614.

De voornaamste steden volgden het voorbeeld der hoofdplaatsen. Alleen Dyon, toenmaals een der fraaiste steden, was reeds in 1391 bestraat, waartoe Philips de Stoute, de tweede gemaal van Margaretha, erfgename van Vlaanderen en anderen, 2000 livres gaven. Eerst in 1424 was men met het bestraten dezer stad gereed, en de geschiedschrijvers teekenen aan, dat sedert verscheidene gevaarlijke ziekten, die binnen hare muren plagten te woeden, verdwenen. In 1415 bekostigde een rijk koopman, Hans Schweklich, de bestrating van Augsburg. Berlijn was in de eerste helft der XVII[e] eeuw nog niet geheel bestraat. De nieuwe markt werd zulks eerst in 1697 en volgende jaren, en de Koningstraat, aan den kant der huizen, eerst in 1684. In de noordelijke Nederlanden waren in de XV[e] eeuw de straten bij regen en in den winter schier onbegaanbaar en geschikte verblijfplaatsen voor de St. Antonius' verkens, die vrij door de steden liepen en door de inwoners onderhouden werden. Telkens moesten keuren gegeven worden op de reiniging der straten, die nog geen riolen bezaten, waardoor de onreinheid in de grachten en rivieren kon worden afgevoerd. In het laatst dier of begin der XVI[e] eeuw begon men hier en daar de

voornaamste straten met keisteenen en "steenkens, die 14 carolusgulden het last kostten, te plaveien en met gruis van steenen te bestrooijen; doch de achterstraten waren nog "slyck- en zwabberpoelen."

Het was eerst in het midden der XVIIe eeuw dat alle steden geplaveide straten hadden, en de leeraars van het preekgestoelte den ban over de "prachtige huizen van kostbare steenen, de welgeplaveide straten en de weelde in saletten en huishoudingen" begonnen uit te spreken.

Hoe verschilden toen onze nette en zindelijke straten met die der voornaamste duitsche steden!

"In Berlin (verhaalt Nicolai) wurden im Anfange des XVII^en Jahrhunderts die Gassen niemal gefegt, und in dem beständig zunehmenden Kothe wühlten die Schweine der ganzen Bürgerschaft den ganzen Tag, so wie in den Kanälen, die für Koth nicht mehr fliessen konnten. Als der Churfürst 1624 dem Rathe befahl, die Reinigung der Strassen anzuordnen, antwortete derselbe: es gehe jetzt nicht an, weil die Bürger mit der Feldarbeit beschäftigt wären. Neben der Petrikirche war ein so grosser Kehrichthaufen, das er fast die Passage hinderte, und der Churfürst konnte nachher um 1650 durch wiederholte scharfe Befehle kaum erlangen, dasz er weggebracht wurde. Auf dem neuen Markte war seit langer Zeit alle Kehricht aufgeschüttet worden, der in so grossen Haufen da lag, dasz 1671 Befehl ergieng, jeder Bauer, der zu Markte käme, sollte eine Fuhre Koth zurücknehmen. Der Hauptmann auf dem Mühlenhofe führte beständige Klage, dasz durch das Einschütten des Kehrichts vor der langen Brücke, das Gerinne der Mühle seinen Lauf nicht haben könnte. Schweinställe waren an den Strassen, zum Theil unter den Fenstern, angelegt. Diesz verbot zwar der Rath, 1641, aber es unterblieb dennoch nicht, bis endlich der Churfürst im J. 1681 den Berlinern das Mästen der Schweine ganz verbieten liesz."

In den loop der XVe eeuw ontbrak het niet aan keuren op het reinigen en schoonhouden der straten; doch na de bestrating werden zij slechts enkele malen hernieuwd. Kwam er onder de regering der

Graven een hunner in de stad, dan werden de straten met zand opgehoogd, met planken belegd en daarover tapijten gespreid, die bij die gelegenheid ook uit de vensters der huizen werden gehangen: ook werd dan strengelijk het uitgieten van potten en het werpen van onreinigheid op zware boeten verboden. Des avonds werden er "teertonnen en vetpotten" gebrand, en mogten de herbergen eenige uren later dan gewoonlijk geopend blijven. Het eerste geschiedde meestal vóór het stadhuis of op de rivier, of ook wel op den toren. Zoo werd in 1594, bij de inhaling van aartshertog Ernst van Oostenrijk te Antwerpen, het stadhuis er luisterrijk mede verlicht.

Het eerste spoor der verlichting van de gevels der huizen vinden wij in 1409 te Parijs, bij gelegenheid van een oproer. Zulks werd spoedig in de Nederlanden nagevolgd, en, bij oproerige bewegingen, den burgers bevolen voor alle ramen kaarsen te plaatsen en lantarens voor de deur te hangen. Bij plegtige inkomsten of andere feestelijke gelegenheden werden er optogten van rederijkers, symbolische vertooningen, én vooral prachtige maaltijden gehouden. De eerste werden in de noordelijke Nederlanden, na de reformatie, afgeschaft, de laatste behouden. Zeer kostbare werden er aan Willem I en Leycester gegeven, doch niet minder waren die welke men voor Maurits en Frederik Hendrik aanrigtte. Bij de komst van Leycester in 1505 te Dordrecht, werd hij, onder het bulderen van 't geschut en het geschal der trompetten, door eerepoorten, met de wapens van Elisabeth, Leycester, Holland, der stad en van graaf Maurits, de oude vest binnengeleid, en des middags aan een kostbaren maaltijd onthaald. Des avonds begonnen de klokken op nieuw te brommen, brandde men "teertonnen en turken," stak men vuurwerken af en liet men brandende teertonnen op de rivier drijven. Zóó luisterrijk werden de stadhouders niet ontvangen; slechts nu en dan liet men teertonnen branden, en werd er onder den maaltijd muziek gemaakt, dat is getrompet en getrommeld; doch men gaf, bij hunne komst, aanzienlijke sommen aan wijnen en maaltijden uit. Op beide onthaalde de stad alle aanzien-

lijken, die haar bezochten: zelfs zij die door deze of gene stad of eenig collegie gezonden waren om predikanten en rectoren te beroepen, werden op die wijze getracteerd, terwijl duizenden besteed werden voor geschenken aan invloedrijke personen te 's Hage, aan advocaten, als de stad in proces lag, aan opdragten van boeken en verzen, aan pillegiften en bruilofts geschenken. Was er een overwinning behaald, een stad veroverd, dan luidde men de klokken en rigtte men vreugde-vuren aan, dat is, brandde men pek- of teertonnen en turken; b. v. 416 pektonnen en 110 bossen turken bij gelegenheid der victorie voor Schenkenschans in 1636.

Geen dag werd echter in ons vaderland luisterrijker gevierd dan die, waarop de vrede te Munster werd afgekondigd. Men doorbladere slechts de "Olijftak van den vrede," met dichtstukken van de beste dichters van dien tijd. De chronijkschrijvers zelve schenen bezield, toen zij de vreugdebedrijven mededeelden, die er toen plaats hadden; doch van eerepoorten en verlichting van gevels wordt geen melding gemaakt, wel van vlaggen uithangen, trompetten, klokken luiden, schieten met hand- en donderbussen en geschut, maaltijden houden en op rijnwijn tracteren. Het brengen van het geschut uit 's lands magazijn op de wallen en het afschieten er van, kwam Dordrecht op *ƒ* 673 te staan.

Ook bij deze gelegenheid gaf de burgerij blijken van haren godsdienstigen zin. Naauwelijks toch was de vrede onder trompetgeschal afgekondigd, of zij stroomde naar de bedehuizen "om God Almagtig te loven en te danken:" en die geest openbaarde zich niet alleen toen, maar te allen tijde. Gedurende den zeeslag bij Kijkduin knielde de schare uit Amsterdam, Haarlem en elders, naar de duinen gestroomd, op het strand en bad zij den predikant van Huisduinen, Salomon van Til, haar voor te gaan in het gebed. Was het leger te velde, dan werd er dagelijks bidstond gehouden. Gedurende den strijd lag groot en klein, jong en oud, in den gebede. Was er een overwinning bevochten of een stad veroverd, de kerken konden de menigte, die behoefte had haar hart in dankgebeden uit te storten, niet bevatten.

"'t Is weer feest, de klokken laen sich hooren,
"En 't daverend hoezee klinckt lustigh in de ooren,
"De tarton maeckt de stroom als tot een see van vier,
"Niets is de stat te groots, niets is haer nu te dier.
"Maer vóór het volck door 't feest wordt opghetogen,
"Eerst moet het tempelwaerts en Godes naem verhoghen,
"Die God eerst heeft gedanckt, die viert een dubbel feest,
"Die heeft het grootst genot en viert in vromen geest."

Zoo liet zich onze Godewijck, bij de inneming van 's Bosch in 1629, hooren.

Niet zelden veroorzaakten de teerworsten (pekkranssen) en teertonnen brand in de stad, en het is te verwonderen dat, ofschoon de vreugdevuren op St. Maarten, Drie koningen, St. Jan en andere dagen herhaaldelijk werden verboden, men toch het branden van beide toestond. Deze branden hadden meestal in de achterstraten en stegen plaats, waar toen hier en daar nog houten huizen en schuren, soms rieten daken gevonden werden, zoodat de branden voortliepen als aangestoken kaf, bijna onbluschbaar waren, en alles verteerden wat in de windstreek lag. De middelen tot blussching waren zeer ontoereikend. Men gebruikte toen alleen zeilen, die met water, door lederen emmers aangevoerd, nat werden gemaakt en groote mast- en brandladders, elk met twee ijzeren haken aan de boveneinden, die de steden in eigendom bezaten en moesten onderhouden.

Zoo moest Leyden steeds vier groote mast-ladderen, acht brandladderen, elk boven met een haak om beide de sparren, vier blakers, vier honderd toortsen, twee zeilen, elk dertig ellen lang, en vier honderd acht en dertig brandemmers, en daarenboven elk kwartier nog vier huisladders, twee van revelaars gemaakt met 30 sporten, en twee van boomsche kap-ravens, 23 sporten lang, 8 brandladders elk van 10 sporten, van boven met twee ijzeren haken, 4 brandhaken, 4 blakers, 400 torken en twee zeilen, elk 30 ellen lang, gereed hebben. Op de jaarlijksche brandschouw moesten de verschillende kwartieren

deze emmers vol water en het overige gereedschap voor de deur plaatsen. Daarenboven moesten de bewoners van kamers, waard omtrent ƒ 30 en daar beneden, een goed en bruikbaar oosvat, alle huizen, waard tusschen de 30 en 200 guldens, een huisladder, alle huizen, waardig tusschen de 200 en 600 guldens, een huisladder en een brandladder, alle huizen boven de ƒ 600 waard, een huisladder, brandladder en brandemmer, elke brouwerij 6, elke verwerij, moutmakerij en zoutkeet 4, elke bakkerij en zeepziederij 2 brandemmers onderhouden. "Alle brandgeweer moest van stuc tot stuc bescheidelyck gemerct wesen, die der stad met het stadswapen, der bonnen met het bonmerk, die der burgers met het bonmerk van hun kwartier en hun huismerk. Geen brandgeweer mogt uitgeleend worden, en de bonmeester, die aan 't hoofd der brandschouw stond, moest jaerlijks voor de royeermeesters rekening en verantwoording doen." De brandkeuren waren in de overige steden met gering verschil dezelfde, en daar er, bij gelegenheid van brand, onder voorwendsel van goed te redden en te bewaren, meestal gestolen werd, maakte de vroedschappen strenge bepalingen tegen "brandroof."

Of de in de XVIe eeuw door den Neurenburger Hautsch uitgevonden, in alle rigtingen beweegbare, buis ook hier te lande gebruikt werd, bleef mij onzeker, doch na de uitvinding der slangbrandspuit van de gebroeders van der Heyden, werd deze allengskens in alle steden ingevoerd.

De in deze afdeeling behandelde onderwerpen geven ons aanleiding een enkel woord over onze schoorsteenen in het midden te brengen. Hoe prachtig ook de huizen der oude beschaafde volken waren, deze bleven hun geheel onbekend. Het zoogenoemde ignitegrium of pyritegium, curfubell der Engelschen, en couvre-feu der Franschen, de herhaalde verordeningen het vuur op bepaalde uren uit te blusschen, de klep te sluiten, naar bed te gaan, ten minste in huis te zijn, bewijzen dat er in de X^e, XIe en XIIe eeuw geen schoorsteenen bestonden. Het vuur werd in een gat op eene hoogte, midden in de vertrekken, onder een in het dak gemaakte

opening, die met een houten klep, als het vuur uit was of de bewoner naar bed ging, gesloten werd, aangelegd. Het oudste berigt er van geeft een opschrift te Venètie van 1347, waarin gemeld wordt, dat in dat jaar door een hevige aardbeving *molti camini* werden neergeworpen. Zulks wordt bevestigd door den geschiedschrijver Johannes Villani uit Florence, in 1348 gestorven, die de schoorsteenen *fumaioli* noemt. Galeazzo Gataro, in 1405 aan de pest gestorven, verhaalt in zijne geschiedenis van Padua, dat Francesco da Carraro, "Signor de Padova," in 1368 in de herberg, waarin hij te Rome zijn intrek nam, nog geen schoorsteen, maar het vuur midden in de kamer vond, en dat hij door metselaars en timmerlieden twee schoorsteenen liet vervaardigen.

De oudste schoorsteenen waren in den aanvang aan een der zijden van het vertrek en zeer breed, zoodat de bedienden des huizes ze gemakkelijk met stroowissen konden reinigen; allengskens werden ze echter enger, en kwamen er schoorsteenvegers uit Savoye, die de taak der dienstboden op zich namen. Men zag ze reeds in den aanvang der XVIIe eeuw in Duitschland, en sedert dien tijd ontmoette men ze niet alleen dáár, maar in alle beschaafde landen van Europa, en in de vorige eeuw waren nog de eenigste die dit ambacht uitoefenden

". . . . . ces honnêtes enfans,
"Qui de Savoye arrivent tous les ans,
"Et dont la main legèrement essuye
"Ces longs canaux, engorgés par la suie."

In den aanvang der XVe eeuw begon men schoorsteenen in ons land op te trekken en werden ze op bepaalde tijden "geschouwd." In 1419 gingen te Arnhem "richter, schepenen en anderen van den rade om den burgeren te gebieden, dat sy in der huse scharesteyn maken souden," later "omme te besyen, oft die schairsteyn in der stat gemaect werden," 't geen ook in 1424 plaats had. De meeste schoorsteenen waren echter van hout, 't geen niet zelden brand veroorzaakte, en de regering van verschillende steden bewoog de burgerij te bevelen schoorsteenen te metselen. Zoo lezen wij in een

leydsche keur uit de XVIe eeuw: "men zal geen vuyr mogen leggen of stoken dan in schoorsteenen, gemetst van steen of calc, of terrasse, ende uyt de daken hooch zijnde drie roede voeten boven de vorst, of zes roede voeten boven het zadeldac, daer zi respectelic uyt gemest zijn, telckens op verbeurte van drie guldens." In den loop dier eeuw werd deze keur meermalen vernieuwd en in 1631 merkelijk geamplieerd, "soo aengaende de schoorsteenen, die boven de plaetsen sijn, daer men onder gaen mag, alsmede van geen doorkomende balcken of ribben in de schoorsteenen te mogen maecken," en den 31 Julij 1599 werd verboden eenige "houten eesten te gebruycken." Nog in den aanvang der XVIIe eeuw waren de houten schoorsteenen hier en daar in gebruik. Zoo gebood de regering van Enkhuizen in 1616, "dat van nu voortaan, in de oude noch in de nieuwe stad, geen houte gevels, vóór noch achter, noch ook eenige houte zijdewanden, alwaert dat ze aen de hoeken van de straten of stegen quamen, aen een getimmer, daer inne gevuurt werd, zouden gemaekt worden." — "Dat men ook geen andere dan steenen schoorsteenen, om er in te vuren, zou maken; dat de schoorsteenen tot de hoogte van zeven voeten niet min dan éénen steen dik zouden mogen wezen; dat men ook geen houten schoorsteenen of pijpen zou maken." Ook werd het maken van rieten daken verboden en het herstellen van die er toen waren met riet en stroo bevolen.

Wanneer die prachtige rijk gebeeldhouwde en met wapens behangen schoorsteenmantels het eerst in gebruik kwamen, is onzeker. Zij bestonden echter reeds in het laatst der XVIe eeuw, ten tijde van Leycester; doch de meeste zijn van lateren tijd; van welken tijd ook de breede randen, waarop groote porceleinen potten en kommen werden uitgestald, dagteekenen.

HOOFDSTUK XII.

DE GILDEN.

Wij kunnen ons moeijelijk een regt denkbeeld vormen van het maatschappelijke leven onzer vaderen, indien wij niet eenigzins bekend zijn met de gilden, waartoe ieder burger, die nering of koopmanschap dreef of een ambacht uitoefende, moest behooren. Hun oorsprong ligt in het duister, doch reeds in de IXe eeuw bestonden zij in Engeland, vervolgens ontmoet men ze in Scandinavie, en in de XIVe eeuw door geheel Europa. Wij mogen thans niet stilstaan bij hunne geschiedenis, nog minder in beschouwingen treden over den invloed, dien zij al of niet op de ontwikkeling der nijverheid en de uitbreiding van kunstvlijt, over het voor- of nadeel dat zij op den bloei en de welvaart der steden hebben uitgeoefend. Zulks zou meer dan één boekdeel eischen, en is een taak, die reeds voor lang door wakkere en kundige mannen is vervuld. De enge grenzen van ons bestek gehengen slechts dat wij in luchtige trekken den aard dezer instellingen en hun invloed op het stedelijk bestuur schetsen.

De gilden dan waren "vereenigingen van burgers van hetzelfde of aanverwante burgerlijke bedrijf tot één ligchaam, en eigen maatschappelijken vorm, betrekkingen, regten, pligten en belangen." Men ontmoet ze voor het eerst in ons vaderland in de XII$_e$ eeuw, en het wandsnijders- of lakenkoopers-gild te Dordrecht is het oudste dat bij name genoemd wordt.

Hun getal vermeerderde hier, verminderde daar, naarmate nieuwe neringen en ambachten opkwamen of te niet gingen. Zoo werd in 1614 het linnenwevers-, in 1615 het houtkoopers-gild te Enkhuizen, in 1631 het bombazijnwerkers- en molenaars-, in 1634 het tappers-, in 1689 het zijdereders-, ja nog in 1713 het wijnkoopers-gild te Amersfoort opgerigt. In verscheidene steden klom het aantal van jaar tot jaar, zoodat er b. v. te Dordrecht reeds in 1367, 44 geteld werden, doch sedert daalde hun getal tot 32. Alle hadden hunne eigene wetten of statuten, die hun of door de landsheeren, of later door de plaatselijke overheden gegeven, of ten minste door hen goedgekeurd waren. Deze laatste waren het ook, die de noodige veranderingen maakten. Zelfs stond aan hen de geheele oprigting van nieuwe, en de splitsing van takken van oude tot bijzondere gilden. Elders, en vooral in Frankrijk, werd het verleenen van gildebrieven en de oprigting van gilden als een regaal of bijzonder regt der oppermagt beschouwd, en dit, tegen betaling van geld, verleend. Dus werden deze ligchamen meer onafhankelijk van de stedelijke regeringen, 't geen tot verscheidene botsingen en ongeregeldheden aanleiding gaf.

Elk gild had zijn patroon of beschermheilige, naar wien het werd genoemd. Zoo had b. v. dat der schilders St. Lucas, der korenmolenaars St. Victor, der linnenwevers St. Severus, der lakenkoopers St. Nicolaas, der smeden St. Eloys, dat der schoenmakers St. Crispijn, der timmerlieden St. Joseph, der kleermakers St. Jan Baptist, der brouwers St. Joris, der pakdragers St. Christophel, der weevers St. Rochus, der bakkers St. Hubertus, der komans of kramers St. Maarten tot patroon. Ook had elk gild zijn eigen hoofd, deken of olderman, die twee of drie hoofdmannen, overmannen of gezworenen,

nog ook hovelingen of vinders geheeten, ook wel, gelijk het goud- of zilversmid-gild, keur- of proefmeesters ter zijde stonden. Sommige gilden hadden twee, drie of vier dekens, en het kleermakers-lakenbereiders- en lakenverkoopers-gild, gelijk ook dat der kramers te 's Hertogenbosch, 28 gezworenen.

In vroegeren tijd benoemden de gilde-broeders zelve hunne overheid, doch later deed zulks de magistraat uit eene nominatie van het gild, zoodat jaarlijks een gedeelte aftrad en vernieuwd werd, terwijl anderen aanbleven. Zij moesten, wilden zij aan het hoofd der gilden staan, geboren poorters zijn, of ten minste tien jaren het poorterregt bezeten hebben, doch vader en zoon, schoonvader en schoonzoon, twee broeders, twee zwagers, oom en neef, mogten niet te gelijk het overheidsambt bekleeden. Hunne taak was de privilegiën en de keuren van het gild te handhaven en ten allen tijde de belangen er van voor te staan; de overtreders der wetten in de boeten te slaan, onder hooger beroep alleen van de stedelijke regering; de geschillen tusschen de gildebroeders en tusschen dezen en hunne werklieden, of van particulieren tegen een lid van 't gild trachten bij te leggen of voorloopig uitspraak te doen; de lijsten der gildebroeders te houden, de proeven af te nemen en te beoordeelen, de invordering en uitdeeling der gilden, tenzij het gild een thesorier of fiscus had, te bezorgen.

De gewone zaken deden zij zelve af op hunne meestal wekelijksche vergaderingen. Over gewigtige zaken, gelijk over de benoeming van een deken of overman, moesten zij het gild bijeenroepen of den magistraat raadplegen. Voor moeite en tijdverlies genoten zij de emolumenten, b. v. van de proeven, vrije vertering bij hunne vergadering, en jaarlijks een goeden maaltijd. Zij waren meest altijd invloedrijke personen, oefenden niet zelden een groot gezag uit, en bekleedden doorgaans aanzienlijke betrekkingen in de stad. Dat de keuze der broeders meest altijd op de vermogendsten en hen, die een uitgebreiden handel dreven, viel, laat zich begrijpen.

De leden der gilden, gildebroeders, gezellen, en werklieden ge-

noemd, moesten, even als hunne overheden, poorters, en mogten, hoewel niet als deken, leden van meer dan één gild zijn. In de XVe en XVIe eeuw, toen de gilden ten toppunt van aanzien waren gestegen, lieten zich edelen, ja zelfs vorsten, op de rollen der leden inschrijven. Men kon geen broeder worden, of men moest zijne leerjaren voleindigd en zijn proef, naar de voorschriften van het gild en ten genoegen der overheden, gedaan hebben. Alleen de weduwen van overledene broeders hadden het regt met een gezel, die geen proef had gedaan, de nering aan te houden. Zij mogten hen, die buiten het gild nering of handwerk uitoefenden (beunhazen), in de boeten slaan: alleen op de wekelijksche of jaarlijksche markten hadden deze laatsten, tegen betaling van een zekere som, het regt, koopmanschap te drijven of eenig handwerk te verrigten. Zij zelven kozen hunne overheden, of hielpen de nominatie, waaruit de regering de keuze deed, maken. Te Amsterdam benoemden sommige gilden, in de XVe eeuw, op den jaarlijkschen maaltijd (waarover later) hunne overluiden, 't welk, volgens Wagenaar, geschiedde door het zenden van een stuk der pastei, die op den maaltijd voorgediend was, zoo dat de gildebroeder, die zulk een stuk te huis kreeg, wist dat hij tot overman gekozen was. Werden zij behoeftig en oud, dan ontvingen zij uit het gild, waartoe zij behoorden, de noodige ondersteuning, en na hun overlijden werden zij plegtstatig door de gezamentlijke broeders in het gilde-graf bijgezet. Deze begrafenissen waren, vooral als er een deken of overman naar zijne laatste rustplaats werd gebragt, zeer prachtig, en de kist met een rouwlaken met zilveren schilden, waarop het wapen van 't gild was gegraveerd, bedekt. Vooruit ging dan de banierdrager, die de zijden, rijk geborduurde banier droeg, en de gildebode met de zilveren commando-staf.

Vroeger had ieder gild, soms twee of meer te zamen, in een der kerken een altaar aan den patroon toegewijd, waarop, ten koste van het gild, op den patroons-dag en andere feesten dienst werd gedaan, en voor de gestorvene broeders missen werden gelezen. Bij processiën of andere optogten maakten de gilden een voornaam deel van den stoet uit.

Wilde men lid van het een of ander gild worden, dan moest men twee, soms vier jaren, ofschoon niet bij denzelfden meester, gearbeid hebben, en in staat wezen zijn proef te kunnen doen, naar genoegen van zijn meester en van de overmannen. Zoo moest een schoenmakersgezel een paar door hem zelven vervaardigde schoenen, een kleermaker een kleedingstuk als proef kunnen aanbieden, wilde hij worden aangenomen. Men betaalde dan een bepaalde som als entreêgeld en ontving den gildebrief. Men kon zich ook voor een zekere som in het gild koopen, doch dan alleen, wanneer het tot de comans of neringdoenden behoorde. Soms verlieten de gezellen de stad, reisden door andere landen, vervaardigden dáár hun proefstuk, toonden het na hunne terugkomst aan de overheden, waarop zij in het gild werden opgenomen.

Behalve bij hunne inkomst, moesten zij, gelijk de overige leden, wekelijks, maandelijks of jaarlijks een zekere som, jaarzang genoemd, tot stijving der kast opbrengen. Elk gild had een gildeknecht. Bij sommige gilden was het de jongst aangekomen broeder, anderen hadden een vasten knecht, die de jaarzangen moest ophalen, de leden bijeenroepen, de begrafenissen aanzeggen, de gildekamer in orde houden en in de vergaderingen dienen. Hunne inkomsten bestonden uit emolumenten, een deel der boeten, of wel uit een jaargeld, dat in de XVIe eeuw soms vrij aanzienlijk was.

Elk gild had een stichtingsbrief, door den graaf, later door den magistraat bezegeld. Zulk een brief werd meermalen hernieuwd en bevestigd. Ook genoten vele gilden aanzienlijke voorregten, waarvan zij bezegelde brieven hadden, die niet zelden aan de gemeene gilden eener stad werden geschonken; doch alle hadden hunne eigene statuten of wetten, die echter niet als met toestemming van den magistraat mogten veranderd, of vermeerderd worden, en bij welke het getal der leden, die in het gild mogten opgenomen worden, bepaald was. Ook had elk gild zijn eigen zegel, zijne eigene banier, en zilveren of ebbenhouten rijk versierden staf van commando, en houten bodestaf, die,

gelijk ook de zilveren platen, bij plegtige optogten werden gedragen; voorts zijn eigen "gildenhuis," waarin men bijeenkwam. Dit was, naarmate van het aanzien en vermogen van het gild, min of meer kostbaar gemeubeld. In sommigen hingen de vaak uitstekend geschilderde beeldtenissen der dekens en overheden, en werden de kleinodiën bewaard. Hiertoe behoorden gildeteekens, die de leden op de borst droegen, meest in den vorm van een der instrumenten, waarmede zij hun ambacht uitoefenden, of op zilveren schilden gesneden, zilveren keurig bewerkte ringkragen, schakels van zilveren medailjes, of platen, waarop aan de eene zijde het wapen, aan de andere de namen der dekens en overheden gegraveerd waren. Elke deken was verpligt bij de benoeming zulk een medailje aan den schakel te voegen, en die zware keten werd bij sommige gelegenheden in breede kringen over de borst van den regerenden deken, en over zijn doodkist geslingerd. Ook bezaten zij allerlei soorten van kroesen en bekers, meest alle met kunstig drijfwerk, wapens en opschriften, vooral die, welker dekens verpligt waren bij hunne benoeming een stuk zilver aan de kamer ten geschenke te geven, of ze bij plegtige gelegenheden, op kosten van het gild lieten vervaardigen.

Op deze bekers, bokalen, horens, koppen en koppentassen, die meermalen beschreven zijn, en waarvan men prachtige exemplaren op onze tentoonstellingen van oudheden ontmoette, waren de wapens en namen der gildebroeders, die ze aan de kamer vereerd hadden, gegraveerd, en met gesneden bloemen en lofwerk versierd. Op een gedreven zilveren gildebeker van het St. Maartens-gild te Haarlem, stond op het deksel het beeld van St. Maarten te paard, zijn kleed met een bedelaar deelende. Op de kelk vier voorstellingen uit het leven van dien heilige, en onder aan den voet las men 1604. Op den beker van het St. Jacobs-gild aldaar stond het beeld van St. Jacob van Compostella. Op de kelk waren de wapens van de broeders met hunne namen er onder gegraveerd en las men dit inschrift:

"Nos, quorum arma,
"Scyphus fert hic

"Coelata Jacobi
"Fraterno Fratres,
"Illum libamus
"Amori."

Aan den mond van een drinkhoorn met zilver vergulden rand was gegraveerd:

"Desen hoern hebben doen maken de broders van Sint Antonis ghilde MCCCXCVII (te Leeuwarden)"; hieronder een voorstelling van St. Petrus en St. Antonius, in het midden een zilveren band, waarop "Sante Antonius."

Op het raadhuis te Leyden wordt de vergulde kop van het droogscheerders- en lakenbereidersgild bewaard. Om de kelk zijn de wapens der gilden, op het deksel hunne attributen en de gekroonde sleutels van Leyden tusschen een scheerderschaar gedreven. Van binnen prijkt het wapen van mr. van Heemskerck met het onderschrift:

"Eendragt maakt magt, 't oud spreekwoord zeit,
"Men vind in mij het klaar bescheid,
"Die door de Eendragt was bevoegt het gild ter eeren,
"Doch Tweespalt stak een stok in 't wiel,
"Zulx ik daardoor in hechtenis viel,
"En zie van hand tot hand mijn Erfrecht slings omkeeren."

Op een buitengemeen grooten drinkhoorn van het schippersgild te Nijmegen, hangende aan een zilveren ketting, leest men om het mondstuk:

"Met natte seylen ist goet laueere,
"Die my veel drinckt salt oock wel leeren.
"Dus waer wy seylen oft laveeren,
"Ons geluck staet in de hant des Heeren,
"Want die op den Heere siet,
"Hy sien hant en hulpe biet.
"Welvaeren is kunst Anno 1646."

Om dezen hoorn zijn twaalf zilveren banden, waaraan schilden, om

den ondersten acht, met de namen der gildebroeders van 1646–1648, hangen.

Wij meenen met deze enkele proeven van poëzy te mogen volstaan. Overigens waren op de meeste bekers de attributen van het gild of tafereelen uit de geschiedenis van den patroon gegraveerd, terwijl het beeld van dezen op het deksel prijkte. Zoo ziet men op een horen van het St. Huyberts-gild de bekeering van St. Hubert gedreven, en op het ingevoegde kristallen middenstuk Diana met Actaeon, en Venus met Adonis geslepen: op het zilveren mondstuk gedreven voorstellingen uit de geschiedenis van David en Esau.

Doch niet slechts op kannen, koppen en horens, maar ook op de zilveren lepels en andere voorwerpen, die de kamer bezat, b. v. den gildehamer, den inktkoker, de schel en kussens, waren de wapens van het gild gegraveerd, gesneden of geborduurd. Men kan de meeste voorwerpen, die zoo bij de steden als bij particulieren bewaard worden, niet aanschouwen, zonder zich over den rijkdom van de meeste der gilden te verwonderen. Zij zijn echter tevens gedenkteekenen van de hoogte, waarop vooral de graveer- en drijfkunst, in de steden, waarin die gilden bloeiden, moet gestaan hebben; want die voorwerpen moesten door gildebroeders zelve worden bewerkt.

Naarmate den rijkdom der gilden waren ook hunne verteringen, en vele hadden, behalve den gewonen jaarlijkschen maaltijd, nog vele andere "eerlicke maaltijden en collations," waaraan ook soms de vrouwen deel namen. Soms deden de broeders in phaëtons en chaisen of schuiten met hunne echtgenooten een uitstapje naar buiten, en bragten er den dag, ten koste van het gild, vrolijk door. Ook werden er "extra-avond partijtjes" op de gildekamers zelve gegeven. Bij vele gilden werden de jaarlijksche of groote maaltijden, naar den meerderen of minderen rijkdom der kas ingerigt, doch bij sommige was de aard en hoeveelheid der spijzen door keuren bepaald. Zoo moest er in de XVI[e] eeuw voor de leden van het comans-gild te Amsterdam op St. Maarten een maaltijd aangerigt worden, die twee dagen duurde. Des zondags werd er 's

middags, koevoet en pens voor het eerste, hutspot voor het tweede, gebraden vleesch, boter en kaas voor het derde geregt opgedischt; 's avonds bragt men het geschotelde van 's middags, rijstenbrij, gesprengd vleesch, boter en kaas op tafel. 's Maandags schafte men des middags eerst al het overgeschotene van den vorigen dag, daarna brei of erwten, voorts pasteijen, gesprengd vleesch, eindelijk boter en kaas, en des avonds, behalve het overschot van 's middags, hoenders en konijnen, vogels of ganzen. De schout kreeg van elken jaarlijkschen maaltijd een taart of een pastei, en den priester, die 't gilde-altaar bediende, werd een pastei van tien stuivers te huis gezonden. Het goudsmids-gild te Dordrecht daarentegen werd op pasteijen, gevogelte, braadvarkens, hammen, gebraet, suikergoet, koexkens, crakelingen, ossekop, rabouwen en marsepein onthaald en dronk er wijn van Ay, Fontenoy, Bourgondië en Cypre bij. Ook de leden van St. Lucas-gild te 's Hage werden twee dagen achter elkander aan een prachtigen maaltijd getracteerd. Aan tafel zaten de gildebroeders naar rang en ouderdom, doch alle waren met het teeken van het gild, aan een groen of oranje-lint op de borst gehecht, versierd, terwijl het vaandel van het gild uit een der vensters of het dak van het gildehuis wapperde.

Mijn bestek gedoogt niet verder over de plegtigheden, die bij het verteren van het gild plaats grepen, de optogten op den patroonsdag van het gild, eerst naar de kerk, waar zijn altaar stond, en van daar naar het gildehuis, waar de maaltijd bereid was, uit te wijden. Ook van de gilde-zegels, teekens, penningen en gilde-boekskens mag ik thans niet gewagen, evenmin als van de bijzondere gebruiken en gewoonten, die bij de verschillende gilden plaats hadden. Slechts nog één woord over den invloed dezer corporatiën op het stedelijk bestuur. Deze was tot het midden der XVIIIe eeuw niet gering. In sommige steden waren zij het, die het bestuur benoemden, zoo als te Utrecht de wethouders, en niemand kon daar magistraatspersoon zijn, of hij moest tevens lid van de eene of andere confrairie wezen. Te

Dordrecht verkozen zij de achten en de thesoriers, wier rekeningen zij moesten nazien en goedkeuren. Zij bewaarden de sleutels van de eikenhouten in den muur gemetselde kast, waarin stadsprivilegiën werden bewaard, en die niet dan in hunne tegenwoordigheid mogt geopend worden. Te Alkmaar kozen de dekens en hoofdlieden de burgemeesters en schepenen, en het is bekend hoe veel klem de schutterijen en hare kapiteinen, 't zij gewapend of ongewapend, aan de raadplegingen der regering wisten bij te zetten, en hoe deze laatsten zich vaak als burgerkoningen of tribuni plebis gedroegen.

In vele steden mogt geen belasting worden opgelegd, geen bede toegestaan, tenzij met hunne toestemming. Hevige onlusten waren hiervan niet zelden het gevolg, die niet altijd ten voordeele der regering eindigden, tenzij deze de gewapende magt ter harer beschikking had. Trotsch op hunne privilegiën, verdedigden zij die met vereenigde krachten, en hoezeer niet zelden met elkander in conflict, maakten zij, wanneer het de voorregten van één hunner gold, gemeene zaak. Ééne stad zou er slechts geweest zijn, waarin zij geen invloed op het stadsbestuur hadden, Gouda namelijk, toen zoo rijk aan fabrijken en tafrijken. Doch wij mogen niet langer in het algemeen bij deze zoo gewigtige instellingen stilstaan: liever willen wij eenige van meer nabij beschouwen, na nog met een woord gewag gemaakt te hebben van den "Koppermaandag."

HOOFDSTUK XIII.

DE KOPPERMAANDAG.

Geen dag werd in de XVe, XVIe, XVIIe eeuw, en waarschijnlijk reeds veel vroeger, in ons vaderland vrolijker gevierd dan "versworen maendagh," "versworen maendagh na vastedaghe," "maendach na dry coninghen," ook Kopper-, Flora-, verkoren- en raes-maandag genoemd. De stedelijke besturen gaven dan hunne hooge en lage beambten tabbardlaken, deelwyn, ganzen, of geld om deze laatsten te koopen; de aanzienlijken rigtten festijnen aan, het volk liep "rinkelrooyende langs heerenwegen," de gilden hielden plegtige optogten, de retrosijns gaven referein-feesten of bragten hun spel uit van de "geboorte, dry-coninghen, Herodes, de moort der onnooselen" en speelden "sotte cluyten op de markten."

"'t Gaet er op versworen maendach aen,
"Dan sullen we nae de taverne gaen,
"Dan spullen de broêrs op de straten"

zong men hier, en ginds:

"Wij wille jolyt hantieren
"En vrolycke feesten vieren,
"Al met de coppe in de hant,
"Nae de oude, oude trant."

en elders vele andere liedekens, die nog in oude liedeboeken worden gevonden.

Geen wonder dat de kerkelijken tegen zulke "exorbitantien" en "enorme dertelheden van wijn- en biergelaghen in de tavernen en andersints" ijverden, als "zijnde een overblijfsel van de paepse religye en niet te gehengen in een land, waerin de waere gereformeerde religye wordt beleden," en alzoo het vieren van koppermaandag hier en daar, en in het laatst der XVIIe eeuw nog te Dordrecht, bij klokkeslag werd verboden.

Wat den oorsprong van het feest betreft, deze ligt geheel in het duister, en daaromtrent zijn even zoo veel gissingen als over het woord kopper- of koppelmaandag zelve. Te vergeefs hebben vroegere en latere oudheidkundigen hunne krachten beproefd, eenig licht over deze duisternis te verspreiden, en niemand zal wel van mij verwachten, hetgeen de beroemdste geleerden niet vermogten. Wij vergenoegen ons dus slechts met de verschillende gissingen mede te deelen, het aan onze lezers overlatende, daaruit naar welgevallen te kiezen.

Er zijn er, die willen dat het feest een overblijfsel is uit het heidendom, en wel van het geboortefeest van Flora, van hier Floramaandag, en gronden hun gevoelen op eenige overeenkomst tusschen dit feest en het onze, en de gewoonte om christelijke feesten met heidensche bachanaliën af te wisselen, waarvan het dauwslaan op hemelsvaardag, het vogelschieten op den derden pinksterdag, de vasten-avond vóór den grooten vasten enz., overblijfselen zijn. Anderen oordeelen dat men niet kopper- maar koppel- of koppeltjes-maandag moet schrijven, wijl er dan huwelijken gesloten of gekoppeld werden, waartoe de gewoonte om den eersten maandag na het feest

van drie-koningen, in de roomsche kerken, het tweede kapittel van het Evangelie van Johannes, waarin de bruiloft te Kana in Galilea behandeld wordt, te lezen, aanleiding gaf.

Sommigen willen niet kopper of koppel, maar koper gelezen hebben en redeneren dus: "op ten maendagh na dry-coninghen, dan swiert en snoest men suisebollende van dranck langs de huysen, om fooikens bedelende, en dan crycht men een stuck coper tot gelagh. Dit wort oock verloren maendagh genaemt, wijl op die dagh geen handwerkgesel by sijn werck is; maer copert of te coper oploopt."

Wederom anderen willen, dat "copperen" in het algemeen feest vieren beteekent, en inderdaad in dien zin komt het bij Bredero voor:

"De armen vinden kunst en raat,
"Sy schrandriseren vroegh en laat,
"Als den paf-sack weydelijck koppert."

en:

"Als den paf-sack weyd'lijk koppert,
"En smetst en smult en slempt en slaapt."

Zij leiden het af van "cope," een drinkbeker, in het oude piquetspel het symbool der geestelijkheid, en noemden niet alleen koppermaandag, maar elk feest in het algemeen kopper.

Dit woord komt ten minste meermalen in dien zin voor, zoo als in Bredero's "Lucelle":

"Wel ick gaader na heen, gelijck als na een kopper"

en in Noozeman's "Beroyde Student":

"Terwijlent sal 't hier oock geen vaste wesen, neen:
"'t Sal kermis, ja dubbelt kopper zijn, zoo ick meen."

Wij laten andere hoogst gewaagde en onwaarschijnlijke gissingen daar en vermelden nog slechts het gevoelen van Bilderdijk. Volgens hem ('t geen ook door de rekeningen van de abdij van Rijnsburg en later door Cats en andere dichters bevestigd wordt) "was het oudtijds in ons vaderland gebruikelijk, zich eens in het jaar te laten coppen of aderlaten. Deze operatie geschiedde bij het baden en werd verrigt

door de barbiers, die daarom lang baders heetten, waarvan de spreekwijze in Duitschland: "einen zum Bader schicken," voor iemand een gat in den kop slaan, wier winkel daarom ook nog in Duitschland "eene Badstube" (d. i. badstoof) genoemd wordt. De vrouwen lieten zich 't zelfde doen door copsters, die daartoe ook wel badstoven hadden, en den naam droegen van koppelaarsters te zijn. Maar, gelijk de oude almanakken eenige dagen aanwijzen, waarop de astrologie verbood bloed te vergieten, waren dan de badstoven gesloten en de coppers hadden vierdag. Inzonderheid wilde men niet dat het jaar met bloedstorting beginnen zou, en dan hadden de coppers en copsters of coppertjens op den maandag na dertien dag of drie koningen hun feest, als zijnde die maandag toen 't begin van het werkjaar. Toen de nieuwejaarsdag verzet werd, bleef echter het bijgeloof wegens het coppen op dien maandag. En dus bleef hij coppertjens vierdag of vacantie: ook bleven zij dan hunne nieuwejaarswenschen doen. En hiervan beginnen dan ook de hoven van justitie hunne zittingen nog in mijnen tijd.

"Maar waarom wenschen de boekdrukkers-gezellen dan ook nieuwjaar op dien dag? Zij traden in de plaats der vroege librarii, en hadden van ouds de naauwste betrekking tot de kop- of badstoven, want daar plachten zij voor de badende en niet badende ledigganger hun liedjes en romans voor te lezen en te debiteeren, en de badstoof was meer in trek, naarmate men er amusante voorlezingen hoorde en opdeed." Tot dusverre Bilderdijk. Wij gevoelen ons niet geroepen deze, welligt meer vernuftige dan ware, afleiding te weêrleggen, noch de gissing van een vroeger geleerde, dat dit feest allereerst onder de letterzetters en drukkers zou gevierd zijn, omdat deze de latijnsche taal plagten te verstaan en cooperatores genoemd werden, van waar de vierdag van het gild cooperatores-maandag (later koppertjes-maandag) genoemd werd.

Hoe het zij; kopper- of koppeldagen werden van vroeger tijden af, lang voor er prenters of boekdrukkers waren, gevierd. Zoo teekent

van de Wall op een brief van graaf Willem III, van 1e April 1315, aan: "Men plagt den verzwooren maandag te Dordrecht en elders met veel teekenen van vrolijkheid te vieren. Zelfs had die gewoonte zulke diepe wortelen geschoten, dat, volgens Balen in zijnen tijd, (tweede helft der XVe eeuw) nog jaarlijks het houden er van bij openbare klokkeslag verboden werd."

Van deze kopperdagen of koppertjesmaandag of dingsdag gewaagt Bredero in zijn "Moortje":
"In jou vaar, die was so milt en so ryaals, dat hij ons, songer vragen,
"Gaf een nieuwe jaar, met een teerpenningh, tueghen de kopperdagen", en volgens le Long bevond zich ten zijnen tijde in 't voorvertrek van het regentenkantoor in 't Lazarus-huis, te Amsterdam, een schilderij, den plegtigen optogt der Leprosen of Lazarussen op die dagen voorstellende. Zij reden dan met sleden, pijpen en trommelen door de stad, om aan de deuren en op straat van goede lieden aalmoezen te ontvangen, waarna zij den eersten dag in 't gasthuis en den tweeden in 't weeshuis onthaald werden, welk gebruik tot in den jare 1604 geduurd heeft, en toen om den grooten oploop des volks een einde nam.

Nog in deze eeuw werd de eerste dier dagen te Dokkum plegtig gevierd. Het was een dag, schrijft een ooggetuige, die aan de weelderigste en buitensporigste vermaken werd toegewijd en met niets beter dan met de oude bacchanaliën van Rome kon worden vergeleken. Voor elke buurt of wijk was dan een bijzonder feest bestemd, bestaande in lekker eten en drinken van den morgen tot den avond. Rijk en arm, jong en oud, zoo hij maar tot eene buurt behoorde, deelde er in, al zouden dan ook de kleederen naar de bank om de kosten goed te maken. Ook als een bijzondere feestdag der boekdrukkersgezellen vinden wij den koppermaandag vermeld, en er bestaat nog een lied dat op de wijze: "wel Lyesken soet" gezongen werd, en welks eerste regels dus luiden:

"Wat is er een jolyt in daghen end' in nachten,
"Voor haer die altijt hun debuoir betrachten.

"Wat is er een jolyt in 't harte teêr,
"Als er vromichheit is in gedaelt neêr.
"Ay wilt nyet spytich, trots sijn of neck omkeeren,
"Als gy ons jolyt soo blijde siet hanteeren.
"Onse bliscap is nyet een bliscape onreyn,
"Maer van een goe conscientie, dat is certyn, certyn, certyn."

Het schoenmakers gild, in Noord-Brabant, viert nog heden den kopper-dag.

v d Kellen del op steen

Lith. v Emrik & Binger

HOOFDSTUK XIV.

APOTHEKERS. CHIRURGIJNS.

Na een blik in de algemeene geschiedenis der gilden geworpen te hebben, doen wij zulks in de bijzondere van een paar der voornaamste, dat der apothekers en chirurgijns, en bespieden ze eenige oogenblikken in hunne werkplaatsen zelve. Het is algemeen bekend dat de grieksche en romeinsche geneesheeren zelve hunne artsenijen bereidden. Zij lieten de kruiden, die ze behoefden, door anderen verzamelen, of kochten ze van hen, die ze uit afgelegene gewesten deden komen en er handel in dreven. Deze kramers bepaalden zich echter niet slechts tot den handel in geneeskundige kruiden, maar strekten hem uit over die, welke tot bereiding van spijs, verwen, schilderen, blanketten, zalven, het bereiden van reukwerk en andere einden dienden. Allengskens met de krachten en eigenschappen er van bekend geworden, begonnen zij zelve de artsenijen te bereiden en zich op het zamenstellen van zoogenaamde arcana toe te leggen, en alzoo den geneesheeren afbreuk te doen. Deze handelaars hadden ech-

ter meer overeenkomst met onze specerij-handelaars, drogisten en kwakzalvers, dan met onze apothekers, wier naam veel vroeger voorkomt dan hun tegenwoordig beroep; want apotheek beteekent een soort van voorraadschuur of magazijn, en hij werd apothecarius genoemd, die of de eigenaar of de opzigter van dusdanige inrigting was. De artsen in Afrika zouden in de XIe eeuw reeds begonnen zijn, de bereiding der geneesmiddelen, volgens hun voorschrift, aan zekere kunstenaars over te laten; en op deze wijze zou dus het eerst in dat werelddeel de scheiding der kruid- van de geneeskunde opgekomen zijn. Arabische geneesheeren zouden de apotheken in Spanje en Beneden-Italie ingevoerd hebben, en werkelijk treft men de oudste apotheken in Beneden-Italie aan. Men noemde ze in de middeleeuwen "stationes", de apothekers "stationarii", en daarop hebben de wetten betrekking, welke door koning Rogerius, die reeds in de XIIe eeuw te Napels een apotheek aanlegde, gegeven en door keizer Frederik II uitgebreid en scherper gemaakt zijn. Het was deze keizer, die ook het eerst den geneesheeren gebood zelve de geneesmiddelen te bereiden of eigen apotheken te houden, of met de apothekers ten aanzien van den prijs der geneesmiddelen overeen te komen. Ook werd de eerste medicinaaltax door hem gegeven.

De apothekers waren verpligt naar dezen tax, die op de duurzaamheid van de deugd der geneesmiddelen gegrond was, hunne middelen naauwkeurig te berekenen. Ook moesten zij de meer belangrijke zamenstellingen, in tegenwoordigheid van beëedigde meesters der kunst, bereiden. Slechts hij, die eene gunstige getuigenis van de geneeskundige faculteit verkregen had, mogt zich als apotheker vestigen. Van recepteren wordt geen melding gemaakt, doch algemeen gebruikte men het "Antidotarium," op last der artsen te Salerno, door Nicolaas van Reggio, uit de schriften van Mesues, Avicenna, Galenus, Aktuarius, Nicolaas Myrepsus en Nicolaas Praeposcitus te zamen gesteld, en in het Latijn vertaald. In Duitschland komen in de middeleeuwen wel "apothecae" en apothecarii", maar als magazijnen en (ten minsten

in de XIIIe eeuw) als magazijnhouders voor. Het woord apotheek was toen synoniem met het italiaansche "boteca", het fransche "boutique" en het duitsche "Bude," en beteekende eene plaats, waar niet slechts geneesmiddelen maar ook specerijen, verfwaren, confituren en eetwaren werden verkocht. Zóó was het ook in ons vaderland. Al wat tot bereiding van spijzen, zoo als peper, foelie, tournesol, gember, suiker, behoorde, en daarenboven confituren, suiker- en banket-werk, parfumeriën, blanketsel en balsem, werden in den apotheek gehaald, zelfs was deze de gewone herberg, waarin men elkander onthaalde, en de apothekers dreven handel in allerlei wijnen. In 1393 aten de burgemeesters van Arnhem met den apotheker, d. i. in den apotheek.

Toen in 1401 de burgemeesters van Hamburg te Arnhem waren, onthaalde hen de magistraat op ypocras, die ze in den apotheek lieten halen. Men kon ook malveseye en romaneye, rooden wijn, ja zelfs koek er in bekomen. Uit oude rekeningen blijkt, dat het ook in andere steden de gewoonte was, lekkernijen en wijnen in stadswijnhuis (zoo noemde men den apotheek) te koopen, doch de hoofdtak van hun bestaan was het bereiden en leveren van medicamenten. In de kloosters, zoo als te Rijnsburg, hield zich de "apothecerse" of infirmerie-moeder alleen met het laatste bezig, en ontbood de hofmeester de specerijen, confituren en wijnen uit een apotheek te Leyden. Ofschoon de wijnhandel in vervolg van tijd door een bijzonder gild werd gedreven, zoo bleven de apothekers echter gekruide wijnen voor doopmalen en bruiloften leveren, en verkochten nog in de XVIIe eeuw suiker en gesuikerde erwten, die door de strooijonkers en jonkvrouwen werden gestrooid. Aan het hof van Karel van Bourgondie hadden zij als "cruideniers" een gewigtige betrekking. "De prince," lezen wij, "heeft twee crudeniers ende twee hulpers. Ende syn deselve crudeniers so vry jeghen den Prince, dat sy hem gheven al dat hij begheert aengaende medicynen, sonder te roupene yemants. De crudenier brengt de tregie van den Prince tot voor synen persoon, in wat feesten of state dat het sij." — "Deselve crudeniers leveren alle de tregie

ende confitueren. Sy doen leveren den ypocras t' eenen geordonneerden pryse." In Duitschland zouden er, voor in 1404 de apotheek te Neurenberg gesticht werd, reeds anderen hebben bestaan. In 1409 werd de "Löwen-Apotheke" te Leipzig geopend.

Reeds lang vóór 1458 bestond de apotheek van Glatz te Stutgard, en toen graaf Ulrich meester Johann Kettner, in 1456, tot zijn lijfarts had aangesteld, gaf hij hem het volgende jaar verlof aldaar een apotheek te stichten, en beloofde hem geen anderen in zijn graafschap toe te laten. De apotheker ontving van den graaf jaarlijks rogge, spelt en wijn, doch hij moest het hof zooveel confituren het behoefde, tegen 12 schellingen het pond, leveren. In 1472 had Frankfort aan den Main een wèl ingerigten apotheek; want in dit jaar deed de regering van Constanz er onderzoek, welke bepalingen dáár gemaakt waren nopens den prijs der geneesmiddelen. Op vele plaatsen werden de eerste apotheken op kosten der steden gesticht, moest elk apotheker een eigen tuin hebben om kruiden aan te kweeken, en werd hun den handel in suikerwerk, confituren en andere delicatessen veroorloofd, waarvoor zij, ten blijke van dankbaarheid, den magistraat op feestdagen geschenken van suiker, marsepein, "Magen-Marsselle" enz. toezonden. Even als in Duitschland, waren de eerste apothekers in Frankrijk tevens handelaren in specerijen, en komen dáár het eerst in 1484 voor, toen zij van koning Karel VIII hunne statuten ontvingen. Anderen verkregen ze in 1514 onder Lodewijk XI, in 1516 en 1520 onder Frans I, in 1571 en in 1583 onder Karel IX en in 1594 onder Hendrik IV. Lodewijk XIII bevestigde ze in 1610, 1624 en 1638. Hun grootste vijand, in de XVIIe eeuw, was de beroemde geneesheer Guy Patin, "ennemi juré des auteurs arabes, des emperiques, des chymistes," die de laatsten "les singes de la medicine," de apothekers "les cuisiniers arabesques" noemde. "Pour souffrir cela (schreef hij aan een zijner vrienden) il faut avoir une ame vénale et aussi malfaité qu'un apoticaire, qui était défini par mr. Hautin: Animal fourbissimum, faciens bene partes et

lucrans mirabiliter." "Nous avons," schreef hij elders, "ruiné les apoticaires de Paris. Faites leurs entendre, qu'il y a chez les épiciers de la casse, du senné, de la rhabarber, et du syrop de roses pales, avec lesquels remèdes nous nous passons d'eux et les avons rendus si ridicules qu'on ne les veut point voir dans les maisons." — "Les apothicaires sont grands coupeùrs de bourses et les medicins les y aident. Hic et alibi venditur piper."

De oorzaken van zijn haat waren hunne pogingen zich bij de zieken in te dringen en hun geneesmiddelen voor te schrijven; pogingen, die ook elders hevige twisten tusschen hen en de doctoren veroorzaakten. Zoo haalde zich de later zoo beroemde leydsche hoogleeraar, Jacob le Mort, den haat der geneesheeren op den hals, toen hij, als apotheker, door zieken geraadpleegd werd, en bijzonder onderwijs in de chemie, pharmacie en theoretische en praktische geneeskunst gaf. Eerst toen hij te Utrecht den doctoralen graad verworven had, lieten zij hem met rust.

In Engeland bestonden de apotheken reeds in de eerste helft der XIVe eeuw. In 1345 gaf koning Eduard aan Coursus de Gangeland, apotheker te Londen, een dagelijksch inkomen van vier stuivers, voor zijne zorgvuldige verpleging, toen hij in Schotland krank lag. Gelijk wij reeds opmerkten, dreven de apothekers in ons vaderland, in de XVe eeuw, ook handel in wijnen en kramerijen, doch in de XVIe komen zij als suikerbakkers en medicijnhandelaars, die hunne waren uit Italië lieten komen, voor. In de XVIIe eeuw zien wij hen zelven de artsenijen bereiden, die door de geneesheeren werden voorgeschreven, en in hunne bibliotheek vond men o. a. A. de Hud's "Nieuw licht der Apothekers," waarvan in 1683 te Amsterdam een vijfde druk verscheen; de "Pharmaceutica ofte drogh bereydende geneeskunst," de "Pharmacie" van le Mort; Cordi's "Leydtsman en onderwijzer der medicynen of ordentlicke uytdeyling en bereyding-boek van de medicamenten," de "Pharmacopoea" van Foesins, Schröder's "Thesaurus pharmacologicus," Blankaarts "Nieuwe Neder-

landsche Apothekerswinkel," het "Nyeuw Receptboexke," het "Confect-buch und Hausz apoteck" van Gualtherus Rijff, de "Monuffeschans" van Hondius, Dodonaeus, Beverwijck, "pharmacopoeën, distilleerboeken" en diergelijken. In de oude kluchtspelen komen ze meermalen voor. Zoo leest men in Alewijn's "Philippijn de Koppelaar":

"Sinjeur ik zou wat cordiaal halen in de Apotheek,
"Want onse juffrouw is zo slap als een vaetdoeck en zo bleek,
"Als of ze in 't geraamte stond."

In Bredero's "Jerolimo" hooren wij een meisje zeggen:

"O doen ick dus groot was, soe socht ick karsen en kriecke stienen,
"Al waren se somtyts wat misselijck, dat en was geen noot,
"So liettet mijn niet ontsuuren (te zuur vallen, tegenstaan), d' ap-
(teecker gaf men een penning voor 't loot."

In den "Schijnheyligh" spreekt eene andere jonge dochter dus:

"Ick dien hem niet te stueren in sijn sermoen,
"De man maeckt sijn sinnen te byster veel te doen.
"Siet dese Paracellisten zijn Aptekers en Doctoren,
"Van bydts."

In ditzelfde spel wordt van eene "meesteresse" Mary Rompslomps genaamd, gezegd:

"En sietse ymant met een sier bien, of een doeck om 't hooft,
"Dan weetse meer als mr. Jan Smeertenborst van Delft te seggen:
"Dat seljer op schraepen, en dit en dat, en dit saljer op leggen.
"Aen de luy geeft se voor de koorts, koeck, briefjes en raed,
"En wiese niet gebruyckt, daer tegen blijftse byster quaet.
"Sy wijst de boeren hoe sy haer landen sullen misten en toemaken,
"En de snijer hoe hij 't profytelijckst sal overleggen met het laken,
"Den Apteker en de kruijenier hoe dat sij sullen stampen haer kruyt,
"En hoe sijt uyt de vysel met een hasepoot sullen vegen uyt."

Bredero stelt in dit kluchtspel, gelijk ook Hooft in zijne navolging er van, de doctoren op het tooneel aan den spot van het publiek

bloot; doch Godewijck deed zulks de apothekers. Hij klaagt over hunne trotschheid en onkunde:

"Zij dencken doctors te sijn en hebben een deftighe wesen,
"Waerop efter grootsheid en onwetenheyt is te lesen."

Meermalen werd ook over hunne "slincxe manieren van de doctoren uyt de practijck te helpen" geklaagd. Als stadsapothekers ontvingen zij jaarlijks tabberdlaken. Op straat zien wij ze dan ook, even als de doctoren, getabberd, gemanteld en gebeft. Men noemde ze, even als de chirurgijns en barbiers, "meesters." In de XIVe, XVe en XVIe eeuw behoorden zij tot het kramers- of tot het cruydeniersgild, later scheidden zij zich van dezen en vormden een collegium pharmaceuticum of broederschap, en hielden, b. v. te 's Hage, hunne vergaderingen in 't bovenste gedeelte der waag. In dit vertrek werd het "vermaarde middel theriaea of veneetsche theriakel" door hen vervaardigd. Hierin bevond zich "een groote wel opgedischte tafel, voorzien met 80, zoo groote als kleine schotels, waarin de simplicia of droogerijen met de verdere ingrediënten, noodzakelijk tot deze compositie, zoodat die het zag, een tafel met de aangenaamste spijzen waande te zien." Tot deze confrèrie werd niemand toegelaten, tenzij hij zijn examen had afgelegd. Vóór hij zulks deed, moest het regt van de confrèrie aan de regering betaald worden. Een vreemdeling gaf *f* 60, een burger *f* 40, een apothekerszoon *f* 20. Hierop volgde het examen, ten overstaan van gecommitteerden uit den magistraat, door de haagsche doctoren, den professor anatomicus, den deken en den hoofdman van 't gild. Zooveel moest hij van het latijn verstaan, dat hij de pharmacopoea en de recepten kon lezen.

Ook te Amsterdam waren de doctoren en apothekers tot in de XVIIe eeuw met het kramersgild vereenigd, zonder aan eenige stedelijke wetten of reglementen, behalven aan eenige keuren, die in de XVIe eeuw gemaakt waren, verbonden te zijn. In deze werd hun onder anderen gelast, "zich in het stofferen hunner winkels te schikken naar het Dispensatorium of Winkelboek van den proost Nicolaas." Het ver-

zuim hiervan en de misbruiken die dit ten gevolge had, gaven aanleiding tot het ontwerpen van een nieuw Winkelboek. Toen de beroemde doctor Nicolaas Tulp, den 18en April 1635, vele voorname doctoren bij zich te gast had, sloeg hij hun zulks voor. Het droeg hunne goedkeuring weg, en er werd een commissie benoemd, aan wier hoofd Tulp stond, tot het vervaardigen er van. 't Ontwerp werd aan drie apothekers getoond, door hen en alle doctoren goedgekeurd, en in de lente van 't volgend jaar door 't geregt, bij rade der vroedschap, ingevoerd. Den 16 Januarij 1637 stelde het geregt twee doctoren en twee apothekers met den titel van inspectores aan, om toe te zien dat het stipt werd gevolgd. Deze, welhaast met twee doctoren vermeerderd, hielden hunne vergadering in de Nes, boven de kleine vleeschhal, weleer de kerk van 't St. Margaretha-klooster. Den 15 Januarij 1638 werden de apothekers van het kramersgild gescheiden en tot een bijzonder gild verklaard, waartoe ook de doctoren zouden behooren en waarvan de inspectoren overluiden zouden zijn. Deze werden den 18 September van hetzelfde jaar gemagtigd om het Winkelboek te verbeteren. Het is onzeker of zulks geschiedde, doch in 1726 werd het geheele boek, op last van 't geregt, vernieuwd, met eenige scheikundige en andere bijvoegsels vermeerderd, en onder den naam van "Pharmacopaea Amstelodamensis renovata", in 't latijn en nederduitsch herdrukt.

De apothekers mogten geen winkel openen, vóór dat zij bij 't collegium onderzocht en goedgekeurd waren, en moesten dan *f* 150 bij hunne intrede in 't gild, *f* 100 tot onderhoud van den artsenijtuin, en voorts jaarlijks *f* 4.10 voor den laatsten en *f* 1.10 voor jaarzangen betalen, doch werden niet tot het examen toegelaten vóór zij 3 jaren bij een erkend apotheker in de stad gediend, of 6 jaren buiten de stad winkel gedaan hadden. Ook de knechts moesten bij 't collegium onderzocht worden en de apothekers ten allen tijde toelaten, dat hunne winkels door de inspectoren onderzocht werden: ook de joodsche apothekers waren aan dezelfde regels gebon-

den, doch mogten geen geneesmiddelen aan de christenen verkoopen.

In de meeste steden waren, onder verschillende namen, dezelfde inrigtingen. Zij hielden, even als de overige gilden, hare bijeenkomsten en maaltijden, die, naarmate het gild meer of min rijk was, prachtiger of eenvoudiger waren. De apotheken zelve zijn meermalen op doek en in prent gebragt. Hier zien wij aan de wanden, potten, flesschen, helmen, alembakken, recipienten, retorten, smeltkroezen, houten-, tinnen-, porseleinen bussen, dozen en glazen. Midden in het vertrek hangt, boven aan den zolder, een gedroogde en opgevulde krokodil. Boven een tafel hangen schalen, en de meester houdt zich bezig met in een grooten koperen, met lofwerk versierden vijzel kruiden te stampen. Op een ander tafereel zien wij, door de geopende deur, in den winkel. Behalve flesschen, potten en andere tot het bewaren en bereiden der geneesmiddelen bestemde voorwerpen, ontdekken wij een gedeelte van de toonbank, waarboven schalen hangen, en waarop de soms rijk besneden doos met gewigten staat. Behalve de krokodil hangen nog gedroogde salamanders, een walvisch-kaak, haaijentanden en allerlei gedrogtelijke voorwerpen, zelfs zeemeerminnen, tegen den zolder, terwijl eenige geraamten van apen, en soms van kinderen uit de hoeken de klanten aangrimmen en huiverend op den drempel doen vertoeven. Onder den luifel of op de straat is de meester, met een nachtmuts op het hoofd, een door een sjerp om het lijf gegorde tabberd, later japon, met een losse bef om den hals en slippers of stillegangers aan de voeten, bezig een drank te kooken. Boven den luifel leest men Medicijn-winckel, of wel "haagsche, duitsche, leidsche, amsterdamsche medicijn-winckel", 't geen te kennen geeft (eerst later werden er algemeene voorschriften gegeven wat elke apotheek moest bevatten) dat in die apotheken datgene werd nagehouden, 't geen in de steden, waarnaar de apotheek zich noemde, werd voorgeschreven. Vóór het venster, doch onder den luifel, prijkte een houten salamander of een gaper met de narrenmuts. Over den oorsprong van den laatsten is men het niet eens. Sommigen willen dat in zeer vroege tijden, toen de apothekers nog wijnhandel dreven,

deze voor hunne deur de voorbijgangers, even als in Frankrijk "bon vin," goede wijn toeriepen, doch zulks in vervolg van tijd nalieten, en een houten bont geschilderden potsemaker, die met een gebelde kap op zijn hoofd en een wijd opgesperden mond scheen te schreeuwen, voor hun winkel plaatsten. Anderen willen dat de gapers met de narrenkap, hetzij op uithangborden geschilderd, hetzij in hout, dienden tot een symbool der vreugde, die men in dit huis, waar men zich onder den wijn vermaken kon, kon genieten. Addison spotte met deze hoofden en schreef in zijnen Spectator, "dat wij veel meer vermaard waren door onze nijverheid en naarstigheid dan door ons verstand." Een derde gevoelen is, dat de gaperskop het teeken was dat er slaapbollen te koop waren, die dan ook in lange ritsen aan de deur hingen, en dus de geopende mond geen symbool van het schreeuwen maar van het gapen moet zijn. Een ex-droogist meende, dat, in de XIVe eeuw, een zekere droogist, met name Gapen, die om zijne uitmuntende kruiden wereldberoemd was, geleefd heeft, en dat diens opvolger het sprekende zinnebeeld van den verstorvenen Gapen aan de buitenzij van den overgenomen winkel zou hebben vastgehecht, om de nering op die wijs te behouden. Een andere gissing is, dat de narrenkap eigentlijk een turkenkop zou zijn, en aanduiden dat hier oostersche waren, inzonderheid slaapbollen, die uit den Levant komen, waren te verkrijgen. Wederom een ander schrijft, dat den Gouwenaars, die in de hoeksche- en kabeljaauwsche tijden een grooten rol speelden, en van de hoeksche- tot de kabeljaauwsche partij overgingen, de scheldnaam "gapers" gegeven werd, doelende op de kabeljaauwen, die gapende op de vischbanken liggen, en dat, daar de droogerijen veel uit Gouda verkregen werden, hierdoor deze benaming en afbeelding tot genoemde winkels zijn overgegaan. Scheltema meldt ergens: "de apothekers waren vroeger doorgaans stads-ambtenaars, weshalve aldaar het stadswapen of het stadsschild werd uitgehangen, zoo als het nog in de noordelijke gedeelten van Duitschland plaats heeft, alwaar ook des morgens de reunie des Schnapsbrüder und Lustigmacher bij de apothekers te vinden is.

Toen de winkels der drogisten, nevens die der apothekers, opkwamen, verlangden de eersten eenig aandeel in de dagelijksche voordeelen en zetten derhalve het kopstuk van den stadsdienaar vóór het venster, gekleed in het liverei der stad, en wel met bellen aan de kap, vanwaar hij vervolgens den naam van stadsnar of stadsgek bekomen heeft; van hier waarschijnlijk de lagchende gapers met bellen voor de winkels der drogisten."

Anderen — doch genoeg; liever verwijzen wij den lezer, die nog meer gissingen verlangt, naar "De uithangteekens van mr. J. van Lennep en J. ter Gouw" en laten het verder den lezer over, eene keus uit die allen te doen. De gaper was den apothekers, drogisten en chemisten gemeen, doch daarenboven hingen de eersten den vijzel, de drogisten den snuit van een zaagvisch, de hertshoorn en een rits slaapbollen, en de chemisten den salamander, het dier, waarvan verteld wordt, dat het in 't vuur leeft, uit. Omtrent dezen deelt Halbertsma het volgende mede: "Er waren twee Eldorados voor de gloeijende verbeelding der middeneeuwsche volkeren, zelfs in de 17de eeuw niet uitgestorven, de steen der wijzen om goud te maken en het elixer vitae om den duur des menschelijken levens naar goedvinden te verlengen. De padden en salamanders hadden dat beginsel in zich. De chemisten kookten dan deze beestjes, nu eens in dit, dan weder in dat vocht, dan eens op deze, dan weder op gene wijze, nu haalden zij de dampen door gene, dan door deze slangen, en de nedergeplofte vochtdampen moesten het aqua vitae zijn. Welke apotheek had dit niet? en hoe kon hij zulks beter bekend maken, dat hij het geheim ook begrepen had van het zamenstellen, dan door den salamander in zijn gevel te beitelen of op zijn stoep te plaatsen, dat geheimzinnig schepsel, hetwelk de elementen van het elixer vitae door alle aderen en leden stroomt."

"Het is," wij maken deze woorden van den beroemden haagschen chirurgijn van Solingen, vóór de verzameling van al zijne Werken over de chirurgie, tot de onze: "mijn voornemen niet om te bewijzen dat de chirurgie of desselfs bepaelde handkonst, het oudste, edelste, sekerste, moeilijkste en noodsakelijkste deel der medicine is, of te verhalen, wie d' eerste vinder als patroon daarvan was, en wat voor illustre personen deselve soo voor haer vermaek of gewinshalven hebben geexerceerd;" en wij gelooven doctor van Beverwijck, wanneer hij in zijn "Lof der Chirurgie" schrijft: "dat de chirurgie, ofte heelkonste, een voornamelijck deel der medicine, onder alle konsten, die met de hant uytgevoert werden, seer geacht en gepresen is geweest, ja dat selfs de naem van medicyn bij de romeynsche rechtsgeleerden aen de chirurgyns werd gegeven;" en Baerdt, wanneer hij zingt:

"Ons konst is veel meer eere waerdt.
"Hippocrates is self geweest
"Een surgjus, so men bij hem leest,
"Galenus, Celsus en veel aer,
"Doen 't olim in die tijden waer,
"Oft schoon haer benen zijn in 't graf,
"Nochtans sijn wyder spruiten af."

Zóó kon men in de XVIIe eeuw spreken en zingen. Doch er was eens een tijd, dat de heelkunst van de lijst der wetenschappen was geschrapt: toen het concilie van Tours het banvonnis over haar had uitgesproken, en alle chirurgische operaties aan hare beoefenaars, de geestelijkheid en de joden, verboden had, omdat de kerk een vijandin van bloedstorting is. Van dien oogenblik werd zij aan de hoogescholen niet meer onderwezen, en ontstond er eene klove tusschen den genees- en heelmeester, die nog in onze dagen niet overal is gedempt. En terwijl de geneeskunst, aan de universiteit onderwezen, met privilegien beschonken, fier het hoofd verhief, wierp zich de chirurgie, van hare waardigheid beroofd, in de armen van lagere bedienden en barbiers, en vereenigde zich met een gild, dat met de den der handwerkslieden gelijk stond. In dien toestand bleef zij,

die zich eenmaal "de koningin der kunsten" (artium regina) noemde, tot in de XVIe eeuw. Wèl werden er, zelfs door keizers en koningen, pogingen aangewend, om haar op te heffen tot haren vorigen luister, doch vruchteloos. Zij bleef de verachte zuster der ijverzuchtige geneeskunst, en geen student werd door de geneeskundige faculteit te Parijs aangenomen, zonder haar plegtig te hebben afgezworen. Zelfs nam de hooggeleerde facultas medica aldaar de lagere chirurgijns en barbiers tegen de chirurgiens de longue robe of maîtres chirurgiens, bij een hevigen twist, die door de laatstgenoemden tegen de kwakzalverij der barbiers werd gevoerd, in hare bescherming. Deze twist duurde langer dan een eeuw en maakte de klove tusschen den geneesheer en den chirurg nog breeder en dieper.

In de XVIe eeuw brak er voor de heelkunde, verlicht door de fakkel der anatomie, een nieuw tijkperk aan. De uitstekendste geneesheeren in Frankrijk begonnen haar te beoefenen, en onder dezen de beroemde Ambrosius Paré, lijfarts van vier fransche koningen, en welhaast wedijverden de fransche met de engelsche wondartsen, die in Wisemann, de vader der chirurgie in Engeland genoemd, een anderen Paré, tot aanvoerder hadden, om haar de haar toekomende plaats in de rij der wetenschappen terug te geven. Wat Paré, Chaumot, Guillemeau, Franco, Duchesne, frère Jacques, Beaulieu, Poupart in Frankrijk, Bartisch von Köningsbruck, Frabricius van Hilden, Geiger in Duitschland, Wisemann, Lowdham, Woodhouse in Engeland, Fabricius ab Aquapendente en Marcus Aurelius Severin in Italië voor de chirurgie deden, verrigtten Vesalius, Pauw; Foreest, Fyens, Palfijn, Beverwijck, Munniks, Nuch, Rau, Ruysch, van Solingen in Nederland voor haar. Door hunne bemoeijingen vestigden 's lands bestuur en de stedelijke regeringen hunne aandacht op den toestand dier wetenschap, en werden er zoo aan de hoogescholen als in de steden maatregelen genomen tot verbetering van het onderwijs er van, en niet alleen de geneesheeren aan de eerste in de geheimen der wetenschap ingewijd, maar ook de chirurgen in de laatste, door de aanstelling van professoren in de

anatomie, in de gelegenheid gesteld zich meer en meer te bekwamen.

Doch werd al der wetenschap de plaats, die zij vroeger met zoo veel glans innam, weder ingeruimd, zij, die het vak beoefenden, konden het niet tot haren vorigen stand verheffen; en mogten er al zijn, die zich door den roem hunner bekwaamheden en geleerde schriften onderscheidden en meer in aanzien en eere waren, honderden hunner broeders bleven in dien stand, waarin zij sedert den banvloek der conciliën neêrgedaald waren. Zelfs was de XVIIe eeuw, de eeuw van Lodewijk XIV, de ijzeren voor de heelkunst in Frankrijk, en schoon de chirurgen den beroemden en welsprekenden Pucelle tot advocaat hadden in hun pleidooi met de geneesheeren te Parijs, werd evenwel, den 21 December 1659, het vonnis uitgesproken, dat geen chirurgijn den titel van bachelier, licentiaat, doctor of professor in de chirurgie mogt voeren, en bevolen dat het opschrift hunner vergaderplaats, "collegium chiriatricum," moest uitgewischt worden. "On ne vit jamais (schreef Gui Patin) plus de dévotion et de moinerie et jamais si peu de charité. Ce siècle ne me plait point, disait Juste Lipse, qui est fertile en réligion et si stérile en piété."

In de XIVe eeuw waren de namen van barbier, wondheeler en chirurgijn in ons vaderland synoniem. Zoo kreeg Jan van Blois, heer van ter Goude, in 1345 "een blessure in zijn kaen- (of kake)been, en werd door "meester Willem, surgyn van Gouda," genezen, waarvoor hij, behalve 8 pond, een "rok, kaproen en voeder" ontving. "Meyster Gerryt, barbier," kreeg in 1387 van de stad Arnhem VII p. 9. s. 4 d. "van Houtappel ende Gerrit van Wadel te heilen," in 1388 "8 p. 2 s. 8 d. van Johan van Baer te "meysteren." In 1468 ontving "den meyster, toen Jelis Gabel was ser gedaen" (bezeerd was) ook een zekere som, en in 1398 werden door "meister Henric, die barbier, vier gewonden op stadskosten geheeld. In 1471 "quam Evert wondenmeyster te Arnhem in den soldien." Nog in de XVIIe eeuw noemde men den wondheeler dan eens barbier, dan eens surgijn. Zoo leest men in Halmael's "Boek- en Kashouwer":

"Ik ben overal gekwetst, ik moet na den barbier."

en:

"Ik ga na de sarazijn om mij te laten verbinden."

in Bredero's "Lucelle":

"En 't maeckt den mensch zoo kranck,
"Dat de surgynen vreesen,
"De sulcke te geneesen."

En in zijn "Stomme Ridder", waar eene meesteres of wijze vrouw, zich dus over de faculteit uitlaat:

"Een doctoor is een geck in 't stuck van de miestery,
"Malle dinghen, 't is sottigheydt, haelter dat goore goet niet by.
. . . .
"Ick genees pest, brant, scheursels, en al wat ons mach letten,
"Barbiers, schijt barbiers, sij hebben geen saves van een klisteri te setten."

Niet alleen diergelijke vrouwspersonen maar ook de badstoofhouders oefenden de praktijk uit, zetteden koppen, behandelden oude kwetsuren en oefenden het baard- en haarsnijden uit.

"De badt-meester kopt somtijdts, badtkoppen aengehecht hebbende, door hulpe van de vlamme: dickwils verciert hij oock de baerden en de hayrlocken ('t welck oock de barbier wel doet), terwijl hij het van een gevouwen hayr eensdeels met de schaer afkort, eensdeels met een scheermes afscheert, eensdeels oock met de haertreckers (knijptangen) uyt-ruckt, latende afhangende voorlocken van 't voorhooft, ofte langh hayr in 't ronde, maer de kruyse hayren met een krulijser krullende, en eyndelijck den kaelhoofden aenpassende versiert hayr, een parruyck ofte vreemd gemaeckt hayr."

Reeds in de XIVe eeuw ontmoet men surgijns of barbiers in onze legers onder den naam van "arsaters." In 1409 verbond meester Derick die Roede te Arnhem "de borghers die gewond waren," in 1422 werd "Gadert Beckinghs been van meister Henrick, barbyer," geheeld, in 1428 "heelde Henrich Blide, Hynen ten Veen, welke voor der stat (Arnhem) van den vyanden geschoten wart." De bar-

biers trokken in 1427 naar 't leger "met groffyaensnegel, ende kneel, ende gingever, of daer yemant gewont worde." In het leger van Maximiliaan was geen veldbarbier, doch de vorst droeg zorg voor de gekwetsten en liet ze op zijne kosten genezen. In het laatst der XVe eeuw komen ook stads-chirurgijns voor, die even als later de pest-pokbreukmeesters en operateurs of steensnijders, een jaarlijks inkomen en tabbardlaken, gelijk allen, die een stedelijk ambt bekleedden, trokken. De pestmeesters werden soms voor zoo lang de pest duurde aangenomen. Hij, die in 1601 te Arnhem die betrekking bekleedde, ontving van stadswege een langen mantel en een overkleed van bombazijn, dat hij aan moest hebben bij 't bezoeken zijner lijders, maar te huis komende op een bijzonderen stoel moest nederleggen en dan zijne gewone kleederen aandoen.

Gelijk alle stedelijke ambtenaren, moesten zij bij de aanvaarding van hun ambt een eed afleggen. Die van den stads-chirurgijn te Brielle luidde dus:

"Dat zweer ik, der steden-chyrurgijn te wesen, die goede luden, die 's behoeven, ende begheren, bij den gracien ende ghenaden Goods te cureren ende te ghenesen, na minen vermoghen, ende weetscap, yghelies smarte te groten (begrooten, schatten), na den rechte, ende by der bester reden. Dat en sal ic laten om meerders noch om ghiften wil, die men mi gheven mach of doen gheven, bieden mach of doen bieden, noch om gheenre ander zaken wil. So mach mi God helpen. Amen."

In de XIIIe en XIVe eeuw behoorde het barbiers- of chirurgijnsgild niet tot de voornaamste, en moest zich, om de kosten voor het altaar en licht zijner patronen, Cosmus en Damianus, te kunnen bestrijden, met andere gilden vereenigen. Zoo was het te Dordrecht met de droogscheerders, te Amsterdam met de trypmakers, houtblokkenmakers en stillegangemakers vereenigd. Te Hoorn bestond een chirurgijns- barbiers- en meestersgild, elders een chirurgijns- barbiers- hayrsnijers- en paruyckemaeckers-gild. Hieruit blijkt dat de kunsten of handwerken, die elder door één persoon, hier door verschillende werden uitgeoe-

fend. Dat de chirurgijns, gelijk nog heden sommige barbiers, tevens haarsnijders waren, bewijzen de gilde-rekeningen en die, welke in particuliere archieven bewaard worden, gelijk die van Floris I van Pallant, wiens heelmeester tevens zijn baard- en hairscheerder was. Toen deze Floris II voor de eerste maal geschoren had, bragt hij niets in rekening, maar liet het aan het welbehagen van den ouden graaf over. Als haarscheerders komen zij telkens voor, gedurende de kerkelijke twisten over het lange en korte hair. Zij schaarden zich natuurlijk aan de zijde der voorstanders van het korte. Als baardschrappers namen hunne verdiensten toe sedert het dragen van lange baarden werd afgeschaft. Zulks ging vooral der geestelijkheid zeer ter harte, en menig leeraar sprak het anathema over de "kleine baardekens" en de, "gladde aangezigten der hedendaegsche jonckheyd" uit.

"Is u niet de baert gegheven,

(zoo sprak Vogelius, predikant te Enkhuizen, zijn collegen aan)

"Tot ontzagh en tot cieraet
"Voor die sonder baerden leven?
"Doet ghij dan gheen schandlijck quaet,
"Dat ghy laet u baert afscheeren,
"Of beknippen spits en kleen?
"Kan men uyt dit doen niet leeren,
"Dat ghij wort met haer gemeen?"

Hij was echter een hevig vijand van het lange hair.

"De tuyten zijn gevlochten,
"'T zy eyghen 't zy gekochten,
"Met snoeren kostelyck,
"Met struycken ende trossen,
"Ja met geschooren bossen,
"Verciert haer aerd end' slijck." —
"Friseren ende krullen, (sprak zijn collega J. Puppius)
"Paleren ende hullen,
"Verslijt den schoonen tijt

"Met d' haeren wit te maken.
"Uw woort sij, Christe, laken,
"Als oft u was te spijt. —
"'T is schand voor 't vrouw-volk soo te prongken,
"End' tusschen d' hayr-vlughts door te longken,
"Met lokken komend' vliegen aen,
"Als doet een merry met haer maen.
"O! geen meermin, oft meyren kat
"Heeft oyt sulk langh-wild-hayr gehadt!
"Dogh 't is voor mans-volck meer oneere,
"Dats overtreffen 't vrouwvolck seere
"End sigh verwijven 't eenemael,
"Met dat langh-hayr-gewas gheprael,
"Gevleght, gekroll', geblest', gesteert,
"Meer als 't wijfs, oft des beests gebeert.
"Waer siet men leeuwen, beyren, wolven,
"Soo onder 't hayr (als mans) bedolven?
"Om sijn (vry-heers) hooft, 't aenzight meest,
"Men siet niet meer als van een beest;
"Want 't voorhooft, d' ooren, oogen, wangg',
"Bedekken wilde hayren langg'.
"D' oogh, neus, end' mont kan nauw's uytkijken,
"Daer d' heelen baert men af doet strijken,
"Geheel verwijft, geheel verbeest,
"Sulcks noyt Gods volcks manier geweest.
"Ogh! schaem sigh, schaem sigh, vrouw end' man,
"Schrik voor Gods toorn end' straffend ban."

Ook nadat de barbiers zich niet meer met haarscheren bezighielden en haarscheerders- en pruikenmakerswinkels openden, bleven deze in het chirurgijnsgild en mogten hun beroep niet uitoefenen, voor dat zij voor het gild hun proef hadden gedaan.

De chirurgijnsgilden bestonden in de meeste plaatsen reeds in de

XIVe eeuw, doch in sommige, gelijk te Hoorn en te Amersfoort, werden zij eerst in de XVIe en XVIIe eeuw gesticht. Zij hadden hunne dekens en overmannen, die de keuren, welke gelijk die der overige gilden, door den magistraat gegeven en hernieuwd werden, moesten handhaven. Deze keuren waren niet dezelfde. In sommige werden de meesters-chirurgijns van de meesters-barbiers onderscheiden. De eersten mogten het "surgijnshandwerk en het barbiersambt" tevens uitoefenen, doch de laatsten alleen het scheerambt waarnemen, coppen of aderlaten.

Wilde men in een gild komen, dan moest men de groote of kleine proef ondergaan: de eerste bestond in de zoogenoemde chirurgicale of "snij- en anatomy-", de laatste in de scheer-, "cop- en lancetproef." Wilde men de eerste of groote proef ondergaan, chirurgien de longuerobe worden, dan moest men zich, na ten minste twee jaren leerling te zijn geweest, voor het praeparatoir examen aangeven. Op den bepaalden dag verscheen men voor de vergadering van doctoren, dekens, proefmeesters en leden van het gild, die door een anatomiae professor (zoo er een was) werd gepresideerd in het een of ander gasthuis, waar de kandidaat twee of drie verbanden moest leggen, een "cauterium potentiale prepareren en op een bekwame plaats appliceren," vervolgens twee lancetten maken, "telkens op verbeurte van op ieder vitieus lancet van twee guldens, en op yder cauterium qualyck geappliceert, twintigh stuvers, alles ten proffijte van den examinateur." Verrigtte hij zulks ten genoegen van den laatsten, dan moest hij een gedeelte van een cadaver ontleden, doch, wanneer dit ontbrak, werd hij over de anatomie ondervraagd.

Had hij voldaan, dan volgde het "examen decretoir," en werd hij in de nederduitsche taal ondervraagd "op alsulcke theses, als hem door de examinateurs werden gegeven." Den kandidaat voor de tweede proef, "werden gelevert twee rouwe lancetten of meer, (indien die in 't opmaken niet goet en vielen) alle bij den deken of proefmeesteren gheteyckent zijnde." Voor elk lancet moest hij 15 stuivers betalen, en die

binnen dertien dagen "volmaken, sulcx dat die goet zullen zijn van puncte, snede ende faectsoen." Deze lancetten moest hij ten huize van den deken en van een der proefmeesteren vervaardigen; zij werden vervolgens door den professor, de doctoren, den deken en de proefmeesters "op het proefleer gevisiteerd." Het schijnt echter dat in de tweede helft der XVIIe eeuw het lancetten maken niet meer werd vereischt, daar van Solingen er van, als van een vroeger gebruik, gewaagt. Werden de lancetten beproefd bevonden, dan ondervraagden de examinatoren den kandidaat over de aderen en zenuwen, en wanneer hij voldaan had, ontving hij een geteekenden en gezegelden open brief en mogt hij een barbiers- en chirurgijnswinkel openen.

Later deed de chirurg zijn proef-examen op het theatrum anatomicum, doch mogt zich (gelijk te 's Hage) niet dan na verkregen verlof van de burgemeesters neêrzetten, en moest jaarlijks 64 stuivers aan deken en hoofdman ter hand stellen. De oudste stadsdoctoren gaven ter laatst gemelde plaatse chirurgicale lessen, die door de chirurgijns, hunne leerlingen en knechts moesten bijgewoond worden. Doch, hetzij de chirurgijns te drukke praktijk hadden of ongeschikt waren, de regering benoemde een professor anatomicus, maar nu werden ook de eersten gedwongen die lessen bij te wonen. Om zich van hunne tegenwoordigheid te verzekeren, hing men een "cierlijk bordtje of naamrol" van al de meesters-chirurgijns tot het gild behoorende op, en ieder meester, die de les bijwoonde, moest een kwartieruur voor zij aanving zijn naam wegnemen, ten teeken dat hij present was geweest. Kwam hij te laat, of verliet hij onder de les het theatrum, dan moest hij drie stuivers boete betalen.

Geen apotheker mogt iets verrigten "de chirurgie rakende, geen gekwetsten of zieken genezen, geen ligchaam opereren of balsemen, geen operatien opereren, tenzij in presentie van een stadsdocter, deken en hoofdman;" kwakzalvers mogten alleen op weekmarkten hun bedrijf uitoefenen en moesten daarvoor telkens 10 stuivers aan 't gild betalen. Noch zij, noch de operateurmeesters of meesteressen mogten,

uitgenomen op weekmarkten, "eenige confectiën, quintessentiën, simpele- of gecomponeerde oliën, balsemen, pleisteren of salven" verkoopen, en het werd den kruideniers, banketwerkers en komenijwinkels, even als den chirurgijns, ook strengelijk verboden "theriakel, mithridaet, slaepkruyt, simplicia of droguen de pharmacye" te verkoopen, op de boete van *f* 12. Ook mogten "geen brandewijn-neeringers distilleeren of verkoopen aqua vita, matthioli ofte andere diergelijcke conpositien van fameuse doctoren."

Even als te 's Hage, moest te Dordrecht de anatomiae professor tweemaal 's weeks les geven in de anatomie, die door de chirurgijns, hunne leerlingen en knechten moest bijgewoond worden. Ook dáár moest de professor, bij het doen der proeven, tegenwoordig zijn. De barbiers moesten over het aderlaten en de chirurgijns over verschillende gewigtige deelen der heelkunst onderzocht worden, doch geen werd tot het doen der proef toegelaten, tenzij hij vijf jaren chirurgijnsknecht was geweest. De kosten tot het doen van zulk een proef beliepen soms *f* 250, doch deze som was minder voor een burger- en een chirurgijnszoon. Voorts hadden de chirurgijns-gilden, even als de overige, hunne gilde-knechts en teekenen, die op hunne zilveren bekers, schalen, koppetassen en andere voorwerpen gesneden waren. Ook zij hadden hunne jaarzangen en maaltijden. Hunne vergaderplaatsen wedijverden met die der overige gilden in pracht en luister. Boven alle schitterden de gildekamer te Amsterdam uit. Zij was (schrijft Wagenaar) rijkelijk voorzien van zeldzaamheden der ontleedkunde en anderen, ook stond er in het portaal een glazen-kas met werktuigen der ontleed- en heelkunst. De schoorsteen was met de uitgehouwen wapens van eenige overlieden versierd en de wanden rondom met oude en nieuwe schilderstukken, meest alle gezelschappen van overlieden of chirurgijns en hoogleeraren in de ontleedkunde voorstellende. Dáár zag men toen de beide schilderijen van Rembrand, waarvan het eene doctor Tulp en de chirurgijns Jacob Blok, Hartman Harmansz, Adriaan Slabbraan, Jacob de Witt, Matthijs Kalkoen, Jacob

Koolveld en Frans van Loenen, die alle, behalve den laatsten, ook overlieden geweest waren, en 't ander doctor Jan Deyman met een ontleed ligchaam voor zich."

Ook in de gildekamer te Delft vond men prachtige schilderijén, onder welke de anatomische les van dr. Willem van der Meer, omringd door de voornaamste genees- en heelmeesters van zijn tijd, in 1617 door Pieter Mierevelt geschilderd; de afbeeldingen der genees- en heelmeesters in 1681 in leven, op een stuk door C. D. Man. In het midden staat dr. 's Gravesande, bezig met de borst van een ligchaam te ontleden. Onder de zeldzaamheden vond men een gesneden vrouwenbeeld, houdende in de hand een grooten calculus, dien een vrijster van 73 jaren zich zelve had afgehaald met dit opschrift: "artem audacia vincit," de kloekmoedigheid heeft de kunst overwonnen; voorts het geraamte van een paard, waarop het skelet van den beruchten misdadiger, mr. Jan de Geus, in de wandeling "Schamele Jacob" genoemd.

In de "gildekamer, sny- en ontleedplaats der heelmeesteren," ook wel "beenhuis" genoemd, te Dordrecht, werd gevonden "een bereide menschenhuid, zes groote dood-geraamten, een geraamte van een nietgeboren kind, van een tijger en windhond, ongemeene doodshoofden, bekkenelen, schinkelen, geraamten van dieren en andere vreemdighieden en rariteiten, den vleysigen aenwas, wegende 27 pond, in 't jaer 1623, door mr. Nicolaas Scavart, een vrouw, wonende in de Sarisgang, afgenomen, een kasse met allerley gereedschap, dienstig totte heelconst, met een spreuk van Hippocrates, in gouden letters op 't voorhoofd, een kas met boeken betreffende de genees-, heel- en ontleedkunst, kruiden enz., en een schilderij, Cosmus en Damianus, de patronen der heelmeesters, voorstellende."

Op sommige gildekamers had men skeletten, die wanneer men de deur opende of op een veer trapte, den binnenkomende aanpakten en hem eenen schrik aanjoegen, die soms schroomelijke gevolgen had. In de wandeling noemde men die kamers "beenderhuizen;" zij

waren voorwerpen van afkeer en angst voor 't volk, dat vooral des nachts ze niet ligt voorbij ging. Er gingen dan ook toen ter tijd zonderlinge geruchten nopens de chirurgijns uit. Zij zouden des nachts op de kerkhoven rondwaren om lijken uit de kisten te halen; zij behoefden ongeboren kinderen, bloed van gehangenen, vleermuizen, padden, hairen van katten en andere dieren, in bepaalde nachten gevangen, tot het prepareren hunner zalven. De barbiers gaven voedsel aan die geruchten. Zij waren, even als in Frankrijk, doorgaans "ignorans et grans yvrognes", gelijk Guy Patin schreef. Zij schreven bloed van gehangenen tegen de vallende ziekte voor, verkochten allerlei geheime geneesmiddelen, tooverdranken, en genazen, naar het voorschrift van Digby, met de poeder van sympathie, waarmede zelfs dr. van Beverwijck veel ophad. Vele waren ellendige kwakzalvers en onkundig in het latijn, gelijk mr. Bernhard van Vijven, chirurgijn-barbier te Amsterdam, die "bij een fractuur van de dey der huysvrouw van Detelhof Faes, het opperst deybeen muskel troktantier majoor" noemde. Ook van de heeren de la longue robe ging niet altijd een goed gerucht uit. Baerdt schrijft o. a. van hen sprekende: "Eyndelijck haer bedroch en aengeven, haer snuyven en anderhalff ellens woorden, waer mede sy den duyvel uyt der hellen ende Proserpina uyt syn ermen souden connen verlossen, zijn ten laetsten hier toe gecomen, dat se hare schat-kisten en geld-tresoren, hare bij-eencomsten en bancquetten, slempen en vergaderingen, niet uyt vereeringen van eerlycke luyden, niet uyt redelycke geld-conquesten genieten, maer uyt de aff-parsingen van de arme ende sobere proevelingen, die dickwils, eer halff den proef is aengestelt, meer aan den disch van dese Bels-priesteren hebben op-gedragen, als niet alleen sy selfs, jae meer als vader en moeder connen uyt-reycken, seggende met de rechtsgeleerden: wij vragen niet, waer aff? maer, vrindt, het moetter zijn. Mede werden tot desen offer-kisten gevordert ende moeten haer tribuyt betalen alle landtvaerders, hoe rottig sy oock mochten wesen, slange-smolten, Jan pottagien, oly uyt den tekelberg, golden-

waters, exterogen, podagravers, tanden-uyt, lincker-mangtjes, doos-omdraegsters, huys-besoecksters, moeder-stilsters, met alle d' olde hoeren, die de pocken en lemten enz. enz., op 't padmoes in den Haeg, oft elders in een bordeel, hebben. Willen se maer aen 't merckt haer saken favorabel voor-stellen, 't werdt haer van den eerbaeren niet geweygert, mits offerende 't gene den hogen-priester goet bevinden sal, banquetterende also, gelijck men segt, den plat-luys doet, op zijn begraesde weyde." Doch Baerdt was niet de eenige, die deze beschuldigingen tegen hen inbragt. Van veler onkunde, onbekwaamheid, losbandigheid, dronkenschap en verkwisting getuigen de gedichten, pamfletten en commediën, bij gelegenheid dat er acht overluiden van 't amsterdamsche gild kwamen, onder den titel van "De kwijnende amsterdamse heel-konste" in het licht gekomen.

Tengevolge daarvan "ontvingen de chirurgijns-weduwen in plaats van ƒ 3 's weeks ƒ 3 's maands, werd de jaarzang der gildebroeders van ƒ 3 tot ƒ 5 gebragt, en nam men hen, die nooit bij de chirurgie waren geweest, in 't gild, mits onder voorwaarden dat ze naderhand hun proef zouden doen, het volle geld betalende, zoodat er snijders en schoenlappers in 't gild kwamen. De knechts, die in eens ƒ 2:10 gaven, in plaats van 's jaars te contribueeren, waren voor allen vrij."

Nu werden zij berispt over hunne laatdunkenheid, onbeschaamdheid, onbeschoftheid en geldzucht, dan geprezen om hunne hoffelijkheid, eerbaarheid, matigheid, kunstrijkheid, achtbaarheid en geleerdheid. Aanzienlijk is het getal van hen, die door hunne eigene schriften en de uitgaven van die van anderen, door geheel de wereld zijn beroemd geworden; niet minder dan van hen, wier beeldtenissen en verdiensten door schilder- en teekenkunst zijn vereeuwigd.

Sommigen werden eervolle bedieningen opgedragen in kerk en staat, anderen met eereblijken overladen en met geschenken begiftigd, door koningen en vorsten aan hunne hoven ontboden, om ongeneeslijk geachte kwalen te genezen. Velen waren statige en deftige

mannen, "met een magistrale contenance," die van Effen "als handlangers der natuur" respecteerde, door vermaarde meesters "in den deftigen tabbard met bef en calot, later in purperkleed met de knooppruik, op doek en paneel gebragt," die hunne patienten in een chaise of kales, gelijk de doctoren in hunne koetsjes, bezochten, terwijl hunne leerlingen met scheerbekken, kam en schaar bij de overigen rondgingen. Zij schaamden zich den naam van barbier, waarop hunne vaderen trotsch waren, en geen wonder: "à mesure que les chirurgiens se rélachoient dans leurs études, les barbiers tachoient de s'y éléver. Le nom de barbier n'était plus odieux. Thierry de Hery, qui aporta en France la méthode de Berenget, était lieutenant du premier barbier du roi, Paré, chef de la chirurgie, se nomma barbier-chirurgien, et ce titre est resté en Angleterre aux chefs mêmes de leur art." Wanneer men echter het oordeel van deskundigen over de chirurgijns niet slechts uit de XVIIe, maar zelfs uit den aanvang der XVIIIe eeuw, leest, dan is het begrijpelijk dat een dortsch chirurgijn de longue robe vroeg:

"Waerom toch mijn konst verbroedert met een aêr?
"'t Lancet gelijk gemaekt aen scheermes, kam en schaer?"

In het jaar 1731 teekende een geacht schrijver het volgende op:

"Een fransch chirurgijn-majoor mogt zich in geen stad neerzetten, vóór hij door de overluiden van het chirurgijnsgild geëxamineerd was, en de overluiden weigerden hem het meesterschap, omdat hij, volgens de instellingen van het gild, geen 4 jaren met het scheerbekken onder den rok had geloopen, of op den winkel van een meester in die stad had geschoren. De bekwame man nam de toevlugt tot den magistraat, die de overluiden beval hem te examineren en hem het meesterschap, indien hij bekwaam was, niet te weigeren. Zulks geschiedde: hij werd meester, en, door zijne vrienden onderrigt van de bekwaamheid zijner overluiden, bedankte hij hen voor de gunst en voegde er bij, "dat het hem een onuitsprekelijk vermaak was, zich ingelijfd te zien in een ligchaam, welks leden zooveel be-

kwaamheid hadden; dat meester D. een weêrgalooze zachte hand in het scheeren had; dat misschien zijn broeder (daar ook tegenwoordig) de eerste chirurgijn in Europa was om het haar te snijden, en dat de behendigheid van meester N., in het uittrekken der vastgemetselde kiezen onnavolgelijk, de bewondering zijner tijdgenooten was en die der laatsten natien zou zijn." Deze spotachtige lof behaagde deze mannen zóó, dat een van hen zijn schaar voor den dag haalde, en na er een compliment mede gemaakt te hebben, omtrent gelijk een officier der ruiterij met den degen groet, den lof hem gegeven, met deze woorden besloot: "Ja, messieurs, ik durf, ongeroemd gesproken, zeggen, dat ik van mijn leven meer dan 1000 ducatons met dit instrument gewonnen heb. — Zulke chirurgijns zijn in vele der voornaamste steden."

Werpen wij, voor wij dit hoofdstuk eindigen, nog een blik in de woning van den chirurg-barbier der XVIIe eeuw, zoo als die op papier en doek wordt voorgesteld.

Hij bewoonde niet, gelijk thans, een heeren- maar een eenvoudig burgerhuis. Door de geopende voordeur zien wij in het voorhuis de werkplaats van den bewoner. Hier wordt hij voorgesteld, zoo als hij een patient een ader opent, terwijl zijn leerling eene kom en de noodige zwachtels vasthoudt; dáár zaagt hij een patient, die door den bediende wordt vastgehouden, het been af, dat slechts op een stoel rust. Verder ontdekken wij een paar matten stoelen, een bank, een kast met zalfpotten en doozen, een andere met instrumenten, onder welke waarschijnlijk reeds de door van Solingen uitgevondenen. Op beide prijken flesschen met allerlei gedrochten in liquor, door doodshoofden afgewisseld. In een der hoeken grijnst een skelet, dat een blaker met een smeerkaars, die des avonds wordt ontstoken, in de hand houdt, den klant aan, die zich op den gemakkelijken scheerstoel neêrzet, om door den leerling van den baard of van het overtollige hoofdhair te worden bevrijd. "Dit is de taak van den bediende, die, wanneer hij niets te verrigten heeft, (en nu laten wij een oog-

getuige spreken,) door het voorhuis drentelt, of onder den luifel op de stoep zit te gapen, of de voorbijgangers de tong achterna steekt en andere grimassen maakt, soms zit te denken om meester te worden en te trouwen, of studeert, om er des te gaauwer toe te geraken voor het examen der chirurgie, en zoo hij zeer geleerd wil worden in de werken van Overkamp en in de Anatomie van Blankert. Zoo brengt hij in zijne jeugd, een vier- of vijftal jaren, door. Eindelijk wordt hij door zijn examen gesleept en meester, waarna zijne vrienden hem bij tijd en wijle tot het stadsmeesterschap weten te bevorderen."

In vroegere dagen, toen er nog geen gilden waren, liepen de chirurgijns zelve in Frankrijk, mogelijk ook wel in ons vaderland, met een doos, waarin hunne instrumenten en geneesmiddelen waren, langs de straat en riepen "ventouses, ventouses!" (coppen), vergezeld van hunne vrouwen, die hen bij het verrigten hunner operatiën bijstonden, en "saineresses, ventrières" en "matrones" werden genaamd. In later tijd hingen zij uithangborden uit, waarop een bijbelsch tafereel of wel een kunstbewerking of een kranke, die in een bakermat of op een horre naar een woning wordt gedragen, stond afgemaald. Miste men dit uithangbord, dan toch las men een opschrift in proza of poëzij op den breeden luifelrand, zoo als:

"Die gecureerd wil wesen,
"Compt en wordt genesen."

of:

"De chirurgijn
"Vermindert de pijn,
"Door Gods genade."

of:

"Een vaste hand de wonden smeert,
"Die yet gebreckt, comt onverveert."

Zulke uithangborden zag men ook vóór de woningen der chirurgijns in Frankrijk, Engeland en Duitschland, zoo als te Lyon een, waarop de chirurgijn in een peinzende, de patient, naar hem

opziende, in een angstige houding, met een paar oogen, die om hulp smeeken, is voorgesteld. Hier en daar waren, onder de vensters of boven de deur, de beeldtenissen van Cosmus en Damianus, met of zonder het gildeteeken, uitgehouwen. In den gevel der woning van den beroemden belgischen chirurg Jan Palfijn, die, zonder aan de proefgaven onderworpen te worden, zich te Gend als chirurg mogt neêrzetten, waren drie tafereelen in verheven beeldwerk in steen gehouwen, voorstellende den beroofden reiziger op den weg naar Jericho, door den Samaritaan verpleegd, een snijtafel, waarop een lijk, dat door den meester ontleed wordt, en een geraamte. Men verhaalt dat Palfijn eens in het auditorium, waarin Boerhaave collegie hield, diens komst afwachtte. Op zijne vraag aan eenige studenten, die aldaar tegenwoordig waren, waarmede de hoogleeraar zich thans bezighield, werd hem geantwoord, dat hij sedert een maand de lezing voortzette van het werk over de ontleedkunde, geschreven door den vermaarden anatomist van Gent, Jan Palfijn, waarop deze, door dit antwoord gevleid, hernam: "Ga, en zeg aan Boerhaave, dat Palfijn is aangekomen." Naauwelijks had Boerhaave zulks vernomen, of hij begaf zich tot hem, ontving hem met groote vriendschap, na wederzijdsche betuiging van eerbewijs en hoogachting. Palfijn bleef ten huize van Boerhaave, beide sleten eenige dagen te zamen, en de redekavelingen dezer beide mannen bleef ongetwijfeld voor beiden niet zonder nut.

In Holland was het ook vroeger vrij algemeen dat de chirurgijns een uithangbord hadden, waarop een lancet en scheermes door een schaar, of de beide laatsten door een lancet gekroond, uitstaken. Hier en daar las men er een paar dichtregels, of alleen "hier scheyrt en laet men", onder, terwijl op dat der "coppelaarsters" of kopsters of wel "meestressen" alleen "coppen" te lezen stond.

Zoowel in Engeland en Holland, en later in Amerika, plaatste de chirurgijn in de vroegste tijden, ja zelfs nog in het laatst der XVIIIe eeuw, een ronde, met roode, witte en blaauwe streepen beschilderde paal of staf, met een geel geschilderde spits of knop, voor de deur, of stak

die uit een zijner vensters, om aan te duiden dat de meester van den winkel zoowel tanden trok en beenbreuken heelde (waarvoor de witte kleur), als den baard scheerde (blaauw) en bloed aftapte (rood). Volgens anderen was deze paal het kenteeken, dat aan de voorbijgangers de woning aanduidde van hem, die ex professo bloed mogt aftappen, de paal het zinnebeeld van den stok, welken de persoon, die gelaten werd, in de hand hield tot bevestiging van zijn arm bij de heilzame operatie, de veelkleurige streepen de zinnebeelden der windsels. In Engeland bemoeide er zich zelfs de wetgeving mede, en in 1797 bestond nog een in werking zijnde statuut, dat de barbiers zulk een paal (a huge long pole) moesten gebruiken. In Frankrijk was het gewoonte niet alleen bekkens uit te hangen, maar de winkel rood en zwart, dat is bloed- of ruinkleurig, te laten verwen. In een Leydschen gildebrief, in 1637 gedrukt, leest men: "niemant van dese conste of gilde en zal hem vervorderen eenich bloet, zij op geteyckende lateldagen of daer buyten, te stellen voor hun deuren of haer veynstern."

Het stond een ieder vrij, zoo hij zulks verkoos, een chirurgijn van buiten de stad te ontbieden; doch deze mogt den patient niet behandelen, tenzij er een stads-chirurgijn bij tegenwoordig was. Indien echter de eerste met geen der stads-chirurgijns wilde communiceren, moest een medicinae-doctor bij het consult tegenwoordig zijn, doch weigerde de vreemde meester dan nog met den stads-chirurgijn "te communiceren of te werken," zoo werd hem verboden den patient te behandelen, tenzij hij "zich aan de prouve, ondersouck ende examinatie had onderworpen," die elk stads-chirurgijn had moeten ondergaan.

Oculisten of oogmeesters, steen- en breuk- of scheurselsnijders mogten geen operatien verrigten, tenzij met toestemming van den gerechte, op verzoek van een der naaste vrienden van den lijder en in tegenwoordigheid van een stads-geneesheer. Vooraf moest hij echter lid van 't gild worden, maar in plaats van alle ingelden en lasten,

b. v. te Leyden, drie gulden van dertig grooten aan den deken geven, en beloven zich te onthouden van de uitoefening der chirurgie, tenzij hij zich aan het gewoon examen onderwierp.

Bij dezelfde keur werd bepaald, dat de oculisten, steen- of breuksnijders, chirurgijns en kwakzalvers, zoo mannen als vrouwen, op de wekelijksche of jaarmarkten hunne kunst mogten uitoefenen, mits zij dagelijks ten behoeve van het gild zes stuivers, door den gildeknecht in te vorderen, betaalden. Mogt het geregt dezen of genen, om particuliere redenen, dispensatie geven van den gildebrief, toestaan dat hij eenige particuliere patienten cureerde, dan moest hij jaarlijks 8 guldens van 40 grooten aan het gild geven.

Volgens de oudste ordonnantie van het chirurgijnsgild te Delft, moesten aldaar de "lanlvaerders" (rondreizende chirurgijns, kwakzalvers, kiezetrekkers en anderen) of avonturiers, die zich operateurs noemden, vóór zij hun vak uitoefenden "op haar handelinghe ende conste in generibus et speciebus hernie et lapidum, en dat sy lesen en schriven connen, snijden 't sy van scheursel ofte van den steen."

HOOFDSTUK XV.

VISCH-, BLOEM-, GROENTEN- EN FRUITWINKELS.

Wanneer wij een blik werpen op de teekeningen en platen, die ons Dordrecht in het midden der XVIIe eeuw te zien geven, dan vallen ons die menigte winkelhuizen, hier en daar door de hardsteenen woning van eenen patriciër afgewisseld, in het oog. Zij waren meest allen zeer hoog, zeer ondiep en zeer smal, sommigen nieuw en met gloeijende kleuren beschilderd, doch velen oud, bouwvallig en met houten gevels. Eene schets van Schalcken verplaatst ons in een der voornaamste straten, en veroorlooft ons een blik te werpen in het geopende voorhuis van een vischverkooper. Had hij te Amsterdam gewoond, dan was hij zeker lid van het stokvischverkoopersgild geweest, doch daar dit gild te Dordrecht niet bestond, behoorde hij tot het vischverkoopers-gild, onder het patronaat van St. Pieter.

Zijn voorhuis en stoep is gevuld met groote en kleine vaten, door een der leden van het kuipersgild of wel door zijne "broodeters" (knechts) vervaardigd. Zij bevatten stok- en zoutevisch van allerlei

kwaliteit, ook handelt hij in gedroogde schollen en scharren, alikruiken, krabben en kreeften, die aan den luifel hangen en in tobben op het dak van een pothuis, dat hij aan een schoenlapper verhuurd heeft, doch dat onder zijn luifel staat, zijn uitgestald. Zijn uithangbord, de wonderbare vischvangst, doet ons vermoeden, dat hij ook in rivier- of zeevisch handelt en een bank op de vischmarkt heeft. Deze banken werden door de stad verpacht, verhuurd of wel eens uit gunst weggeschonken. De vischkooper kocht de visch op den afslag, waar geen burger koopen mogt, tenzij voor zijn gezin, en wanneer hij ze behoefde, dan kocht hij ze zelf. Zeldzaam gingen bedienden naar de markt, en gelijk de huisvrouwen hare groenten, zoo kocht zelfs de burgemeester de voor zijn middagmaal benoodigde visch op de markt.

De koopman mogt zijn visch wel snijden op zijn stal, maar de bennen, die zijn voorraad bevatten, moesten van door de regering daartoe aangestelde vrouwen worden gehuurd. Ook mogt de kooper zelf zijn gekochte visch niet naar huis dragen. Zulks moesten de vischdragers doen, door de overlieden of wel door de opzieners der armen of regenten van 't spinhuis met dit postje begunstigd: zij waren kenbaar aan het koperen vischje, dat zij op de borst droegen.

Op zulk een vischdrager heeft Bredero het oog, wanneer hij een spinster tegen een armen jongen doet zeggen:

"Hadje kennis an de overluy van de visschers, dat jij die ginght (vragen
"Om een penningjen op je borst, soo mochtje moytjens vis dragen,
"Dat brenght 's jaers al hiel veul op, soo veul, ick weet niet hoe."

De visch was toen zeer goedkoop, daar er geen ander dan, en dat nog zeer gebrekkig, inlandsch vervoer was, en toch spraken de besjes in de oude kluchtspelen van hare jeugd, toen zij voor twee bokkingen, die zij koppelaars noemden, één duit, en voor een nieuwen haring een oortje, en denzelfden prijs voor een groote schoone schelvisch besteedden; ja hoe het eens gebeurde, dat het geheele weeshuis te Leyden, bevattende omtrent 800 personen, met één gul-

den aan visch werden gespijzigd. Volgens sommige visch-keuren mogt de vischverkooper geen gebakken visch verkoopen of ter markt brengen. Zulks was alleen aan baksters geoorloofd, die dan ook het tooneel uit Luilekkerland, waar de gebraden visschen in de rivier zwemmen, op haar uithangbord lieten schilderen.

Op dezelfde plaat ziet men een bloem-, fruit en groenwinkel. Eene vrouw is bezig met de bloemen op een kruiwagen te laden, die haar man aanbrengt. Op een estrade, onder den luifel, staan allerlei soòrten van bloemen in potten, en in den winkel worden de bollen, wortels en zaden, in houten doozen, bewaard. Waarschijnlijk is de eigenaar een bloemist, die zelf zijne bloemen in een tuin, in den omtrek der stad aankweekt, of ze uit Haarlem, "het paradijs der bloemen," ontvangt.

Het is bekend dat de schoonste en welriekendste bloemen uit Perzië naar Constantinopel en van daar naar Europa zijn overgebragt, en dat in het laatst dêr XVIe, en in den aanvang der XVIIe eeuw, bij onze landgenooton de smaak voor bloemen begon te ontwaken, welke Clusius en Paludanus, door altijd nieuwe bloemen, door onze schepen uit de Oost en West aangevoerd, onderhielden en bevorderden. Niet weinig bragten ook Jan en Vespasiaan Robin, tuiniers van Hendrik IV, koning van Frankrijk, en Emanuel Sweert, tuinier van keizer Rudolph II, die zich op de bloem-kweekerij toelegden, en wier hoven zeldzame en prachtige bloemen opleverden, het hunne daartoe bij. Reeds in het begin der XVIIe eeuw zien wij de menigte tuintjes, die ons de platen van dien tijd te beschouwen geven, met allerlei fraaije bloemen versierd; later ontboden de eigenaars der buitenverblijven tuiniers uit Frankrijk, waar men zich vooral op de cultuur der bloemen toelegde. Hondius had in zijnen Bloem-hof, lelien van alle soort uit het oosten en het westen:

"Wit en root en vermilloene,
"Reyn van reuck en van gesicht,
"Blauw, gespickelt, peersch en groene

"Clocken, hoogh orangie of geel,
"Ront gehangen om den steel,
"Die van binnen in de blaren,
"Hare peerelkens bewaren."

Voorts tulpen en

"Hyacinten, alle gaer
"Reyn van reuck, van verwe claer,
"Veelderande.....",

riddersporen "seer verscheyden van gedaente en van coleur; "schaillie, wit en blauw, lijf-coleurigh, purper-grouw;" narcissen, "allerande", "wilde soffraen" en

"Witte tielrooskens,
"Die als cloxkens hangen los,
"En den reuck van wildė rooskens,
"Conterfeyten in het bos."

"de apocinum canadense:"

"Alsoo wit en alsoo sacht
"Als de witste die men vint,
"En de sachtste die men spint,
"Die haer vruchten sonder falen,
"Jaerlickx sal te voorschijn halen."

"winde-bloemen, peulsaet-bloemen, stoffelieren",

"Reyn van reuck, van verwe schoon."

cruytnagelbloemen, violetten, anemonen, plumagie-gras,

"Bijlkens cruyt en galegaen,
"(Die) langen tijt in bloemen staen."

D'Outrein bewonderde te Rozendaal "de bloemperken, door de wiskonst selfs gesneden, het palm- en bloemcieraad, als het borduursel van een kostelijk gewaad; de lelyen, damasten, witte, roode en gevlamde rozen, angelieren, de geurige lupyn, en ontelbre andere bloemen, als de sterren in den melkweg aan den hemel dooreen gemengeld." Westerbaen was trotsch op zijn schoone "rosen, crocussen, somer-

sotten en animonen." Op Sorgvliet bloeide "een vreemde tulp en spitse keyserskroon." Cats was echter geen "bloemensot":

"(De) lust tot bloemgewas of tot een jongen boom,
"Is niet dan dweperij, en als een soeten droom."

Huygens scheen meer met zijn mastbosch dan met zijne bloemen op te hebben; doch Beverningh verdient na Clusius en Paludanus genoemd te worden. Te Lockhorst had hij een der schoonste verzamelingen van uitheemsche gewassen, hem uit alle deelen der wereld toegezonden. Weinige schepen liepen onze havens binnen, die niet met zaden, wortels, struiken of planten voor zijne verzameling beladen waren. Hij bezat "een boompje van de poma adama, een plant van de musqueenboom-bloem en der gele bloem van Rama, die nog in Europa niet bekend was, Gazia-boompjes, de chiclane en de ramiole van Aleppo, bollen der cyclamen, leliën van Carthago, de vrucht van den theeboom en den tropoeolum majus, en honderd andere vreemde gewassen." Hij schonk den keurvorst Frederik Wilhelm van Pruissen "een caneelboom, hem aengenaem wegens zijn rariteyt en eygene waerdigheyt." Hij stelde den beroemden Jacob Breynius in staat, zijn werk over de vreemde planten te schrijven, en Paul Herman naar de O. I. te reizen, vanwaar hij een rijken oogst van zeldzame planten terugbragt. Op Lockhorst vond men ook een schat van tuberozen, aurikelen, fritelariën, hyacinthen, keizerskroonen, rozen, leliën, ranunkels en tulpen.

De tuberoos, waarvan de oosterlingen, even als van de jasmijnbloem, welriekende olie vervaardigen, werd het eerst door Paludanus beschreven. De Spanjaard, Simon van Towar, arts te Sevilië, had haar in 1594 uit zijn vaderland, waar ze, even als te Ceylon, in het wild groeide, ontvangen, en Paludanus eenige wortels gezonden. Uit den bloemhof van dezen, verspreidde zij zich naar het noorden en zuiden. In het noorden wilde zij niet tieren, maar in Italie vond zij een tweede vaderland, en nog in de XVIIIe eeuw zonden de Genueezen hare wortels naar Engeland, Duitschland en Holland.

Wie de geurige aurikel uit haar vaderland, de hooge bergen van

Zwitserland en Stiermarken, waar ze in schaduwrijke en vochtige plaatsen in 't wilde groeit, in Holland bragt, is onbekend. Alleen weten wij dat kooplieden uit de valleijen van Zwitserland ze te Brussel verkochten, en dat zij in ons vaderland door de kultuur in schoonheid van kleuren veel heeft gewonnen. De midden- en zuidelijke deelen van Europa zijn het vaderland der kievits-bloem. Zij groeit op de vette en vochtige bergvelden van Provence, en aan de rivier, niet verre van Orleans. De vermaarde Gagnebin vond ze in Zwitserland bij Gondeba, en sedert werd zij "de tulp van Gondeba" genoemd. Zij voert den naam van kievits-bloem, wijl zij de gedaante van het ei van dien vogel heeft en even zoo gemarmerd is. Ook geeft men haar den griekschen naam meleagris, wegens de gelijkenis harer schakeringen naar die der vederen van sommige faisanten. Noël Capperon, apotheker te Orleans, heette haar fritilaria, om hare gelijkenis met een soort van dam- of schaakbord, fritillus genoemd; doch anderen meenen dat zij dien naam ontleent van hare gelijkvormigheid met een dobbelbeker (fritillus). De wortels der prachtige keizerskroon werden in het midden der XVI[e] eeuw uit Perzie naar Constantinopel, en van daar naar den keizerlijken tuin te Weenen overgebragt. De Italianen gaven haar dien naam, en sommigen hielden haar voor de lelie, wier pracht in het Evangelie wordt geroemd, wijl zij op eenige munten van de Herodessen zou voorkomen. Te gelijk met haar werd Europa met de perzische kievits-bloem, de lelie van Susa, bekend. — Bij gelegenheid van den veldtogt van Karel V naar Tunis, zou de fluweelbloem naar Europa zijn overgebragt, doch anderen willen dat Zuid-Amerika haar vaderland is, en zij lang te voren bekend was. — Tot de grootste schoonheden onzer tuinen behoorde de amaril of lelie-narcis, wier hoogroode kleur in den zonneschijn praalt met een gloed als van goud of glans van zijde op een fluweelen grond, die door geen penseel kan worden teruggegeven. Simon van Towar kocht in 1593 haar van een schipper, uit Zuid-Amerika aangekomen. In het volgende jaar zond hij er eene beschrijving van naar onzen Clusius,

en gelijktijdig hare wortels naar den graaf van Aremberg en Paludanus, waarna gene een gedroogde bloem, deze eene naauwkeurige beschrijving er van naar Clusius zonden, die ze in 1601 bekend maakte. Veel beter en grooter was echter de afbeelding, die Robin in 1608 in het licht zond. Men rangschikte haar eerst onder de narcissen, wijl haar bloem met een lelie, haar wortel met een narcis gelijkenis heeft, en noemde haar Jacobite, wijl eenige harer bloemblaadjes, 't zij in gedaante, 't zij in kleur, gelijkenis hadden met het roode gekruiste zwaard, 't welk de ridders van St. Jacob op de kleederen droegen.

Een andere soort is de Guernseylelie, aldus genoemd, omdat de bollen uit een gestrand schip aan dat eiland, in 't zand van den oever begraven, na verloop van eenige jaren van zelf opgroeiden. Zij behoort eigenlijk in Japan te huis, werd het eerst door Kämpfer, later door Thunberg gevonden. De laatste zond eenige bloeijende takken gedroogd over. In Europa bloeide zij het eerst den 7 October 1634 in den hof van Jean Morin te Parijs, en in het volgend jaar maakte Jacob Cornutus haar het eerst bekend. Douglas beschreef ze en beeldde ze af in een afzonderlijk geschrift, te Londen in 1724 in het licht verschenen. — In Beverningh's rijke verzameling vond men honderden van de duizenden soorten van ranunkels.

Reeds zouden de kustvaarders eenige soorten van deze bloemen naar Europa hebben overgebragt, doch de meesten zijn eerst in het laatst der XVIe eeuw uit Constantinopel in dit werelddeel ingevoerd. De beroemdste echter waren de ranunkels, die Cara Mustapha, grootvizier van Mahomed IV, zijnen meester, om hem van het vermaak der jagt af te leiden, toezond. Langen tijd bleven deze in het serail opgesloten, doch werden eindelijk door geld uit haren kerker verlost, en de gezanten der vreemde mogendheden zonden alle soorten, die zij konden verkrijgen, aan hunne meesters ten geschenke. Lockhorst was ook be roemd om de menigte en kostbare tulpen. De geschiedenis dezer bloem zou meer dan één boekdeel vullen. Haar vaderland is de Levant, waar ze in 't wild groeit. Rudbeck vond ze op den weg van

Adrianopel naar Constantinopel, Shaw in Syrie, in de valeijen tusschen Jaffa en Rama, en Chardin aan de noordelijke grenzen van Arabie. Clusius wil dat het schiereiland Gazaria (de Krim) haar vaderland is. Busbecq zou de eerste wortels naar Praag hebben gebragt, waarna zij over geheel Duitschland zijn verspreid geworden. In 1565 vond men de tulp ook in den hof der Fugger's, doch de bekende Peiresc bezat ze eerst in 1611 in de zijne. Lipsius, een liefhebber van schoone bloemen, die hij van zijne vrienden ontving en zelf zorgvuldig aankweekte, had een bijzondere voorliefde voor haar (tulpomanie). Ook andere geleerden van zijn tijd, zoo als Joh. Barclai en Pompejus de Angelis, waren tevens door hunne buitengewone liefde voor de bloemen bekend, doch Beckmann, die ons zulks mededeelt, voegt er bij, dat zij waarschijnlijk zulke liefhebbers er niet van zouden geweest zijn, indien die liefhebberij toen geen mode was geworden. — "Jedoch ist nicht zu leugnen (zoo gaat hij voort) dass auch Gelehrte von Epidemien angesteckt werden können: zu unsrer Zeit sind viele Physiognomen geworden, als die Physiognomie herrschte, und jetzt werden schon viele vom französischen Magnetismus weggeruft." – Ook de Mouffeschans van Hondius was om hare schoone tulpen beroemd. Hij zingt er dus van:

"Tulpen van schoon coleur,
"Vinde ick hier in hare fleur,
"Die mijn hof in hare tijden,
"Doorgaens vrouch en laet verblijden,
"Die Naerbonne in 't beginne
"Heeft gesonden in het lant,
"Eer men verder ginck versinnen,
"Waer de schoonste zijn geplant:
"Naer dat vaek den Italiaen
"Hier sijn besten heeft gedaen
"Om te senden t' onser hulpen,
"Van Bouloignen sijne tulpen.

"D'allerbeste Tulpebloemen
"Sijn ons eerst, en al gelijck,
"Van den Oosten overcomen,
"Uyt het Griecksche en Turksche rijk,
"Ende blijven t' haerder eer
"Dragen nu, en emmermeer,
"Zijne namen hooch verheven,
"Van de Turcken haer gegeven.
"Naerder hant heeft van s' gelijcken,
"Oock den rijcken Persiaen,
"Hare tulpen laten blijcken,
"En doen in ons hoven staen,
"Met het aldergrootste lant
"In de Middel-zee geplant,
"Dat haer tulpen daerenboven,
"Overstelt in onse hoven.
"Soo ick mijn geheele leven,
"Anders niet en had gedaen
"Dan tot schildren mij begeven,
"Sonder boucken gae te slaen,
"En om verwen onder een
"Costelicken t' onderscheen,
"En op trouw haer al te samen
"Uyt te drucken met haer namen,
"Al mijn conste, en al mijn weten,
"Ware noch al veel te cleen,
"De coleuren af te meten
"Van de tulipans alleen.
"Laet de schilders al te mael
"Vrij haer best doen in haer tael,
"Om alleen maer dese bloemen
"Met haer verwen te benoemen:

"Al haer conste licht in d' assen;
"Want in mijnen hof alleen,
"Aen dees bloem meer verwen wassen,
"Dan sij connen onderscheen."

Toen reeds was de tulpenmanie, ten tijde van Clusius ontstaan, in ons vaderland algemeen.

"Haren naem draecht noch een vlecke,
"Vergeselschapt met de schae,
"Daer ick altijts mede gecke,
"Als ick in de tulpe stae,
"Dat men hier in Nederlant,
"Soo veel sotten by der hant
"Vinden can, die in haer hoven
"Dese bloem alleene loven,
"Die het heel jaer uyt verbeyden,
"Sonder yet in t' Hof te sien,
"Weerdich om my in te leyden
"Of mijn ooge te verblien,
"Om een weke, drye of vier
"(Min of meer, naer hitte of regen
"Haest de bloemen heeft verslegen)
"Dan de tulpen aen te schouwen,
"Om de tulpen maer alleen,
"Sotten, die haer hoven bouwen,
"Voor één bloeme en anders geen. —
"Tulpebollen (zingt hij elders) daer de sotten
"Heel op setten hof en hert,
"Eten wij, om niet te spotten,
"Hoe seer haer dees spijse smert."

Ook een koopman te Antwerpen, die een aanzienlijke hoeveelheid tulpenbollen uit Constantinopel ontving, liet eenige er van met olie en azijn zich ten avondmaal bereiden.

Volgens Clusius "confijtte een apotheker te Weenen vele tulpenbollen, even als de wortels van het standelkruid," en vond ze veel zoeter en aangenamer van smaak.

De zoo beruchte en spoorlooze tulpenmanie ontstond eerst in 1635 in Frankrijk, en sloeg van daar tot Nederland over, waar ze, vooral in Noord-Holland, tot waanzin oversloeg. Men zag er nog in de vorige eeuw te Hoorn een gedenkteeken van in de drie tulpen in den gevel van een huis, dat toen tot een roomsche kerk was ingerigt, en voor dien prijs was aangekocht. Doch dit is niets in vergelijking van andere prijzen. Dat een pond zoogenaamde fransche kroonen-bollen voor ƒ 1200 verkocht werd, zegt ook weinig. Men rekende het aas van sommige bollen op vijf tot tien guldens. Dus werden vier honderd azen van een tulp, die men den admiraal Liefkens noemde, voor meer dan ƒ 4000 verkocht; twee honderd azen van den Semper Augustusbol voor ƒ 5500, dat is meer dan ƒ 25 het aas, en het lood ƒ 660. Zoodat die prijs verre de waarde van goud, paarlen en edelgesteenten overtrof. Onbeschrijfelijk zotte koopmanschappen werden er ook in dien opzigte gedaan. Zeker persoon had gekocht een Viceroy, die in de aarde was geplant, voor ƒ 900, welke een ander van hem overnam, mits hem vereerende een kleed, zoo kostelijk als hij begeeren zou, en nog, wanneer de levering geschiedde, een som van ƒ 1000. Ook werd zoo een enkele bol verkocht voor twee last tarwe, vier lasten rogge, vier vette ossen, vijf varkens, twaalf schapen, twee oxhoofden wijn, vier tonnen achtguldens bier, twee tonnen boter, duizend ponden kaas, een bed met zijn toebehooren, een pak kleederen, en een zilveren beker, alles te zamen ƒ 2500 waardig. De Semper Augustus-bol, anderhalf vierendeel loods zwaar, werd verkocht voor de som van ƒ 2000, onder beding, dat hij, die ze gekocht had, hem niet zou mogen aan een ander overdoen, zonder toestemming van den verkooper, die, vernemende dat de ander zijn woord niet gehouden had, daarvan drie bollen verkocht voor ƒ 30,000 bankgeld. Tot zulk een ongelooflijke dolheid was die windhandel,

die ook tot andere bloemen oversloeg, in 1637 gestegen, dat men, den 5 Februarij van dat jaar, te Alkmaar op de nieuwe schuttersdoel voor de erfgenamen van zekeren Wouter Bartholomeusz., die kastelein in den ouden doel was geweest, in openbare veiling verkocht ter somme van *f* 90,000 aan tulpenbollen. Een eenig persoon te Amsterdam had met dien handel in vier maanden tijds meer dan *f* 60,000 gewonnen. Huis en hof, landerijen of goederen, niets kon daar tegen opwegen. Twaalf morgen land in den Schermer, bij Alkmaar gelegen, werden geboden voor één tulpenbol, die daarvoor niet was te bekomen. 't Gemeene volk had zich, even als omtrent honderd jaren later met de actiën gebeurde, in dien handel gewaagd, en speelde zóó den baas, dat lieden van vermogen, in den aanvang van 't laatstgemelde jaar, den aanstaanden val van dien windhandel voorziende, een spaak in 't wiel besloten te steken; want velen waren buiten staat om de bollen, die zij gekocht hadden, te betalen, en daaruit sproten regtsgedingen, die de regeringen der bijzondere steden weigerden uit te wijzen. Hierom troffen de bloemisten, uit al de hollandsche steden, binnen Amsterdam vergaderd, den 24 Februarij van dat jaar, een accoord, dat alle koopen van tulpen, die vóór het einde van November 1636 gedaan waren, stand zouden houden, doch van de latere zou de kooper mogen afstappen, mits tien ten honderd aan den verkooper gevende voor rouwkoop en hem de bollen latende. Tot bevestiging hiervan kwam den 27 April een plakkaat der Staten van Holland en West-Friesland aan 't licht, en dus raakte die dolle handel in 't kort zóó te niet, dat men een bol voor *f* 50 kon koopen, die over de *f* 5000 gekost had. Sommigen hadden er zich, gelijk naderhand met de actiën, door verrijkt, anderen waren er arm door geworden, en de meesten, die er zich in gestoken hadden, herdachten met hartzeer hun vorige weelde en verlies van tijd. Ofschoon de tulpenhandel niet meer tot zulk een hoogte werd opgevoerd, bleef echter de liefde voor bloemen een heerschende neiging bij onze landgenooten, en nog in de eerste helft der XVIII[e] eeuw zong een onzer dichters:

"D'agtbre mannen scheelt het mee vaak in de kruin,
"Die weekelijks een dag zes, zeven in haar tuin
"Verslijten om een tulp, oranje of plantgewassen
"t' Aanschouwen.
"Ik sprak nu laatst een heer.....
"Die schatte Floraas gift verr' boven graan en wijn.
"Klarinde, riep hij, admireer dees malsche tulpen!
"Wat ongevoelge ziel en moet niet overstulpen
"Uit loutre blijdscap, op 't gezigte van die schat,
"Die al het schoon in d' omkring van een bloem bevat!
"Beschouw eens de Espinoy, die waard is duizend gulden,
"Dat 's een conquest van mij, hetgeen nooit makker dulden
"Omtrent zijn zuiver wit of kantwerk. Dees Besaart
"Heeft zes coleuren, welk om 't zoetste saem gepaart,
"Het dertle kunst-penceel in 't schilders brein braveeren.
"O! mijn Typhone, die geen sterveling waerdeeren
"Oyt kon na waerde, uw verf trotst 't goud in hooge kleur!
"Dit kabinet royaal is ook geen lis of leur,
"Maer 't puikje der Besaarts —"

Ofschoon groenten- en fruitverkoopers hunne waren op de wekelijksche markt bragten, en zelfs op sabbath, hoezeer de predikanten er tegen ijverden, en zulks door Hondius op zijn "Swart Register" als een der duizend zonden werd geplaatst, ze langs de huizen rondventten, zoo waren ze echter ook in manden voor hunne woningen uitgestald. Wèl kunnen wij niet opgeven, welke groenten zich juist in die bevonden, welke op de prent van Schalcken zijn opgestapeld, doch wel gissen, welke ze kunnen bevat hebben.

Reeds in den aanvang der XVIIe eeuw waren er enkele groenten, die vroeger op de tafels verschenen, uit de keuken gebannen en werden anderen, die thans niet meer worden aangekweekt, of tot geneesmiddel dienen, aangeregt: doch de meeste waren dezelfde, die in onzen

tijd nog genuttigd worden. Tot de laatste behoorde de spinagie, door Meursius in een middeneeuwsch gedicht reeds aangetroffen, en in 1351 op de lijst der spijzen geplaatst, die de monniken in de vasten mogten nuttigen; de bloemkool, in 't eind der XVIe en in 't begin der XVIIe eeuw uit de Levant naar Italie, en van daar naar Duitschland gebragt. Van Hohberg schreef, in 1682, dat ze aldaar slechts voor weinige jaren bekend raakte: in ons vaderland was zij reeds in den aanvang dezer eeuw algemeen en door Hondius in zijn "Monffeschans" aangekweekt. In dien hof vond men ook "knoesten", uit Indië afkomstig, waarvan hij zong:

"Dat die eerstmael in het lant,
"Zijn gecomen door mijn hant,
"Mogen wij ons beter roemen,
"Dan de sotten op haer bloemen.
"En soo lange sal men weten
"Van mijn hof in Nederlant,
"Als men sal de knoesten eten,
"Allereerst door mij geplant."

Te regt was Hondius ook fier op zijn pompen en artisjokken. De eerste:

"Scheef van toppe oft plat van state,
"d'Eene vrouch en d'ander late,"

had hij uit Afrika en Griekenland ontvangen.

"Pompen, die men hier te lande
"Kent, en die men niet en kent,
"Die de onse vrij doen schande,
"Die mij 't rijck Guinea sent.
"And'ren, meer dan die geacht,
"Mij uyt Griec-lant toegebracht,
"Die van binnen en van buyten
"Met twee verwen schoon uytmuyten."

De artisjokken waren uit de Levant naar Italie overgebragt, waar

zij, in het laatst der XVe eeuw, voorkomen. Omstreeks 1466 voerde een uit het huis Sforza ze uit Napels naar Florence over. Politianus zag ze in 1488 op een prachtige bruiloft in Italie aangeregt. Uit Italie kwamen ze in Frankrijk, en onder Hendrik VIII in Engeland. Hondius ontving het zaad uit Florence, doch (zong hij):

"Artischocken onder d' eerde,
"Vint men eerst in mijnen hof."

Men verkocht in de XVIe eeuw ook chardons, aspergies, "dik en zoet," "clessesteelen, die men stoofde," "papás, ranck van smaeck," "muysen met de steerten lanck en swart," "luiksche erwten en boonen, platte-boonen, vroege- en late erwten (toen een gemeen voedsel geacht), rapen, "wit van schel, van smake soet, plat van lijve, dun van steerte," keulsche en neusche cappers, groene en roode beeten, witte en geele peen, spaansche en afrikaansche surckels; doch koolrapen waren toen nog niet bekend. Caspar Bauhinus beschreef ze eerst in 1620, en de glaskramers bragten ze eerst in 1762 uit Bohemen in Duitschland; voorts krooten en chalotten of eschalotten, naar Askalon in Palestina genoemd, en schorsoneren. Deze waren echter toen nog zeer zeldzaam, en eerst in 't midden der XVIe eeuw in Spanje bekend geworden. Daar zouden zij eerst tot middel tegen het gif van een slang (scurzo) gediend en de Mooren ze uit Afrika, waar men ze tot hetzelfde doel gebruikte, herwaarts gebragt hebben. Anderen noemen Italie haar vaderland, (schorzonero, zwarte schors). In den aanvang der XVIIe eeuw werden ze in Frankrijk, en van daar in ons land ingevoerd. Waarschijnlijk zijn ze ook het eerst door de Spanjaarden of Italianen gegeten. De "cabuysen en komkommers, sonder voen, slijm en water, cout en groen," gaf Hondius aan zijne knechten, doch hij roemde zeer "goede pastinaken, bruin in de boter gerooste salsify, schone sachtkens in de pan gefryte raponce":

"Spijse die Francois de eerste,
"Met de botrys in syn dranck,
"Nutte sijn heel leven lanck,

"Om allengskens te bedyen,
"Naer de veltslach van Pavyen."

Hij hield niet van de "camprenouillen".

"Die (zong hij) in desen sotten cost,
"Van den dwasen eerst begost,
"Stelt sijn lust en sijn vermaken,
"Laet hem selver toe gaen maken,
"Coken, smoken, roillen, broillen,
"Naer sijn eygen appetijt,
"Sijn gesochte camprenouillen,
"'k Make mij de sorge quyt."

In den hof van Hondius vond men allerhande kolen, doch de meesten gingen "naer knechten keucken."

"De savoyen maer alleen,
"Met een coolken root en cleen,
"En de bloem-cool op der trouwen,
"Wert voor (zijnen) dis gehouwen."

Ook bezat hij:

"Velden vol van beyd' aluynen,
"Witte tsamen ende root. —
"Neffens aen (vervolgt hij) by d' aerde rolt,
"Onsen loock, wel vast gebolt,
"En ons diep gebleeckt porreyen,
"Met sijn bedde elck onderscheyen.
"Niet en werde hier vergeten,
"De cibolen altijts groen,
"Om met eenen bottram t' eten,
"Of om in solae te doen."

Voorts allerlei saladen:

"Voiren aen sijn mijn saladen
"En latouen groot en cleen,
"Vele bedden overladen,

"Meestendeel noch ongemeen.
"Roode croppen vind ik daer,
"Als een coolken dick en swaer,
"In het midden toegesloten,
"Met veel blaren overgoten.
"Ander kroppen, min genegen
"Tot het sluyten in een hooft,
"Wijt gesprijt aen alle wegen,
"Boven allen seer gelooft,
"Vinde ick hier, die in een bondt,
"Toegebonden in het rondt,
"Boven alle de soladen
"En latouen sijn te raden
"Om haer geelheyt, en met eenen
"Om haer soete en malse beet,
"Die den loff ver gaet vercleenen
"Van d' Indivij toebereit,
"Daer van jaerlicx d' Italiaen,
"Sonder heeschen of vermaen,
"Ons met sijn gewonnen saden
"Mildelick comt overladen."

Piramidaalsgewijze was in onzen winkel het ooft, in bakken en op porseleinen borden, onder den breeden luifel, uitgestald, terwijl op de straat verschillende hoog opgeladen manden met appelen en peeren de voorbijgangers tot koopen uitnoodigden. Welke soorten ze bevatten, kan men niet onderscheiden, doch van elders weten wij, dat onder de appelen "de roode en witte calvillen, de graauwe en witte renetten, de courpondus, de tenouillets, aagten en goudpippingen toen zeer gezocht waren, en de meest geliefde peersoorten waren "de kleine muscaat, poire madame, poire sanspeau, de groote en kleine banquettes, langstaarten, robijnen, cassoletten, bon-chrétien-musques,

rousseletten, salviati, beurré's, bergamotten, vertelongues, crasanes, de muscaat-fleury, lansac en Louise-bonne, de virgoulé, chasserie, espine, ambrette, saint germain, bon chrétien d' hyver, colmar, bugy, saint Augustijn, Martin-sec en anderen. De kleindere manden en bakken kunnen met roode, zwarte of geele pruimen, "d' eene serp de ander soet," kersen, krieken, morellen, "groene, witte, zwarte, kleine en groote beyers," frambozen "met haer reuck van muskeljaet" zijn gevuld geweest. Op de japansche schotels prijkten "vergulde queen, mispelen," ook die met weinig steenen, plat en groot als zeeuwsche daalders; fransche, duitsche, spaansche en grieksche druiven: avant- of lakpersiken, dubbelde en vroege montagnes, merikatons; bloed-kale en oranje- persiken; princesse-, bredasche- en klooster-abrikozen. De meloen was nog zeer zeldzaam. Hondius bezat ze echter.

"Goet van wasse en goet van winste,
"Van gesichte en reucke goet,
"Die mijn hof heeft eerst alleen,
"Onder ons gemaeckt gemeen.
"Alle rijken doen haer best,
"En Italien met de rest,
"Om mijn eere hier alle jaeren
"Van meloenen te bewaeren.
"Al de Spaensche en Fransche custen
"Senden haer gewoone zaen,
"En de Duytsche en Grieksche lusten
"Vindt men op mijn bermen staen,
"Selfs den versten Indiaen
"Heeft mij zijn meloen gedaen,
"Die veel vroeger als de reste,
"Boven allen is de beste."

Hondius kende echter de ananas nog niet. In het meermaal genoemde werk van de heeren van Lennep en ter Gouw wordt melding

gemaakt van twee apothekers te Pompeji, die op hun uithangborden de slang van Aesculaap met een ananas in den bek hadden. Is deze voorstelling waar, dan werpt ze een nieuw licht over de geschiedenis dezer vrucht, daar men het vrij algemeen eens is, dat zij in Amerika te huis behoort; doch in plaats van ananas, leze men pijn-appel. Volgens Beckmann zou Petrus Martyr de eerste zijn geweest, die in zijne beschrijving van dit werelddeel er van gewaagt. Omstreeks 1514 zouden, volgens dezen, eenige stukken van die vrucht naar Spanje overgebragt, doch slechts één stuk behouden overgebragt en door koning Ferdinand genuttigd zijn. Hij verzekerde, dat die vrucht alle tuinvruchten overtreft. Na hem werd zij door Gonçalo Hernandez de Oviedo, die in 1513 naar Amerika ging, beschreven en afgebeeld. De Napolitaan Geronimo Benzono achtte het onmogelijk, dat er aangenamer vrucht op den aardbodem zou kunnen zijn. Na hem beschreef Andreas Thevet, die zich van 1555—1556 in Amerika ophield, hem onder den naam van "nonas," en Jean de Lery, in 1557 predikant in Brazilie, het eerst onder dien van ananas. Franc. Hernandez, die, in het midden der XVIe eeuw, eene zeer kostbare reis (zij kwam Philippus II op 60,000 dukaten te staan) naar Mexico deed, gaf een afbeelding van haar, die hij "marzath of pinea indica" noemde, en Christophel a Costa noemde haar, in een in 1578 verschenen botanisch geschrift, ananas, en verhaalt dat zij uit Santa-Crux naar W.-Indiën, en van daar naar O.-Indiën en China is overgeplant, 't geen van Linschoten bevestigde; doch Rumph betwijfelde dit, op grond dat zij in de O.-Indië, b. v. op Celebes, Amboina, de Molukken en de Philippijnsche eilanden, in het wilde groeit. Ten Rhijne vond, in het midden der XVIIe eeuw, nog geen ananassen aan de Kaap. Kort daarna werd zij er door den tuinier Meister heen gevoerd. In het laatst der XVIe eeuw was de plant in den hof van Paludanus te Enkhuizen. Hij geeft een volledige beschrijving van de vrucht, doch voegt er bij: "Ick hebbe sommige planten hier al gehad in mijnen hof, die mij gebracht waren uit Brasilien, dan conden onse koude niet dragen." Er zijn twee

verhalen nopens den tijd, wanneer de eerste ananas in ons land rijp geworden en aangekweekt is. Volgens het een zou een Caspar Tak (men gist tusschen 1679 en 1688) de eerste uit Suriname naar Amsterdam hebben overgebragt. Aldaar werden ze in den stadstuin voortgekweekt en rijp. Van deze verschenen er drie op een gastmaal, door burgemeesteren ter eere van den graaf d'Avaux, aangeregt. Deze gebruikte er één van, en zond de beide overige naar Parijs, tot een geschenk voor Lodewijk XIV. Sedert bragt Agneta Blok, op haar lustplaats Vijverhof aan de Vecht, er ook een tot rijpheid, waarop zij om hare zeldzaamheid de Staten van Utrecht onthaalde.

Volgens het andere verhaal zou Pieter de la Court op zijn landgoed Meerburg bij Leyden (omstreeks 1673) de eerste rijpe ananas hebben gekweekt, en Europa aan hem en aan zijn tuinman, Willem de Vink, de eerste aankweeking van deze vrucht te danken hebben. Uit zijne tuinen werden een menigte planten aan vreemdelingen geleverd, gelijk dan ook de Engelschen van daar de eerste ananasplanten bekomen hebben. Zijn zoon Pieter slaagde in die kweeking zóó, dat de groote zeldzaamheid der planten eerlang in Holland ophield.

In 1682 was de ananas in Frankrijk nog niet bekend: "Ce n'est qu'en 1733 (leest men bij Noel et Carpentier) que la culture d'ananas a obtenu en France les premiers fruits", en vóór 1754 zou op het landgoed van Sir Mattheus Decker, te Richmond in Surry, de eerste rijpe ananas zijn voortgebragt. Van de vier soorten, die men daar onderscheidt, wil men dat reeds één in 1690, in den koninklijken tuin te Hamptoncourt, is aangekweekt. In Duitschland kwam zij in den aanvang der XVIIIe eeuw in den tuin van Otto von Münchhausen, te Schwöbber bij Hameln, en bijna gelijktijdig in den bosenschen tuin te Leipzig, in dien van doctor Volkamer te Neurenburg, en van doctor Fr. Kaltschmid te Breslau tot rijpheid. In 1702 rijpte te Frankfort aan den Main de eerste in den tuin van Eberhart, en in 1715 te Cassel.

HOOFDSTUK XVI.

KOEKEBAKKERS-, SPIEGELMAKERS-, KLEER- EN SCHOENMAKERSWINKEL.

In sommige steden behoorden koek- en banket-, te Amsterdam ook beschuit- en pasteibakkers tot één gild, in andere, b. v. te Dordrecht, waren alle overige bakkers, en te Amersfoort ook de weiteverkoopers, leden van het bakkers-gild. Reeds in de XVIe eeuw mogten de bakkers in geen andere dan steenen huizen, te Leyden in geene, als die tusschen twee steenen gevels stonden, wonen. Doorgaans werden van elk soort van bakkers één of twee tot overlieden gekozen. Zoo bestond het bestuur te Amsterdam uit twee koekebakkers, één beschuit- en één pasteibakker. De keuren bepaalden het soort, het gewigt en soms den prijs der koeken, welke laatste echter meestal door de zetters in het gild werd gesteld. Bij sommige keuren werd ook het slijten van koek langs de deuren verboden. Alle koekbakkers hadden een uithangbord, waarop het beeld van St. Niclaes, een bisschop, St. Obert, een koekebakkers oven, koeken, met het onderschrift "lecker

en soet," "de crakelingh," "specken en koecken te coop," "de Schoonhovensche-, Beniste- of Weesper backerij, suycker-koecken" of iets diergelijks. Op een uithangbord te Amsterdam las men:

"Gelijck als Faëton door hoogmoet uyt den hemel viel,
"Zo backt men hier wafels en oliekoecken bij mijn ziel."

En onder de voorstelling van een weesjongen, die hals over kop in een stroopton tuimelt: "de soete inval."

Te Leyden:

"Abel sloegh zijn broeder doot,
"Hier verkoopt men koekjens en wittebroot."

en te Dordrecht:

"De dortsche maegt is hyer geseten,
"Men vercoopt hyer leckere koeck om te eten."

Hier en daar zag men ook een stroop- of honigvat, of een bijenkorf afgebeeld, met het onderschrift: "Wat ist soeter als honich ofte honichzeem?" of wel:

"Honich vercoopt men hyer met de can,
"'t Heylighe lant overvloeyde er van."

"Crakelinghen met butter gebacken, nyet dyer,
"Bij Claes van der Meeren vercoopt men, hyer."

Onder de luifels en vóór de vensters waren allerlei soort van koeken uitgestald, terwijl het voorhuis of de winkel met groote of kleine dozen gevuld was. Op de voor ons liggende plaat daalt de bakker, met opgestroopte hemdmouwen en een muts op het hoofd, den trap af, terwijl een jongen op de stoep staat met een ossenhoorn, waarop te lezen staat "lecker en warm." De vrouw is bezig te beregten, en houdt den vinger tegen een groote kat opgeheven, die aan de honigton lekt. Op de dozen leest men: "pasteykens, lettren, rostelien, suycker, merweladen, cruyt-coeck, marsepainen, arwten soet, kantelinghen." Van de laatste gewaagt Heyns:

". . . . . en sesthien kantelingen,
"Dat zijn van die hooge spitse dinghen,
"Die ons de schorfte hoofden noemt,
"Doch sijn se met suycker en caneel bebloemt,
"Noyt beter cost en hebt ghij gheten."

Tot de lekkernijen, die men in een suikerbakkerswinkel aantrof, behoorden ook de kwartier-taarten.

". . . een taerte ront geleyt,
"In quartieren onderscheyt,
"Met haer teere en malse corsten,
"Opgedischt heel ongeborsten."

en:

"Taerten op sijn bourbonnoys geleyt,
"Of met appels vol gefreyt,
"Vol van sachte oranje schellen,
"Om de mage te verstellen."

"Taerten met room en eijeren; genever-, kervel-, freynsen-, peeren-, geleentaertenen."

"Broeders, daer de cruymen,
"Sijn soo dick als twee, drie duymen;
"Spritsen, lucht opgejagen,
"En wel aerdelick gecrult."

"Gezonde groene koecken of cruydt-koecken, panne-cocketten of eycken lombaerts," waar Godewijck van spreekt, en Hondius het recept van geeft:

"Eycken lombaerts voor de mont,
"Aengenaem en wel gesont.
"Wittebroot eerst doorgesagen
"Met de raspe, crych behagen.
"In de panne lucht gebacken,
"Wel met eijers doorgekneet,
"Doet ons naar de koucxkens snacken."

De Apiciussen der XVIIe eeuw, gewagen ook van "in eijeren geweeckt broot," "broot in enckel roos-water," van "spaensche pap," "gorcumsch geback," "paesch-vlaen," "vlaen-geback van soete geuren," "moes van druyven," "restoelen, drooch en lucht," van "wafels, cort en goet gebacken op den ouden voet."

Het is overbekend dat de Hollanders, en vooral de Noord-Hollanders van den toenmaligen tijd, algemeen den naam hadden van "liefhebbers van soetigheên" te zijn, en "koecketers" in den vreemde genoemd werden. Elke stad, elk dorp had zijn bijzondere soorten van koek of ander gebak, en daarenboven nog "cruyt-, anijs-, snipper-, succaad-, coffij-, thee-, gersten-, turksche-, krenten-, rozijnen-, mangel-, spaensche-, vlae-, confijt-, blancke-, swerte-, bruine-, sucker-, gedopte-, strooi-, hylicmakers-, beganekenes-, beniste-, ghevolde-, ghecrolde-, speck-, neurenburger-, keunings-, corst-, stroop-, heuning-, boter-, bagijnen-, .claes-, guldes-, ijser-, kers-, schelle-, jaepjes-, fonteyn-, brock- en vele andere koeken. Voeg hierbij de schier ontelbare soorten van andere gebakken, onder allerlei namen en gedaanten in de winkels voorhanden en door tijdgenooten vermeld, die heinde en verre werden verzonden. De koek was een der belangrijkste takken van binnen- en buitenlandschen handel. Koekebakkers waren dan ook overal in groote menigte, en ofschoon de kerk het verbood, en Hondius het zonde heette, verkocht men zelfs op den sabbath, onder de predikatie, koek, en ging men er langs de huizen mede rond. Geen gezin, waarin niet dagelijks de koek op tafel kwam, des morgens bij de koffij, des middags bij de thee, en des avonds in de "compeny." Geen openbaar, geen huiselijk feest zonder koek. Onder het eten van koek werd de eerste kreet van den jonggeborene gehoord, geen begrafenis, die niet met koek eten eindigde. De weezen kregen koeken bij hun uitzet, de matrozen pakten hunne kisten met koek, voor de vaart; koek verkocht men op de scholen, en de bursalen werden oproerig, wanneer de hofmeester de door de staten verordineerde koek niet op de koekdagen opdischte. Koek behoorde ook

tot den burgerpot; "boekende-meele-, garste-blomme-stroopkoecken" werden twee-, driemaal 's weeks gegeten. Olykoecken vond men overal te koop, en hiermede nog niet tevreden, schafte men zich allerlei "koock- en recepteboeken" aan, "om daghelijksch allerhande delicatessen te bereyden, fransche — en andere vreemde saucen toe te maecken en alsoo haer vleesch te versorgen, 't geen strijdig is teghen de christelycke matigheid en als sondich bestraft werdt door Jacobus V : 5."

Volgens de keuren mogten de bakkers geen koek, de koek- en suikerbakkers geen brood bakken. Koek en brood waren er des te beter om.

Was de koek-nering algemeen en groot, minder algemeen maar niet minder aanzienlijk was de spiegel-nering. De spiegelmakers vond men slechts in de voornaamste steden. Zij mogten echter de lijsten niet leveren noch ze vergulden. Dit moest het timmerlui's- en vergulders-gild doen. Ook zij hadden uithangteekens met onderschriften, zoo als de "spyeghelwinckel," "de nyeuwe spyeghelwinckel," "de venetiaense spyeghelwinckel," "spyeghel-magazijn," "allerley spyeghels groot en clijn."

De spiegels der Ouden, volgens Plinius, eene uitvinding der Sidoniers, waren van metaal, vroeger eene zamenstelling van tin en koper. Bij toenemende weelde bekwam ook het zilver, dat men voorheen slechts zuiver daarvoor gebruikt had, dikwijls een sterk bijvoegsel van ander metaal. Doch niet alleen van de zuiverheid van het metaal, maar ook van de sterkte der plaat hing de voortreffelijkheid der spiegels af, daar zoodanige het beeld sterker moesten terugkaatsen. De Israëlieten hadden reeds vroeg gegotene, zuiver geslepene, blank gepolijste metalen spiegels.

De Israëlietische vrouwen bragten hare koperen spiegels in menigte voor de tente der zamenkomst om versmolten te worden. Bij de Grieken en Romeinen dienden zilveren (volgens Plinius het eerst door Praxiteles, ten tijde van Pompejus den Groote, vervaardigd) tot het toilet. Ook had men spiegels, die uit edelgesteenten, b. v.

uit zwarte karbonkels of smaragden (met een diergelijken spiegel zag Nero het vechten der gladiatoren) bestonden. De metalen spiegels, die òf hol òf glad geslepen waren, hadden een ronde of ovale, soms een langwerpig vierkante gedaante, met een min of meer kostbare, soms met edelgesteenten bezette lijst en een handvatsel. Tot het zuiver houden der spiegels gebruikte men een spons of een bundel hysop, en gepulveriseerde puimsteen, of, gelijk in Pereië, fijn amaril poeder. Men droeg ook spiegels in de vingerringen, of kleine handspiegeltjes, hing ze aan de wanden en voegde ze in tafel- en drinkgereedschappen. In Egypte stonden de spiegels met de godendienst in verband, wijl de vrouwen de godinnen den spiegel voorhielden, om zich daardoor als hare dienaressen te erkennen. De slavinnen der romeinsche vrouwen hielden hare meesteressen, terwijl zij haar toilet lieten maken, den spiegel voor. Was dit gereed, dan beschouwden zij zich in zilveren, soms zeer kostbare spiegels, die haar van het hoofd tot de voeten terugkaatsten.

De Ouden moeten reeds glazen spiegels gebruikt hebben, dewijl het glas hun niet onbekend was en zij dikwijls den volmaakten spiegel in handen hadden, daar zij gewoon waren het kwikzilver in glazen flesschen te bewaren; ook weet men dat in de beroemde glasblazerij te Sidon spiegels van glas gemaakt werden. Dat deze intusschen niet algemeen gebruikt werden en de Ouden den voorrang aan metalen spiegels gaven, is waarschijnlijk daaraan toe te schrijven, dat hun de uitvinding om de achterzijde der spiegels met een ondoorschijnende glinsterende stof te bedekken onbekend was. Zij moesten dus het glas, om het de eigenschap van een spiegel te geven, zwart verwen, waardoor het beeld veel aan waarheid en zuiverheid verloor. Na de derde eeuw onzer jaartelling wordt van geen glazen spiegels melding gemaakt. Noch in den Opticus Thesaurus van den arabier Alhazin, die omstreeks het jaar 1000, noch bij Vitello, die in het midden der XIIIe eeuw leefde, vindt men er eenig spoor van; doch in de "Perspectiva communis" van den engelschen franciscaner monnik, Johannes

Peckam of Peccam, die te Oxford, Parijs en Rome onderwees, en in 1292 stierf, wordt, behalve van ijzeren, stalen en gepolijst marmeren, ook van glazen spiegels melding gemaakt. Nog veel duidelijker gewagen er Vincentius Bellov, Raimundus Lullius, Rogerius Baco, Antonius van Padua en Nicephorus Gregoras, die na 1361 gestorven is, in hunne werken van.

Hoe zeldzaam zij nog in de XIVe eeuw waren, kan men daaruit opmaken, dat in Frankrijk toen de metalen nog algemeen, en geen anderen door Anna, gemalin van koning Lodewijk XII, gebruikt werden. Het verfoeliën der spiegels met tin of lood, is zeker niet voor de XIIIe eeuw uitgevonden, en was in den aanvang zeer gebrekkig, wijl men op het nog warme glas gesmolten lood goot. Eerst in de XVIe eeuw werd de tegenwoordige wijze van verfoeliën met een mengsel van tin en kwik, in de beroemde venetiaansche glasfabriek te Murano, uitgevonden. Door deze uitvinding kregen de venetiaansche spiegels zulk een voorrang boven alle anderen, dat de Venetianen welhaast er den alleenhandel in kregen, die duurde tot op het einde der XVIIe eeuw, toen Abraham Thevait de door hem uitgevondene kunst, om groote spiegels te gieten, te Parijs invoerde. De eerste door hem gegotene spiegels waren 64 duim hoog en 50 breed. Men zag deze spiegels ook welhaast in de receptiezalen onzer stadhouders en burgemeesters. In het archief van Develstein komt een zeer groote fransche spiegel voor. Dat er behalve de venetiaansche nog andere spiegels in gebruik waren, blijkt uit het epitheton "venetiaansche" zelve. Zoo leest men in gemelden inventaris "een cleyn grof spieghelkyn met swarte lijst, een grootere in ebben lijst, een fijn venetiaansch spieghel in 't salet met geblomt cristallijn, een amsterdamsch spieghelkyn van middel groote, een francoys spieghel groot en fraey." In de prachtige haagsche à la Louis XIV gemeubelde staatsievertrekken, had men soms aan de wanden en boven den rijk gebeeldhouwden schoorsteen spiegels van venetiaansch glas met een kristallen lijst, en kristallen lusters aan beide zijden. Prachtige exemplaren werden ook in de spiegelwin-

kels aangetroffen. Dáár vond men ook duitsche en engelsche spiegels, langwerpige en ronde staande kapspiegels, en die kleine ovale spiegeltjes, die de dames van dien tijd gewoon waren voor den buik te dragen, en waarin ze van tijd tot tijd blikten om haar kapsel, fardeersel, hare moesjes en kraag in orde te houden. Sommige spiegels onderscheidden zich niet slechts door zwaar glas, maar ook door keurig lijstwerk. Zoo had men (volgens een inventaris) "gecrolde lijsten, lijsten met griffioenen of leeuwen, die de familiewapens vasthielden, uytgecapaende lijsten." Meermalen werden de spiegels door conciliën verboden; in de protestantsche kerk werd den patriciër zijn kostbaar meubelement, "blinckende spieghels en kostelijcke tapisserien," om hunne schraalheid in het geven, van den predikstoel verweten. Menigmaal was de spiegel het onderwerp der zangen onzer dichters. "Hij gestrekte het vrougetimmer voor een tooverboek. Heure oogen leerden er zoo veel lodderlijke arghjes in, dat d' allerminste daarvan onze harten zoetelik weet te verswelgen. Heur schoone mond kon er volmaaktelik uit afnemen, de konst van zoo lieve stempjes te storten, dat de droefheid zelf, door d' overvriendelikheid daarvan, met een juichende blijschap deurstraalt zou worden." — "De spieghels hebben de hoedanigheid van een raatsheer, maar zijn met dit voorrecht beschoncken, dat andere raatsheeren derven. Zij spreken altijd de waarheid, en worden evenwel altijt bemint." "Spiegelen (predikte Ridderus) zijn om smetten in het aengesicht te sien; doch men gebruyckt se meest tot ijdele oppronckinge. Doe het waschvat voor de godsdienst daer van was gemaeckt, haddense beter gebruyck. Indien de jufferkens haere pronckcieraden oock aen den tempel gaven, ten dienste der armen, haer zielen souden reynder wesen."

In het pothuis, onder den luifel van den spiegelmaker, zat een schoenlapper voor zijne klanten te werken. Hij is lid van het schoenmakersgild, waartoe, in sommige steden, ook de huidekoopers en looijers behoorden. In andere vormden de schoenlappers en schoenmakers twee

gilden, en mogten de eersten niet lappen voor zij aan de laatsten een zekere som hadden betaald, en geen nieuwe schoenen voor oude ter markt brengen, tenzij er een oude zool en achterlap aan gezet was. Vreemdelingen was het, b. v. te Amsterdam, niet geoorloofd, zelfs op de gewoone jaarmarkten, nieuwe schoenen te verkoopen. De inkomsten van den schoenlapper waren niet groot: Er "verliet een zijn affaire", om de post van hondeslager en sleutelbewaarder der kerk, die, behalve eenige fooijen, en *f* 2.50 in de week, jaarlijks een mantel en vrij licht en brand opbragt, te aanvaarden.

Hij, die de laatstgemelde betrekking bekleedde, moest de honden, en de jongens die vochten, keven of schreeuwden, uit de kerk met slagen verdrijven; de kerk, vooral de zerken, schoon houden, en daags te voren weten, welke dominé of proponent moest prediken. — Doch keeren wij tot den schoenlapper terug. In een oud kluchtspel wordt er een ingevoerd, die het tooneel opent met de volgende toespraak:

"Nu moet ik weer mijn werk beginnen,
"Soo ik mijn kost en drank wil winnen:
"Mijn hamer speelt staag klap, klap, klap,
"Terwijl ik muil en schoenen lap
"Met spijkers, leer en varkens haeren,
"Als nijptang, elst, slijpsteen en mes,
"Snijspanen, smeervet, korteles,
"Spanriem, schootsvel en houte pinnen,
"En schonken van de Noortberinnen,
"En suigleer, en een duimestok,
"Een klophout, en een voeteblok,
"Een hielmaat, en een schoenaantrekker,
"Een waston en een lererekker,
"En 't swarte smeersel voor de naat,
"En leesten klein en groot van maat.
"Dat zijn schoenlappers instrumenten,
"Hiervan trek ik mijn levensrenten,

"Als ik die samen na de kunst
"Gebruik, en heb des menschen gunst.
"'k Leef beter als een man van staet,
"Of als een raetsheer, advocaet,
"Den een sijn oordeel geeft in 't plijten,
"Den ander in de beurs te bijten.
"Hierom acht ik het best te zijn
"In 't gilde van den heer Crispijn.
"'t Is best een lapper van de schoen,
"Als maer dat werk mijn buik kan voên
"Ben ik te vreên: mijn kunst is suiver,
"Ik lap soo goet voor eenen stuiver
"Als voor een schelling: klijne prijs,
"Doet iemant werken na vereys
"En circum, circa."

Hij herstelde ook wel "een naet met een pikdraet" en legde een "achterlapje aan de polvy voor een soopje brandemoris." Burgerlieden bragten zelve hunne schoenen en muilen om te lappen; ja "heeren waren niet groots genoeg, als hun polvy was gebroken of hunne schoenen een nieuw leertie vroegen, bij den lapper aen te kloppen, en in den winckel alles te laten redresseren." In de kluchtspelen van vroegeren en lateren tijd worden de schoenlappers doorgaans als vrolijke kwanten voorgesteld, en menig jolig liedje dat zij op den driestal gewoon waren te neurien, is in de liedboekjes bewaard, zelfs is er een (de vrolijke schoenlapper) mede gevuld.

De schoenmakers, ofschoon ook zij slechts "baas" werden genoemd, achtten zich verre boven hunne confraters, de pothuismannekes, in rang en aanzien verheven. Zij oefenden in geen pothuizen hun bedrijf uit, maar bewoonden winkelhuizen. Niet alleen was de winkel met allerlei leesten, gemaakte schoenen, muilen of klikken en stillegangers gevuld, maar zij hingen ook aan een rood geverwde lat langs den geheelen luifel. Op zijn uithangbord was doorgaans een leest of

laars geschilderd, met het onderschrift "de gecroonde laars, de nyeuwe fransche of haagsche winckel." Ook wel eens met een rijmpje:

"Schoenen op francoyse wijs,
"Goet en voor civiele prijs."

of:

"Die hier wil comen innen,
"Can naer luste schoenen vinnen."

Het was geen gebruik, dat de meester-schoenmaker de maat kwam nemen, heeren en dames kwamen zelve in den winkel om de "schoenmaat te laten eggen." In den aanvang onzer eeuw was het gild noch rijk noch aanzienlijk, doch hoe meer wij er in vorderen, hoe rijker en aanzienlijker het werd, en in het laatst er van, bereikte het een hoogte van welvaart, waarop weinige gilden mogten bogen. Zulks had het te danken aan den meer en meer toenemenden invloed der fransche mode. Even als die der kleederen, wisselden die der schoenen telkens af. Nu droegen de beide seksen, geele, roode of zwarte schoenen van allerlei stoffe, zelfs van goud- en zilver-laken, fluweel en satijn, met hooge en lage hakken, spitse en ronde punten, dan wederom een soort van halve laarzen van allerlei kleur en maaksel, doch altijd met een bosch van linten, strikken, rozen, soms edelgesteenten er op. Heden droeg men schoenen zonder, morgen met insnijdingen, waardoor men de incarnate-zijden of fluweelen hozen zag. Deftige burgers bleven echter bij de "oude dragt," hooge vetlederen schoenen met riempjes, die nimmer opgepoest en blinkend gemaakt, maar altijd ingewreven werden met traan, olie of vet.

Een schaar of een hand met een schaar, met het onderschrift "in de schaer, in de vergulde schaer," was doorgaans het uithangbord van den meester snijer of kleermaker. Nu en dan zag men er een kleermakerstafel, waarop de meester en zijne gezellen hun ambacht uitoefenden, of wel een St. Maarten, zijn mantel doorsnijdende, en een deel er van aan de armen gevende, er op afgebeeld, met de onderschriften:

"Die goet gekleet wil gaen,
"Klopt by Messeur Langaer aan,"

of:

"In den francoyschen winckel,"

en:

"Geef d' ermen wat gij huyden draecht,
"En cleet u hyer naer 't uw behaegt."

In het midden der XVIIe eeuw ontmoeten wij ook "meesters tailleurs," die zelf bij de klanten gingen om de maat te nemen, een gesloten huis bewoonden, en een boven- of achterkamer tot werkplaats voor hun en hunne gezellen hadden ingerigt. Even als de schoenmaker de stoffe, die hij voor zijn schoenen en laarzen behoefde, van leerbereiders, lakenkoopers en zijwerkers moest koopen, zoo moesten de kleermakers zich het laken, de zijde, knoopen en passementen van die gilden aanschaffen, welke ze alleen, volgens de keur, mogten vervaardigen. Zelfs het borduursel op de kleederen moesten de borduurwerkers er op leggen, en bij gelegenheid van een twist tusschen de laatsten en de kleermakers te Utrecht, werd bepaald, "dat de snijers zich niet mogten bemoeijen als met hetgeen sy op de knijen of uit het raam conden maken;" "dat de borduerwerkers geen veldtekenen en hozebanden mogten maken, noch vendels, borsten en hemdrokken stikken, maar wel bordueren, nadat ze door de snijders gesneden waren, die ze dan, nadat ze geborduerd waren, moesten opmaken." Zij mogten geen gemaakte kleederen verkoopen, zulks was alleen den comans in oude en nieuwe kleeren, die ze echter niet mogten vervaardigen of verstellen, geoorloofd. Ook deze behoorden tot het gild, doch niet de onvrije kleermakers of beunazen, alzoo genoemd naar den beun of zolder, waarop zij aasden, en die hun onderhoud, door in stilte het vak uit te oefenen, trachtten te erlangen.

Om lid van het gild te kunnen worden, moest men een proef, die door de keur werd voorgeschreven, vervaardigen. Deze eischte hier een "wambuis, mantel en hosen-broeck, met alle daarbij behoorende

garnementen, linten, knoopen," dáár een "ondercleedt van laken en satijn met op- en neersticken." Sommige gezellen reisden door Frankrijk en Duitschland op hun ambacht, en bragten, gelijk de advocaten uit Orleans en de doctoren uit Montpellier hunne bul, hunne proef mede, of een getuigschrift hunner bazen, dat zij aan de proef voldaan hadden. Niet zelden ontstonden er hevige geschillen tusschen de "snijers, borduerwerkers, cnoopen- en passementwerkers," die dan door de overlieden der gilden, waartoe zij behoorden, of de regering werden beslist. Over het algemeen stond het gild niet in den "reuck van eerlijcke handteeringh," en de beschuldiging "dat de snijers te veel dóór het oogh der schaer haelden," was maar al te gegrond. Vaak werden hun de scheldnamen "lappedieven en kromscharen" naar het hoofd geworpen, en wanneer er over het achtste gebod werd gepredikt, "dan werden ook zij strengelijck vermaent." Op hunne werktuigen waren dikwerf bijbelsche spreuken gesneden of gegraveerd, zelfs las men op veler "maetstokken en scharen" kortere of langere rijmen, "koppelvaersken ende rondeelkens."

Sommigen willen, dat de menigte opschriften van allerlei aard op meest alle voorwerpen, die onzen voorouders tot dagelijksch gebruik dienden, de beeldekens, wijwaters-bakjes, kruisjes, die men weeleer in de R. C. huisgezinnen aantrof, vervangen hebben. Dit is zeker, dat de hervormde kerkdienaars de bijbelsche spreuken en afbeeldingen op borden, glazen, servetten, als overblijfsels van het pausdom, veroordeelden, en wenschten dat "de gilden hunne olde patronen en patronessen varen lieten."

Wij mogen niet onopgemerkt laten dat de meeste kleermakers en kleermakersgezellen leden der rederijkerskamers waren, en ook Jan van Leyden, de beruchte koning van Munster, tot hun gild behoorde.

HOOFDSTUK XVII.

HET KANTOOR.

De kooplieden behoorden in de XVIIe eeuw tot verschillende standen der maatschappij; de meesten, die dan ook zitting in kerkeraad en schepensbank hadden, tot den deftigen-, midden- of burgerstand. De patriciërs, heeren en heerenzonen, zagen echter uit de hoogte op hen neder, en bejegenden hen vaak met zulk eene trotsheid, dat van Effen het nuttig oordeelde de eersten te herinneren, hoe welvaart en bloei van het gemeenebest van den koophandel afhing, en de kooplieden, als de hechtste pilaren van den staat, die minachting gansch niet verdienden. Zij werden sinjeur, principaal, meester, baas genoemd, en op de adressen der aan hen gerigte brieven las men doorgaans: "Aen signeur die of die, in wollen, in stokvisch, in oly, in granen, te Dort, Zevenbergen:" alleen zij die tot de "company of tot de groote amsterdamsche koopluy" behoorden, noemde men "heer."

Hij, die zich op den handel wilde toeleggen, begon zijn loopbaan zeer zelden op het vaderlijk kantoor, maar trad op een ander als

comptoir-knecht in dienst. Op sommige kantoren werden van hem die diensten gevorderd, welke thans de knechts verrigten, en te regt kon men zeggen "dat een comptoir-knecht iets meer dan een meid was." Zij moesten het kantoor schoonhouden, voor licht en vuur zorgen, d. i. de vetkaarsen aansteken en snuiten, de kagchel stoken, den patroon naar de beurs vergezellen en diens tas dragen, soms hem aankleeden, zijn schoenen en muilen aangeven en vasthechten, zijn nachttabberd aandoen, zijn mantel omslaan, de pruik afnemen en de nachtmuts opzetten, het rapier, want geen deftig koopman ging zonder dat wapen naar de beurs, omgespen. In een handleiding voor Kantoorbedienden, in 1651 te Dordrecht gedrukt, werd gevraagd:

"Zeg mij wat behoord er al tot een bekwamen kantoorjongen?

Antwoord: "dat hij een getrouwe leergast zij, en elck dient, daer het hoeft, ende oock syn meesters voordeel soecke, ende niet syn schade; dat hij gehoorsaemheit beloove, ende syn meester oock waerschuwe als syn kameraden nadeelig werken, omdat sy oock ter borse verschijnen niet flodding, maer burgerlick gecleed gaen."

Van kantoorknecht werd hij tot jongsten klerk bevorderd, en dan was het pennenversnijden, het verrigten van belangrijke boodschappen, en vervolgens het copieren, zijn taak, en begon hij zich op het italiaansch boekhouden (doppla scrittura) toe te leggen. Het woord zelve verraadt zijn oorsprong. Die kunst werd in Italie, toen den oosterschen handel nog over dit land gevoerd werd, uitgevonden, en de italiaan, Lucas van Burgo, een geleerde monnik, die zich als wiskundige beroemd maakte en het eerst de algebra uit de schriften der Arabieren leerde, gaf in 1494 er het eerste werk over uit. In Engeland verscheen er in 1543 te Londen een van den schoolmeester Hugh Oldcastle over hetzelfde onderwerp, 't geen in 1569 zijn ambtgenoot James Peele vermeerderd en verbeterd aldaar in folio deed herdrukken. Reeds in 1530 had een burger van Neurenberg "Ein Teutsch verstendig Buchhalten für Herren" te Augsburg in het licht gegeven, waarop "Johan Neuwderffers schönes und

allen Handelleuten nützliches Kunstück" volgde. In Holland gebruikte men, in de XVIIe eeuw, vrij algemeen "'t Boeckhouwen met twee boecken (Journael- en schultbouck) van nieus gecomponeert, op de maniere Italiane, Anno 1596," van Nicolaas Petri van Deventer, gedrukt achter zijn "Practique om te leeren rekenen, cijpheren ende boeckhouden met die Reghel coss ende geometria, seer profijtelijcken voor alle coopluyden." In de voorrede van dit werk geeft hij de namen op van anderen, die vóór hem over dit onderwerp geschreven hadden. Kort daarna (Leyde 1602) schreef Simon Stevin zijn "Livre de compte de prince à la manière d'Italie en Domaine et Finance extraordinaire, contenant ce en quoi c'est exercé le très illustre, très excellent prince et seigneur Maurice, prince d'Orange."

Het kantoor zelve was zeer eenvoudig gemeubeld. Men vond er geen met laken bekleede schrijftafels, of lessenaars van uitheemsch hout, maar stevige eikenhouten pultrums en kantoorstoelen met leder overtrokken. Op de pultrums waren looden inktkokers gespijkerd en stonden zand- en ouweldooskens, lagen ganzeschachten, pennemessen en linialen, en aan de wanden stonden kasten met dozen, en hingen aan veterband (liassen) geregen papieren. Overigens vond men er kasten voor kantoorboeken, en dagelijksche behoeften, een "klocxken, dat twaalf uren liep," of een zandlooper. Aan de eene zijde van het pultrum zat de patroon in zijn nachttabberd met een slaapmuts op het hoofd, aan de andere eenige klerken met morsmouwen en den hoed op het hoofd. Eerst later werden de lessenaars door een "staket met een hek" omringd. Vele kantoren waren in of nevens de pakhuizen, wijl de zindelijke huisvrouw niet kon gedoogen, dat haar spiegelgladde gang door het af- en aanloopen der klanten en van hen, met wie de patroon moest handelen, werd bevlekt. Was het kantoor echter in de woning, dan bestond er meest een bijzondere ingang voor het personeel van 't kantoor, en droeg de huisvrouw zorg, dat de patroon de wetten der zindelijkheid niet overtrad.

"Mijn man (dus liet zich zulk eene Xantippe hooren)

"". . . . . Mijn man,
"Zoo ras zijn voeten maar genaaken onzen drempel,
"Doet flux zijn schoenen uit, en trekt zijn muilen aan
"Van leer of vilt, die digt omtrent den ingang staan,
"Legt stok en degen af, als of hij een gevangen
"Bezogt, dan moet de meit zijn ouden nagt-rok langen
"En fulpen nagt-muts. Dus gebakert, stil en tam,
"Sluipt 't heerschap na 't cantoor, heel zedig als een lam,
"En zit gedoken in papier en oude boeken,
"Gelijk een huisrat. Komt hem iemand eens bezoeken,
"Die gaat nooit verder als de grenspaal van 't kantoor.
"De rest van 't huis is ons, van agteren tot voor.
"Somtijds gebeurt het, dog 't is raar en bij gedogen,
"Dat vrienden, dees of geen, een glaasjen drinken mogen
"Op 't blaauwe plaatje, of wel ten hoogste in 't klein salet,
"Maar dat is bij gena, en 't beurt maar altemet."

Zoo hooren wij eene amsterdamsche koopmansvrouw uit die dagen spreken. In het Moortje van Bredero worden de dagelijksche bezigheden van een koopman dus voorgesteld:

"Steets was hy op 't kantoor en met de neus in 't boeck,
"Sijn mutsjen op sijn hooft, sijn mouwen an voor 't wrijven;
"Want hij was besich staegh met dit of dat te schrijven,
"Dan sloot hy sijn ballans, dan sagh hij na de kas,
"Ja wel, hij had soo veel te doen dattet wonder was!
"Wat het hy in sijn hooft winckeltjes, en kassen,
"En hockels en laedjes, dosynen van lyassen,
"Vol assingnatie, vol oblygatie, vol boomery,
"Vol wissel-brieven, vol retour, en vol factory,
"Vol konnossementen, en vol konvoy-billetten,
"En kamers vol journaels, schuldt-boecken, alphabetten,
"En riemen kladt papiers, van loopende uytgift,
"En tafels vol chijffers en schalien vol schrift!

"Staegh was hy op de brugh by de negocianten,
"Of op een komparisy, bij sijn participanten
"Van sijn westersche of van sijn Cypersche vaert.
"Hij rabatteert in kontanct tegens acht en een quaert.
"Hij weet stracx op een prick wat dit 's jaers kon beloopen,
"Hij verstondt hem (te besucht!) op actien te koopen,
"En hij verassureert licht een heel schip met goet.
"Noch heeft hij ('t is vreemt) niet eens gebanckeroet!
"En oft schoon soo geviel dat hy quam te failleeren,
"En loopt hij om een ces, 't is weer een man met eeren
"Als dese koop-luy doen, die men na 's keysers keur
"Souwe hangen bij de keel, dat in haer eygen deur,
"Vermits sy diefs gewijs veel goede luy doen treuren.
"Begon men dit, het souw soo dickwils niet gebeuren!"

De ces, ses of cessy was een akte van faillietverklaring. Het woord komt meermalen voor bij Bernagie en bij Bredero, b. v. in Scheynheyl.

"Die met brieven lardeert sijn magre dunne ving'ren,
"Die is gemeenelijck, betaelt hy niet contant,
"Hier Kuylenburgh of een cessy sijn voor-lant."

De hooge overigheid verleende deze brieven "van cessie, waardoor een schuldenaar van de gevangenis werd bevrijd, en niet verder gehouden was te voldoen dan behoudens zijn nootdruft." Dat er vaak misbruik van zulk een cessie of cessie-brief werd gemaakt, blijkt o. a. uit het Swart Register van Hondius, waar hij vraagt: "Sondigen soodanighe niet, welcke, overheden en ledematen zijnde, nochtans moedwillige banckeroetiers niet straffen nae behooren, maer deselve, wanneer se cessie doen tegen hare crediteuren, die se schandelyck bedrogen hadden, met hare politycke macht verseeckeren ende beschermen? De kleyne dieven hangt men en de groote laet men loopen." Konden de bankroetiers geen ces verkrijgen, dan vlugtten zij naar Culenborg en Vianen, toen vrijsteden. Naar Culenborg en Vianen gaan was dus hetzelfde als bankroet gaan en zijn schuldeischers ontvlugten.

"De hemel behoed hem voor de Viaense reys,
"Dat is een pestige togt voor ongezond vleys." —
"Na Culenburg en Vianen,
"Daer gaet er de reys nae toe.
"Hij die er in kan wonen,
"Die is wel wijs en vroe.
"Men hoeft niet te betalen,
"En vult er zijn buykje plijn,
"Hij can er zijn wijntje gebruycken
"En die hij ontstal maer azijn."

Het is algemeen bekend welk goed gerucht er van de trouw en eerlijkheid onzer vaderen uitging, en hoe men even als een ronden Zeeuw, een koppigen Fries, ook een eerlijken Hollander pleeg te zeggen. Meest alle buitenlanders, die van de zeden en gewoonten onzer vaderen gewaagden, of hun karakter beschreven, herhaalden dit epitheton, en op hun gezag, en op dat onzer vaderlandsche schrijvers, die in pompeuse lofredenen en gezwollene gedichten van die trouw spraken, roemen ook wij, wanneer wij over de deugden van het voorgeslacht spreken, hunne eerlijkheid. Het zij verre dat ik zou ontkennen, dat eerlijkheid en goede trouw niet bij onze vaderen huisvestten; dat er zelfs geen éclatante voorbeelden van zouden kunnen medegedeeld worden; ja, dat zij zich niet ten dien opzigte van de meeste toen handeldrijvende natiën gunstig onderscheidden; maar toch acht ik die lofspraken te overdreven. Ik beroep mij niet op de leerredenen, en vooral niet op de boetpredikatien, die zulke zwarte tafereelen ophangen van den zedelijken toestand onzer natie, dat wij haar eer voor een gemeenebest van roovers en bandieten, dan voor een christelijk en beschaafd volk zouden houden; trouwens wij weten dat overdrijving tot den preêkstijl van dien tijd behoorde: maar ik beroep mij op de geschiedenis der O. I. Compagnie, op de briefwisselingen, die thans van het stof der eeuwen ontdaan, zooveel licht over het leven onzer vaderen werpen; ik beroep mij op die menigte drama's,

waarin de deugden en gebreken van het voorgeslacht ten spiegel werden voorgesteld. Doorbladert men de registers er van, niet weinig zal men zich teleurgesteld vinden, bij het lezen van zooveel titels, die het vermoeden doen oprijzen of niet juist oneerlijkheid een der gebreken onzer vaderen was. En leest men de drama's zelve, dan werpt men met afkeer het boek van zich af, bij die grove en zwarte voorstellingen van ondeugden, wier namen het papier verontreinigen. Ik wil niet gewagen van de lage en schandelijke bedriegerijen der kantoorbedienden of klerken omtrent hunne meesters gepleegd, van hun liederlijk leven, ten koste hunner weldoeners, want dan zouden wij de grenzen van ons bestek verre te buiten gaan; maar Bredero laten spreken, wiens drama's wemelen van klagten over ontrouw, oneerlijkheid, hebzucht, gierigheid der toenmalige kooplieden. In de klucht van de Koe lezen wij:

"Hoe duyvel souwenset maken met de banckerottiers,
"Die 't soo bijster en grof de mienteman ontstelen,
"En om een haver-stroo eens haes op nae Kuylenburgh spelen?
"Doch keyser Karel die stelde daer teghen een keur,
"Dat men sulcke dieven sou hanghen in haer eyghen deur,
"Want wie kan hem voor sulcke schelmen wachten?
"En zijnse dan oock voor geen dieven te achten,
"Die eenighe drooghe waren of lichte saffraen,
"In een verdompte vochtighe kelder laten staen,
"Om dattet ghewicht sou vermeeren in 't verkoopen?
"En dese guytse wisselaers, die dus onder haer vieren loopen,
"Dees komen als ick, met een degelijck kleedt onder 't volck:
"En een is, as kackx, een Fransman, en 't ander is sijn tolck.
"Daer hoort men met een duytsche dolck lustigh op te beucken
"En die met steenen botten, of die de kaert kraucken,
"Of die met een greep fraytjes morst en flenst,
"Dat dunckt mijn dat oock vry wat aan dievery grenst."

In den "Spaanschen Brabander" lezen wij:

"Hoort hier eens koopman van Aelshuyden, komt hier mijn lieve (knecht!
"Heb jy niet een banckjen eleit (bankroet gespeeld) eertijdts in (Westphalen?
"Zik wil seggen dat je deur ginght, sonder de goe luy te betalen,
"En dan heetet noch dat je om de schrift geruymt hebt jou lant.
"T' is de waerheydt, om de schrift, die in 't boeck staet of (ande want.
"Maer Karolus Quintus die heeft daertegen geschreven,
"Hoe dat men met sulcke dieven behooren te leven.
"De brieven zijn met groote letteren in merckelycken druck,
"Wil gy-se eens sien Andries Giet-loghen, soo gaet op de nieuwe (bruck,
"En siet na de hooge noort an de Voolewyck, daer staen staecken (en slanghen,
"Daer salje de brieven met haer zegelen beschreylijck sien hanghen."

En elders:

"Behalven de kooplny, die eerlijck willen schijnen,
"Die kelders verhuuren an Frans en Rijnsche wijnen,
"En halen door een deur somtijdts een vaetjen wijns
"En stelen jaer op jaer alsoo den heer het sijns.
"Soo daer de magistraet niet beter op wil letten,
"Soo sullen sy het landt dappor ten achter setten.
"Daer sijn wijn-koopers, die oock setten een gelach,
"En dragen stoutelijck een heele nacht en dagh.
"En hadden sommige haer handen recht gehouwen,
"Sy souwen in soo kort geen groote huijsen bouwen."

In het "Banquerout à la mode":

"T' is hedendaags de mode,
"Men heeft hen slechts maar eens tot een accoort te noden,
"En blijven makk'lijk thuis, hier binnen deze stadt.

"Men kiest niet als voorheen vol vreez' het hazepad
"Naar 't graaflijk Cuilenburg, of vesting van Vianen,
"Men kan een betere weg zich tot de rijkdom banen.
"En of de crediteurs wat op ons leggen smalen,
"'t Duurd maar een korte tijd, men wordt weer als voorheên,
"Wanneer men geld heeft, van een ieder aangebeên."

Vele bankroetiers gaven slechts 3 à 4 percent, 40 pCt. was bijna een ongehoorde zaak.

"Den eenen dag volgt na den ander,
"Het een bankroet komt op het aâr,
"Dat is er nu drie naar malkaâr
"'t Gaat nu net, of 't geen schande waâr.
"Van avond zal men accordeeren,
"Maar had ik hier wat te regeeren,
"Mijn advys was: een dief hangen moet."

Het werd een spreekwoord: "liegen als een makelaar", "een beroyde makelaer":

"Ghenen maeckelaer beroyt
"Vaecht het vette van syn muyl,
"Maeckt sijn ruyge vingers vuyl
"Met mijn penningkens te hoopen
"En mijn waeren te vercoopen.
"Geen behendige facteuren
"Vollen hunnen legen sack
"Met het mijne te avonteuren
"Op haer stoelkens met gemack.
"Geen behendige cassieren
"Gaen als joncker opgetooyt
"Met mijn schijven te verkeeren."

"De koopman (schreef Hooft) die windt op de beurs maeckt, en met sijn vingers met sijn brieven gelardeert, is gemeenlyck Cuylenborgh oft een papieren harnas syn vaderlandt". Nu werden zij beschuldigd

van "vele oneerlijke middelen aan te wenden tot verbetering van have en goed," dan, "geen sonde van bedrogh te maken, zich des zondags in hunne kantoren op te sluiten en zich met het nazien der boecken en het·opmaecken der rekeninghe besig te houden." "Besiet eens (sprak Simonides) wat de koopman verricht! Als hij uit de kerk te huis komt, neemt hij dan Gods-boeck om de predecatie te herkauwen? Neen. Hij doet het schuldtboek voor den dagh halen, en is besigh met liquideren en rekenen. Och, 't was beter, dat hij wat meer bekommert was om in dien grooten dagh des Heeren reeckenschap van sijn rentmeesterschap te geven: hij is besigh om sijn geld te tellen. O telde hij sijne sonden!" "Sommigen hadden ook de gewoonte in het tellen, komende tot 30, te zeggen 30 met Godt, quansuys omdat Judas Jesus Christus heeft verraden en overgeleverd door ingeving des duyvels, maar rekende 30 en 2."

"Wat list en slimmigheid, riep Lydius uit, wat bedrogh en duivelarij wordt er by de huiden daegsen coopman niet gevonden! Sy sondigen op den ouden naem van eerlykheyt, maar de boecken en de luyden segghen 't wel aers." "Sy worden selden bedrogen," getuigde Brinckman, "alsoo sy niemant vertrouwen, en sullen onghetwijfelt eerder eenige sterckten behouden als die helpen winnen. — Wilt ghy met hen reysen, ghy kendt ze wel vertrouwen, maar gij mogt also gemackelijck in een wespenhol duycken als van hun yets behouden."

Naarmate de rijkdom toenam, vermeerderde ook de weelde. De prachtige en kostbare levenswijs der amsterdamsche kooplieden klom van jaar tot jaar, en de luister, dien zij op hunne buitenverblijven, langs de boorden van Amstel en Vecht ten toon spreidden, overtrof nog die van hunne "venetiaansche paleizen" in de stad. Men erkende de amsterdamsche koopmansvrouw aan hare kostbare kleedingen, juweelen en baggen, die aan hals en vingers schitterden, en "aan hare singuliere manieren":

"Wie gaet daer soo stijf en prat?
"Wie behoort die rijcke schat?

"Wie blinckt daer van enckel gout?
"Woont in huysen hoogh gebouwt,
"Schitterent van marmer steen,
"Vreemde schors en elpenbeen?
"Prijckt gelijck een diamant?
"Is 't een godes oft een sant?
"'T is van een die handel drijft
"Aen den Aemstel, 't eerbaer wijf,
"Van een, die in geld en magt
"Die van koningen veracht."

Hetgeen van de amsterdamsche kooplieden en hunne vrouwen geboekt is, staat ook nopens die van Dordrecht en andere steden opgeteekend, en wat den boerenstand betreft, de meeste Chronyken getuigen van welvaart, maar ook tevens van hunne weelde. Te Jisp reden de boeren, "in wagens met vier paarden bespannen, op 't brabants toegerust en triumpfeerende als jonkers met klappende sweepen, krijten en baren, en poogden nergens naar dan schatten te verzamelen." In den Alblasserwaard "maakte het landvolk speelwagens, in forme van calessen, en bedreef daarmede groote pracht." "De overdaad van de kleederen was er zóó groot, dat het eind er niet van te voorzien was." "De pracht en hoovaardigheid werd gecanoniseerd en op den hoogen altaar gezet, en een ieder kwam om er zijn offer op te brengen. Dat is niet vreemd: alle kwade exempelen geven credyt an de ondeugd". De leeraars achtten den vreeselijken brand in de Rijp (1655), "een uitbreecken van Godts oordeel, een roede over zijne inwoners voor hunne zucht naar rijkdommen, dartelheid, brooddronkenheid, sabbathschending", en andere ondeugden.

Doch keeren wij naar het kantoor terug, waar ons terstond de schrijfkantooralmanak, in quarto, met wit papier doorschoten, in het oog valt. "Een koopman sonder almanac was een schoolmeester sonder penne." Het is niet waarschijnlijk dat men immer het juiste tijdstip zal kunnen opgeven, wanneer de almanak het eerst gedrukt werd, daar

het met de gebruikte exemplaren er van als met die der gebruikte schoolboeken ging: zij werden vernietigd, en het is zeer toevallig dat hier en daar nog een enkel exemplaar bewaard is gebleven. De eerste gedrukte almanakken waren even als die, welke men voor oude geschreven brevieren vindt, niet voor één, maar voor meerder jaren ingerigt, en hebben overeenkomst met onze altijddurende almanakken. Men kon er de heilige dagen, het gulden getal, de maansveranderingen, zoo ver als men die in het maatschappelijk leven behoefde te weten, in vinden. Van tijd tot tijd verschenen van die almanakken nieuwe uitgaven, en vermoedelijk waren zij in den aanvang der drukkunst tot gebruik voor één jaar te kostbaar.

In de XVe en XVIe eeuw geloofde men algemeen aan sterrewigchelarij, en gaven de astrologen hunne voorzeggingen voor een of meerdere jaren, onder den titel van praktika, uit. Met der tijd vereenigde men deze praktika met den bovengemelden veeljarigen almanak, en sedert men almanakken voor één jaar begon uit te geven, hield men deze almanak-praktika voor een noodzakelijk deel er van, waarvan men nog heden in volksalmanakken sporen vindt.

Beckmann vond twee zulke almanakken met de praktika vereenigd in de bibliotheek van den hoogleeraar Baldinger, die de volgende titels hadden:

Natürlicher Kunst der Astronomei. Des weitberümpten M. Johannem Künigspergers, kurzer Begriff. Von natürlichem influsz der Gestirn, Planeten, und XII Zeychen etc. Was einem jeden dabey zu wissen fürderlich sey. Sich also darnach in der Natur nötigen Uebungen zu halten hab, Mit einem beigelegten Kalender, und was dazu dienlich, nach anzeyg Registers dem Kalender nachgezetzt — Getruckt zu Straszburg bei Christian Aegenohphen. Für den Aersamen Paulum Götzen, bürger zu Straszburg. Im MDXXIX *iar*, en *Aeyn newer Kalender, von allerhande artznei, durch anzeygung der sieben Planeten, — — von dem weitberühmten Joanne Künigsperger ausz allen fürtreflichen Astronomis und*

Medicis, fleisziglich zusammen geschrieben. Itzundt von newen verlesen, gebessert. — — Getruckt zu Straszburg bei Jacob Kammerlandern. Anno MDXXXVII.

De kalender, die voorafgaat, is met latijnsche letters gedrukt, waaruit blijkt, dat het niet zoo zeer te doen was om den koopman een goeden almanak te geven, als wel om mede te deelen, welke dagen de astrologie tot gebruik van artseneien aanwijst.

In de Braunschwiegischen Anzeigen van 1745 vindt men een berigt nopens de oudste gedrukte almanakken. De eerste, die vermeld wordt, is van 1491, zonder naam van opsteller en drukker, te Augsburg in 8o. uitgegeven.

Hij voert den volgenden titel:

"*Dis Büchlein ist also gemacht,*
"*Wie das Jahr nach den Monat wirt geacht*
"*Nach Natur und Influs der Stern*
"*Auch thut es weiter lern*
"*Von Speis, Trank nnd purgieren*
"*Baden lassen und regieren*
"*Schwanger Frawen die Fruchbar sind*
"*Wie man ziehen soll die Kind.*
"*Vor der Pestilencz sich machen frey*
"*Darumb ist es ein Buch der Arczney.*"

Behalve de tabellen der 12 maanden, is het geheele boek in rijm met vele houtsneden. In 1519 werd te Lubeck in het neder-saksisch dialekt door Stephanus Arndes een kalender gedrukt. De titel is dezelfde met dien van den kalender, welke in 1523 bij Ludewig Dyetz te Rostock, ook met houtsneden, in het licht verscheen en luidt aldus: "*Der Schapherders Kalender. Aein sere schone und nutthe Boek, myt velen fruchtbaren materien, so tho rügge düsses Blades klarliken gefunden wert. Item tho Aende düsses Boeks vyndet men de kleyne Physonomie, uth welkerer des mynschen complexie unde toneghynghe der natuer klarlyk to erkennen wert.*

De titel zou doen vermoeden, dat deze almanak slechts metereologische opmerkingen, of voorspelling van weersgesteldheid bevatte, indien de inhoud het tegendeel niet bewees. Zulks is echter het geval met den Shepheards Calender, die zoo lang, en mogelijk nog in deze eeuw, in Engeland in het licht verscheen. Ook te Antwerpen verscheen *De Schaepherders kalengier, nu op een nieuwe ghecorrigeert, aenghaende 't ghulden getal, om die Mane te vinden, enz. Ghedruckt T hantwerpen op de Lombaerde Veste, in der witten Hasewint by my Jan van Ghelen.* 1580. kl. 8°. met houtsn.

De titel van een der eerste almanakken, die, naar de thans gewone ingerigt, in Duitschland het licht zag, was: "*Almanach und Practica Doctoris Johannis Wolmar, upt Jar* MDXLVI. *Gecalculeret up den Middach der Hochberömden unde Aerentriken Stadt Hamborch.* Hierop volgen de verklaringen der kalenderteekenen; onder elke maand staan vier regels, in rijm b. v.:

December.

"*Brassen wil ick und leeuen wol,*
"*Eyn Swyn ick ytzundes steken sol.*
"*Darto werde ick my warm holden*
"*Und hape wol mit ehren tho olden.*"

In eene verhandeling van Rabe wordt een reeks van frankische almanakken vermeld, van welke de oudste in 1576 het licht zag. Bijzonder merkwaardig zijn de berigten, die men aantreft in die, welke sedert 1610 door den beroemden astronoom Simon Marius von Gunzenhausen zijn uitgegeven. "In *Zuschrift der Praktika von* 1612 (lezen wij bij Beckmann) *gedenkt er des Niederländischen neu enfundenen Instruments, wodurch er vom* 1609 *m. Dec. an entdeckt, dasz die Milchstrasse, und Nebelsterne eine congeries plurimarum fixarum seyn; auch dasz die Venus von der Sonne erleuchtet werde, und ihre Phasen habe; dasz er am Ende Decembers* 1609 *bis in die Mitte des Aprils vier newe Planeten um den Jupiter beobachtet, auch bereits die Umläufe der beyden äussersten bereichnet habe.*"

De oudste ephemeriden zijn die, welke Joh. Müller in 1474 te Neurenburg uitgaf. In Frankrijk heeft Noël Duret de Montbrison ze het eerst berekend, en in 1641 laten drukken. De beroemde astronoom Picard gaf in het jaar 1678 de eerste *Connoissances des tems, ou Calendrier et éphémérides du lever et du coucher du soleil, de la lune et des autres planètes, avec les éclipses pour l'année* 1679, *calculés sur Paris, et la manière de s'en servir pour les autres élévations, avec plusieurs autres tables et traités d'astronomie et de physique, et des ephémérides de toutes les planètes, en figures.* Na hem vervolgden Le Febure 1685, Lieuraud 1702, Godin 1730, en later anderen dezen arbeid.

Maskelyne gaf in 1767 den eersten *Nautical almanac* in het licht.

De oudste nederlandsche almanakken waren kerkelijke calenders of dierectorien, die vóór missalen, brevieren en getijdeboeken werden geplaatst. Zij bevatten alleen de feest- en heilige dagen en de diensten, elken dag voor de begiftigers te doen. Zoo vindt men er een in het provinciaal archief te Utrecht van het kapittel van Oud-Monster, waarin ook het rituaal voor de leden van het kapittel voorkomt. De eigentlijke almanakken werden waarschijnlijk reeds kort na de uitvinding van Laurens Koster gedrukt. De eerste, die ik vermeld vond, is die van Jacob Crom, in 1494 te Middelburg uitgegeven. Zij waren nog in den aanvang der XVIe eeuw duur en zeldzaam, en werden, op kosten der steden, aangeschreven of haar door de uitgevers vereerd. Geen exemplaren kwamen mij uit de eerste helft dier eeuw in handen. De oudste die ik zag, was *Der Cooplieden Handboucxken. Ghedr te Ghendt* 1546 8°, bevattende een almanak en *Valuwaeye van de goud- en zilverpenninghen.* In 1556 verscheen te Antwerpen *bij die weduwe van Jacob van Liesveldt: Almanack ende Prognosticatie van den jare ons Heeren* M. CCCCC *en* LVI, *ghecalculeert door Meister Peeter van Goorle, doctoor in Medicyne der stadt van Antwerpen.* Hierop volgt: *Declaratie van desen Almanack: 'T gulden ghetal, Der sonnen circkel, Die Sondaegs letteren, Roomsche indictie, den vleeschtyt.* Vervolgens leest men: "*Alle die ander dinghen, die men plach te setten, saldy claerlijck be-*

vinden al gheteekent in desen Almanack, als die mobel feestdaghen, die quatertemper daghen ende alle heylige dagen, die in 't jaer comen, met 't ghetal van elcken maent met haer letter, correspondent des ghetals.

Ghe sult oock vinden op wat daghen die sonne haer teeken verandert, ende noch in wat teeken des zodiachs dat die mane is, van daghe te dage op ten rechten noen. Ook vindy de Epistelen en Evangelien gesedt op haren dach. Hierop volgen de teekenen die aanduiden: "*wat daghen goet zijn om seer goet laten, redelyck goet laten, goet medicyn nemen, goet baeyen, goet coppen setten, goet saeyen, goet planten, die peertmerckten, die ander merekten.* Hierna: "*Dies suldy weten dat ghi u behoort te wachte electyf te laten, als te weten Gemmi ende Leo, het eynde van Libra ende t beginsel van Scorpius, oook te snijden eenigh lidt, als die mane int teeken is, dat op t selve lidt regeert. Maer in tijde van siecte, die haestich zijn, als pleurisen, squitancien, popelsie, heete cortsen, pestilentie, oft dier gelijcke sieckte en dorft ghi niet wachten dat goet laten sy, mer met raet van eennn gheleerden medicijn muech dy dan doen laten, ende anders niet, daerom wilt dit als voor veradverteert is houden.*"

Hierop volgt de almanak zelve, waarin de H. dagen met roode letters zijn gedrukt. Bekend is het spreekwoord: "iets met een roode letter" (als iets bijzonders) "aanteekenen."

"Ik zou et met een roo letter in den almanack laaten setten voor een mirakel," schreef Bredero.

In 1574 verscheen afzonderlijk: *Die cleyne Practica op dat jaer Dusent vijff hondert vier tsoeventich. Gepractiseert dorch M. Ambrosium Magirum, der Medicyne Licentiatum en Astronomum in der lofflicher K. Vrije stadt Deventer.*

Sol ende Juppiter syn Heeren deses jaars.

Vooraf gaat een *waerschuwinghe tot den leser* van M. Ambrosius Magier Junior, die zich beklaagt, "dat in desen vorgangenen jaer 1573 zijne almanacken valschelik nagedruckt waren door Goris Trouwels, buyten Embden, en dat hy desen voor eenen onman hield, die zijn goeden naem en geruncht gekrenckt had."

Deze Practica werden naar den vorm en kleur van het "capetorium" onderscheiden in "witte", "swarte", "lange en groote practica". De Deventer almanakken, door Ambrosius Magyrus gecalculeerd, waren toen zeer gezocht.

Deze Magyrus was in 1568, blijkens een zijner almanakken van dat jaar, in de archievenkamer van Groningen, toen stads medicus en physicus te Deventer, en 53 jaren oud. Een vijftal jaren later stierf hij, en werd in zijne stedelijke ambten in 1573, door zijn zoon, "na in de universiteyt in licentiatu gepromoveerd te zijn", opgevolgd.

In 1575 werden ook reeds almanakken te Delft gedrukt. In een exemplaar met wit papier doorschoten, leest men, behalve andere merkwaardigheden uit dien tijd: "den 12 Juny is de prins van Oranje, na drie zondagsgeboden te Dordregt gehadt te hebben, getrouwt met Charlotte van Bourbon, en is dit feest gehouden zonder dansen."

Het was toen algemeen het gebruik de almanakken met wit papier te laten doorschieten, en hierop dagelijksche ontvangsten en uitgaven, de geboorte-, trouw- en sterfdagen, of andere bijzonderheden aan te teekenen. Sommige dezer almanakken zijn te dien opzigte zeer belangrijk, zoo als die van Uitenbogaert en anderen.

In vele almanakken werd eene genoegzame ruimte voor het houden van notitiën opengelaten, of men vond aan de eene zijde druk, aan de andere wit papier. Zij zijn in kl. 8°. of 4°.

Men noemde ze schrijf- en comptoir-almanakken, en werden jaarlijks schier in elke stad uitgegeven. Hiertoe behooren: "*Schrijf-Almanack met heerlicke Cronieken daer by gestelt. Op dat jaer nae die geboorte onses Heeren Jesu Christi* MDLXXXVII. — *Dorch D. Rodolphum Grapheum, Medicum, Lithotomum ende Astronomum Ordinarum der K. Vrye Anseestat Deventer*, 4°.; *Deventer Schrijf-calender ofte Almanack, nae den olden stijl op dat jaer ons Heeren Jesu Christi*, MDCXXII. *Door Antonium de Grave, Phil. et Med. D. Mathem. Davent., ordinarium — gedruckt by Sebastiaen Werembouts; Groote-Schrijf-Almanack voor* 1654, *gecalculeert door D. Origanus. Amst.* 1654; *Cleyne Comptoir-Almanack*

voor 1656 *en* 1657, *Gecalculeerd door D. Rz. van Nierop.* Amsterdam. Saeghman; Idem voor 1657. Amst. Bouman; Idem voor 1658, *Ghecalculeert door — T. Hoen.* Amst. Saeghman. 1659 en 1660; Idem voor 1661, 1662 en 1663, *Ghestelt door Gilles Joosten Saeghman*; Idem voor 1661. Amst., Bouman; *Groote Comptoir-Almanack op 't jaer* 1667. *Door G. J. Saeghman.* Amst. Saeghman. 4°. *De Nieuwe geconverteerde Koopmans Comptoir- en Schrijf-Almanack, versien met de Jaarmarkten, Paarde-, Beeste- en Leermarkten, en de dagelijksche waren van de Maans op- en ondergang, door Pieter Rembrantz van Nierop,* in kl. 8°. in 't laatst der XVIIe en begin der XVIIIe eeuw; en de bekende *D'Erven Stichters Comptoir-Almanack, voorsien met alle de jaar-, paarden-, beesten- en leermarkten, als mede de vacantien, het varen der Trek-schuyten en Beurt-schepen, het reysen der posten en booden etc. Nevens de Maens op- en ondergangh. Door Dirk J. van Dam,* in het laatst der XVIIe en de geheele XVIIIe eeuw, jaarlijks in 4°. te Amsterdam verschenen. Te Amsterdam verscheen ook in de tweede helft der XVIIe eeuw *de Nieropper-Almanack, na den nieuwen en ouden stijl. Bijeengestelt door Johannes Jacobsz. Stichter, en het op- en ondergaan van de maan, door Dirck Rembrantz van Nierop;* waarachter een "Chronycxken, ofte kort Historisch Verhael van 't gepasseerde in de Coninckrycken, Vorstendommen en Landen van Europa, sedert de geboorte J. C. Eenige kortswijlige kluchten en vermaeckelycke vertellingen, en *De oprechten Italiaenschen waerzegger, gepractiseerd door Doctor Antonio Magino.*"

In de XVIIe eeuw verscheen er te Dordrecht een Regerings-Almanak, in 4°., waarin ook vermeld werd, 't geen door de regering op elken dag moest worden verrigt, met den titel van *Dag-lijste, Gedenck-Boek of Memoriaal der gewoonlike bezigheden van de Heeren-Schout, Burgemeesteren, Schepenen en goede Luyden van de Achten,* die later vervangen werd door *Den Dordrechtschen Almanack, waerin men kan sien alle de voornaemste Reeckeningen, Schouwen, Rechtdagen en andere saken de stadt Dordrecht rakende enz. Gecalculeert op den Meridiaen van Hollandt, door M. de Vries enz.* kl. 8°. Reeds in 1555 werd door den keizerlij-

ken geheimraad te 's Hage aan Petrus Forestus, med. dr. te Alkmaar, verlof gegeven tot de uitgaaf van zekere *Prognosticatie en Almanac, inhoudende den cours en loop van desen toecomenden jaeres* 1556. Op de tentoonstelling te Delft was een *Almanack van den jare onzes Heeren* MDLXVI. *Gecalculeert Talcmar bi mi Docter Lourens van Orschot. Gevisiteert ende oprecht bevonden, sonder suspicie van heresie by mi D. Martinum Duncanum, pastor in die oude Kerck te Delft in Hollant by mi Symon Jansz., wonende by die visehmarkt*, volgens overlevering in 1574 in een schans buiten Leiden, door de Spanjaarden verlaten, gevonden. Reeds maakten wij melding van den *Delfschen almanak* van 1574. Later verscheen *Almanack van den Nieuwen ende Ouden stijl, opt jaer ons Heeren* M. D. XCVIII, *gedrukt in* 12°. *by BruynHarmanssz.* Achter de *Declaratie van den Almanak*, volgt de laatste zelf. Onder den naam van elke maand staat een vierregelig vers, b. v.:

Februarius, Spromaent.

"*Die andere soecken te bedrieghen, met verlanghen,*
"*Werden somtijds selve wel, meest gheplaecht,*
"*Ende in de stricken, die zy hebben ghehanghen*
"*Voor anderen, selve wel eerst ghejaecht.*"

Onder *December, Horemaent:*

"*Machtige Provintien ende steden,*
"*Die te vorens seer waren vermeert,*
"*En van den vijandt onrecht leden,*
"*Siet men nu met malcander gheteneert.*"

Hierop volgt *Van de waterghetyden, staende geteekent achter aen elcken dach;* voorts een Chronyk, eindigende met XII Nov. 1591, eenige tijdverzen en eindelijk een vers *Tot Loff zynder Excellentie van Nassouwe*, beginnende:

"O Heere gheeft, soo langhe leeft,
"Het Edel Nassous bloet, voorspoet,
"Want hij ghewis, ghenadich is,
"En doet zijn vijant goet."

"Hij is present, een instrument,
"Deur uwe hant te velde ghestelt.
"Zijn vrome daet, wordt vroech en laet,
"In uwen naem vertelt.

De cronycken die men achter de meeste almanakken vindt, zijn soms niet onbelangrijk, en ontrukken vele plaatselijke bijzonderheden aan de vergetelheid. Zij werden soms, even als de practica, afzonderlijk uitgegeven, zoo als *Chronyck-Almanack ofte journael op dat Jaer na den Gheboorte Jesu Christi* 1587. *Inhoudende veel waerachtighe geschiedenissen, wonderen enz. Ghepractiseert door D. Ambrosium Germanicum. Liefhebber der Astronomie.* Amst. C. Claesz. 1587. 4°.

Van de meeste steden zijn geen almanakken meer voorhanden, schoon het uit oude catalogi en aanhalingen blijkt, dat ze er moeten geweest zijn. Zoo hadden ze in de XVIIe eeuw Edam, Enkhuizen, Monnikendam, Hoorn, Medemblik, Schiedam, Rotterdam, Gouda, Leeuwarden, Franeker. Aldaar verscheen zelf in 1627 een *Eeuwighe handtcalender, in het welcke gheleert wordt eeuwichlyck, alle de Feest-daghen des jaers, soo beweechlyck als onbeweechelyck, mitsgaders de Lunatien ende waterghetijden, op een nieuwe manier, door de leeden der vingeren des handts te reeckenen ende te tellen, door Adrianum Mettum M. D. en Mathem., Prof. ord.*, later te Amsterdam bij Jan Jansz. z. j. herdrukt. Ook vindt men zilveren en koperen tabaksdoozen met eeuwigdurende almanakken er op gegraveerd.

Van de utrechtsche almanakken zijn mij slechts twee in handen gekomen. De een voert tot titel: *Nieuwen ende ouden Almanack op 't jaer* 1601. *Met cleyne prognosticatie, door Petrum Appianum.* Utrecht, H. van Borculo, 1600. kl. 12°., en *Almanack na den ouden stijl op 't Jaer ons Heeren* MDCXXX, *ghepractiseert op den meridiaen d. Ambrosium Magnum, ghedruckt 't Wtrecht by Jan Amelissz. in 't A. B. C.* Hier achter: *de kleyne Practica ofte Prognosticatie op het Jaer ons Heeren Jesu Christi* MCD. XXX. *Ghepractiseert op den Meridiaen deser stadt, door denselfden, Utrecht, by Jan Amelissz. in 't A. B. C.*

en een *Nieuw-Klught-Boecxken, ofte den kleynen Vaeck-verdryver, seer nut ende korts-wylich om te lesen. Inhoudende vele ghenoeghelycke ende korte vertellingen, alles nu korte by een vergadert door een Liefhebber der waerheyt. 't Utrecht by Jan Amelissz.*

Allermerkwaardigst is de *Bredasche Almanak* van Janus Vlitius, voor het jaar 1664 etc. De kalender bevat R. C. feestdagen, ook met bijvoegingen. B. v. 24 Febr. "Matthys werpt de steen in 't ijs"; alsmede jaarmarkten, waarvan sommigen niet veel te vertrouwen zijn. Zoo vindt men op 28 Oct. een markt te Romerswaal, dat toen reeds jaren lang in 't geheel niet meer bestond. Voorts van elke maand de benaming in onderscheidene talen; een vierregelig latijnsch versje onder eene op de maand toepasselijke spreuk; eenige gezondheidsregelen in oud-nederlandsch, merkwaardig zóó om de taal als den inhoud, en eindelijk eenige dichtregels en het *Bredaasche Chronycske.*

Möhsen schrijft: "die Teutschen haben das voraus, dass die astrologischen Gesundheits- und Gewerbesregeln und die Weissagungen über das Schicksal der Länder, blos in ihren Kalendern gefunden werden, und das sie in den Almanachs der Italiäner, Franzosen und Engländer niemals üblich gewesen seyn"; doch in den *Diction. hist. et geograph. de Bretagne* van Ogee, leest men: "le premier faiseur d'almanach ou tireur d'horoscope parut à Nantes en 1462 ou 1468," en van elders weten wij, dat koning Karel IX in 1560 de kalender-makers streng verbood staatkundige voorspellingen op te nemen, en eerst in 1678 bevatte de eerste Almanac royal in Frankrijk, behalve den eigenlijken kalender, eenige prophetiën bij het wisselen der maan, den afgang der posten, hoffeesten, missen en jaarmarkten van het loopende jaar. Later voegde men er de genealogien van regeerende vorstenhuizen bij. De uitgevers der nederlandsche almanakken volgden dit voorbeeld welhaast na, doch de opgave der marktdagen wordt reeds in hunne almanakken van 1675 en 1676 aangetroffen, zoo als in de *Nieropper Almanack* van het laatstgemelde jaar. De practica verscheen meest achter de almanakken, maar werd ook afzonderlijk in het licht gegeven, zoo als *Den*

onvervalschten Nederlandschen waarzegger, d. i. oprechte Prognosticatie op 't jaar 1663. Amst. Saeghman; *Den onvervalschten Italiaenschen waersegger, ofte Prognosticatie op de jaren* 1667, 1668, 1669, 1670, 1671, 1672—1685. Amst. Zaagman; *Den oprechten Munsterschen waersegger, gecalculeert op de* 17 *Provincien door Origanus voor* 1664; *Den onvervalschten Nederlantschen waerseggher*, 1667. *Gepracktiseert door C. Thaddacus.* Amst. Saeghman; *T'Hoen, Groote hollandtse waersegger op 't jaer* 1668, 1670, 1671. Leeuw; *Den oprechten Italiaenschen waerseggher over* 1668. Amst. Saeghman; *Prognosticatie of Ital. waerseggher over* 1673, 1674, 1675.

De schrijver van een *Almanack van den nieuwen en ouden stijl*, in 1660 in 4° uitgegeven, verzette zich tegen deze en andere practicas en waarzeggers.

"*Terwijle dese tegenwoordige werelt* (zoo laat hij zich in zijn inleiding uit) *maer niet soo veel is onderworpen het voorseggen van de sterrekyckers eenighsins te gheloven, en haar vertrouwen daer op te setten, waer uyt de konst in de handt te sien gesproten is, waer op sommige jonge luyden, en bysonder de domme meysjes soo versot zijn, dat se gelooven al wat de handtkyckers en handkycksters segghen, jae somwijlen haere juweelen daer aen te kost legghen, en hare fuycken, nae haers selvens seggen, stellen, waer door sy dickwels of altijdt bedrogen worden. Om de werelt dan van sulcke dooling af te brenghen, heb ick u lieden een almanack voor den dagh gebraght, niet als men plagh, gelijck de onvervalschte Italiaensche waerseghers, of andere gebeuselde en simpele versieringhen, die des winters altijdt van koude, sneeuw, vorst, regen, en des somers van hette, donder, blixem en mooy weer praten, en op alle quartieren des maendts weten te segghen of het regenen, vriesen, sacht weer etc. wesen sal, ghelyck of se met de sterren, als Saturnus — welcke van de oude werelt voor Goden en Godinnen gehouden geweest zijn — dickwils banquet hielden, en dat deselve dan seyden dat se in hare regeeringh sulck of sulck weer maecken souden. Ick geloof dat sulcks van de simpele luyden ghelooft wordt, gelyck de kinderen gelooven datter Bullebacken zijn, maer dat is lachelijck voor de ouden. Hier wordt het exempel van 't oude wijf niet ghevolght, welck de*

komst van de swaluwe vernomen hebbende, haer pels verkocht, seggende: ick ben uytgewintert, maer daer volghde noch sulcken vorst en buy van haghel en sneeuw, dat sy van kou doodt bleef. Maer ick voorsegh een laten somer en vroeghen winter, opdat ick vast en seker gaen magh, en niemandt met schoone beloften aenlock en daerna leelyck te leur stel. Ick stel hier sekerder regelen dan andere Almanacken voor desen gedaen hebben, dewelcke na alles sloeghen, gelyck de blinde na het ey. Hier wordt een vasten regel ghesteldt, wanneer ghy op u best planten, zaeyen en maeyen moet; door 't geheele jaer op u gesontheydt letten, item, wat men eten of drincken magh, ook wanneer, en wat men voor kruyden en bloemen vergaderen moet, wanneer deselve op haar krachtigste zijn, en waer men deselve toe gebruycken moet; als oock, wanneer het geboden en verboden is medecynen te gebruycken en ader te laten, de aerde te bereyden en allerley soort van vruchten te teelen, enz.

"Wat de astrologyes aangaat, hij verwierp hunne kunst niet. Soo verre zij speculeerden op die dingen, welke noodzakelijk moeten gebeuren, en voor welke God een zeker perk gesteld heeft; men kan (schreef hij) de eclipsen, oppositien, conjunctien en diergelijke vast weten, en dat zoo lang te voren men wil; maar dat zij van toekomende dingen willen spreken, die gebeuren kunnen of niet, daar raken zij altemaal wonderlijk buiten spoor." Wat hem aanging, "hij raadde liever oude boeren te gelooven, die gansch hun leven onder den blooten hemel gezweefd en dien hemel zoo menig duizendmaal aanschouwd, ook al het wichelen der vogelen en gedierten dagelijks gehoord, en door lange ervarendheid opgeteekend hadden, dan astrologyns, die in hun kamer op alle dingen letteden, en inzonderheid de jonge astrologyns, die hij met jonge advocaten en medicyns vergeleek, omdat zij veel meer prognostierden, swetsten en de patienten op de pees setteden dan de ouden, en met het leven der menschen speelden als de kat met de muis. Ick stel (dus eindigt hij) oude boeren, oude procureurs, oude apothekers en diergelijken verre boven dat jonge onversochte volk."

Trachtte de schrijver van dezen merkwaardigen almanak zijn land-

genooten van een bijgeloof te genezen, waarmede zij maar al te zeer besmet waren, de beroemde Caspar Coolhaas voegde bij zijnen *comptoir-almanack oft Journael op het jaer nae onses Heeren Jesu Christi* 1606, eene uitvoerige bestrijding der misbruiken van de R. K. kerk. Te gelijker tijd verscheen zijn *Trouwe waarschuwinghe voor de schadelycke abuysen der almanacken, dewelcke uyt de schat-kaamer der pausen ghecomen zijn en daerom niet minder reformatien van doen hebben als de kercken*, en kort daarna zijn *Specimen ofte monster eens christelycken calenders voor het jaer* 1608; een "christelycke kalender," waaruit alles was weggenomen, wat, volgens zijn oordeel, daarin niet behoorde.

Almanakken van allerlei soort (ook *Eeuwigdurende Liefdes-* en *Princen-Almanakken.*), in allerlei vorm, van de 48° tot de in folio's werden in alle boekwinkels aangetroffen, en in de boerengezinnen als orakels geraadpleegd. De marsdragers veilden ze overal te koop:

"Hy mach aen de schepen gaan om een schuymtje in 't Zuydt-end,
"Met een maersje, en zwavelstocken, groot gemack voor kleyn-gelt (copen,
"Off met almanacken, lietjes, en somwijl met wat wonder wat nieus (omlopen,
"Daer sijn soo veel lage boeven, die daer de cost me winnen."

Dagelijks onmoetten wij zulke marsdragers, zoo in de steden als op het platte land. Werpen wij een blik in zijn mars, of liever laten wij hem zelven hooren vertellen, wat hij zoo al te koop veilt.

"Souder niemand almanak,
"Swavel-stok, een groot gemak,
"Van mijn koopen willen?
"Fijne kammen en wit lind,
"Cristallijne brillen?
"Wilder niemand vingerhoet,
"Daar men 't nayen fray mee doet,
"Naalden ofte spelden?
"Want de kramer, die wort out

"En hij komt hier soo selden.
"Rammelaer of houten bel,
"Huysraet voor het kinderspel,
"Op-gemaekte poppen,
"Hengels en ook hengeltjes,
"Tangen en asch-schoppen?
"Garen, geel of groen van draet,
"Hartjes, die na muscelaet
"Ruycken uytgenomen?
"Menig hanght se om den hals
"Des nagts voor swaare droomen.
"Ysers daer m'een kap mee set,
"Ook pandant of braselet,
"Schoenbant en corsetten,
"Borsteljens van varkens-haer
"Om knevels op te setten?
"Oock heb ik hier schaetse-band
"En oock poeder voor de tand,
"Carolyne-ringen,
"Flessen met de lotlarijn,
"En alle fraye dingen.
"Doose voor snuyf-tabak,
"Post-papier en verguld lak
"Voor de soete wigjes,
"Die malkaer met brieven vrijd,
"Oock snyers was-ligjes.
"Nog heb ick hier kouse-band,
"En voor kinder-musjes-kant,
"Ja haaken en oogen.
"Morgen loop ick op de boer,
"Soo de weg wil droogen.
"Engels knyfjes, scherp van sneê,

"Bos- en Goudse messen mee,
"En oock kleyne klockjes;
"Akers aen een jonckmans bef,
"En oock potloot-stockjes.
"Riem en priem, die heb ick hier,
"Schaar- en scheermes voor barbier,
"Tandenstokers en oorlepels,
"Voor een vrouw, die kinders suygt,
"Oock huyssen op haer tepels.
"Ballen, daer men d'baerd mee vrijft,
"Boeckjes daer men oock in schrijft
"Voor een kort memorie,
"Agter met een brieven-tas,
"In groene kaphetory.
"Instrument van Engels-stael,
"Knopen van een fijn metael
"Op Baconcommande:
"Voor een tandelooze maagd
"Oock fray yvoore tanden.
"Hier heb ick nog andre trant,
"Witte gaarne kousebant,
"Wilse strijcken en stijven;
"Roept niet, dat mijn moeder 't hoord,
"Sy sou mijn maer bekijven.
"Juffertjes, wat vind ick hier?
"Sonnewayers van papier,
"En ook armozijnen.
"Ey, Com coopt er nu elck een,
"De son moght u bescheynen.
"Siet, wat of ick hier nog vind,
"Wolle-fijne-bratte-lind
"Voor de Klopjes-musjes,

"En oock swarte-keeleband
"Voor de meniste susjes.
"Jonckmans heb je niet van doen
"Stale gespen in uw schoen?
"'T is de laatste moden.
"Dese veeters in u broeck
"Die hebt gy dog van nooden.
"Siet, ick weet niet wat dit was,
"'t Is knoop- spoel- en poeder-kwast,
"Goet voor heeren-pruycken,
"'k Heb oock flesjes met parfuym,
"Stinckt het niet, 't sal ruycken.
„Onder in mijn marsje vind
"Ick nog goud- en silver-lind,
"En oock loose stricken,
"Wasse-poppen in het bond,
"Die met haer bollen knicken.
"Juffrouw heb ik 't al gezeýd
"Daer u hart het meest na vrijd?
"Kaert en dobbelsteenen.
"Siet, hoe staet de meyd en kyckt,
"Gaet, doet u werck, loop heenen.
"Doosjes, als mensz open doet,
"Dat gy daerom laghen moet,
"Ringen door de ooren,
"Dingen die ick geen naem en geef,
"Besje mogt het hooren:
"Oortjes doossen bij dosijn,
"Olye-vlesschen met jasmijn
"Tot de juffrouws krullen,
"Daar de poeder wel in blijft,
"Seker 't sijn geen prullen.

"Blicke spieghels, heel galant,
"En oock balsem voor de tand,
"Blomme-snuyf voor juffers,
"Klooster-nonnen en bagijn,
"Met kappen en kapmusjens.
"Monsieur, denckt gij niet wel hoe
"Heeft de cramer geen kassoe?
"Wilt gij een soopje drincken?
"Al roockt gij dan een pijp tabak,
"Voorseker 't sal niet stincken.
"Hier heb ick het al geroemt,
"Sult gij niet wat koopen?
"Helpt de cramer maër aen gelt,
"En doet u beursse open."

"In handel en wandel (schreef een voormalig koopman) is het geld gewisselijk de gemakkelijkste en beste waer en nevens het krediet, de opregtheid en goede trouw, een der heerlijkste bezittingen van den koopman, hetzij om zijn voordeel er mee te doen, en dat geld met geld te vermeeren, hetzij om er krediet mee te verwerven en zijn negotie aanzien te geven; want geld is de sleutel, die de koop en verkoop sluit, en geen negociant heeft ooit zijne waren zóó lief, dat hij ze niet gewillig tegen geld verwisselen wil. Geld is de edelste aller waren. Voor geld kan men alles, wat in de wereld is, ruilen en zich eigen maken; geld doet iemand geducht, aanzienlijk en beroemd worden; geld stelt hoedanigheden en verdiensten op prijs; geld beslist dagelijks alle menschelijke handelingen. De koophandel en de bloei der republiek hangt veel van het geld af. Zoo lang er geld in 't land is, is er koophandel. Vermeerdert het eerste, straks ook neemt de laatste af. Zoo lang geld intressen geeft, zet men het eerste uit, en 't wordt gebruikt, en als 't gebruikt wordt, geeft het winsten, ofschoon de gebruiker al schade lijdt. Geld is dan zoowel het beweeg-

rad van den handel, en van al onze aardsche bedrijven, als het de olie is, waardoor de raderen ligter en vaardiger wordt gemaakt."

"Goud is de boodschap, dat is het kruyd, daer men de botter en alle (dingen voor koopt,
"Dat is de reden, daar het alles om draaft en omloopt.
"Bij 't goud is alles maar drek, schoonheid verliest de glans, ja wat (kan niet veranderen?
"Goede vrienden worden kwaden en haaten malkanderen,
"Het goud, alleen het goud, is van verandering vrij,
"Het houd vast sijn koleur en waarde, al ist over honderd duysent (jaar. Daar is een dukaatje
"Dat ik bij mijn overbeste vaar heb gevonden, en die had het van zijn (overbesje gekregen,
"En die had het rechtelyck van der over-over-over-over-over bestemoer,
"Kijk, 't is toch een goed, daar is niet tegen 't goud op te wegen; 't wordt alle dagen beter."

In de XVIIe eeuw was er, "aeloud en hedendaagsch, in- en uitlandsch, reeel en gefungeerd, bank- en courant, grof en fijn, goed en kwaad, nationaal en particulier geld", in ons vaderland in omloop. De waarde van het goud hing af van 's lands staten, die „als meesters der munt en van het muntregt, het naar goedvinden of tijdsomstandigheden in prijs verminderden of vermeerderden". Zoo gold de oude Richard-Eduard en Elisabeth nobel van 1489 en 1491 *f* 2.16, van 1520—1552 *f* 4 à *f* 5, van 1577—1600 *f* 7 à 8, in 1644 en later *f* 10.10 à 11; de Hendrik-nobel van 1489—1491 *f* 2.10, van 1520—1552 *f* 3.15 à *f* 4.4; van 1560—1598 *f* 6 à 7 en later *f* 8 à 9; de vlaamsche nobel van 1489—1491 *f* 2.8 in 1626 *f* 8; de Angelot van 1577—1588 *f* 4 à 5, later *f* 6.5 à 6, van 1640—1646 *f* 7; de gouden leeuw van 1520—1586 *f* 2.4 à 2.8, van 1598—1613 *f* 4.5 à 4.12.

Tot de (ten minste een gedeelte der XVIIe eeuw,) gangbare gouden matten, behoort de fransche kroon van Carolus *f* 3.1, het "gouden fransche schild" of "kroon van Carolus", in 1644 *f* 3.12, in 1646 *f* 3.6;

de gouden kroon of reijaal, door keizer Karel geslagen, in 1613 *f* 6.2; de gouden Andreasgulden, sedert 1622 en later *f* 2.19 à 3; de rijn- of goudgulden van 1622—1634 *f* 2.18; de over-rijnsche of duitsche gulden, in 1634 *f* 3.3; het Wilhelmus schild, in 1491 *f* 1.1, later ongelijk; het duitsche schild, 1¼ goudgulden waard, van 1526—1613 *f* 2.2 à *f* 2.11, in 1644 *f* 5.8, in 1646 *f* 4.14; de halve Albertijnen, door de aarts-hertogen Albertus en Isabella geslagen, welke laatste vroeger *f* 5.50, in 1646 *f* 6.6 gold. Bredero gewaagt van deze in zijn "Schijnh.:

"Duwt hem maer in de vuyst een dosijn Albertijnen
"En beveelt hem de saeck. . . . . . ."

Voorts de gouden dukaton of souverein, die in 1613 *f* 14, in 1622 *f* 15, in 1644 *f* 16.5, in 1645 *f* 14 gold; de oude en nieuwe engelsche souverain in 1623 *f* 10.12, later tot 1646 *f* 12.12 en *f* 13; de Jacobus en rijder elk *f* 12, de halve rijder *f* 6.6; de carolijn of ommekijker, in 1644 *f* 13, in 1646 *f* 11.10; de krusade van Portugal *f* 2, later meer of minder; de brabantsche kroon van 1620—1626 *f* 3.18, sedert dan hooger dan lager, en zeer ongelijk in waarde; de vierdubbele pistolet *f* 17; de pistolet, in 1491, 11 stuivers, in 1644 *f* 4.15. Meermalen komen deze in de kluchtspelen voor, b. v. bij Bredero: "een halve pistolet."

"De hondert pistoletten, ick en kanse niet ghewisselt krijgen, als met thien ten hondert schade."

"Ick gaf haer doe een hand vol goede pistoletten."

Deze gewaagt ook van gouden fransche kroonen en van rosenobels. Deze laatste gouden munt, ten jare 1344 door koning Eduard III geslagen, draagt haar naam van de roos, welke de koninklijke stamhuizen York en Lancaster in hunne wapens voeren, terwijl het bijzondere fijne goud, waarvan zij gemunt werd, het laatste gedeelte der benaming heeft doen ontstaan. Ook hier te lande was deze munt gangbaar, en de waarde van "de nieuwe rozennobelen, gheslaghen ende gemunt in de respective Nederlanden" wordt in het plakaat van 1606

op *f* 8—7 gesteld. Doch ook hare waarde was aan een wisselende cours onderhevig.

In van Santens "Lichte Wigger" vindt men de volgende zamenspraak, waaruit blijkt, dat de rosennobel toen 8.18. gold:

"L. Nou moet ick jou geven neghen gulden, ist niet soo? W. jae't.

"L. Daer s'een rosenobel met twee schellinghen. W. Nou moet ick jou weêr geven.

"L. Asje doet, thien stuvers. W. Daer isser drye, en daer seven."

In Hooft's "Warenar" zegt deze:

"Een iegelijk moet het anleggen nae dat zijn staet vermagh,

"Die niet heeft, magh niet te werck gaen of 't rozenobels zou regenen."

In Bredero's "Moortje" zegt er een:

"Ick wou liever een roozenobel verrosesoolessen (aan resolis verdoen) en vertabacken."

Styve Piet, bij Hooft:

"Ick kon geen wagen krijgen, al had 'k er een roosenobel willen voor geven."

Hij gold in 1645 *f* 10.10. en de dubbele, onder Hendrik VIII, Eduard en Elisabeth geslagen *f* 18.12.

Tot de gouden munten behoorden ook de dubbele nederlandsche dukaat met den letter, de spaansche met de twee hoofden, die in 1622 *f* 8.10, in 1645 *f* 9.10, de enkele die in 1622 *f* 4.5, de hongaarsche, die in 1644 *f* 5.5.0 in 1646 *f* 3.14, de italiaansche, die in 1613 *f* 3.17 gold; voorts de groote nederlandsche rijer van *f* 11.6, de halve van *f* 5.13, de nieuwe friesche en geldersche van *f* 3.13, de fransche kroon van *f* 3.18., de gouden goudgulden van Nijmegen, Deventer, Kampen, Zwol, Groningen en Leeuwarden van *f* 3.2.

De toen gangbare zilveren munten waren de ducaton van *f* 3.3.0, de halve ducaton, de drie gulden-stukken, de nederlandsche rijksdaalder, kruisdaalder of patakon van *f* 2.10, de kroon van twee

Caroli guldens of 40 stuivers, de nederlansche leeuwen-daalder van *f* 2.0, de zeewsche- en friesche-arend daalder van *f* 1.10, de friesche florijn of klapmuts, en de zilveren goudgulden van Deventer, Kampen en Zwol van *f* 1.8, de halve en kwart rijksdaalder (dertiende halven) de heele, halve en kwart gulden, de engelsche schelling van *f* 0.12.8, de schotsche distelbloem van *f* 0.12, de iersche harp van *f* 0.8, de heele en halve schellingen, de stoter van *f* 0.2.8, de dubbele en enkele groninger flabbe, en de dubbelde en enkele stuivers.

Van al deze en vele andere zilveren en koperen munten wordt in onze kluchtspelen melding gemaakt, b. v. in de Griane van Bredero:

"Soo vong ick tuysent, een stickeweechs van uyt huys,
"Een knoppel-doeck met een snap-haan, met een vyer-ijser en met een (olykruis,
"Met acht geusen-duyten en twintich biecht-oortjes."

De snaphaan was een geldersche munt van vijf of zes stuivers; een vierijzer gold drie blanken of 18 duiten, als duidelijk blijkt uit de woorden van Bredero:

". . . . . Wonse lestent geen reyne halve stuyver
"Aen dat sootje vis, dat ic om, laet sien, seven oortjes thuys brocht,
"Dat sy an ons buurwijf Aal Mouweris om een vyerijser verkocht?"

De geuse-duit werd door de amsterdamsche katholieken de duit genoemd met de hollandsche vrijheidsmaagd in den tuin, dien de staten van Holland op het einde der XVI[e] eeuw deden slaan. De olykruis was welligt een klein met een kruis geteekend muntstuk, dat bij het volk dien naam droeg, omdat het daarmede, even als met het biecht-oortje de biecht, het laatste oliesel kan betalen.

In het Moortje:

"Wat stacker een gelt in d'appelen! een plat-beck, een stooter, (een ryer,
"Een klimmer, vijf state — X stuyvers, dat stack hij in sijn spaarpot, (as een vryer."

De plat-beck was een muntsoort, waarvan de waarde ons onbekend is; de rijer, waarschijnlijk de halve schelling met de afbeelding van een ruiter of rijder of wel andere muntjes met hetzelfde cijfer.

De klimmer zou de gouden geldersche "climmergulden" zijn, aldaar genoemd, om de beide naast elkander gekeerde klimmende leeuwen, die in het wapen van Gelderland voorkomen.

Er waren ook rijnsche guldens van 20 à 26 stuivers, Philipsguldens van 25 stuivers of 25 utrechtsche braspenningen, keizersguldens van 20 stuivers, oude- of blaauwe- baker- plakaat en gestempelde permissie schellingen, sestehalven, deensche, embder en groninger dubbeltjes, drie stuivers, stoters of vijf groote-penningen. De braspenning gold 1¼ en de vlaamsche braspenning 1 stuiver, het deutsken ½, de dortsche plak 1, de vlaamsche plak 1½ stuiver, het botgen ¼ blank, de botdrager en oude vlaamsche groet en de kromstaart 1½, een wit ½ stuiver.

Bij Bredero leest men: "een ay voor een braspenningh", van een "moye spaensche mat," en een "half stuck van achten" van "pyntje van een blanck", van "sevenoortjes", van een "pyntje soete-melck van seven duyts", van een "ouwe leeuw", mogelijk het grafelijk groot van Willem VI en Jan van Beijeren, waarin de hollandsche leeuw voorkomt, en die een halve braspenning gold, en van het "negenmanneke", een muntje van negen mannekens, eigentlijk mijten, van welke er in Holland, even als in Vlaanderen, 48 in een stuiver of 16 penningen gingen. De Vlamingers noemde het negen-manneken, seskin, of een stuk van zes penningen. Een vlaamsche en hollandsche penning gold 1¼ penning in Brabant.

"Ick gae nae de beurs en laat my duysent pont af-schrijven.
"Stuurt u moosen of knoop (knaap) morgen vroegh of 't achter noen,
"Men sal ou ou gheldt tot een negen manneken, tot een mytken, (hebben doen,
"Jae tot een splytemyt."

De myt en splytemyt waren denkbeeldige munten van geringe waarde.

Van hier: "Ick wil je niet een myt vresen". Men sprak ook van een halve myt, b. v. in Breughels "Boertige clucht":

"Sy moeten betalen met gouden realen, oft
stucken van vyeren.
Daer is de gherechte helft
tot een halve myt."

Voorts wordt er melding gemaakt van het "zilveren peerdeken", van den snaphaan, van koperen oortjes, volgens plakaat van 1622, en alleen gangbaar in de provintie, waarin ze geslagen werden. Van tijd tot tijd werden eenige dezer munten afgeschaft, of gelijk men in de plakaten leest "biljoen verklaard." Dit wedervoeren b.v. de "oude Richardus nobel, schilden, leeuwen, dortsche schilden, en Frederik-Johan-guldens, de gouden Andriessen, Guilluelmussen, oude nobels, saluyten, philippus-klinkerts, klemmers, leuvensche St. Pieters stukken, Postus Borbons, hondjes en katjes, schuiten, ommekijkers, ryaalen, klapmutsen, ruiters, blanken, braspenningen en meer anderen. Ook had er in 1646, een geheele mutatie der munten plaats. De innerlijke waarde van alle oude, in 1667 nog in omloop zijnde munten, werd, op bevel van de regering van Amsterdam, door den stads-essayeur Siewert Jansz. opgegeven, en elk kantoor bezat het "Tafeltje of Kalkulatie van oude munten zo als deselve netto zijn in essay en keur waardig bevonden." Niet zelden kwam er valsche munt in omloop. „Gouden munten", schreef de Koopman, "werden dikwijls door bedriegers en adepten met gekoaguleerde Mercurius nagebootst, en zo dik met goed goud belegd, dat het de toets kon uitstaan, en bezwaarlijk gemerkt werd. Veelal ook door een getingereerd blik of loot, door het zoogenaamde koningjen van koper, door de Regulus antimoni of eenige andere wijze van vermengen of vervalschen." Het zilvergeld, werd door lood, koper, tin, blik, ja ijzer, zelfs glas en andere materien nagemaakt.

"Alle vervalsching en contrefeiting van vreemde of dezer landen munten tegenmunterye en particuliere muntslag", werd met den dood

en confiscatie van goederen, niettegenstaande eenig particulier octrooi of concent bij collegien, magistraten of anderen gegeven, gestraft." In Bredero's Icrolimo zegt een schout:

"Ick moet een valsche munter, een gelt-schroyer, nemen in apprehensy,
"Want sy hebben der coninghs munt niet alleen geslaghen, maer d'alloy (vervalst,
"En wordense kregen, sij worden in olye soon, ten minsten onthalst,
"Of de hant afgehouwen en gewurcht, en mach niet minder wesen,
"Met een bortje met kopergelt an heur staek. Het is soo afgelesen."

Het gefingeerd geld waren de ponden vlaamsch, de schellingen, de grooten, penningen en myten. Een pond vlaamsch had de waarde van 6 gulden. Men had ook ponden hollandsch, ter waarde van 15 stuivers, en een derde soort, ter waarde van 20 stuivers of 40 grooten.

Even als het regt der munt, zoo was ook het oprigten van wissels of wisselhuisen en het aanstellen van wisselaars hier te lande een heeren-regt, en de graven van Holland hadden ze in de hollandsche koopsteden. Te Dordrecht was er reeds een in 1322, die toen voor *f* 160 's jaars, door hen verpacht werd. Te Leyden en te Schiedam werden de wissels, in 1351, aan de steden geschonken. Toen hertog Albrecht van Beijeren, in 1388, besloten had, een nieuwen gouden penning (dordrechtsch schild) en een zilveren hollandschen groot met zijn gedeelten te doen slaan, verbood hij, ter zelfder tijde, alle vreemde munten, uitgenomen zekere keizerlijke-engelsche-brabantsche en vlaamsche penningen, en rijnsche-, dordrechtsche-, geldersche-, ooische-, luiksche- en utrechtsche guldens, en verklaarde toen te Dordrecht twee, en in elke andere stad eenen wisselaar te zullen aanstellen, die "haer wissel wel verborgen" zouden, en de genoemde munten "ghengen" of gang doen hebben, zonder voor hunne moeite van 't wisselen meer te mogen genieten dan 2 penningen hollandsch van ieder schild. In 1393 kwam hierin eenige verandering en werd verordend, "dat niemand hier te lande mogt wissel houden" van 's graven wege "hi en

zou) eerst verbonden wesen aen ('s graven) hant, tot (zynen) wille. Het aanstellen van wisselaars geschiedde, volgens de ordonnantiën, "om gemeen nutscip der coeplude". De ingezetenen van sommige plaatsen werden echter, even als van de graaflijkheids-tollen, van 't voordeel dat de graaflijkheid van den wissel trok nu en dan vrij verklaard.

In 't laatst der XIVe eeuw, of welligt vroeger, waren er wisselaars te Amsterdam. Burgemeester IJsbrandt Heynen bekleedde er het wisselambt, onder graaf Willem VI, en onder Jacoba, die hem er in bevestigde en begeerde dat buiten hem niemand, hetzij heimelijk, hetzij openbaar, eenig geld wisselen zou. Het ambt van wisselaar bleef sedert hier en elders in wezen en nam zelfs in aanzien toe, tot dat in de XVe of XVIe eeuw de wisselbrieven in gebruik kwamen.

Het blijkt niet dat men deze vroeger hier te lande gekend heeft, en men wil dat de Joden, die in de middeleeuwen den geldhandel bijna uitsluitend in handen en, uit Frankrijk verdreven, zich in Lombardije gevestigd hadden, in den aanvang der XIVe eeuw, aan buitenlandsche reizigers en kooplieden zekere handschriften of geheime brieven ter hand stelden, op welke deze de door hen bij hunne vrienden in Frankrijk achtergelaten gelden of effecten konden ontvangen. De onveiligheid der verzending van belangrijke geldsommen in dien tijd, deed deze uitvinding grooten opgang maken. Volgens sommigen zou de oudste verordening omtrent de wisselbrieven van 1462 dagteekenen, en door Lodewijk XI, koning van Frankrijk, gegeven zijn; doch in Spanje komen er reeds in 1328 en 1394 voor. Het waren de Italianen, die deze, voor den handel zoo belangrijke uitvinding, in ons vaderland invoerden; en de amsterdamsche kooplieden, die er zich het eerst van bedienden. Hunne wisselbrieven werden welhaast door geheel Europa verspreid. Kooplieden en negocianten uit andere handeldrijvende staten volgden spoedig hun voorbeeld, doch Amsterdam "was en bleef de plaats, die den wisselhandel van geheel Europa regelde, doordien er genoegzaam of mogelijk geene kooplieden in Europa waren, wier bezittingen en crediet zóó vroeg

uitstekend groot waren als die te Amsterdam." Zulks wordt ook door uitheemsche schrijvers bevestigd. Zij noemden Amsterdam "het groot wisselcomptoir van de gansche waereld", de beurs van Amsterdam, de "eerste van Europa"; "de Hollanders en Amsterdammers de vernuftigste, schranderste en beroemdste koopluî van alle volkeren." Een Engelschman schreef in 1655: "De kooplieden van Amsterdam worden thans geacht de grootste en de voornaamste der wereld. Wat koningrijken, landen, plaatsen of natiën zijn er, die zij niet hebben onderzocht en met wie zij ook niet in onderhandeling zijn geweest; ja, die zij niet hebben ontleed of het vel afgestroopt, even tot de allerengste aderen? Alles wat zij doen of teweegbrengen, schijnt te spruiten uit het binnenste van hun eigen ingewand. Door hen kunnen wij aanmerken, dat er geen regen zoo vruchtbaar is, gelijk als de dauw van 't zweet." "Gij zoudt meenen (als gij in hun gezelschap zijt) dat gij zijt in 't oude Israël." In het laatst der XVIe eeuw bestonden er nog geene keuren of ordonnantiën op den wisselhandel, en hield men zich doorgaans aan de costumen van Antwerpen. Volgens deze mogten geen wisselbrieven vóór den vervaltijd, tenzij op eigen gevaar, voldaan worden. Ook was de houder van een wisselbrief verpligt, hem binnen den derden dag na de vertooning te doen protesteren, ingeval de betrokkene hem weigerde te accepteren. Eerst in de XVIIe eeuw kwam het endosseren van wisselbrieven, uitgevonden ter vervanging van de zeer omslagtige overdragten van het regt op de in de wissels uitgedrukte som, door middel van volmagten, in gebruik.

Mijn bestek gedoogt niet over de kantoorboeken (behalve de notitieboekjes, kladjournaaltjes, klappertjes, zakboekjes en anderen van dat soort, 45 in getal) uit te weiden, doch van het papier, de schrijfmaterialen en de postkantoren mogen wij niet geheel zwijgen.

Reeds in de geschiedenis van Israël wordt van brieven melding gemaakt. Men was gewoon ze te verzegelen, wijl men meende dat een open brief minachting jegens den persoon, aan wien hij gezonden werd, te kennen gaf. Intusschen worden nog heden ten dage de brieven in het Oosten veelal open verzonden; slechts aan voornamen zendt men ze in een fraaijen buidel en met een soort van leem gesloten. Waarschijnlijk schreven de aanzienlijken hunne brieven niet zelve, maar dicteerden ze eenen amanuensen, en voegden er soms, ten teeken der echtheid, een eigenhandig onderschrift toe. Om een brief ter afzending gereed te maken, hadden de Romeinen vijf dingen noodig: de schrijftafel (tabellae, pugillares, codicilli), dunne, houten plankjes, met was overgoten, waar men met het stift (stylus) de letters in griffelde. Hare grootte was natuurlijk verschillend. Tot sierlijke minnebriefjes nam men zeer kleine plankjes (vitellani). Was de brief gereed, dan werden de tafeltjes met een draad garen, of wel juister, fijn bindtouw, vermoedelijk kruisgewijze zaamgebonden en, waar de draad vastgeknoopt was, met was door den ring verzegeld. Zij schreven echter gelijk de Egyptenaren, Grieken en andere volkeren, ook op papyrus en pergament, dat zij oprolden en verzegeld verzonden.

Reeds ten tijde van David schreven de Israëlieten op dierenhuiden; de Joniërs, in de oudste tijden, op ongelooide kameel- en bokkenvellen, waarvan alleen de hairen waren afgesneden. Men maakte echter spoedig groote vorderingen in het bereiden van deze huiden, en Ptolemaeus Philadelphus kon de fijnheid van het pergament, waarop het afschrift der H. S., dat de hoogepriester Eleazar hem zond, was geschreven, niet genoeg bewonderen. Het oudste papier was het egyptische, dat, volgens Plinius, reeds drie eeuwen vóór de stichting van Alexandrie in gebruik was.

Voor zoover wij konden nasporen, werd in Duitschland en Engeland nimmer van dit papier gebruik gemaakt; in Italië en Frankrijk daarentegen werd het zeer laat door het perkament vervangen. Eerst in de VIIIe eeuw geraakte het in het eerstgemelde rijk in onbruik;

en werden de pauselijke bullen nog in de XIe eeuw er op geschreven. Na dien tijd bragten de Arabieren de kunst om papier uit boomwol of katoen te maken, uit Afrika in Europa over. Zij gebruikten daartoe ruw boomwol, maar geen katoenen lappen. Toen echter in Europa de papiermolens waren uitgevonden, vervaardigde men het ook van de laatsten. Groot waren de vorderingen, die men sedert in het vervaardigen van het papier maakte; welhaast werd het in het Oosten zeer algemeen, minder in het Westen, met uitzondering van Italië en welligt ook van Vlaanderen. Men is het niet eens waar en wanneer men het papier uit lompen of linnen stoffen begon te vervaardigen.

Volgens sommigen zouden de Mooren het uitgevonden en naar Spanje overgebragt hebben: anderen noemen de Duitschers er de uitvinders van. De eerste molen, waarop in den aanvang der XIVe eeuw dat papier werd vervaardigd, zou in 1340 in de markt Ancona, in Italië, en zeven jaren later er een in Beijeren gebouwd zijn.

In de XVe eeuw vond men ze in de zuidelijke Nederlanden, en in het laatst der XVIe te Utrecht, Dordrecht, Alkmaar en te Hattum. In 1609 hield men zich in de Veluwe met het papiermaken bezig, in 1613 werd er een papiermolen in het schout-ambt Apeldoorn, en in 1616 te West-Zaandam gesticht. De papierfabrieken vermenigvuldigden daar, vooral sedert de papierfabriekanten, in 1672, in grooten getale de Veluwe verlieten en zich aan de Zaan nederzetten.

Het hollandsch papier was toen zeer geacht, doch de beroemde Elseviers hielden het fransche voor beter, en drukten er vele boeken op. Het papier, dat men in de XVe en XVIe eeuw gebruikte, was zeer grof, doch in het laatst dier en den loop der volgende eeuw, begon men op dun postpapier, soms met gouden randen en wel eens geparfumeerd, te schrijven. Er wordt zelfs van "verguld, gemuskeljaard papier" melding gemaakt.

Het is bekend, dat de Romeinen onze schrijfpennen niet kenden, maar hunne boeken en brieven met een riet schreven, ofschoon er handschriften bestaan, die het gebruik der pen deden vermoeden. Tot nog toe is er echter geen grond van zekerheid voor, en Heerkens toonde beter dichter dan geschiedschrijver te zijn, toen hij, in een zijner latijnsche gedichten, beweerde, dat de Romeinen, bij hunne komst in deze gewesten, het gebruik der schrijfpen van onze vaderen zouden geleerd hebben. In de V^e^ eeuw moet men haar gekend en gebruikt hebben, daar Theodorik, koning der Ostrogothen, en zijn tijd- en ambtgenoot Justinus, ze tot het schrijven hunner namen (verder hadden ze het in de schrijfkunst niet gebragt) gebruikten. Een der oudste berigten nopens onze gewone schrijfpennen, vindt men bij Isidorus, in 636 gestorven, en na dien tijd komen teekeningen voor, die het gebruik er van buiten allen twijfel stellen. Mabillon zag een handschrift der evangeliën uit de IXe eeuw, waarop de evangelisten met pennen in de hand zijn afgebeeld. Dergelijke handschriften komen ook in de X^e^ en XIe eeuw voor. In de XIIe eeuw raadde Petrus van Clugny, door de scholastieken de eerwaardige (venerabilis) genoemd, een vriend, in plaats van den ploeg de pen ter hand te nemen en instede van te ploegen, af te schrijven.

Reeds in de VIIIe eeuw vervaardigde Athelmus, Aldhelmus of Adelhelmus, de eerste Saks die in het latijn schreef, een gedicht op de pen (de penna scriptoria). Alcuinus gewaagde van haar, in zijn gedicht "Ad museum libros scribentium." Te gelijk met de pen bleef echter het riet in gebruik, in Frankrijk werd de eerste eerst in de VIIIe eeuw algemeen, en nog in veel later tijd werden de pauselijke bullen en de synodale acten met het laatste geschreven. Men gebruikte het riet ook in de kloosters tot het schrijven of liever afteekenen der letters, en voornamelijk der vóórletters: zelfs op fijn perkament werden de hoofdletters, en in de XVe eeuw nog geheele werken er mede geschreven. In Italië waren toen de schrijfpennen nog zeldzaam, en sommige geleerden hadden soms veel moeite ze te erlangen. Ambrosius Traversarius

klaagde ook meermalen over het gebrek van inkt, een klagt die vaak door geleerden van dien tijd werd aangeheven, wijl zij zelf ze niet konden vervaardigen. In 1520 verzocht Reuchlin aan Pirkheimer hem de noodige schrijfbehoeften, goed papier, pennemessen en vederenpennen te zenden; mogten deze echter ontbreken, tot schrijven geschikte rieten. Pirkheimer voldeed aan dit verzoek, doch zond, in plaats van ganzenschachten, riet, dat Reuchlin zóó beviel, dat hij het voor cnydisch of cypersch hield. Erasmus ontving van Reuchlin drie rieten pennen, en verzocht hem, zoo hij er nog meer mogt bezitten, ze aan eenige voorname geleerden in Engeland te zenden. Nog in de XVIIe eeuw komen zelfs rieten pennen onder de schrijfmaterialen voor, en op een boekverkoopersrekening uit die eeuw worden, behalven van "paeuwen- en craey-pennekens, en fleskens, roet en olye, om inckt te maecken," ook van gepunte rieten-pennen gewag gemaakt. Op de scholen gebruikte haar de meesters voor "ophalen."

"Ophalen sult dy de treckletterkens met fatsoen
"Door riete punten, waerin men inckt moet doen.
"'t Riet is oock seer dienlijk voor 't lijnentrecken,
"Anders gebruickt schachten . . . . . ."

Meermalen was de pen het onderwerp der zangen van beroemde dichters. Die door Tasso, Lipsius, Balde en andere vermaarde mannen waren gebruikt, werden in kabinetten van zeldzaamheden bewaard. Behalve zwarte, bezigde men ook roode, groene en sympathetische inkt. Deze werd het eerst door Petrus Borel bereid, doch de naam er van komt het eerst in de werken van onzen beroemden scheikundige, den leydschen hoogleeraar le Mort, voor. Doorgaans werd die inkt in de XVII[e] eeuw tot geheime briefwisseling tusschen geliefden gebruikt.

In de middeneeuwen was men gewoon de brieven in een katoenen of wollen enveloppe te sluiten en ze te verzegelen. Ook wond men de zegels der open brieven in lappen van wollen- of katoenenstof, ten einde ze voor het beschadigen te bewaren. Papieren enveloppen gebruikte men echter reeds in de XV[e] eeuw.

Het verzegelen der brieven was reeds bij de ouden, en later bij de bizantijnsche keizers in gebruik. Zij bezigden daartoe een soort van zegelaarde. In Europa daarentegen zegelde men met witte en geele was. Later kleurde men die rood en groen, doch van blaauwe was wordt geen melding gemaakt. Volgens de Benediktijnen zou het zegellak omstreeks 1640 door Rousseau, een Franschman, zijn uitgevonden. Zij beroepen zich op Lebeuf. Deze verwijst den lezer naar Papillon, en die wederom naar Pomet. Deze laatste verhaalt: dat Francois Rousseau, in een dorp, in de nabuurschap van Auxerre, geboren, naar Perzie, en O. en W. Indië doorreisd te hebben, zich te Parijs neêrzette, en, na zijn vermogen, in de laatste jaren van Lodewijk XIII, die in 1643 stierf, door brand verloren te hebben, op den inval kwam, in zijn onderhoud en dat van zijn talrijk gezin te voorzien, door het vervaardigen van zegel- uit gomlak, dat hij in Indië had zien bereiden. Eene madame de Longueville maakte deze uitvinding aan het hof bekend. Op het voorbeeld van den koning begonnen de hovelingen en aanzienlijken er zich van te bedienen, en welhaast kwam het te Parijs in algemeen gebruik. Rousseau won in één jaar 50,000 livres. Men gaf zijn lak den naam van cire d'Espagne, om het van een soort van gom-lak, cire de Portugal geheeten, te onderscheiden.

In Duitschland was echter het zegellak reeds een eeuw vroeger in gebruik. Garcia ab Otto meldt, in zijn werk over de specerijen, in 1563 gedrukt, dat men toen uit gom zegellak vervaardigde, dat men tot verzegeling van brieven aanwendde; en in het *New-Titularbuch sambt etlichen hinzugethanen Gehaimnissen und Kunsten das Lesen und die Screiberey betreffende* van Samuel Zimmerman, burger te Augsburg, in 1579 gedrukt, vindt men de oudste voorschriften om het te bereiden. Dat men het in Frankrijk toen nog niet kende, blijkt uit *De secreten van den eerweerdigen Heer Alexis Piemontois*, uit het fransch overgezet, en in 1571 te Antwerpen gedrukt; waarin wél allerlei voorschriften, b. v. "om gekleurde inkt te maken, letters te schrijven, die niet leselijc en zijn, tenzij 't papier in 't water steect, een water te berei-

den, dat de letters terstont van 't papier etet, om letters uit te doen op 't papier, om te vernieuwen oude en verstorvenen letters", en diergelijke voorkomen; maar van geen lak wordt gesproken. Ook in ons vaderland was het toen nog niet bekend, en nog in het begin der XVIIe eeuw sloot men de brieven met was. Op het pultrum van een toenmalig schoolmeester vond men:

"Een pennemes, dat wel ende scherp can snijden,
"Een zanddoosken, daer de zanden op 't papier deur glijden,
"Een schrijfladeken, dat men sluyt als een cas,
"Waerin pennen, signet en groen was,
"Met een inckt-hoorenken, daer boven op staende."

In de "Ontsloten deuren der taalen" van Comenius, wordt alleen van zegel-was gesproken, en het blijkt dat in zijn tijd de brieven nog met een verzegeld koord er om werden verzonden. Al de brieven, die ons uit de XVIe en den aanvang der XVIIe eeuw in handen kwamen, zijn met was gesloten. Later begon men lak en ouwels te gebruiken, schoon ook het was toch nog altijd in zwang bleef. Den eersten rooden ouwel vond P. E. Spiesz in Duitschland aan een brief van 1624. In die eeuw bediende zich de kanselarij van Brandenburg nog altijd van lak of spaansche was.

De burgers gebruikten echter reeds ouwels, schoon zij het lak de voorkeur gaven. Eerst in 1705 werden de ouwels in de kanselarij te Baireuth ingevoerd. In 1716 verbood men het gebruik van ouwels in het hertogdom Weimar, doch in 1762 trok hertog Ernst August dit verbod in. In Duitschland had men oblatenbakkers, die witte-, blaauwe-, groene- en roode- ouwels vervaardigden. Van daar werden zij in Nederland ingevoerd en door suikerbakkers en boekverkoopers verkocht.

De meeste, door particulieren, op zeer grof papier geschreven, brieven, uit het laatst der XVe eeuw, hadden zeer eenvoudige opschriften: b. v., "aen den eersaemen Jan Hendricksz", of wel alleen "aen Jan van Alblas Henrick soon", ook wel met de waardigheid, het ambt van den persoon of het vak, waarin men handel dreef, er achter. Het praedicaat van har of heer, was slechts een titel, die aan de aanzienlijkste edellieden

werd gegeven, b. v. "heer Dirck van Leyden, borchgrave, heer Jan van Persyn, heer van Strijen." De edelvrouwen voerden den titel van ver. Alleen zij, die van grafelijken bloede, geestelijk of ongehuwd waren, noemde men jonckvrouwe, den zoon van den regerenden graaf, jonckheer van Holland. Ten tijde van Karel V en zijn zoon Philips, was het een vast gebruik, dat de landsheeren, stadhouders en raden van den hove van Holland, aan het hoofd der brieven, bevelen, besluiten en plakaten, de volgende titels bezigden: aan den prelaat van Egmond, "eerwaerde vader in Gode, den preleat van Egmond, onse besondere goede heer en vriend;" aan de abdis van Koningsveld, "eerwaerde in Gode, de vrouwe abdisse, proost, priorinne;" aan die van Rijnsburg, "eerwaerde in Gode, edele, wijse, voorsienige, de vrouwe abdisse en priorinne van Rijnsburg." Zij zelve schreef: "abdis in Godes naam, bij der gehengenis, of de genade Gods," en hare wereldsche onderdanen gaven haar den naam van "mijne vrouwe, mevrouwe, eerwaerdige vrouwe, uwe genade, uwe hoogheid," titels die ook vorsten en edelen haar toekenden. De titel der abdis van Leeuwenhorst was: "eerwaerde in Gode, de vrouwe abdis en priorinne;" die van het kapittel van den hove: "eerwaerde in Gode, deken en kapitularen van den Hove;" van den inquisiteur, "eerwaerde, hooggeleerde, zeer voorsienige heer;" en die "van Sonnius," magister noster, F. S., doctoor in de godtheyt en inquisiteur der koninglijke majesteijt, onse besondere goede heer en goedgunstige vriend." Prinsen, hertogen, markiezen, graven, betitelde men "hooggeborenen;" bisschoppen, abten en andere prelaten, "hoogwaerdighe heeren;" officieren, die niet van adel waren en burgemeesters, "eersaeme, wijse, voorsienige;" adelijke officieren, "eedele, wijse, voorzienige heeren;" den provisoor en deken van Rijn-, Delf- en Schieland, Kennemerland en West-Friesland, Voorn, enz., "eersaeme, wijse, seer discrete, heeren."

Onder Karel V werden er niet zeldzaam klagten aangeheven over het misbruik van titels. De graven en baronnen klaagden over sommige edelen, de edelen over de burgers. "Zij verheften sich op tytels, die

hen niet toekwamen," "er was een dwaes jaegen nae vremde tytuls en digniteyten, die noyt tot hun staet hadden behoort." "Klaegh-brieven" werden over de "onbehoirlycke aanneminghe van tytelaturen bij 's lands overigheid ingesonden." Van tijd tot tijd werden die klagten, onder Philips, herhaald, tot dat eindelijk Albert en Isabella er gehoor aan gaven, en bij plakaten, o. a. in 1595, bepaalden, "wie den titel van genade, edelheid, seigneurie, mijnheer, jonkheer, monsieur, mevrouw, mademoisselle en jufvrouw; dat niemand dan de gouverneur en kapitein, den titel van excellentie, en die van altese, alleen zij, die aan 's konings hof verbonden waren; niemand die van signor, illustre of illustrissime signor, mogt voeren; dat de titel van "messire, naar discretie en de gelegenheid der personen" gegeven, en op de brieven het woord "monsieur" niet herhaald mogt worden. De drie raden van state, van finantiën, van den raad van Brabant en Mechelen, van 't parlement van Dôle en andere provinciale raden, ook die van de rekenkamer en de magistraten der steden, moesten hunnen gewonen titel behouden.

In de noordelijke Nederlanden voerden de algemeene staten den titel van hoogmogende heeren. Aan het hoofd der smeekschriften en memoriën, die aan den raad van state werden overgegeven, plaatste men "edelmogende." De staten van Holland, West-Friesland en Utrecht, heetten "edel grootmogende", die van Zeeland "edelmogende heeren."

Op het adres van een brief door Jacobus Taurinus geschreven, stond: "aen de edele mogende heeren Staten 's landts van Uytrecht." In den brief zelven noemde hij ze "edele, hoogwijse, geleerde, voorsienige, vermogende heeren."

De titels aan de bevelhebbers te water en te land, waren niet altijd dezelfde. Zoo droegen de brieven aan de vice-admiralen dan eens het opschrift "weledele gestrenge," dan eens, "edele, erntfeste, manhafte, vroome," aan de kolonellen, nu "edele, voorsienige, manhafte," dan "manhafte, voorsienige, vrome." De titel van den raadpensionaris was "weledele gestrenge."

De brieven aan curatoren der leydsche universiteit voerden het opschrift "nobilissimis atque amplissimis dominis illustris academiae Lugduno-Batavae curatoribus;" aan rector en professoren, "amplissimis et doctissimis viris, dominis rectori et caeteris professoribus;" die aan Scaliger, "viro illustrissimo, doctissimo." De geleerden, die in het latijn briefwisseling hielden, plaatsten ook opschriften in die taal op hunne adressen. Op hunne hollandsche brieven las men: "ernfeste, welgeleerde," "seer voorsienige en bescheyde," of wel, "eerwaarde hooggeleerde, vroome, seer discrete, seer beroemde, voortreffelijke heer." Burgemeesters, rentmeesters en advocaten noemde men "mijnheer," of wel "den heer en burgemeester," terwijl hunne zonen "heerenzonen" heetten. De brieven aan Hooft, als drost van Muiden, gerigt, hadden het opschrift, "edel, ernfeste, wijse heere." Hij noemde Brandt en Vondel "monsieur."

De leden der synode voerden den titel van "eerwaerde, hooggeleerde, godvruchtige;" predikanten dien van "geleerde godvruchtige," "welwaerde, geleerde", "vrome, achtbare, wijse, godsalige", "vrome, wijse, geleerde." Ambtsbroeders stelden aan het hoofd hunner brieven: "eerwaerdige, hooggeleerde, zeer godvruchtige, hartelijk beminde broeder in J. C.," "lieve, godzalige, beminde, eerwaerdige, zeer geliefde broeder in J. C." Een leek noemde den predikant "vader, lieve vader, godsalige man en vader," ook wel, "eerwaerde, zeergeleerde, bijzondere vrund." De titels van doctoren en advocaten waren "hoog en zeergeleerde," "welervarene," ook wel "weledele zeergeleerde," soms "zeer discrete, vermaarde, voortreffelijke, hooggeleerde heer."

Reeds lang vóór den inval der Franschen gaven kinderen, broeders en zusters uit aanzienlijken huize, in hunne brieven, elkander de namen, "mameer, monseu, monsieur mon frère, mon père, mon frère, ma seur, juffrouw ma mère, juffer ma seur, cousyn," doch ook wel "eerwaerde vader, mijnheer vader, juffrouw moeder en zuster." Het tegenwoordige tante was niet in gebruik, maar wel "moeike, juffrouwmoyke," of wel "Janne muy, muy Pieternel, muy Hoeufft, muy de

Witt;" zelfs werd Maria Louiza, moeder van Willem IV, Maryke muy genoemd. Winkeliers, chirurgijns, schilders, horologiemakers en andere kunstwerkers, notarissen en zelfs procureurs, noemde men "monsieur," kooplieden "signeur," b. v., "signeur van Breughel in verwerijen," "signeur de Vries in oly:" elkander noemden zij "confrères, confraters." Meester was een eernaam, dien men, behalve aan chirurgijns, aan dekens van gilden en advocaten gaf; de gildenbroêrs heetten "baas." Reeds was de naam "mijnheer" van den adel en den magistraat tot predikanten, doctoren en advocaten afgedaald. In de wandeling noemde men ze heer predikant, heer doctoor, heer en meester, heer burgemeester.

De naam van jonker werd soms aan kantoorbedienden, die van jonkvrouw aan dienstboden gegeven.

"...... de jonckvrou braght de wy
"Aen 't huys van Lenaert Oom ......"
"De joffer sagh het aen en liet de joncvrouw (meid) ryen,
"Zij wilde sich in 't gras en 't blomryck velt vermyen."

"Mevrouw" was de titel, die in de XVII[e] eeuw alleen verknocht was aan den adel en aan de aanzienlijkste staats- en stads-bedieningen en waardigheden der mannen, zonder dat in die betrekking rijkdom en pracht 't minste voorregt had. Vroeger waren het alleen vrouwen van de eerste geboorte, die den titel van mevrouw bezaten, en burgemeestersvrouwen van den aanzienlijksten stand waren met den naam "meutje" wonderwel te vreden. In sommige provintiën, daar zwier en mode niet zoo zeer bekend waren, ging het zelfs nog zoo ver niet, en vrouwen van regenten belgden zich niet van adelijke dames begroet te worden met den naam van vrouw, gevoegd bij haren familienaam. De vrouwen van de Ruyter, Tromp, de Groot, de Witt, Hooft werden mevrouwen genoemd, evenals de vrouwen der heeren van Zuylen, van Pallant, van Brederode. De dochter van Hooft schreef aan het hoofd der brieven aan hare moeder "mejufvrouw en waarde mameer," doch op het adres, "mevrouwe Leonora Hellemans", niet

Hooft. Zoo deed ook Hooft zelf. Sprak zij van hare moeder, dan was het immer "joffre moeder." Alle adelijke en aanzienlijke ongehuwde dames noemde men joffers, b. v. joffer van Pallant, van Zuylen, van Rossem, Schurmans, de Groot, de Witt. In Holland zou zich een adelijke dame geschaamd hebben, zich freule, een duitsche titel, het eerst in Gelderland in gebruik, te laten noemen. De gehuwde vrouwen van gegradueerden of gestudeerden, heetten mede juffrouw; doch meer nog vrouw; zelfs was het in 't begin der XVII[e] eeuw vreemd een advocaatsvrouw, juffrouw te hooren noemen; ja de vrouwen van hoogleeraren werden in het laatst der XVI[e] eeuw, meer vrouw dan juffrouw geheeten.

Zoo vangt een rouwbrief van dien tijd dus aan:

Waerde vrou nicht!

"*Alsoo het God Almagtig, volgens zijn eeuwig en onveranderlijk raadsbesluit, heeft belust, mijne beminde vrou, vrou . . . . . ., zal., nadat haar Weledele tien dagen aan een heftige ziekte heeft te bedde gelegen, hoewel somtijds eenige verlichtinge of hope van beterschap hebbende, echter op den* $\frac{1}{11}$ *dezes, 's morgens ten vijf uren, seer godsaliglijk uit deze bedroefde wereld in zijn eeuwig koninkrijk op te nemen, enz.*

In dezen korten brief komt de titel Weledele tien malen voor.

Van Effen spotte met diergelijke herhalingen, die in zijn tijd niet minder in zwang waren, en soms zoo digt als hagel op de brieven neêrstortten. "Men moet bekennen," schreef hij o. a., "dat dit viese ceremonieel een groote deftigheid en zwier aan onze hedendaagsche brievenstijl bijzet, en dat het wonderlijk wel uitgevallen is, om een dor geestmiddel te verschaffen om een fatsoenlijke bladzijden of twee te vervullen. En om dit met een staaltje te bewijzen, zal ik de moeite nemen van een briefje uit te schrijven, van een advocaat of procureur aan een man van hooge geboorte." In dat briefje komt 22 maal U. H. G. voor, en in een ander van slechts weinige regels wordt UEd. 16 maal herhaald.

Om den adelijken titel juffrouw van den burgerlijken te onderscheiden, diende het bijvoegsel "eerbaere." Zoo was Margaretha Godewijck "eene eerbaere joffer." Ook schreef men: "konstige, welwijze, geleerde joffer." Dienstbaren gaf men alleen den titel "eerbaere." Zoo schreef Hooft aan de "eerbaere Aeltje de Lange."

In het laatste der XVII[e] eeuw begon de titelzucht bij onze vaderen meer en meer toe te nemen, en in den aanvang der volgende was reeds de naam "heer" tot den barbierswinkel gedaald. "Het is," schreef van Effen, "voor mij de vermakelijkste klucht, nu en dan een uurtje te passeeren in zekere koffijhuizen, daar jonge pennelikkers, barbiersgasten, en andere burgerzoontjes, na hun gedaan werk, een pijpje rooken, of op een billiard à la guerre spelen. 't Is een vermaak te hooren hoe de halfwassen brazempjes malkander den naam van mijnheer naar 't hoofd werpen, en dat zelfs op zijn hoffelijkst in den derden persoon, als b. v. maar mijnheer, hoe kan mijnheer dat zeggen? Mijnheer weet immers wel beter? Die zotte zoete gewoonte gaat nog al verder. Meester en baas worden nog hier en daar aan een burger in zijn dagelijks gewaad gegeven; maar als de man zijn zondagschen rok aan heeft met schoon linnen, en zijn blond paruikje op, dat nog in de bokkels ligt, en over een jaar door de kam zijn maagdom eerst staat te verliezen, dan wou ik wel eens zien, wie zoo onbeschaamd zou zijn, hem geen mijnheer te noemen."

Klaagde van Effen over het misbruik van mijnheer, een ander deed het over dat van juffrouw:

"Sy segt dat sy een juffer is,
"Doch Grietje moei sy hevet mis;
"Heur man is maer een kruydenier.
"Soo gaet het nae de nieuwe swier,
"Een yder wil nu maer juffrouwen,
"En 't sijn maer daegse burgervrouwen.
"'t Ging in de oude tijt wel bet,
"'t Was Ael muy, Saer muy, altemet

"Vrou muitje. Kees vaer, Jan Janses neeven,
"Die naeme werden al gegeven
"Nae yders afcomst en fatsoen."

In een kluchtspel van Bernagie leest men:

"Mijn vader en mijn moeder waaren van bloed, van vleesch en been,
"Wat waren de jouwe toch? van kalk? van hout of waarenze van (steen?
"Of van diamanten? 'k geloof zo je in 't doodsbeenderhuisje gingt, (dat je tusschen de schenkels van je vrinden
"En de mijne niet veel onderscheid zou kunnen vinden." —

Ook klaagde men over 't gekleed gaan boven staat en stand:

"'T is schand zo slordig als het met de kleederen gaat,
"Men kan geen staaten onderscheiden.
"Let eens op luiden van minderen afkomst, wat draagen ze, dat niet (voort na werd gedaan van burgers, vrouwen en meiden?
"De ring aan den duim plagt wat ongemeens te zijn, nu doet het (iedereen,
"Paarlen om hals en handen, werd tegenwoordig zo gemeen,
"Dat ze de kommenij-wijven, gaet het zo wat voort, in een jaar of (twintig zullen draagen, en nog hoort men overal van slegten tijd." —

Lieten zich Betje mui en Antje mui juffrouw noemen, de burgerjuffers wilden madam en mademoiselle genoemd zijn. Deze praedicaten zijn, even als die van freule, van duitschen, een teelt van franschen bodem. "De koopman voelde zich beleedigd wanneer men hem signeur noemde, wijl de koekebakker zich dien naam toeeigende, en de laatste, wanneer men hem baas heette, wijl zóó de arbeidsman werd genoemd." "Men moet glimlachen over de fijne onderscheidingen, die tusschen de verschillende standen, beroepen en fortuinen gemaakt werden; bij het afluisteren der gesprekken over de toenemende hovaardij, zelfs onder de geringste burgers, in de oude kluchtspelen; over de klagten der stijve en orthodoxe Voetianen, over de wereldsgezindheid en de praalzucht der liberale Coccejanen; over de titelzucht der grooten en de laage

flikflooijerijen der minderen; over den wierook, dien de geleerden elkander in hunne brieven toezwaaiden, en de deftigheid, waarmede bloedverwanten en gemeenzame vrienden aan elkander schreven." Alléén de brieven van eene Margaretha Godewijn, eener Anna Maria à Schurman, van eenen Uytenbogaert, en, om van geen anderen te spreken, van een Grotius, maken hier op gelukkige uitzonderingen. En vraagt gij hoe echtgenooten elkander aan het hoofd der brieven noemden? Meestal "lieve vriendinne, soete siel, lieve siel, waerde huysvrouw, allerliefste." Kinderen hunne ouders? "eerwaerdige vader, zeer waerdige heer vader, eerwaerde moeder, mejuffrouw moeder, mortje, of ma mère." Eene moeder aan haar zoon? "heer soon," soms met den naam er achter, zoo als de moeder van den dichter Narsius, "lieve zoon Jan van Naersen." Reeds op de scholen werden de kinderen uit de "Gemeenzame zendbrieven van mr. Hakvoord" in het brievenschrijven onderwezen. Op de kantoren waren de "Gemeenzame koopmansbrieven" steeds voorhanden. Anderen maakten gebruik van den "Fatsoenlycke send-brief-schrijver van de la Serre", van Mostart's Nederduytse secretaris, en van den "Volmaakte secretaris"; geliefden van "het Postkantoor, van Cupido en Mercurius;" ook lieten zij hunne brieven door bijzondere personen, meest dichters, voor een kleinigheid opstellen. Deze vervaardigden ook verjaar-, trouw-, doop-, dood- en feestbrieven in rijm en onrijm. Tot eene proeve diene de beide volgende:

PAAS-BRIEF:

"*Eerwaarde Oom!*"

"*De sterke slangen-kop vertreder,*
"*Is weer verrezen uit het graf,*
"*Herstelt het zielenleven weder,*
"*In menschen, dood door zonde en straf.*
"*Ik wens dat Jezus, door zijn leven,*
"*U 't geestlijk leven mededeel,*
"*Om u dan weér aan hem te geven,*
"*Gewillig altijd en geheel.*

"Ik hoop op Hem, hij zal mij leeren,
"En stuuren steeds mijn heil en pen.
"Om u en Hem door deugd te eeren,
"Ten blijk dat ik mijn schepper ken.
"Verschoon mijn fouten in het schrijven,
"Neem schrift en digt goedgunstig aan;
"Dat wens ik, die altijd wil blijven
"U neef en dienaar onderdaan."

PINKSTER-BRIEF.

"Eerwaarde Vader en Moeder!"

"Den Heiland, na zijn Hemelvaart,
"Zend Zijnen Geest weër nederwaert,
"Om Christus schapen te verligten
"In haar verstand, en wil en leën,
"Om Hem, haar Herder na te treën,
"En and'ren door haar deugd te stigten.
"Nu wens ik dat dien goede Geest,
"U nedrig, heilig, onbevreest
"Die Hemel-Koning na doe stappen.
"Verschoon 't gebrek van dit geschrift,
"'k Verzoek dat gij 't niet keurig zift,
"Ligt zou mijn schrijflust dan verslappen."

Men is het niet eens of de Egyptenaren dan wel de Perzen uitvinders der brievenposten zijn. Dit is zeker, dat te gelijk met de brieven er ook posten of boden moeten geweest zijn, die ze te voet, te paard of op kemelen overbragten. Cyrus zou, toen hij tegen zijn broeder optrok, allerwegen posthuizen hebben gesticht, waar men brieven afgaf en frissche paarden bestelde. De Romeinen hadden hunne slaven tot verzending der brieven (tabellarii) en, ten tijde van Julius Caesar, had men reeds postiljons en koeriers, ten tijde van Augustus geregelde posten en postordonnantiën. De dienst werd te paard verrigt

en zoowel ligte pakkaadje als brieven werden voor een matig loon overgebragt. In Duitschland had men reeds zeer vroeg zoogenaamde boden, of briefdragers. Er bestond, lezen wij bij Voigt, "schon zu Ende des vierzehnten Jahrhunderts durch ganz Preussen eine förmlich eingerichtete Reitpost, die aber ausschieslich nur für den Hochmeister des Deutschen Ordens und die Ordensbeamten vorhanden war und deren Mittelpunkt immer die Hof und Aufenthalt des Meisters blieb." In Frankrijk zou Lodewijk XI rijdende posten aangesteld hebben. Het was echter eerst in 1684, onder Lodewijk XIV, dat de posterijen aldaar tot stand werden gebragt; doch reeds in 1664 had de la Grugère de postcheesen of karren uitgevonden. Zij werden naar den markies de Crenan, die het uitsluitend privilegie van ze te mogen houden had verkregen, "chaises de Crenan" genoemd, en waren in den aanvang "des fauteuils soutenus sur le milieu d'un châsis, portés par dernière sur deux roues et appuyés par devant sur le cheval."

In ons vaderland hadden de graven en voorname edellieden in de XIVe eeuw — hooger klimmen onze bronnen niet — hunne eigen boden, die, te voet of te paard en te scheep, hunne brieven overbragten, doch in de XVe begonnen ook de steden en kooplieden boden aan te stellen, die hunne kleederen droegen, en hun wapen aan de borst hadden gehecht.

De koopman en de burger kon echter geen brief als bij gelegenheid (met vriend) of per schipper verzenden. In de XVIe eeuw echter werden bijna overal stads brievenboden bezoldigd, doch deze gingen doorgaans niet verder dan 's Hage, of de plaats, waar de vergaderingen der Staten werden gehouden, en kooplieden waren verpligt hunne eigen boden aan te stellen, die dan tevens particuliere brieven mede namen. Men had in groote steden bijzondere plaatsen, zoo als te Amsterdam het paalhuisje, waar men de brieven bragt, die dan door den bode werden afgehaald. Eerst in 't laatst der XVIe eeuw, werden er, b. v. te Amsterdam, vaste- loopende- en koopmans boden, door koop-

lieden zelve bezoldigd. In 1568 stelden aldaar de heeren van den geregte zes personen aan tot boden op Antwerpen, op eene instructie, die nog voorhanden is: later kregen zij hunne aanstelling van burgemeesteren. In 1572 werden aldaar de eerste boden op Zeeland, in 1597 op Rouaan, in 1604 op Deventer, in 1605 op Keulen, in 1606 op Emden en Hamburg, in 1609 op Gend, Rijssel, Groningen en Munster, in 1610 op Nijmegen, in 1611 op Doornik, Valenchijn en Wezel, in 1614 op Arnhem, in 1617 op Breda, in 1619 op Leeuwarden, in 1620 op Dordrecht en Harlingen, in 1621 op Delft aangesteld, met bepaling van den tijd van hun vertrek en aankomst; doch deze waren zóó ongeregeld, dat de kooplieden genoodzaakt waren hunne brieven grootendeels vooraf te schrijven, en die, wanneer de post aankwam of vertrok, in te vullen. Na afloop der postdagen, werd den bedienden eenige vrijheid gegeven. Welhaast volgden de overige steden het voorbeeld der amsterdamsche regering. Boden en bodinnen (want ook deze hadden het vertrouwen der kooplieden) reisden van alle kanten met de koopmansbrieven, en hetgeen hun verder werd toevertrouwd. Zij moesten echter borg stellen, ten waarborg voor kwade trouw, in tijd van gevaar, de brieven in lood bewaren, en voorwerpen van waarde, die men hen mede gaf, wel verbergen. Men kon de brieven frankeren, en deed men het niet, dan plaatste men aan het slot van den brief, of op het adres: "de bode loont." Te Amsterdam werd, in het begin der XVIIe eeuw, door de burgemeesters het porto bepaald. Men had ook reeds vroeg postkantoren, en op de brieven werd het postzegel (het stadswapen) gedrukt. In 1616 werden er te Amsterdam twee brievenbussen gesteld, en acht jaren later wordt van een brievenbesteller melding gemaakt.

De boden stonden onder "overlieden," en toen de post op de eene stad zich ook met de brieven op andere steden of dorpen, die zij passeren moest, belastte, werden die bedieningen ook winstgevender en aanzienlijker. Allengskens achtten zich de boden te vermogend, om langer in persoon te reizen, en stelden vertrouwde knechten in hun plaats. Deze

werden hunne boden, zij zelve postmeesters. Een zekere Hendrik Jacobsz van der Heide, te Amsterdam, een man die veel gereisd had, legde zich, in den aanvang der XVIIe eeuw, toe op het daarstellen van meer dan een post-route, en gelegenheid om brieven te verzenden naar plaatsen, waar het te voren ondoenlijk of bezwaarlijk was. Dus was hij reeds in 1655 postmeester op Engeland, en kort daarna op Frankrijk, Italie en Duitschland. Naderhand werd hij van al die commissiën ontzet.

De engelsche brieven, die te voren over Antwerpen gezonden werden, gingen nu regelregt te water over Hellevoetsluis. Men leide ook een galjoot aan op Portugal, alsmede een posterij op Texel. In later tijd gingen ook de brieven vice-versa van Italië, Spanje en Portugal te lande, en niet meer te water, zoo als vroeger geschiedde. Voor al deze brieven werden te Amsterdam kantoren, gemakshalve, in de nabijheid der beurs, opgerigt. Zij voerden den naam van het antwerpsche, keulsche en hamburger postkantoor, en ook hier werden de brieven naar alle oorden, voor zoo ver er postcoursen op waren, besteld. Op het eerste alle brieven naar Brabant en Vlaanderen, al de Vlaansche steden, en de spaansche Nederlanden, voorts naar Engeland, Spanje en Portugal; op het tweede die naar Duitschland, Italië, Zwitserland, enz.; op het laatste, of hamburger kantoor, die naar Kleef, Pruisen, Polen, de geheele Oostzee en 't noorden. Buiten deze drie hoofdkantoren, bleven er echter nog vele "reizende boden" in functie. Zóó was het te Amsterdam, zóó was het nagenoeg ook in andere koopsteden.

Elk kantoor had zijn postmeester en in elken stads almanak werd een ordonnantie of wegwijzer op het afgaan der brieven en postkarren, met bijvoeging der porten, geplaatst. "Geregelde posten", — schreef men in 1770, toen de toestand der posterijen nog bijna dezelfde was als in de XVIIe eeuw, — "zijn een der grootste gemakken in een land of republiek; zij bevorderen de commercie, en allen handel en wandel, en brengen de menschelijke gemeenschap grooten onderstand en hulpe toe. Zij doen ons vriendschap onderhouden met de einden der aarde."

"Wij sluiten ook deze post met de volgende kleine, maar noodige herinnering aan een koopman, die van groot gebruik kan zijn bij het afvaardigen van zijne brieven op de post:

"Let of uw' brief wel in 't kopyboek is geschreven,
"Of iets oningevuld of open is gebleven,
"Of datum, plaats en naam in orde boven staan,
"En wat er in den brief moet ingesloten gaan,
"Of hij getekend is. Vind ge alles na den regel,
"Sluit dan den brief, maar let op 't opschrift en op 't zegel."

HOOFDSTUK XVIII.

DE KERMIS.

Waar in de oude wereld ruil- en koophandel werd gedreven, had men ook markten, en waar deze waren, hield men (schoon 't woord zelve nog niet bestond) kermis. Dáár heerschte vrolijkheid en gejoel, vond men muziek en zangers, potsen- en kunstenmakers, en staten en steden moedigden hen aan hunne markten te bezoeken, ten einde vreemdelingen te lokken. Boeken zijn er over de markten der Ouden geschreven, die wij thans niet mogen aanroeren. Slechts dit willen wij er uit vermelden, dat de Romeinen, even als wij, hunne week- en jaarmarkten, voor binnen- en buitenlandschen handel, hadden. Men kon echter, zonder toestemming van den senaat, de consuls en later der keizers, geen markt houden. Zij behielden het regt daartoe, gelijk later de duitsche keizers en frankische koningen, als een jus reservatum. Naar mate de Romeinen hun gebied uitbreidden, naar die mate namen de marktplaatsen toe, en toen zij hunne heerschappij

ook over deze gewesten uitstrekten, legden zij ze ook hier aan. Tot deze behoorde o. a. het forum Hadriani, waaraan het oude dorp Voorburg zijn naam zou ontleend hebben. Dit was, volgens de oude Chronijken, een vierkant plein van tien morgen land in den omtrek, met een uitgestrekt, vierkant, met galerijen omringd, gebouw, zoo als men ze op de schilderijen, in het, ten tijde van Nero, door lava bedekte Herculaneum opgedolven, ziet afgebeeld. Waarschijnlijk strekten deze gebouwen koopers en verkoopers tot veilige schuilplaats bij storm en onweêr. De romeinsche markten werden natuurlijk alle niet even sterk door vreemde kooplieden bezocht. De een was vermaarder dan de andere. De luchtgesteldheid, de ligging, de min of meer moeijelijke en gevaarlijke wegen, de meer of mindere grootte der afstanden, de jaargetijden, waarin de markten gehouden werden, de vrijheden er aan verbonden, de vermaken, die er den bezoeker wachtten, en andere oorzaken, zullen daartoe niet weinig hebben toegebragt. In deze gewesten moeten er echter zeer vermaarde geweest zijn. De goederen werden er ten minste duurder dan te Rome verkocht, 't geen Caligula bewoog de lijfsieraden, kleederen, het prachtige huisraad en de slaven zijner beide zusters op een onzer forums te laten verkoopen.

Hoewel de barbaren op hunne strooptogten niet weinigen dezer romeinsche markten en handelsplaatsen verwoestten, zoo gingen echter, bij den ondergang van het romeinsche rijk, niet alle de rijksmarkten en bevestigde handelsplaatsen van die geduchte alleenheerschers te niet; maar nog eenige hielden het hoofd boven, en toen, onder de dynastie der frankische vorsten, het christendom en tevens meerdere beschaving werd ingevoerd, en de handel zich uitbreidde, zag men in Duitschland, Frankrijk, de Nederlanden en elders, nieuwe markten, die haar ouden naam (mercatus, mercada) gedurende de middeleeuwen behielden, aanleggen.

Geen wonder; waarheen toch zich de eerste geloofspredikers begaven, daar werden de heidensche tempels verwoest, de afgodsbeelden verbroken, de gewijde bosschen omgehouwen, het kruis geplant: kapellen en kerken gesticht, die met alle mogelijke pracht en luister

werden ingewijd. Daar aan het bijwonen dezer inwijdingsfeesten steeds aflaten verbonden waren, stroomde men van heinde en veere derwaarts, om die te verdienen.

Van die gelegenheid maakten in- en buitenlandsche kooplieden gebruik om hunne waren te slijten, en speellieden, goochelaars en potsenmakers om de feestvreugde te verhoogen, en geld te verdienen. Zoo vereenigden zich, gelijk bij de heidenen, godsdienstige en burgerlijke feesten, en werden de laatste door de eerste gewijd, doch even als de heidensche, eindigden ook de christelijke doorgaans in bacchanaliën.

Die zamenvloeijing van kooplieden en volk mogt echter jaarlijks op den gedenkdag der inwijding, of op andere kerkelijke feesten en plegtigheden, niet plaats hebben zonder verlof der hooge overigheid, en de graven hadden, gelijk de keizers van Duitschland en koningen van Frankrijk, alleen het regt het te verleenen. Zij deden zulks gaarne, zoo in het belang van den koophandel, als in hun eigen, en in de XVe eeuw was er geen stad, dorp of gehucht, of het had een of meerdere jaarmarkten. Zij werden door Willem I, in 1213, aan Geertruidenberg, door Johannes, gekozen bisschop van Utrecht, in 1272 aan Vianen, door Floris V aan Schiedam, Monnikendam en Medemblik, door Jan I, in 1298, aan Beverwijk, door Jan II, in 1303, aan Leyden, door Willem IV, in 1342, aan Dordrecht, in 1353 aan Haarlem geschonken. Ook ontving ze Zuid-laren in 1232, Vlissingen in 1363, Tholen in 1378, Goes in 1417, Arnemuiden in 1574; en toen Philips van Spanje, als graaf van Holland, plegtig was afgezworen, oefenden de staten dit regt uit en gaven, even als weleer de graven, vrijheid tot het houden van jaarmarkten. In de middeneeuwen, moedigden de laatsten niet slechts het houden er van aan, maar lieten ze soms, zoo men hun toestemming niet gevraagd had, oogluikende toe. Zij noodigden in hunne giftbrieven "alle kooplieden, kramers en anderen, wie zij ook mogten zijn, ingezeten en vreemdelingen, bekenden en onbekenden, uit, om met hunne goederen, koopmanschappen en andere waren, de jaarmarkten te komen bijwonen." Deze werden vrije jaar-

markten genoemd, wijl een ieder, met uitzondering van 's graven vijanden en schuldenaars, en die om moord of brand uit den lande gebannen waren, ze mogt bezoeken. Niet alleen "alle coopmanschappen, maar ook alle goede lieden, heure familiën, die ter jaermarct komen wilden," ontvingen "goed, vast, zeker, conduit en geleide, varende, comende en wederkeerende, ongehouden op heuren rechten, tol en ongelt," dat is, mits betalende den gewonen tol hunner goederen en de ongelden, die aan de jaarmarkten verknocht waren. Soms werd ook vrijheid van tollen geschonken, en in vele plaatsen mogten zij, die "ballingen uit de stede waren," gedurende den octaaf der markt, vrijelijk in- en uitgaan. Op sommige markten mogt men niemand in regten dagen of om schulden aanspreken, ten ware die schuld op dezelfde markt, in 't zelfde jaar, gemaakt was. Vooral in de middeneeuwen waren die jaarmarkten allerschitterendst en zag men op sommigen vreemdelingen uit alle deelen van Europa, en dreef men er een belangrijken handel; doch reeds in de XVIe eeuw begon men, bij de uitbreiding van handel en scheepvaart, en den overvloed van alle koopwaren, ten minste in de voornaamste steden, de jaarmarkten voor minder noodzakelijk te houden; begonnen de kooplieden toen reeds te klagen over de afbreuk, die hun door vreemde kooplieden geschiedde, en de schade, die de kermissen hun veroorzaakte; werden de jaarmarkten op hun verzoek, verzet, sommige afgeschaft, andere vereenigd.

Reeds lang echter waren, schoon alle jaarmarkten geen kermissen waren, de namen jaarmarkt en kermis vereenzelvigd. Sommige dier kermissen bepaalden zich tot de parochie der kerk, wier patroondag gevierd werd; doch op de patroondagen der cathedralen, was het feest voor de gansche stad, en werd de markt, die gehouden werd, de groote vrije markt, de groote kermis genoemd. Van waar dat woord? Sommigen wilden het afleiden van het hoogduitsche woord messen, meten, omdat de waren en koopmanschappen, die op de jaarmarkten of kermissen te koop gebragt werden,

voor het grootste gedeelte gemeten of bij de maat verkocht werden. Anderen beweerden, dat men niet moet lezen kermis, maar marktmis, te zamen gesteld uit twee middeneeuwsche woorden, mercada, koophandel, en missabicum, een streek of plaats, waarover iemand, door den heer of vorst gezonden, was gesteld, om er het opperbewind over te hebben; zoodat het woord markt- of merktmis, niet anders beteekenen zou, dan een plegtigen koophandel, die jaarlijks op zekere plaatsen of in bepaalde streken wederkeerde. Een derde, en zeker de waarschijnlijkste, gissing is, dat kermis (ook kerremes, kermes, jaermis, vrije mes of eenvoudig messe of misse) niet anders beteekent dan kerkmis; de mis, die bij de inwijding der kerken, in tegenwoordigheid der hooge overigheid en geestelijkheid, gelijk, in 1223, die der herbouwde domkerk te Utrecht, in bijzijn van keizer Hendrik II, der aartsbisschoppen en een groot aantal bisschoppen, graven en eerste vasallen des keizerrijks, plegtig gevierd werd. De meeste taalkundigen stemmen hierin overeen. Bij een enkele las ik, dat wanneer de kerkelijke plegtigheid geëindigd was, de geestelijke, door het uitspreken der woorden "ecclesia missa est", het signaal gaf, dat de burgerlijke feesten konden aanvangen, en dat hiervan de naam kermis afkomstig is.

Het was in de middeneeuwen gebruikelijk, dat de geestelijkheid — den avond vóór de groote dag, waarop het feest der kerk inging, gevierd werd, en de aflaat door het bijwonen er van kon verdiend worden — onder het luiden der klokken en soms onder het geschal der trompetten, een rood houten kruis van tien voeten hoogte in de kerk, vóór het koor, oprigtte, ten teeken dat de tijd van aflaat verschenen was. Te gelijkertijd plantte ook de magistraat zijn reusachtig kruis aan de grenzen van zijn gebied, vóór de poorten of aan de palen der ophaalbruggen. Zoo lang die kruisen bleven staan, was de aflaat te verwerven en de vrijgeleide van kracht. Toen de jaarmarkten na de reformatie geen kerkelijke wijding meer ontvingen, bleef de gewoonte van een wit of rood kruis vóór den ingang der steden te planten, hier 's avonds of daags, elders

drie ja soms acht dagen voor den aanvang der kermis, in zwang.

Van het oogenblik dat de kruisen,

'T symbool van soen en vryheit,
Eynd der smert, aanvanck der blyheit,

geplant waren, was de stad als tot een vrijplaats verklaard. De poorters hadden hunne woningen met bloemen en tapijten versierd, de straten en pleinen, reeds dagen te voren, op bevel van den magistraat, van alle "vuylnis gereinigd en gevaagd", werden met tenten, waarin de kooplieden hunne waren uitstalden en potsenmakers hunne kunsten vertoonden, overdekt; de poorten en tavernen vroeger geopend, later gesloten. Soms was, vooral indien er, gelijk op sommige markten, processiën gehouden of mysteriën gespeeld werden, de toevloed van edelen en landlieden en priesters uit naburige en ver afgelegene steden zóó groot, dat er buiten de stad houten tenten en bijherbergen moesten opgeslagen, en van stads wege in graan en anderen lijftogt moest voorzien worden. Soms wemelden de straten van vreemdelingen uit verre landen, "italiërs, duytsers, polakken, safoijers, lombardijers," en kwamen er "tuimelaers, cimbail-speellieden, vegters, wildedierenlijers, uit verren lande van overzee." De magistraten hielden scherpe wacht, zorgden dat de koopman "niet bemoeylijkt, de pais en soen niet gescholden, dat er nyet met daggen, poocken, misericorden, sweerden, gevochten werd." Zware boeten stond er op "buurgekijf, droncke drincken, moorderijen en seditieuse conventiculen."

In weerwil daarvan, ging het op die jaarmarkten, niet alleen hier te land maar ook elders, zeer ruw toe; zoo dat de provinciale kerkvergaderingen te Keulen, Kamerijk, Doornik en elders genoodzaakt waren, de misbruiken op jaarmarkten en kermissen te verbieden. Vooral poogden zij de smul- en maaltijden, die hand over hand in kostbaarheid en losbandigheid waren toegenomen, met kracht te beteugelen. Reeds in de eerste eeuwen van het christendom werden er, in navolging der heidenen, bij openbare feesten, b. v. bij de inwijding der

kerken, het vieren der eerste mis enz. feestmalen, eerst in, later buiten de heiligdommen aangerigt, die allengskens in smul- en slempmaaltijden, waaraan men zich aan gulzigheid en brooddronkenheid overgaf, ontaardden.

Te gelijk met de plegtigheid (schreef van Espen) begon genoegzaam overal het misbruik der maaltijden en vriendenmalen in te sluipen. Daar de inwijdingsdagen der kerken niet overal, op een en denzelfden dag invielen, bragt men den zomer, bijkans op elken zondag, nu hier, dan daar door, om die inwijding te vieren. Het gebeurde hierdoor al verder, dat het volk in vlekken en dorpen zamen schoolde, om over en weder hunne kerkwijding bij te wonen, 't welk, wegens het smullen, de dronkenschappen en het plegen van allerlei ongereldheden en wellusten, daar uit voortvloeijende, bij de Nedergallen het spreekwoord heeft voortgebragt *faire la ducale*, zijn hart ophalen, goede sier maken, de dronkenschap den teugel vieren, met één woord: kermis houden." Verschillende keuren werden er, zoo op het houden der kermismaaltijden, dronkendrinken, vechterijen en daaruit voortvloeijende misbruiken, gemaakt, en Karel V gaf, den 7 October 1531, een plakaat, waarbij hij "om te remedieeren op de ongeregelde gulzigheid en dronkenschappen, die dagelijks gebeuren in dese landen, van herwaarts over, in diverse cabaretten, tavernen en logysten, die gehouden worden bezijden weegs, buiten steden ende dorpen, ende de regte openbare heerbanen, ende andere plekken, ook in de feesten ende kermissen, ende zonderlinge totte geschillen, doodslagen en andere inconvenientien, daar uit procederende," beval dat de kermissen "op verbeurten van 15 carolus guldens" slechts ééne dag mogten duren.

Doorgaans begonnen de kermissen des avonds, gelijk die te Middelburg o. a. op Maria Magdalena avond, en duurden meest alle even lang. Zoo bepaalde Karel V, in 1524, dat de vrije jaarmarkt te Middelburg, "vijftien werkloondagen, vijftien werkloondagen te voren en vijftien werkloondagen daarna, dus 45 dagen, mogt duren, en begon de kermis te Tholen, blijkens den brief van Jan de Châ-

tillon, heer van Blois, "jaerlyx des woensdagen na Sinte Jansdage midde somer, ende duerde VIII dage lanck, binnen welcker merckt, ende daartoe VIII dagen, voer dat sy ingaet, ende acht dagen, nadat zij uitgaet."

Zoo lang had de vrijgeleidebrief kracht. Zoo vergunde ook Johannes, gekozen bisschop van Utrecht, 7 December 1272, ter bede van Sweder van Bosinghem, aan allen, die op de jaarmarkt, door hem te Vianen opgerigt, komen wilden, zijne en der utrechtsche kerke onmiddelijke bescherming, niet alleen gedurende de jaarmarkten, maar ook drie dagen vóór het oprigten en drie dagen na het wegnemen van het kermishuis. Zoo schreven ook burgemeesteren, schepenen en raad van Mechelen, 20 December 1409, aan schout, burgemeester, schepenen en raad, en aan alle goede luiden van Rotterdam, dat zij, met hunne goederen en koopmanschappen, vrij en veilig mogten komen, verblijven en van daar keeren, en dat wel 14 dagen voor, alsmede 14 dagen gedurende, en 14 dagen na elke markt; en de staten generaal, 13 Junij 1658, aan die der stad Neuzen, "dat op de vrijemarkt en de paardenmarkt", op de marktdagen, éenen dag te voren en éenen dag daarna, allen en een ygelijk, die hunne koopmanschappen en paarden daar ter markt zouden brengen of die zelfde markt bijwonen, zelfs bankbreukigen, en die ten opzichte hunner schulden uit die stad gezet waren, alle vrijheid, zekerheid en geleiden, in 't komen, gaan en keeren, genieten zouden, indien dat zij over hunne schulden mogten aangesproken, bekommerd, bezet of eenigzints bemoeijelijkt mogten worden." Doorgaans duurde de markt zelve slechts acht dagen, den octaaf van het kerkelijk feest, waarna het kruis, en, met dat, de kramen en spullen werden weggenomen.

Na de hervorming bleven de marktdagen, of liever kermissen, op den gewonen tijd, en met de gewone formaliteiten in stand. Zij werden echter geheel tegen den zin der geestelijkheid gehouden. Deze noemde

ze "overblijfselen van 't pausdom," verbood de leden der gemeente ze te bezoeken, vrienden er op te noodigen, en zond, vóór de kermis begon, eenige leden van den kerkeraad aan den magistraat, om ze "wel ernstig te onderhouden over het toelaten van comedianten, rijfelaers, goochelaars en rethoryikers," klaagde bitter "over de exorbitatiën en dronkenschappen, vechterijen, danserijen en het houden van maaltijden op de kermissen," en verzocht "dat voortaan kwakzalvers en waarzeggers mogten geweerd, de tavernen tijdigh gesloten, en vooral gezorgd mogt worden, dat de dag des Heeren niet verontreinigd werd." Vóór den aanvang der kermissen werden er zoogenaamde kermispredikatiën gehouden, waarin de zonden, waartoe de kermis aanleiding gaf, met gloeijende kleuren werden afgeschilderd, en op de vreeselijke, zoo tijdelijke als eeuwige, gevolgen van het kermishouden werd gewezen.

Doch het was de geestelijkheid niet alleen, die hare stem verhief tegen de verregaande losbandigheid en zedeloosheid, waaraan zich de bezoekers der kermissen overgaven; ook leeken lieten zich in hunne geschriften er met kracht tegen uit.

"De kroegen en herbergen, (zoo schreef men) straten en wegen, getuigen van ongebondenheid en bedrijving van strafwaardige uitspattende euveldaden, van hoererij en overspel. Geen stand in de maatschappij waarop de kermistijden geen invloed hebben. 't Schijnt of de kermis een algemeene verandering in een ieder te weeg brengt. De menschen zijn, vóór en na dezelve, niet die zij in die tijden vertoonen te zijn. De nieuwsgierigheid wordt het algemeen beweegrad. Elk geraakt op de been. Alle huizen staan open. Elk is welkom. T' is of de oude gastvrijheid herleeft. De dagen zijn te kort, de nachten voor vermakelijkheden. De hoogste rangen verlagen zich, de deftigheid ontfronst het gelaat, de zedigheid bloost minder en de teederste ooren hooren, zonder kwetsing, de grootste dubbelzinnigheid."

"Des avonds (dus liet zich een ander hooren) zijn er speelhuizen, of plaatsen voor ongebondenheid voor 't gemeenste volk. Somwijlen

gaan daar ook lieden van eenig aanzien, om die ongebondenen te zien dansen, met een deftig gelaat en de pijp in den mond en met eene stemmigheid, die eerder zou doen zeggen, dat zij hunne gebeden gaan uitstorten, in stede van voor hen een meisje te zoeken."

Wij onthouden ons van ergerlijker tooneelen, zoo als ze door sommige dichters, en door Cornelis Udemans, in zijn Tractaat over de Bacchus-feesten, dat zijn vastelavonden, kermissen, etc., ende dat zij niet en behoorden geleden te worden onder de christenen", geschetst werden.

Onder alle kermissen, die er, in de XVIIe eeuw, in ons vaderland werden gehouden, was er echter geen zóó beroemd als de haagsche, en wanneer de kermisvreugd in al hare kleuren op het tooneel moest worden voorgesteld, en wanneer zij het onderwerp van de zangen der dichters was, dan werd de haagsche steeds tot model gekozen. Hoe het te 's Hage toeging, stelt de volgende teekening ons voor. 's Gravenhage was

"Een stadt, die voor geen stadt van Nederland en swicht,
"En met haer naem soo ver gaet als het sonnelicht;"

"de sonne die haere straelen uytschiet over het gansche lant, het juweel van Nederlandt, een werelts lusthof, een cypres onder de laege doornen, de woonstede van 's lants hoogste opperwaerdigheyts oversten, het woonhuys van 't huyshoude van staet, de lustplaets van al wat hoog is en naer hoogheid janckt, de plaetse, waer de jeucht tot grootsheit des levens wordt opgeleit, en de jonghelinghschap wort bedorven; waer de kruyper en vleyer zijn weergae niet en heeft; waer list, kuiperij, slimme streken, huichelarij en flatterij en ander addergebroesel haere holen heeft; waer een yder bedrogh vint, maer gekleet in 't cleet der waerheyt." De dichters zongen:

"De Haeg, de hoofsche Haeg, en is één groote logen."

Nergens waren meer en prachtiger speelhuizen dan dáár, en men schaamde zich niet ze openlijk te bezoeken; ja "de venetiaansche gezant kwam er in zijn gulden karos op klaren dagh zijn offer aan Venus brengen." Wat er al in den Haag, onder het lommer der boomen geschiedde, meldt Huygens in zijn Batava-Tempe, dat is 't

Voorhout; "hoe prachtig men zich kleedde, doch ten koste van zijn buik"; van Someren:

"Wat gaet ze fier op straet,
"Net soo als een paeuwe gaet,
"Wat een rommel aen haer lijf,
"Van clinclanck en ongerijf,
"Van kwasten en van canten,
"En clinck aen alle kanten;
"Maer 's middags is de tafel kael,
"En watersop het avontmael.
"Al is men nogh soo kael en scrap,
"Men draeght er toch een goude lap."

"'k Socht te weten, (zei een boerenmeisje op de haagsche kermis)

"Wat bij eel-luy al is te eeten,
"Maer ick houde dat een keel
"Dickwels derven moet een deel,
"Om de rugg en borst te decken."

En een der onbekende zangers in het Hoornsch Trekschuitje:

"De Haegh, daer 't hofgesin
"Haer woonplaets houdt, wat steeckt er in?
"Onkuysheyd en bedriegen,
"Veel van belofte, van daden slof,
"Gestrenghe volghers van het hof,
"Het schijnt daer al te liegen."

Ontmoette men een zwierig uitgedoschten knaap, men noemde hem "een haegsche proncker;" eene jonkvrouwe met een fraai en nog ongezien kleedingstuk, 't was "een haegsche madam, een haegsche mamsel à la mode, een haegsche pronkepink;" bezocht men druk de herbergen en koffijhuizen, men heette "een haegsche zwierbol;" een diplomatiek antwoord was een "haegsche logen," een oprisping, een "haegsch thee compliment." Waar het regt vrolijk en prettig toeging, had men een "haegsch leventje", hield men "haagsche kermis."

Hoe huiszittend onze vaderen ook waren, zoo al niet jaarlijks, toch nu en dan moest de haagsche kermis bezocht worden, niet alleen om deel aan hare genoegens te nemen, maar ook om zich van de nieuwste modeartikelen (nieuwe snoffen zei men toen) te voorzien.

"Hier (zong een Hagenaar) hebt ghij nu haer mart, hier siet ghij (groote hopen
"Van joffers, uyt en in de kramers winkels lopen,
"En haer voorsien van al hetgeen dat dienen kan,
"Om hare waer te doen behagen aen een man.
"Hier vind men alle ding, hier staet men noyt verlegen,
"En selden soekt men yet, of 't wordt voor geld gekregen:
"Want al wat Brussel maeckt, al wat Parijs verzint,
"'T is wonder, soo ghy 't hier na acht daegh niet en vint.
"Maer alle joffers, die haer nae de mode dragen,
"Die komen hier uyt veel naby gelegen steên,
"Haer gelt, met groot vermaeck, in sottigheyt besteên:
"Want was 't niet in den Haegh gemaeckt, geboort, gesneden,
"Gestrickt en toegestelt, ghij kreegh 't niet aen haer leden,
"Al stont het qualyck, en al was 't niet wel gevoeght,
"Komt het maer uyt den Haegh, sij sijn terstont vernoeght."

In vorige dagen waren er twee kermissen te 's Hage, de hofkermis in Mei, en de haagsche kermis in September. De eene begon weleer acht dagen vóór en eindigde acht dagen na de H. Kruis-dagen, de andere even zoo veel dagen vóór en na St. Catharina, doch duurde, in de XVIIe eeuw, slechts acht dagen. Sedert 1643 was de laatste afgeschaft en werd alleen die in Mei gehouden. Niet, gelijk in andere steden, had de magistraat, maar de prins-stadhouder het regt "kramen en spellen te stellen of te doen stellen." 't Hof en der regering was de taak opgedragen de kermis te regelen. Deze lieten zulks aan den drost van 't hof en den substituut-, of onderschout, over, doch deelden de profijten. De kramen en spellen werden op het binnen- en buitenhof opgeslagen. Slechts eenmaal geschiedde zulks op stads grond, en

wel op de prinsengracht en elders. Zulks geschiedde in 1647, "ter consideratie van 't hof, over den dood van zijn hoogheid (Frederik Hendrik)." Des vrijdags vóor den eersten zondag na kruisvinding, van half een tot een uur des namiddags, werd de kermis door de stadhuis-klok ingeluid, en het houten kruis aan de palen der ophaalbruggen gesteld. Kramen en tenten waren dan reeds meerendeels opgeslagen, en de straten en pleinen gevuld met opgeschikte juffers en heeren, "want (gelijk Beaumont zei) daer was niemandt in de stadt zoo trots, hoovaerdich, noch soo prut, of hij trock de beste kleêren an

"Alleen den kermis-dach ter eeren," en

om de gantsche schutterij met volle geweer, vliegende vaandels en slaanden trom door de voornaamste straten te zien optrekken, en bij hare "monstering en wapenhandel" tegenwoordig te zijn. Niet elke dag echter was voor de jufferschap tot kermisbezoek geschikt, vooral niet de dingsdag, wanneer de paardemarkt veel buitenlui lokte, want deze, schoon minder dan die te Valkenburg en Voorschoten, was toch eene der voornaamste van Holland. Evenmin de woensdag, wanneer men kaasmarkt hield; maar wel de overige dagen, vooral de Donderdag, wanneer het hof gewoon was de kramen te bezoeken.

Het zou voorwaar geen moeijelijke taak zijn met den lezer een wandeling over de haagsche kermis der XVIIe eeuw te doen, en zijn oog te vestigen op de goederen, die er toen op konden gekocht, en de spellen, die er toen op konden bezigtigd worden; doch wij willen liever dan onze verbeelding den teugel te vieren de geschiedenis raadplegen, en het een en ander mededeelen wat de vroegere schrijvers nopens die kermis geboekt hebben.

Wij nemen dan een thans vrij zeldzaam werk van den bekenden dichter en schilder Adriaan van der Venne, in 1635 te 's Hage gedrukt, in de hand. Het voert tot titel: "Tafereel van de belacchende werelt", en bevat niet alleen eene breedvoerige beschrijving der kermis zelve, maar tevens een menigte allergeestigste platen, die ons

in het midden der kermisvreugde verplaatsen. Jammer slechts, dat bij ons niet in het gezelschap van aanzienlijken en burgers, maar in dat van boeren en boerinnen, die de kermis bezoeken, en dus niet zoo zeer bij de prachtige kramen in 't binnen- en buitenhof en 't voorhout, als wel in 't midden der lagere volksklassen, bij kruiwagens en in herbergen verplaatst. Het gezelschap vertoeft b. v. hier aan de wagen van Besje Krampers, die "aerdaeckers" verkoopt:

"Hiet (schreeuwt zij) al hiet aerd-aeckers!
"Schier soo goet als Hylick-makers,
"Jonge luy, hier, proef den smaek,
"Elcke beet een volle kaeck.
"Oly-koockjes met korentjes,
"Sincke-neutjes, kom mijn ventjes,
Met jou kleuters, die de praet
"Niets te wel, of vloeijend gaet.
"Propje mongt vol boockend-koockjes,
"Die wel goet zijn na de roockjes.
"Kindt of vrijster, wijff of man,
"Koop wat vets hier uyt de pan."

Dáár aan het stalletje van Aaltje het koeckwijf:

"Hier (roept deze) mijn broertje! hier mijn susje!
"Wat begeer je uyt den poock?
"Delfs of Goutse tafel-koock?
"Wilje backsel van Schoonhoven?
"Wilje knap- of deur-gheklooven?
"Wilje Amsterdamsse smaeck?
"Wilje Deventerse kraeck?
"Segh, mijn paer, mijn lieve kroosjes,
"Siet, hier heb ook in mijn doosjes
"Hylick-makers, proef een beet,
"Tot een lust voor diese eet."

Nog zien wij geen Joden met mangelen, agurken en eijeren, geen

koopvrouwen met gedroogde schollen en scharren, maar wel kramen met koek, omringd door koekhakkers. De boerelieden en de geringe klassen gingen ter kermis ook wel om te kijken, maar vooral om te smullen en te drinken, en zulks deden ze niet alleen te huis, bij hunne nabestaanden, maar vooral ook in de herbergen.

"De tafel is gedeckt (zei Coster's Ryckeman), laet ons gaen sit-
(ten aen,
"Om op de kermis nu den buyck eerst te versaen.
"'k Moet nu mijn vrienden eens te deghen op gaen vullen,
"Met groote croesen, en met lang en veul te smullen,
"Wij moeten nu de maech eens drencken uyt de kruick,
"En maer met rijnse vocht, die heeft doch geur en reuck;
"Want 't is op kermis een ghebruyck,
"Niet dat men Gode dient, maer dat men dient syn buyck."

Oude Geertrui, bij Brêeroo, herinnerde zich met welgevallen, hoe men als 't kermis was, wittebroodsop at en er betouwen wijn "soo lustigh als water dronk;" "met pints-roemers en fluiten bataeljens streed."

"Kom binnen met jou volck (riep moer Teunis, bij Rotgans, haar
kermisgasten toe), de kermisharst is gaar.
"Ik heb een paterstuk gezojen van een stiertje,
"Geweid van Melkerbuur, jou oom: het was een diertje
"Net even oud als gij, en met jou opgebragt.
"Ik heb 't voorleden jaar gekocht, en toen geslagt,
"Maar in de kuip gespaard voor jou, mijn lieve moertje,
"Kom binnen, 'k zal jou wel onthaalen met het broertje,
"Dat naar jou hylik . . . . . ."

De kermisharst, omringd door dikgesneden stikken, stapels met beschuit, en graauwe erwten met rozijnen, kwam schier in alle gezinnen op tafel. Zij werd met mosterd en suiker gebruikt.

Ook op de boeren-kermis was, gelijk op de haagsche, een bes met oliekoeken.

"Hier veilt een beste moêi, gekapt met zwarte doeken,
"Met een tremblant geluid, 't banket van oliekoeken,
"Haar neus druipt in 't banket, zij ziet er grimmig uit,
"Men telt de jaaren uit de plooijen van haar huid."

Op sommige dorpen werd op de markt een geheelen vetten kermisos, na, met kransen omwonden en met bloemen versierd, rond te zijn geleid, gebraden, verkocht en verslonden. Ook ontbrak het niet aan tenten, waarin de jongelui zich aan koeken vergastten, en de "stroop over 't rookende gebak slingerden," noch aan kramen met zoetgebakken waar, speculatie, theerantjes, duivekaters en koekjes van saffraan.

In de herbergen dronk men bij voorkeur den wijn met suiker.

"De vrouw van Floris brogt een volle kruik met wijn,
"En suiker en beschuit, om in de kom te brokken,"

of wel brandewijn met suiker, "die men met een lepel uit een kopje slurpte, en het gezelschap rond ging."

"'t Gulhartig paar schenkt eerst den brandewijn. Men roert
"De suiker met den drank, voor ons en voor 't geboert,
"Men lepelt, beurt om beurt, in 't ronde neêrgezeten."

Doch keeren wij naar de haagsche kermis terug, waar wij 't gezelschap voor een rijfelkraam ontmoeten. Wel was het rijfelen en andere hasardspelen, bij herhaling, door de hooge overigheid verboden, doch de onderschout of stadhouder keek niet naauw, en welke kostbare voorwerpen er soms verrijfeld werden, zegt ons de vraag van Lubbert's kermismeisje:

"Milde Lubbert, 'k moet je vrage,
"Wil je niet een lootje wage
"In de rijffel-coerdery,
"Daer veul prijsen op een ry
"Zijn te krijgen, of te halen:
"Gouwe koppen, sulver schalen,
"Bekers, spiegels, moy vergult,
"Voorts wat oogh en lust vervuld?"

Ook ontbrak het niet aan heidens (zigeuners), die uit de hand waarzegden, planeetlezers die uit den stand der sterren en inzonderheid der planeten, den tijd van 's menschen geboorte, inborst, levenswijs, wedervaren en levenseinde voorspelden. Algemeen was het geloof nog in de XVIIe eeuw aan de sterrewigchelarij. Geen stand, geen kunne, geen jaren waren er van uitgezonderd. Overal vond men dan ook min of meer befaamde Ludemans, wier woningen, zoo wel door de eersten van 't land als door de eenvoudige burgers bezocht werden. Geen werken waren meer algemeen dan die over dit onderwerp handelden; bijna geen huisgezin of 't had zijn praktiek of planeetboek, en weinigen die hun planeet niet hadden getrokken. Het vast geloof aan de sterrekijkerij, die geen Huyghes, Jonctys, Bekker, of wie ook tegen het bijgeloof geschreven hadden, kon verwrikken, was de reden, dat men niet slechts op de schutbladeren van den Bijbel het jaar en den dag, maar ook het uur van de geboorte aanteekende; want ook dat moest de planeetlezer weten, om een heroscoop te kunnen trekken. Viel de geboortedag in het teeken van den Ram, dan was men "stout, twistig, bijzonder met zijn huisgenoten, ook wel met meerdere, mildt tegen de gene, die hem danck weten, kreeg veel goed met het wijf, maer haer handel had ongestadigh gheluck, zou bij groote heeren en gemeene luyden groote gunst hebben, tot groote staet komen, maer met veel nijdt, haet en ongunst, had alle luyden lief, was eerlijck, maer alle verdere menschen gelijck." Wiens geboortedag "onder de stier viel," "had lust in ackers, weyden, hoven, in gesangh, snarenspel, astronomye, tot hoovaerdye en schoone kleederen, gastmalen en spelen, boerten en gezellen, zou tot de wijven geen geluck hebben. Maer so haest hij tot zijn jaren kwam, zou hy ryck worden, doch weinigh vreught, maer veel nijdlingen en vijanden hebben; kwam tot groote staet, en was tot geestelycke luyden wel genegen." De sterrekijker gaf ook raad wat men onder elk teeken doen of laten moest. B. v. heerschte de stier, dan was het "goedt hylicken, kinderen teelen, timmeren, koopen en verkoopen, zaeyen,

planten en hoven bouwen;" "heerschte de tweeling, dan was het "goedt wandelen, koopen, verkoopen, in 't vuer arbeiden en kinderen school leggen." De heidens voorspelden de toekomst uit de lijnen der handen. Dit deden ook de kaartlegsters, die tevens de kunst verstonden, om uit de kaart, de kaars en het koffijdik de toekomst te voorspellen.

Veel schik hadden onze kermisgasten in de buitelaars en koorddansers. Van de eersten is niet meer te zeggen, dan dat zij onder dien naam reeds bij middeleeuwsche schrijvers voorkomen.

Den laatste, die, "wonderlijk opgetooit," op, tusschen twee bontgeverwde palen, in de hoogte oploopende gespannen koorden, allerlei kunsten verrigtten, wandelden, liepen, galoppeerden, dansten, dartelden, waren reeds bij Grieken en Romeinen bekend, en vertoonden toen hunne kunsten op de openbare spelen. Deze wisten ook dieren "voor het koord af te rigten," en Galba zou de eerste geweest zijn, die, op de spelen van Flora, een olifant, voor en achterwaarts op een touw liet wandelen. Later plaatste zich een man op dit dier en reed er mede op een over het tooneel gespannen koord. Men reed in de middeneeuwen ook te paard over een dik koord, gelijk op de feesten bij gelegenheid van het huwelijk van Robbert, broeder van den koning van Frankrijk, in 1287 gegeven. De ouden kenden ook reeds de balanceerstokken, waarmede de kunstenaars zich in evenwigt hielden. Zij bezigden hier voor ook gewigt, springballen en degens, waarmede zij op de koord allerlei kunsten maakten. In de middeleeuwen ontmoet men de koorddansers bij meest alle volkeren, ook aan de hoven onzer graven en in de sloten onzer edelen. Meermalen werden zij van de kermissen geweerd, "om hun gevaarlijcke actien", en op de catechisatien leerde men, dat het koorddansen strijdig was met het zesde gebod.

In een der leerboeken uit de XVIIe eeuw, wordt o. a. gevraagd: "Het koorddanssen, is dat een eerlicke beroepinge?

A. Neen.

V. Een koorddansser sal seggen, ick verdiene mijnen kost daermede?
A. Daer uyt en volght niet, dat het is een eerlicke beroepinge.
V. Zijn het wel nootdruftige en profijtelicke dingen?
A. Geensins.
V. Worden dese dingen tot een eerlicke beroepinge vereyscht?
A. Ja.
V. Waertegen strijdt het koordendanssen?
A. Tegen het seste gebodt.
V. In wat gelegentheyt?
A. Dat se haer moetwillighlick in gevaer begeven.
V. Soude de magistraet het koordendanssen wel mogen toelaten?
A. Neen.
V. Waerom niet?
A. Omdat, bij aldien de koordendanser den hals komt te breken, (gelyck al veel gebeurt, want men selden een koordendanser op syn bedt siet sterven) als dan die sonde oock op de magistraet comt."

Men vindt op de kinderprenten van dien tijd hunne verschillende toeren afgebeeld. Ook gaven zij voorstellingen van de "egyptische pyramyde," een rij van kunstenaars, die op elkanders schouders staen, zóó dat de pyramyde met één man eindigt, op wiens hoofd nog een knaapje staat of ligt." Teregt noemde Beckmann dit kunstje "ein altes Wagstuck," reeds door de Romeinen uitgevoerd. Op de kinderprenten vindt men ook het kunstpaardje, dat de vragen van zijn meester, door op den grond te stampen, beantwoordde, of op de maat der muziek danste; een kunst die ook reeds aan de ouden bekend was. Op gelijke wijze rigtte men honden af, die reeds in de VI[e] eeuw in Italie werden rondgeleid, om hunne kunsten te vertoonen. Ook beerenleiders met apen, en apen die allerlei potsen verrigtten, vindt men afgebeeld.

Bij van der Venne, rookt een aap een pijp tabak. Soetje maakt er haar kermisvrijer opmerkzaam op:

"Ruyck eens Lubbert (zegt ze) fy het stinckt,
"Hey den aep toebackje drinckt.
"Hals (is 't antwoord) hoe praet mijn lieve Soetje,
"Hier nou' van een pijp toebackje,
"Fijtje drincktje sommels oock
"Wel een lecker pijpje smoock?
"Ick toeback? (antwoord ze) ick gaen suyge?
"Nummant selt van mijn getuyge.
"Knecht, ick slurp maer pap en brouw,
"Toeback is goet suyp voor jouw."

Toen ter tijd werden de hollandsche jaarmarkten ook bezocht door kunstenaars, die over gloeijende kolen en gloeijend ijzer liepen, beide in de hand droegen en tusschen de tanden namen. Vooral maakte, in het eind der XVIIe eeuw, een engelschman, Richardson, die gloeijende kolen kaauwde, gesmolten zwavel op zijn tong liet druppelen en gesmolten glas inslikte, veel opzien. Ook trok toen een troep zweedsche "Hüttenleute" rond, die gesmolten lood op de hand goten. In kopergieterijen deden zulks in 1765 de werklieden in Zweden voor eenig drinkgeld. Op onze kermissen vertoonden ook draaisters, die met een degen of bekkens in de hand, als derwischen, ronddraaiden, en zwaarddansers, hunne kunsten. Deze laatsten deden zulks reeds in de middeneeuwen aan de hoven der vorsten en edelen.

In de rekeningen van jonkheer van Arkel, komt, op 6 December 1392, de volgende post voor: "Idem aen III speelmannen, die voor mün heere speelden: d'een met een zwt (zwaard), dat ander met een ghet'ne (guiterre, cither) ende dat derde zanc, 2 guld."

In den aanvang der XVIe eeuw, dansten eenigen voor de hertogin van Gelre "door de sweerden," en werd hun konst te Doesburg met een vat bier beloond.

Ook waren zij bij de blijde inkomst van Philips in 1549 te Brussel. Zij verschenen toen in "vermomde kleederen" of "mommers, zeer costelijk toeghemaect, met lange cleeren, ende die waren onder al ghewapent,

ende hare causen gheworpen hebbende, dansten zij de jonffrouwen voore, also dat costuymelyc is van doene, ende daer mede hebben sy twee jonckvrouwen ghehappeert ende genomen: daer wasser, diese diffenderen wilden, ende sloeghen die voorschreuen mommers."

Gochelaars zag men in de XVII[e] eeuw op alle kermissen en dus ook op de haagsche:

"Fijtje (zei Lubbert bij het zien hunner toeren) al die boovery,
"Lijckt schier loutre toovery."

Ook de goochelaars waren bij de ouden bekend, en voerden bij de Grieken allerlei kunsten met de bekers (gobelets) uit. In de middeneeuwen vond men ze aan alle hoven, onder meer dan twaalf verschillende namen, die door Kiliaan worden opgenoemd. Meest waren zij echter bekend onder die van gochelaer of kokelaer.

Zoo leest men in een grafelijkheidsrekening van 1390: "gegeven eenen gokelaer, toebehoorende den heer van Mantoor (Mantua?) in Lombardiën, welke gokelaer sinen knecht die kele ontwe sneet, ende hun (hem) weder genas." Jan van Blois zag in 1364 te Brussel eenen "tuimelaer, die vóór mijns heeren tafel speelde met een glasen wijns." Ook speelde "een ghesel voor hem van den appertisen" (tour d'adresse).

De vroegste goochelaar, die in Arnhem zijn kunst vertoonde, ontmoet men in 1411. Hij had ook "onse vrouwe van Ghelre" onder zijn toeschouwers, en de stad gaf hem XXXVI ss.

Niet overal waagden het de goochelaars hunne kunst uitteoefenen, wijl ze in perikel waren als duivelskunstenaars verbrand te worden. Ja nog in 1739 werd er een in Polen van hekserij beschuldigd, gemarteld en ter dood gebragt. In 1601 werd in Lissabon een kunstpaard, als door den duivel bezeten, tot den brandstapel veroordeeld. De beroemde Casaubonus zag dit paardje, dat een Engelschman, die hem het geheim ontdekte, toebehoorde.

In ons vaderland werden de goochelaars wel niet verbrand; maar toch stonden zij in geen goeden reuk. Zoo werd in 1582 Johan Huberts door 't hof "gebant, binnen zonneschijn uit Arnhem te ver-

trekken," en in 1588 gaf aldaar een vreemd goochelaar aanleiding tot een hevigen burgertwist.

Ook in Frankrijk stonden ze in algemeene minachting. Om een lage, slechte, dwaze zaak uit te drukken, bezigde men het woord jonglerie, van jongleur. Philips de schoone verbande ze van zijn hof, en in 1395 gebood ze Guilaume de Clermont, provoost van Parijs, "de rien dire, representer et chanter dans les places publiques, soit ailleurs qui put causer quelque scandale."

Geen personaadje speelde in het maatschappelijk leven der middeneeuwen een grootere rol dan de nar. Men ontmoet hem aan de hoven der vorsten; zelfs rijke edellieden hadden er op hunne sloten. Hij droeg zijns meesters kleêren en kleuren niet, maar was kakelbont opgeschikt met een narrenkap op het hoofd; had den vrijen toegang tot alle vertrekken van 't paleis, zelfs tot het slaapkabinet en de raadzaal; was bij elken maaltijd tegenwoordig, en de vreugde van elk hoffeest. Hij mogt ongestraft de grofste waarheden zeggen, toespelingen maken, kwinkslagen geven, grappen uitvoeren. Niet zelden had hij grooten invloed op zijn meester, werd ten geschenke aan andere vorsten en edelen gegeven, door de hovelingen ontzien, gevreesd en gevierd. Veler snedige invallen en geestige zetten werden opgeteekend en later gedrukt.

Doch men vond den nar niet alleen in de paleizen der koningen, edelen en hooge geestelijken; maar ook op het tooneel. Geen klucht in de XVe en XVIe, ja nog in de XVIIe eeuw, of de "sot, het sotge, neefje, pekelharing, hansworst," of welken naam hij moge gedragen hebben, speelde er de voornaamste rol in, was steeds de lieveling van het volk, en zonder hem was "de cluyt" onvolmaakt.

Een ander, niet minder gevierd personaadje was in de oude mysterien, moralisatien en kluchten, de duivel. Zeldzaam ontbrak hij, en doorgaans sloot het stuk, waarin ook God de Vader, en God de Zoon voorkwam, met zijne verschijning, om dezen of genen zondaar naar de hel te voeren.

Zulks was ook elders het geval. Zoo schrijft Theobald in een zijner aanteekeningen op Shakspeare: "There was hardly an old play, till the period of the Reformation, which had not in it a devil and a droll character, who was to play upon and work the Devil."

In de XVIe en XVIIe eeuw was Pekelharing de lieveling van het volk, doch reeds in den aanvang der laatste, moest hij zijn gunst deelen met den franschen Jean Potage. Even gelijk Pekelharing sloeg deze zijne stellagien op jaar- en weekmarkten op. Zoo ontmoeten wij hem in 1648 te Arnhem, en in den loop dier eeuw herhaalde malen te Dordrecht, Amsterdam, Rotterdam 's Hage en elders. Hij was even als de vroegere zotten kakelbont uitgemonsterd, en gemaskerd met een lange, kromme, hooggekleurde of olifantsneus.

"Let op de overman eens, en zijn fluweele boorden,
"'t Lijckt Jan Potagie wel met zijne geele koorden."

Nog in den aanvang der XVIIIe eeuw vinden wij hem te 's Hage.

"Hij heeft benevens mij sien Jan Potage spelen."

Ja nog in het midden dier eeuw reisde hij het platte land af, in de gestalte waarin wij hem op zijn stellagie, in "Apollo's Kermisgift", zien afgebeeld.

Een zijner tijdgenooten was Spring in 't veld, dien wij voor het laatst in een kermistuk van Jan van Hoven ontmoeten:

"Wat siet men een gezwier, wat potzen al vertoonen
"Door den theatergek, of anders Spring in 't veld,
"Bijzonder gaau en rad, schoon hij veel jaren telt."

Onze kermissen werden, in den loop der XVIIe eeuw door landloopers, uit alle oorden van Europa, bezocht, die er hunne tenten en theaters opsloegen, hunne nationale spelen, óf zelf uitvoerden óf door poppen lieten vertoonen. Zoo verschenen de duitschers met hunnen Hansworst, een komisch figuur, dat eerst door levendige menschen, later, gelijk Jan Potagie, Punch en anderen, door poppen werd voorgesteld. De hansworst, een duitscher van afkomst, komt al in de eerste helft der XVIe eeuw voor, en was reeds de volksvriend der

Duitschers, toen Luther, in 1541, zijn "Widder Hansworst", te Wittenberg, uitgaf. Op het tooneel ontmoeten wij hem het eerst in een "Fastnachtspiel vom kranken Bauer und einen Dokter," van Peter Probst, tijdgenoot en navolger van Hans Sachs, in 1550 geschreven. Deze laatste echter schijnt hem niet gekend te hebben, ten minste hij laat zijn rol, door een ander komisch figuur (der Knecht) vervullen.

In het laatst der XVIe en het begin der XVIIe eeuw, treedt hij in schier alle blij- en treurspelen op. Zoo vindt men hem in het, in 1573, gedrukt drama van George Roll uit Brieg in Silesie: "Vom Fall Adams," in gezelschap van God den Vader en God den Zoon. In het spel van den "Verlornen Sohn," dat in 1692 te Berlijn, door een kleine troep, werd vertoond, "zankt und prugelt sich der Hanswürst mir Heiligen und Teufelen".

Tot de beroemdste hansworsten behoorde Stranitzky, te Weenen, en met zijn opvolger, Godfried Prehauser, stierf in 1768 zijn vermaard geslacht uit. Nu werd hij, even als in het overige Duitschland, sedert Gottsched, aldaar van het tooneel verbannen, doch hij herleefde als marionet, onder den naam van Kasperle, en elders onder dien van Leopoldel, Bernardon, Lapperle en andere. Een gelijk lot hadden reeds vroeger de Jean Potage en Jean Farine der Franschen, Poncinello en signore Maccarone der Italianen, de engelsche Jack Pudding en Punch, ondergaan. Ook de laatste bezocht onze jaarmarkten. De beroemde Bayle werd meer dan eens uit zijne overpeinzingen gewekt, door het schelle trompetgeschal, dat diens komst te Rotterdam aankondigde, en vaak stond hij, in zijn mantel gedoken, onder de menigte, die deze door zijn farces vermaakte.

Er is in Engeland veel getwist over den oorsprong van zijn naam. Sommigen leiden hem af van Pontius Pilatus, den bekenden stadhouder van Judaea, die steeds in gezelschap van Judy (Judas), in de oude mysterien, welke de een of andere middeneeuwsche legende nopens hem ten grondslag heeft, voorkomt. Anderen van Poncinello, een

verbastering van Pontiello of Pontianello; Judy, van Giudei (de Jood) of Giuda (Judas). Struth houdt Punch, zoo als hij in de mysterien en moralisatien optreedt, even als Pekelharing, Arlequin, Hansworst, voor een type van het booze, die dan ook steeds aan het eind van het spel door den duivel wordt weggehaald. Galiani is echter van een ander gevoelen. Volgens hem is de oorspronkelijke Punch niemand anders dan Puccio d'Aniello, van Acerra bij Napels, die, na zijn dood, Polecenella of de jonge Puccio tot opvolger had. Anderen vermoeden dat hij te Atella, eene oscische stad in Campanie, geboren is, en in de landelijke kluchtspelen, onder den naam van Atellanae fabulae, dus lang voor het drama ontstond, een rol vervulde. Zij gronden hunne gissing op de overeenkomst van zijn masker met dat van een bronzen beeldje van een atellaanschen speler, te Rome gevonden, en willen dat hij van het figuur van zijn neus (die van een vogel) a pulliceno pullicinella) zijn naam ontleend heeft. Maar hoe kwam nu Punch uit Napels, waar hij de lieveling van 't volk was (what is a drama at Naples without Punch, or what is Punch out of Naples?) in Engeland?

De geschiedenis meldt het niet, maar wel dat in 1667, een italiaansch poppenspeler den Punchinello te Charing-cross vertoonde, en dat hij daar, lang vóór het standbeeld van Karel I werd opgerigt, aldaar het volk vermaakte. Onder Jacobus II trok een zekere Philips, als vioolspeler aan een poppenkast verbonden, de aandacht van het publiek door de geestige zamenspraken, die hij met Punch hield. Richard Steele maakt in zijn "Snapper" van een zekere Powel gewag, die te Covent-garde, tegenover de St. Paulnskerk, met zijn poppenkast stond en "een kwaadaardige lichtmis, Poechenelle (zoo noemde hij hem), met zeer groote vrijpostigheid van zijn waarden vriend Bickerstaff liet spreken, en hem, in tegenwoordigheid zijner vrienden, den titel van schildknaap betwisten." Hieruit blijkt, dat Punch en zijne familie niet, gelijk wel eens beweerd werd, te gelijk met Willem III in Engeland kwam en dat dus "the era of the family of Punch and of the glorious

House of Orange," niet dezelfde was. Reeds in 1711 en 1712 had Punch in Engeland een even gevestigden roem als Hansworst in Duitschland en Jean Potage in Frankrijk en Nederland.

De marionetten (men leidt dit woord van marione, moria, nar, af), waartoe, sedert hij het tooneel had verlaten, ook Punch behoorde, zijn zeer oud. De Romeinen noemden ze neurospasta en vermaakten er in de schouwspelen het volk mede. Aristoteles maakt gewag van poppen, die hoofd, oogen, handen en meer ledematen zeer natuurlijk bewogen. Even duidelijk zijn de berigten die men nopens hen bij Galenus, Xenophon, Antoninus, Horatius en Gellius aantreft. Ook de Phalli, die op de feesten van Osiris en Bacchus werden omgedragen, behoorden er toe. Zij werden door koperdraad in beweging gebragt, en speelden niet alleen in poppekasten maar ook op theaters en in tenten, in ons vaderland, in den aanvang der XVIIe eeuw, onder den naam van Jan Klaassen-spullen bekend. Hoe zij dien naam verkregen hebben, meldt Bilderdijk, bij gelegenheid dat hij van de ronzebons spreekt. "Jan Potaadje is eene verbastering van Jan Pots, nu de rommelpot genoemd, gelijk men in mijn kinderlijken tijd ook Jan met den rommelpot zei, als dat speeltuig op de dorpen en elders bij 't gemeen nog in gebruik was. Maar wat is Jan Klaassen? Eigentlijk verbasterd uit Jan Klots (d. i. Jan Klomp) omdat zijne oorspronkelijke hoofdeigenschap in zeer groote, zware en wijde klompen (of als men zegt holsblokken) bestond, waarmede hij een geweldig gerucht maakte, 't welk men geklots of klotsen noemde."

Van Lennep echter verhaalt dat, volgens sommigen, Jan Klaassen, even als Punch werkelijk geleefd heeft. Onder hen (dus schreef hij) die omtrent dezen tijd (1652) zich toelegden om de regeering der staten in een ongunstig daglicht te doen stellen, was er een, wiens naam in Holland althans, later eene vermaardheid verwierf, algemeener dan die van eenig Prins of Regent. Deze was een gewezen trompetter van 's Prinsen lijfwacht en Jan Klaaszoon genaamd. Uit zijne betrekking ontslagen bij gelegenheid, dat de garde van den

Prins in garde der Staten van Holland herschapen was, had hij zich te Amsterdam nedergezet, en won er zijn brood met het vertoonen langs de straten met een poppekast, waarbij hij zijn personages aardigheden en kwinkslagen in den mond lei, alles behalve vleiend voor het toenmalig bewind, doch zeer naar den smaak der smalle gemeente. Zoo veel opgang maakte hij, dat de naam van Hansworst of Polichinel, dien zijn hoofdpersoon droeg, eerlang voor zijn eigen naam moest plaats maken, en ook heden ten dage nog bij een iegelijk als Jan Klaassen bekend en vermaard is". Hoe waarschijnlijk dat verhaal ons voorkomt, moet ik echter opmerken dat mij ten minste zijn naam, in de XVII[e] eeuw, niet, maar wel die van Jan Potage, voorkwam. De naam van Jan Klaassen werd echter omstreeks 1683 aan het amsterdamsche publiek bekend door de opvoering van "Asselijns Jan Klaasz," of "gewaande dienstmaagd," en het "Kraambed of kandeelmaal van Saertje Jans, vrouw van Jan Klaaszen", en de "Echtscheiding van Jan Klaasz en Saertje Jans."

Op de voorstellingen der haagsche kermis uit de XVII[e] eeuw ziet men verschillende voorwerpen, die thans van onze jaarmarkten zijn verdwenen, zoo als het "houten paard," waarop men allerlei kunsten verrigtte.

"Kyck! wat doet men wongder dingen,
"Voor en agter op het paert,
"Komt en siet, hoe 't Sotje baert."

Op een ander theater staat de kwakzalver, dien men toen niet slechts op week- en jaarmarkten, maar dagelijks ten platten lande kon ontmoeten. Hij treedt in verschillende costumen op. Nu als een deftig doctoor, gemanteld en gebeft, dan in een harlekijns gewaad, later prachtig gekleed met gouden passementen op wambuis, rok en kamezool, roode kousen aan de beenen, een allongepruik op het hoofd, zwaar goud boorsel om den hoed, een degen op zij. Soms heeft hij een liverijknecht, soms een hansworst, gelijk de Zanni, met wijde mouwen, lange broek en veelkleurige lappen, bij zich, die hem zijn kist met arcana nadraagt.

v. d. Kellen gel. op steen. Lith. v. Emrik & Binger

KWAKZALVER.

Meest was hij een duitscher of pool, ook wel een italiaan en niet zelden een geleerd man. Was hij een italiaan, dan liet hij zijn knecht of hansworst zijn geneesmiddelen aanprijzen, en zat met professorale deftigheid in zijn leuningstoel; was hij een duitscher, dan rabraakte hij zelf het hollandsch en snoefde op zijn titels en de kracht zijner geneesmiddelen.

In een menigte kluchtspelen treedt hij op, en hoort men zijn vreemd patois. Ook werd hij menigmaal op doek en papier, door penseel en graveerstift afgebeeld. Rotgans voert hem in zijn Boerenkermis in, daar

"Zwetste hij voor den hoop, zooveel hij zwetsen kon.
"Messieurs, ik snij niet op, 'k ben uit de rechte loten
"Van dokter Eskulaap, die wondren deê, gesproten,
"En Hippocraat, beroemd voor zoo veel honderd jaar,
"Was, als mijn moeder zeit, mijn overbestevaar.
"'k Heb meest gepraktiseerd in vorstelijke hoven,
"Dat blijkt uit brieven, die mijn medicijnen looven:
"En testimonien, gezegeld en gemerkt,
"Getuigen wat mijn kunst bij 't volk heeft uitgewerkt.
"'k Heb eertijds den Mogol van 't podraga geneezen,
"En sultan Amurat, (hoc juro) die voor dezen
"Was van een dolle hond gebeeten in de scheen.
"Die sneed ik 't been van 't lijf, en aanstonds liep hij heen.
"Ik kon den grand vizier, gekraakt door 't stranguleeren,
"Door kracht van mijn tinktuur *post obitum* kureeren.
"*Sic latet ars*, messeurs, *in meo capité.*
"Daar is een fles, messeurs, met sal volatilé,
"Dat maakt zwaarmoedig bloed weêr vluchtig bij 't gebruiken,
"Een slaepend krijgsman wordt gewekt alleen door 't ruiken;
"Of neem twee druppels, en niet meer, van mijn tinktuur,
"Besmeer sijn harnas maar........"

Ook op de beemster kermis van Bartelinks ontmoeten wij hem. Hij

houdt daar nagenoeg dezelfde aanspraak, zoodat men, een van beide, Bartelinks of Rotgans, van plagiaat moet beschuldigen.

Tot hunne arcana behoorden smeersels, poeijers en pillen voor alle geheime kwalen. Hij had beproefde middelen tot verdrijving van ratten en muizen en ander ongedierte. Vooral zwetste hij op zijn arcanum arcanorum, den triakel, "dat souverain tegengift voor alle soort van giften, inzonderheid van slangen-gif."

Om zulks te bewijzen liet hij zich door slangen, die hij met zich voerde, voor 't oog van 't publiek, bijten, en genas dan de wond door zijn triakel.

"Deze lapsalvers (schreef Simon Guilart) vangden aspicx ende adders, langhe nae de lente, als sy haer quaeste fenijn hebben geschoten, ende maecken se daernaer tam met een onghewoonlick voetsel, ende doen haer ten deele haer fenijnryke natuyre veranderen. Daernaer doen sy se byten in dicke stucken vleesch, om haer fenyn uyt te trecken, 't welcke besloten legt in een vliesken tusschen hare tanden, ende het tandvleesch. Daernaer doen sy se wederom opstaen en byten in een compositie, die haer de passagiën stopt, daer 't fenyn pleeght uyt te comen, soodat indien sy comen yet met haere tanden te nypen, soo en doet die bete geen kwaet. Door sulcke middelen brenghen sulcke bedrieghers haer selven verwondinghe toe voor 't volck, die deese haeren vervalschten cherakel alsoo vercoopen."

Zij waren doorgaans zeer handig in het kiezen en tanden trekken, en verkochten middelen om ze te onderhouden, het hair te doen groeijen, remedies tot wegneming van likdorens, en vele andere arcanen, die de tegenwoordige kwakzalvers, met niet minder pompeuse woorden, in de couranten annonceren. Sommigen verhieven zich op hunne kennis van de alchemisterij. Zij hadden den steen der wijzen, het ware levenstinctuur, en konden met het wigchelroedje goud vinden.

Dit wigchelroedje was een takje van een hazelaar, dat verborgen schatten aanwees, die, volgens oude sagen, door draken en zwarte geesten werden bewaakt, en in wier omtrek het spookte. Dit takje

moest op zekeren nacht, met zekere plegtigheden, op een bijzondere wijze gesneden worden. De bekende rector der erasmaansche school te Rotterdam, Petrus Rabus, een man, die in het laatst der XVIIe eeuw voor een uitstekend dichter en taalkundige gehouden werd, wilde evenwel hiervan niets weten. "'t Was genoeg," meende hij, "indien men versch gesnedene tweesprankelde rijsjes had, rijsjes van een tamelijke jeugd, niet te jong, opdat ze niet breken, niet te oud, opdat ze niet te sappeloos en te stijf zijn. Zoo het roedje dun en teeder is (gaat hij voort) het zal, tusschen twee vingeren gevat, zijn werking doen, maar zoo 't al te zwaar en dik is, dan doet de handen toe. Zoodra dit rijsje in de hand is, en omtrent goud of zilver komt, gaat het zijn gang, en wil naar geen bedrog of verzoeking hooren. Hoe meer er van die edele muntstoffe bijeen is, hoe harder het wordt bewogen, wijzende met zijn voorste spits achterom, of voorover, naar het middelpunt, waar de schat is. Indien de stoffe hooger op, boven het bereik der hand is gelegen, dan trekt en tobt en zwoegt het om opwaarts te steigeren, hoe vast het ook door de hand wordt gehouden, maar zoo de schat omlaag ligt, straks keert het zich benedenwaarts."

Rabus was zelf niet alleen een groot voorstander der wigchelarij, maar zijne dochter oefende haar uit, en hij verdedigde die kunst toen ze, door eenige ongeloovige amsterdammers en haarlemmers bespot werd. Aan het hoofd der laatsten stond ten Kate, terwijl Rabus een menigte professoren, doctoren, en zelfs de beroemde Musschenbroek, aan zijne zijde had. In de kermistent waren wel geen door draken bewaakte schatten, doch men verbergde horologiën en dukaten, die dan, tot verbazing van 't publiek, door 't hazelaartje werden ontdekt.

De schilderij, die van Hoven ons van de haagsche kermis geeft, is minder uitvoerig dan die van van der Venne; doch heeft reeds meer overeenkomst met de tegenwoordige. De kramen staan in 't binnen- en buitenhof, het voorhout en op den vijverberg; in 't binnen- en buitenhof, de schilderij- en boeken-, zijde-stoffen, goud- en zilver-

in 't voorhout en op den vijverberg, koek-, wafel- en speelgoedkramen. Hij verplaatst ons midden in 't drukke kermisgewoel. Wij zien "de haagsche jufferschap" moedig langs de straten streven:"

"In 't luchtig kleed, alom bemaald met rijk sieraad.
"En schoon het aanzicht is gemaskert dier Godinnen,
"Zij noopen evenwel een ed'le ziel tot minnen.
"De ontbloote boezem speelt en huppelt op en neêr....."

Doch hoe fraai ook zijne voorstelling moge zijn, minder gunstig is het oordeel van vreemde bezoekers.

"De meeste kramen (dus schreef men) verkoopen katoenen en neteldoeksche neusdoeken, die te Haarlem, Augsburg of te Zurich gemaakt werden, voor echte van de kust van Coromandel. Eenige koopvrouwen van nieuwe snufjes uit Luik of Brussel, verkoopen er kanten, ruikende wateren en pomades, en brengen bederfelijke ziekten over. De ijzerkramers verkoopen hunne messen en scharen uit Namen of uit eenige duitsche steden, voor de beste van Parijs en Engeland. Milaneesche bergboeren vertoonen en veilen er toverlantarens, electricque werktuigen, kijkers, scheermessen, uurwerken, zijden kousen. Andere landlieden van eenige der italiaansche bergen bij Tyrol, tusschen Toule en Bassano, brengen er slechte platen van Bassano, Augsburg en van Neurenberg te koop. Men vindt er kooplieden in oude boeken en prullen, kooplieden in gemeene linnens, enz....... De kermissen te Amsterdam, Haarlem, Rotterdam, Leyden en vooral te 's Hage, brengen weinig vermaak mede, en dan nog zulk een droevig en onzinnig vermaak, 't welk de lieden aanzet om slechts van de eene kraam naar de andere te wandelen, en hunne slaperige oogen op de goederen in dezelve te vestigen. Deze kermissen dienen nergens toe dan om de kleine slijters hunne geringe koopwaren tot een veel hoogeren prijs te doen vertieren, dan zij ze in hun eigen winkels, gedurende de kermis, verkoopen."

Gunstiger was hun oordeel over de hollandsche of liever friesche wafelkramen, "hollands banket" die men reeds in het midden der

XVIIe eeuw, veel vroeger dan de zoogenaamde broedertjeskramen, aantreft. Van Hoven gewaagt er van:

"De wafelkraamvrou' is heel ievrig met het bakken
"Van waaflen, lekker en heel luchtig, die niet pakken.
"Daar komt een jongman met een meisje om een dozijn."

Bij Droste hooren wij een boerinnetje zeggen:

"Zij konnen in ons huys so lecker die niet backen,
"Dat volck verstaet dat best......."

Men had in de voornaamste steden room- en wafelhuizen. Te Rijswijk was zekere waard Romeyn (1668) als wafelbakker beroemd.

De meeste drukte was in 't voorhout:

"Daar krield het overal van menschen, jong en oud,
"Daar staan de spullen, net geplaatst. Men roept: tree binnen!
"'T is maar twee stuivers, en men zal terstond beginnen,
"Daar is de sterke man.......

Mogelijk wel de beruchte Johan Carl von Aeckeberg uit Harzgerode in Anhalt, van wien, in den aanvang der XVIIIe eeuw, zoo veel gesproken werd. Op drie en dertig jarigen leeftijd kon deze Simson een stuk geschut en een ruiter te paard van den grond opheffen. Legde hij zich op een schuinsche vlakte, tusschen twee palen, op den grond, dan konden geen twee of meerdere paarden hem van zijn plaats trekken. Hij verbrak touwen, hief, op den grond liggende, een man, die op zijn knie stond, op, en, 't geen vooral verbazing wekte, hij liet op zijn borst zware steenen stapelen, en er als op een aanbeeld, met hamers op slaan. Dit laatste liet reeds, in de IIIe eeuw onzer jaartelling, Firmus of Firmius, die zich ten tijde van keizer Aureliaan in Egypte tot keizer opwierp, doen. Van dezen, en niet van Firmus, die honderd jaar later, door den vader van keizer Theodosius, overwonnen werd, verhaalt Vopiscus, dat hij een aanbeeld op zijn borst liet plaatsen en er ijzer op smeden.

Omstreeks denzelfden tijd, zag men op de kermissen de bekende vier kroonen, "waarin de fraaiste kunstwerkingen en perspective gezigten,

zelfs de maan en blinkende sterren, hetgeen aan de natuur zelve schaarsch mogelijk is, met de opkomst van den dageraad, werden voorgesteld." De uitvinder er van was zekere Paulus Alexis. In het laatst der XVIIIe eeuw behoorde die tent nog aan zijn zoon Alexander Alexis, en werd door N. Britting bestuurd.

Deze vier kroonen moeten wel onderscheiden worden van de drie kroonen, waarin een poppenspel werd vertoond, waarvoor hansworst zijne kunsten vertoonde, en

"Door zijn snaeckscbe tael het volck tot kijcken troonde,"

Even als Punch en Polichinello dienden niet zelden deze poppen, om "op zijn juvenaalsch de dwaesheden van de grooten en coopluiden te bespotten en 's lants en stats scheeve practycque te corrigeren, en vermaeckelijke avontueren af te beelden." Zij speelden gedurende den beruchten actie-handel een niet onbeduidenden rol, en werden vaak door "ongemeen slimme volcxmannen, aengeblasen door wijse en verstandige in die saken, bestierd." Liefhebbers van zeldzame boeken, stellen nog hoogen prijs op hunne spellen, zooals "Het spel van de drie kroonen, of de Poppedans der Societijts Actionisten."

In van Hovens' "Rarekiek van de amsterdamsche kermis, vertoonende al de speelen, na malkander, zo als die gestaan hebben, in 't jaar 1709, begrepen in een zamenspraak tusschen een Waal en een boer," worden verschillende spellen vermeld, die men vroeger op de haagsche-, rotterdamsche- en dordsche kermissen ontmoette o. a. een man zonder handen en voeten, die naaide, spon en een pistool afschoot. Een diergelijk kunstenaar zond reeds de indische koning Porus aan Augustus, doch alleen zonder handen. Met zijne voeten spande hij den boog, schoot hij pijlen af en deed hij kunsten. Anderen speelden, door middel hunner voeten, met groote en kleine ballen, wierpen ze in de hoogte, vingen ze op en verrigtten er allerlei kunsten mede. Zeer bezocht was het spel van madam Tournier, waarin Slapman de hoofdrol vervulde, de madam zelve als een meul (molen) ronddraaide, anderen op de koord dansten en met de goocheltas werkten.

Nu en dan vertoonde zich ook de "bijenkoning", wien de bijen, gelijk de schapen den herder, volgden en gehoorzaamden, op zijn bevel zich op zijn aangezigt, handen enz. plaasten, zonder hem te steken; doch in het laatst der XVIIe eeuw was er geen kermis, waarop de weergalooze arlekijn niet verscheen, en met hansworst de volksgunst deelde. Niet gering is het getal geleerden die dezen personaadje tot het voorwerp van hun onderzoek maakten, en letterkundige verhandelingen over hem schreven. Nog onlangs verscheen een belangrijk artikel over hen in het *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft* van Prof. Dr. M. Lazarus en Prof. Dr. H. Steinthal. Het resultaat van hun geleerd onderzoek is, dat zijn naam van franschen, maar zijn bekende type van italiaanschen oorsprong is. Tot 1560 komt hij voor in het karakter van een onbeschaamden, gemeenen spotboef, die zich alle mogelijke obscoeniteiten veroorlooft, later in dat van een schalkschen, vernuftigen, soms boosaardigen, egoistischen, doch steeds getrouwen knecht, doch altijd met nog iet of wat van zijn vroeger diabolisch karakter (zoo als bij Dante en in de Wilde jagten). Zóo ontmoeten wij hem, in 't laatst der XVIIe eeuw, op het italiaansch tooneel. Bastiati bragt hem in 1694 naar Duitschland over, doch in 1737 bande Gottsched hem aldaar van het tooneel. Sedert verscheen hij er niet meer op, schoon hij in 1761 in Möser een even verstandig als geestig verdediger vond. In het laatste tiental jaren der XVIIe eeuw bragt Buysero hem ook óp ons tooneel in zijn kluchtspel: "Arlekijn verliefd." Sedert verliet hij het niet in deze en de volgende eeuw, en zien wij hem o. a. als actionist, ambassadeur, jansenist, verliefd, regtvaardig, bekeerd enz., optreden. Ook bezocht hij de kermissen met een rarekiek op den rug, waarin men, door een vergrootglas, afbeeldingen van veldslagen, belegeringen enz. aanschouwde. Zoo staat hij afgebeeld, in zijn kleed met bontgekleurde ruiten, het kapje op zijn kaal hoofd, het zwarte masker voor zijn gelaat, pantoffels zonder hakken aan de voeten, een houten zwaard op zijde, vóór Pooks' "Harlequin, reysende met zijn Rarekiek van Wijnendael en Rijssel naar de amsterdamse kermis, en

van daer terug naar de grensen van Vrankrijk, laetende op een geestige wys, in drie vertooningen sien, het voorgevallene van den 28 Sept. tot het eynde van 't jaar 1708;" "Harlequin, reizende met zijn fraai Cúrieus, van het Soissense congres naar de Nederlanden, latende, op eene geestige wijze, in drie vertooningen zien, al het gene zo daar als in Spanjen, in den jaare 1727, 1728 en in den beginne van 1729 voorgevallen is;" "Harlequin, reizende met zijn fraai Curieus door Holland, Zeeland enz., vertoonende in drie stukken het voorgevallene in de Beleegeringe van Bergen op Zoom, enz."

Op het tooneel vindt men hem doorgaans in gezelschap van Scapino, den slaaf in de blijspelen der ouden, zoo geestig door Molière in zijne "Fourberies de Scapin" gekarakteriseerd; van Pantalone, een venetiaansch oud en verliefd, doch dom en altijd bedrogen koopman, die, volgens den een zijn naam aan zijn kleed, volgens den ander aan St. Pantaleon, de schutsheilige van Venetie, te danken heeft; van den Dottore, den geesel der pedanterie, door den beroemden komiek Lucio, in 1560, ten tooneele gevoerd; van den Capitano, den snoevenden krijgsman, de type van lafhartigheid, den miles gloriosus van Terentius, die in 1651 werd opgevolgd door Scaramuccia, door Tiberio Fiurino uit Napels het eerst opgevoerd. Aan dezen heeft de schouwburg ook Cioccio en Pullicinella, die dan eens in het karakter van een domkop, dan in dat van een bedrieger voorkomt, te danken. De laatste is kenbaar aan zijn wit kleed en krommen neus, terwijl Scaramuccia steeds als een patricier, deftig in het zwart gekleed is. Voorts ontmoet men hem met Narcissino van Mantalberga of Desseredo van Malalberga, een bologneesch masker, die de rol van een eenvoudigen sukkel vervult, en eindelijk met de naïve Arlequine, de schalksche Colombine, de bevallige Ballerina, Isabella, Aurellia en andere meisjes.

Op een oude prent ziet men nog vele andere curiositeiten, die op de toenmalige kermissen vertoond werden, afgebeeld, zoo als de "wonderklok", mannelijke en vrouwelijke figuren, die door middel van een uurwerk heen en weêr wandelden, armen en handen bewogen,

op trommels en met pauken sloegen, de trompet bliezen, een uitvinding van Hans Bullmann uit Neurenberg; poppen en wagentjes, die door kwikzilver, gelijk thans door stoom, in beweging werden gebragt; doch eerst in de volgende eeuw verschenen de automaten, zoo als de schaakspeler, zittende fluitspeler, die twaalf verschillende aria's speelde, de staande figuur, die op een herdersfluit speelde, en op den trommel (tambour de basque) sloeg; de eend, die hare vleugelen bewoog, kwaakte, water dronk, graankorrels at, en de verteerde spijs uitwierp, alle door Vaucanson vervaardigd, die ze in 1738 te Parijs liet zien. Hij was evenwel de eerste niet, die diergelijke kunststukken uitvond. Reeds zou de fransche generaal de Genes, die in 1688 de kolonie St. Christophel tegen de engelschen verdedigde, een paauw hebben vervaardigd, die ging, het voorgeworpen koorn oppikte, verteerde en uitwierp; ja in den aanvang der XVIe eeuw, zag de onbekende dichter van den "Zodiacus vitae", te Rome, een standbeeld, dat de fluit speelde, door een pottenbakker vervaardigd. Eens werd voor Karel II van Engeland en zijn hof een automaat vertoond, die op de aan hem gerigte vragen, in verschillende talen antwoordde. Een page ontdekte het geheim. In een aangrenzend vertrek, waartegen het beeld stond, bevond zich iemand die, door een roer, de zachtkens in het oor van het houten beeld gefluisterde vragen, beantwoordde. Ook de zoogenaamde chinesche schimmen, een uitvinding der Chinezen, zag men eerst in de XVIIIe eeuw op onze kermissen verschijnen, en des avonds bij kaarslicht spelen. Zij waren echter reeds aan Prosper Alpinus bekend, die ze in Egypte zag. Men wil dat ze te Bologne het eerst werden nagemaakt.

Wel maken van der Venne, Rotgans, van Hoven en anderen, die over de kermissen der XVIIe eeuw dichtten en schreven, geen melding van beestenspellen, doch men weet van elders, dat men reeds in de XVIe eeuw olifanten en kameelen liet zien.

In "de Morgenspraak tusschen Jaap en Kees", van van Elslandt, vraagt de eerste:

"Maer Kees, wat hoor ik zeggen, gae je nae stee de kermis zien?

"Wel jae 't, (antwoordt Kees) zo 'k mien (verstae je?)
"Me wijf is hiel benuwt (verstae je wel?) zo 'k mien, om rais te (kaiken, en de spullen rais te zien.
"Ze zeggen, dat er is ien olyfangt te kijken,
"Ien krommeschaeris en kamiel, 'k zou van die spullen zwijgen,
"Het koorendangser spul — het vechten van de bul, in de Berebijt, ('t kongcerf, daer speulen ze hiel mooi.
"'s Avonds nae 't speulhuis, het spul van de vier kroonen,
"Of in de komeny, daer zullen ze vertoonen,
"De val (verstae je wel?), zo 'k mien, van Faleton.
"Zijn vaer is lang eweest de overman van de zon."

Ook in zijn "Dronke Brechtje" gewaagt hij van 't concert.

"Laet zien, nou moet ick allyk nae 't congcerf wel gaen stappen,
"Ze hebben me daer ien bortpampiertje egeeven, oem drie stuivers."

Die concerten moesten door den schout, of ten minste door een zijner handlangers worden bijgewoond. Vóor den aanvang las hij "de artikelen" voor; hij die snapte, zong, of op de bank, onder de muzijk, kaart speelde, werd met een stuiver beboet. Zoodra het concert geeindigd was, riep hij met luide stem:

"'T concert is af, messieurs, zingen, speelen en spreken staet aen ieder vry."

Doch reeds veel vroeger werden er in de voornaamste steden concerten gegeven, en onder mij berust een handschrift uit het begin der XVIIe eeuw, het "Rotterdamsch Concert" getiteld. Ook ziet men vóór de tooneelen orchesten, waar op trom, fluit, viool, harp, trompet en andere muzijkinstrumenten wordt gespeeld. Men vindt ook concerten en comedies, benevens de olifant, drommedaris, kameel, apen, honden, koorddansers, vechters met den bul, en den zwaren, versierden, prijs- of kermis-os, op de schoolprenten van dien tijd afgebeeld.

't Ging er, zoo als wij reeds opmerkten, woest en wild op onze kermissen toe, en doorgaans gaf men zich aan de schandelijkste debauches over. Menige jonge dochter moest op de vraag:

"Hoe bent ghy aen desen sone geraeckt?"

met Geylgen, in Breughel's "Boertighe clucht van Bouwen en Pleun, (1613)" antwoorden:

"Maer in de kermis, daer soet en coeck best smaeckt,
„'T Savons als alle jonc-volc maect het meeste vrijen."

Het wemelde op de straten van "vreemde kramers, kwakzalvers, ketelboeters, glas-, spel-, sarge-, laken-, zwavelstokken-verkoopers en ander vuil geboefte," vooral van zigeuners, die er toen even als thans uitzagen:

"Wacht (zei Soetje, die mij reeds vroeger ontmoette) ick sie (verscheyde vuylen,
"Ginder, achter, voor me schuylen,
"Houw, 't sijn Heijens (wat een deun)
"Swarter als de geele seun........"

Zij waren "slimme dieven", "stalen kinderen", en bezochten al onze kermissen. Meermalen waren zij even als de overige vagebonden, op poene van geeseling, uit den lande gebannen, doch te vergeefs. Telkens verschenen zij op nieuw. Niet te verwonderen dat Hooft schreef: "luyden van zulke soorte als Baeck en Vossius, ontloopen liever de kermis dan ze na te jagen."

HOOFDSTUK XIX.

POLICIE.

Het moet er in het laatst der XVIe (want van vroegeren tijd willen wij niet spreken) en gedurende de gansche XVIIe eeuw, allerjammerlijkst met de publieke veiligheid hebben uitgezien.

Men staat verbaasd over de menigvuldige mandementen tegen het vagebonderen, stelen, rooven en brandstichten in bijna alle provincien. In Friesland werd het plakaat tegen het geweld van krijgslieden, lediggangers en ander kwaad geboefte, in 1578 nog in naam van Philips II uitgevaardigd, door Rennenberg vernieuwd, en den 13 Julij 1579 een algemeene, geheim gehouden en naauwkeurige huiszoeking in alle dorpen en kloosters gedaan. Twee jaren later schreef men, dat het land vol was van andere delinquenten, knevelaars en geweldenaars; in 1585 werd er een algemeene boevenjagt door het gansche landschap gehouden, en in 1588 geklaagd dat, "indien in het kwaad der exactien van allerhande vagebonden, lediggangers, knevelaars, en verloopen krijgslieden, die hun garnizoen verlieten, niet voorzien werd, het land door al zulke ongehoorde afgrijselijkheden tot een

openbaar en barbaarsch roofland zou gemaakt worden." Zóó was het in de overige provincien. Van alle zijden werden weeklagten over de verregaande ongebondenheid, insolentien, dieverijen, rooverijen en ijsselijke bedreigingen van allerlei soort van vreemd en vagebonderend volk, aangeheven. In 1590 was het te 's Hage zóó onveilig, dat bedelaars bij dag de huizen bespiedden, om die, bij nacht en ontijd, met geweld te beklimmen en open te breken. In 1595 en 1596 leden Holland, Utrecht en Friesland door dieverijen, zoo in besloten steden als open plaatsen, die met zoo groote brutaliteit gepleegd werden, dat er kwalijk eenige huizen gevonden werden, die er van bevrijd bleven. Hoe deerlijk het ten aanzien der publieke veiligheid in het laatst der XVIe en in den aanvang der XVIIe eeuw gesteld moge geweest zijn, zij was nog niet te vergelijken met die, waarin zij zich, na het sluiten van het bestand, dat het licentieeren van krijgsvolk ten gevolge had, bevond. Geheele benden trokken het land door en bedreven allerlei geweld. Zulks geschiedde vooral, wanneer onze naburen of de republiek, stilstand van wapenen of vrede sloten. Er moesten dan schutters worden aangenomen, tot wering van allerlei geboefte, boevenjagten gehouden en telkens hervat worden. Plakaten werden afgekondigd, waarbij vreemden, die zonder verlof bedelden, met geeseling, verdachten met de pijnbank gedreigd, aanzienlijke premiën op 't aanbrengen en ontdekken van dieven en huisbrekers gesteld werden. Dit duurde met kleine tusschenpozingen de geheele XVIIe en het eerste gedeelte der XVIIIe eeuw. Tucht-, rasp-, spin- en verbeterhuizen werden in alle steden gesticht, en die reeds bestonden vergroot. Men confineerde, bande, geeselde, brandmerkte, verminkte, pijnigde, radbraakte, stelde tot afschrik de onthalsde hoofden en andere afgehouwen ledematen op de poorten, gaf de lijken aan de galgen 't gevogelte ten aas, of liet ze door de lucht consumeren; jongens van 16 jaren, die een manslag begingen, werden met het zwaard over het hoofd, geeseling, brandmerk en confinement van 14 jaren, wegens dieverij, afzetterij en mishandeling, met het koord

gestraft en 't ligchaam op het rad gesteld; ja nog in 1712 een zestienjarige knaap te Amsterdam voor afzetting en kwetsing geradbraakt. Men geeselde, confineerde en bande landloopers, die reeds 76 jaren bereikt hadden; een kapitein, ongeveer 85 jaren oud, die zich aan moord had schuldig gemaakt, zag men levendig radbraken, waarna het hoofd afgehakt, op een pen gestoken en het ligchaam op een rad ten toon gesteld werd.

Men huivert bij het doorbladeren der justitie- en sententieboeken der XVIIe eeuw, en toch, die ontzettende strafgerigten schenen minder af te schrikken dan te verharden. Te Amsterdam werd een misdadiger binnen vier jaren zesmaal gegeeseld en vijfmaal gebrandmerkt; een ander, binnen drie jaren, achtmaal gegeeseld en viermaal gebrandmerkt; een derde binnen één jaar elfmaal gegeeseld en vijfmaal gebrandmerkt. Eene zekere Griet Andries viel niet minder dan twee-en-dertig malen in handen der justitie; de beruchte Trijn Peters, meer bekend onder den naam van Trijn van Hamburch, werd twee-en-dertig maal in hechtenis genomen, achtmaal, uithoofde van zwangerschap, van pijnlijke ligchaamstraf verschoond, doch met een strop om den hals aan de galg ten toon gesteld, onderscheidene malen gegeeseld, vijfmalen gebrandmerkt, beide hare ooren afgesneden en eindigde, den 30 December 1617, haar misdadig leven aan de galg. Tusschen 1695 en 1720, dus binnen 25 jaren, werden er, alléén te Amsterdam, niet minder dan 209 personen openlijk ter dood gebragt.

De straffen waren veelal middeleeuwsch, doch de misdaden waren soms ook vreeselijk, zóó, dat men bij de barbaarsche volkeren naauwelijks er een weêrgade van zal aantreffen.

Onder het stadhouderschap van Willem III, hield zich, volgens den rijksarchivaris van den Bergh, te 's Hage, behalve het eigenlijk geboefte, voortdurend een menigte vreemde gelukzoekers op, vooral franschen, die der policie onophoudelijk werk verschaften. Het bosch was door een gansche bende ontuchtige vrouwen bevolkt, die zelfs op helderen dag den wandelaar vervolgden, hem, zoo mogelijk, ter zijde

lokten, of, onder voorgeven van mishandeling, om hulp riepen, waarop dan hunne complicen, niet zelden soldaten, toeschoten en met dreigementen en geweld hun slagtoffer plunderden. Men was verpligt door een ernstige drijfjagt die lustwarande te zuiveren. Ook andere rustverstoorders en straatschenders namen het bosch voor het tooneel hunner baldadigheden, en het was bovendien de gewone kampplaats voor de duellisten. In 1661 werden de beide dochters van een notaris, die er hare morgenwandeling in deden, door twee fransche kamerdienaren aangerand en naar het einde van een bosch in een eenzame herberg gesleept. Hier stonden zij aan het uiterste gevaar bloot en zouden ze deerlijk mishandeld zijn, ware het niet een van haar gelukt door een venster te ontkomen en op het Huis ten Bosch bescherming en ontzet te erlangen. In 1643 werd er een afgehouwen menschenhoofd gevonden, en de dader, evenmin als de vorigen ontdekt. Na den middag werd het hoe langer hoe onveiliger. De advokaat Roseboom wandelde op een zomeravond van 1606 met een zijner nichten door het voorhout, toen de vergaderplaats der elegante wereld der hofplaats. Bekoord door den schoonen avond, rigtten zij hunne schreden naar de maliebaan. Naauwlijks een eind ver gekomen, werden zij door twee onbekenden met bloote degens aangevallen, de advokaat op den grond geworpen, geplunderd, zijne nicht met een touw om den hals voortgesleept, en beide mishandeld, terwijl haar cavalier, in plaats van haar te beschermen, slechts om het behoud van zijn leven dacht. Een aanklagt bij het Hof leidde tot niets. En zoo ging het niet zelden in de stad zelve. Talrijke oneerlijke vrouwen, en ander volk, dat het daglicht schuwde, verspreidden zich, zoodra het donker werd, door de slecht verlichte straten. Na negen of tien ure was het er schier even onveilig als in het bosch. Men hoorde 's nachts woest rumoer, vloeken, gekletter van degens en een dof gesteun of gekerm. Dan werd alles stil, maar 's morgens vroeg zag men de dienaars der justitie een lijk wegdragen. Ja, nog in 1725 drongen straatschenders de huizen binnen, persten met geweld geld af, en

sneden en kerfden bij weigering het aangezigt, en overdekten het ligchaam met wonden. "Het was het slechte volk uit de achterbuurten alleen niet dat de rust op straten stoorde. Deftige burgerzonen, officieren, advokaten en zelfs heeren van qualiteit, hetzij van hunne drinkgelagen opgestaan of in nuchtere baldadigheid, en vooral Franschen, ontzagen zich niet allerlei straatschenderij te plegen, glazen in te slaan, late wandelaars te plagen en te mishandelen, vrouwen geweldadig aan te randen. De knechten overtroffen daarin nog hunne heeren, en daar toen bijna ieder wapenen droeg, de heeren eenen degen, de mindere burgers een mes of opsteker, namen die gevechten vaak een ongelukkig einde, en manslag en moord waren gemeene zaken."

Zóó was het te 's Hage, zóó was het schier in elke stad, vooral echter in de afgelegenste provincien. In de barony, en welligt elders, waren geheele kolonien van misdadigers, die in gaten en holen in den grond gegraven, hun verblijfplaats hielden, en niet konden uitgeroeid worden. Zij roofden, plunderden en moordden, en werden ze achtervolgd, dan vloden ze van het eene naar het andere baljuwschap, waar zij door den baljuw, op wiens grondgebied zij de misdaad gepleegd hadden, niet mogten gegrepen worden, wijl zulks tegen geregtigheid en privilegie streed. Even als de zigeuners, hadden de landloopers, bedelaars en fielen een boeventaal, waarvan een Vocabulaer bestaat, die in 1613 werd herdrukt.

Niet weinig werd de onveiligheid bevorderd, doordien de misdadigers uit de eene provincie gebannen, in de andere een schuilplaats vonden, of na hun vonnis ondergaan te hebben, broodeloos rondzwierven, wijl de rasp- of tuchthuizen vol waren, of die van de eene plaats de misdadigers eener andere niet wilden opnemen. Daarenboven heerschte er niet zelden vete tusschen de verschillende baljuwen, en, naijverig op elkander, namen sommigen de misdadigers, in plaats van ze uit te leveren, in hunne bescherming, of stelden ze in de gelegenheid te ontsnappen. De behandeling der regtzaken, zoo in het lijf-

straffelijke als burgerlijke, was opgedragen aan een schout, die van een substituut of stadhouder en het noodig getal dienaren was voorzien, en aan een collegie van schepenen, wier getal in de steden verschilde. De hoogschouten werden uit de aanzienlijkste en deftigste familiën, waarin dit ambt (gelijk in die dagen meest alle ambten en bedieningen) soms erfelijk was, gekozen. Dus werd er niet zoo zeer op geschiktheid als wel op aanzien en rang gelet. En konden ze zich nog maar geheel aan de waarneming van hun gewigtig ambt wijden! Maar de meesten gingen gebogen onder den last van allerlei ambten en waardigheden. Zoo was, (om zulks met een voorbeeld te bevestigen) te Dordrecht, in het midden der XVIIe eeuw, Mr. Cornelis Pompe van Meerdervoort, heere Michielsz., "chevalier de St. Michel, heere van Hendrik-, Yden- en Schildmans-kinderen-ambachten, Meerdervoort en Kortambacht, schout van Dordrecht, raad of vroedschap, veertig, oude mannen- en vrouwen meester, vader der Minnebroederen- Begijnen- en Broodsusteren-goederen, leproosmeester van de gevangenen en krankzinnigen, vader der cellebroederen- en zusteren, curator der latijnsche scholen, bibliothecaris, baljuw- en opperdijkgraaf van den lande van Strijen, baljuw van Wieldrecht, dijkgraaf van den Zwijndrechtschen waard, hoog- dijk- heemraad van den zuidpolder van Oost-Barendrecht, raad- en rentmeester-generaal van Zuid-holland enz. Anderen bekleedden — men raadplege slechts de zoogenoemde Heeren-boekjes — nog wel meerdere en niet zelden de ongelijksoortigste bedieningen, terwijl vele baljuwen, vooral in de heerlijkheden, hunne betrekking voor een aanzienlijke som hadden gekocht, en bovendien daarvoor eene jaarlijksche recognitie moesten betalen. Welke mannen die baljuwen waren, zal de genoemde rijks-archivaris ons zeggen: "Edellieden, officieren en advokaten staan veelal teregt wegens geweld en baldadigheden en vechterijen, ook wel eens wegens schaking, procureurs wegens knevelarij, notarissen voor valschheid, deurwaarders wegens insolentie, kooplieden voor fraude en bedriegelijke bankbreuk, predikanten wegens ontucht en oproerige libellen, maar de baljuwen voor al die misdaden te

zamen en nog eenige andere bovendien. — Er is natuurlijk geen stand in de maatschappij, die geene bijdragen tot de proceduren voor het Hof van Holland geleverd heeft, maar geen meer dan de baljuwen."

"Het strafregt was hun een punt van financie geworden; willekeur en insolentie kenmerkten dikwijls hunne beslissingen, en hunne hebzucht, die tot een spreekwoord geworden was,

"Schouten en baljuwen,
"Grijpen als wuwen,"

deed hen overal voordeel in zoeken, en wist uit de kleinste vergrijpen, door boeten en confiscatiën, eene bron van winst voor zich te vormen." Menigvuldig waren de middelen door hen op verschillende wijze gebezigd, om den ingezetenen, onder een of ander voorwendsel, geld af te persen, en bestonden niet alleen in het bekeuren eener onschuldige daad, maar in het voor geld toelaten van hetgeen niet geschieden mogt. Een rijke bron van inkomen was voor hen het composeren over de misdaad van echtbreuk, die in de XVII[e] eeuw door de wet strenger vervolgd werd dan tegenwoordig, maar met geen anderen uitslag dan dat de officieren er rijk bij werden. Waar zij geen misdadigers vonden, maakten zij ze. Verscheidene hunner hielden met de befaamdste ligtekooijen geheime verstandhouding, stonden haar niet alleen het verblijf in de stad toe en bezorgden haar huisvesting, maar beloofden haar zelfs bescherming en belooning, ja wat nog erger is, dwongen haar, onder bedreiging van weggejaagd, in het spinhuis gezet of gegeeseld te zullen worden, om rijke, gehuwde heeren tot zich te lokken en te verleiden, ten einde die dan onmiddelijk aan hem te verraden, zoodat hij ze betrappen — en naar welgevallen rantsoeneren kon. De listen, door sommige baljuwen daartoe in het werk gesteld, gaan alle palen te buiten. Nog zoude ik kunnen gewagen van hunne partijdigheid, omkoopbaarheid, van de onbeperkte dwinglandij, de pijniging naar ligchaam en ziel, waaraan zij niet zelden geheel onschuldigen onderwierpen, de wreedheid dezer geldgierige en hardvochtige beulen; doch wij waren reeds te uitvoerig en verwijzen liever den lezer naar "de

baljuwen" van van den Bergh, en de brieven van Hooft. Onder het lezen dezer geschriften grijpt ons een diep gevoel van verontwaardiging aan en

.... verbleekt de luister,
die afstraalt van die eeuw........"

Wij houden dan de taal der volksredenaars niet langer voor opgewonden, wanneer wij ze van "jammerlijke justitie," "verregaande regtverdraeijingen, omkooperijen, schandeleuze practycqen en execrable gedragingen, die wettelijck en exemplaer door de hooge overigheid dezer landen behoorden gecastigeerd te worden," hooren spreken, "en honger en pestilencie, bezoeking van ongedierte, brand, oorlog en andere oordeelen en gerigten," ook aan "'t formeel gebreck van justicy en 't verloop van alle geregtigheyt", toeschrijven.

De hoofdofficier, een man van aanzien, kon zich, het sprak van zelf, niet persoonlijk met het grove werk belasten; daartoe was hem een substituut of onderschout toegevoegd, een man van minderen stand, soms van twijfelachtige reputatie, maar doorgaans bekwaam en geroutineerd. Onder hem stond een groote bende dienaars der justitie, nachtwachts en een aantal spionnen, en verklikkers van allerlei stand en leeftijd, en beide kunne.

Hoe het met deze substituten gesteld was; "aen welke losbandigheden, onbeschoftheden, exactiën, kuiperijen, omkooperijen, schelmerijen, tirannijen" velen zich schuldig maakten, kan de "Haagsche kermis," van Coenraad Droste, en zoo menig drama, waarin zij optreden, gedicht, waarin zij met een "juvenalis-zweep werden gegeeseld", getuigen.

Hier juicht een dief:

"'k Ben uyt de groote noot, ick heb den schout een pistolet egeven,"

Waarop een ander in deze woorden uitbarst:

"Eylaes, soo gaet et thans, men voedt de schelmerij, waer is het (regt ebleven!"

Daar zegt een vader:

"Heer schout! soo 't wesen mach, soo laet mijn zoon toch vry;
"Houwaer, en neemt het aen en wil je oogen sluyten."

Men begrijpt wat er volgde.

Ginds roept eene moeder:

"'k Ben met de scholt bevrint. Mijn dochter is syn maert,
"De scholt is wel gestreng, maer van verliefden aert."

Zoo als de hoofd- en subsituut-schouten, waren ook niet zelden de dienaren. Men leze slechts de "Nachtwachts" van Jan de Regt. Niet te verwonderen dat zij in de algemeene verachting deelden, eerlijke burgers hun omgang vermeden, en men zich schaamde met hen te drinken. Voeg hierbij dat zij op sommige plaatsen, zoo als te Amsterdam en te 's Hage, het privilegie hadden "oneerlicke tavernen en bordeelen te houden."

Racine noemde de staatsdienaren der vorsten:

"Présent, le plus funeste
"Que puisse faire aux rois la colère céleste."

Godewyck de schouten en hunne diefleiders of rakkers:

"Soms heulers met 't geboeft, oneerelijck en droncken,
"Haesvanghers in de nacht, die 's daechs te bedde roncken,
"Niet vys op vuyl gewin, verblinde voor het quaet,
"Oneere voor het regt, en pesten voor den staet."

HOOFDSTUK XX.

REDERIJKERS. — SCHOUWBURGEN.

In den aanvang der XVII$_e$ eeuw waren in Holland de rederijkkamers nog in vollen bloei. Elke stad, elk dorp had er, en onder deze waren er niet weinige, die reeds uit de XVe eeuw dagteekenden, en menigen lauwer op landjuweelen en plegtige intreden verworven hadden. Vroeger vertoonden zij hunne mysteriën op kerkelijke feesten, daarna op kermissen hunne schriftuurlijke spelen en zotte kluchten, en nog later zien wij ze, zóó in de steden als ten platten lande, als comedianten optreden, en door hen zelven, of door de "groote geesten" van dien tijd vervaardigde stukken opvoeren. Op de dorpen hielden zij hunne vergaderingen in de herbergen, in de steden in hun door de regering afgestane lokalen, meest boven een der poorten of in een der stedelijke gebouwen. Zoo vergaderden de Lelykens uit den dale van Zoutleeuwen en de Hieronymus-broederschap te Amersfoort op het stadhuis; 't groen Lauwerier van Alkmaar op de waag; de Fonteinisten

te Dordrecht in 't gildehuis van den Spoeije, het huis Scharlaken, boven de Berkenpoort, in den Heelhaaksdoel; de Nardusbloem te Goes in de zaal der handboogschutters, of in een der gebouwen, waarin naderhand het weeshuis werd gesticht; de Segelbloem te Gorinchem in het gildehuis, de Goudsbloem te Gouda in het Boterhuis, later in de Cathrijnen- of Turfkerk, eindelijk in een der hoekhuizen van de Hoogstraat en markt; het Bloemken Jesse te Middelburg in een huis op de Markt, en, om geen anderen te noemen, de oude kamer te Amsterdam in de Nes, boven de kleine vleeschhal, waarop Bredero het oog heeft, als hij in zijn "Moortje" een jongeling laat zeggen:

"Komt gaen wij op de Hal en zien de geesten spelen."

Elke kamer had haar patroon, patrones, of bloem, waar naar zij genoemd werd, en die op hare zegels, vaandels en blazoenen, ook wel op haar huisraad, werden afgebeeld. De blazoenen waren paneelen, in versierde lijsten, waarop de wapens der kamer of van den souverain, of wel die der plaats en van den prins, of van den prins alleen waren geschilderd. Onder aan las men den naam der kamer en het jaar der stichting, in het midden prijkte haar wapen, met haar devies. Dit stelde meestal den patroon of de patrones met hunne attributen en symboliesche teekenen, of eenig voorwerp, waarop de naam en het devies, of wel beide, zinspeelden, voor. Op dat der Roode rozen te Schiedam, stond een rozenboom met een knaapje die een roos in de hand houdt; op een om den boom geslingerde banderol las men: "Ansiet de jonckheit." Het blazoen der Roode angieren te Rijnsburg, stelde de verschijning op den weg naar Damascus voor. Het devies, "het woordt is krachtig", zag op de vraag van Jezus: "Saule, Saule, wat vervolght gij mij?" en op het antwoord: "Heere wie zijt ghy?" Op het blazoen der haarlemsche kamer de Pellicaen, was een pelikaan zijne jongen voedende, met het devies "Trou moet blijcken," en op dat der Wijngaertrancken, een Cupido, een door wijngaardranken omringd kruis in de hand houdende, met de spreuk "Liefd' boven al." Het blazoen der goesche kamer verbeeldde eene St. Magdalena, in

een wit en hemelsblaauw kleed op een met nardusbloemen bezaaid veld, met een gouden kop met drie nardusbloemen in de regter-, en het deksel er van in de linkerhand. Sommige kamers ontvingen hare blazoenen van de graven, andere van de heeren of de magistraten harer plaats. Van deze ontvingen zij ook hare institutie-brieven. Het was echter niet voldoende, dat ze deze bezaten, om op landjuweelen of intreden te mogen verschijnen, of ze zelve te houden. Zij moesten nog eerst door eene souveraine kamer gedoopt en vrij verklaard worden, en ontvingen dan den naam van vrije kamers, terwijl zij vroeger onvrije heetten. In de XVIIe eeuw had deze plegtigheid op een der refereinfeesten plaats, en werd door de daar vergaderde vrije kamers volbragt. Zoo werd de Zonnebloem te Ketel, in 1602, op een Haagspel te Haestrecht, "naar kunstgebruik aangenomen en bevestigd," en dertien jaren later "baptiseerden" 24 oude kamers, op een refereinfeest te Ketel, de Seghbloem van Segwaart, het Mastbloemken van Nootdorp, de Oogentroost van Oestgeest, de Pijnappelboom van Pijnakker, de dubbelde Hofbloem van Bleiswijk, het Huislookbloemken van Benthuizen. Het opperbestuur over alle kamers in de nederduitsch sprekende gewesten van het bourgondisch gebied, was door Philips den Schoone aan den Prince Souverain van Jesus met de Balsembloem te Gend gegeven, doch zijn gezag werd door weinige kamers erkend, door de meeste betwist. Na den afval van Spanje werden de hollandsche kamers door een keizer of prins, hoofdman en deken, of overmannen geregeerd. De keizer of prins hield, op bepaalde tijden, prinsdagen, waarop door hem een "kaart werd uitgehangen" die door de kamerbroeders moest beantwoord worden. Zonder zijn verlof mogt de kamer noch kaarten uitschrijven, noch beantwoorden; geen spel mogt zonder zijn toestemming vertoond worden. Ook moest hij waken, dat er in de spelen, refereinen en balladen niet op de overigheid en geestelijkheid werd geschimpt, noch dat er spelen, liedekens en refereinen gecomponeerd of geprononceerd werden, vroeger tegen het katholijk-later tegen het gereformeerd geloof. Hij deelde op de feesten de prijzen

uit en besliste met zijn medebestuurders alle geschillen. Hij moest de uitgenoodigde kamers plegtig ontvangen en harangueeren, en bij haar vertrek het afscheidswoord spreken. Groot was de eerbied, dien men hem bewees. Zijn wapen werd op het blazoen geschilderd. Hij, die in een gedicht zijn naam noemde, moest, te zijner eere, den hoed ligten, en nooit las de facteur een referein, zonder het aan hem op te dragen.

In sommige kamers was er slechts een "prince of president d'honneur." Zoo als de ridders van Berchem, te Berchem en Lier, en Anthonis van Stralen, heer van Merxem, later op bevel van Alva onthoofd, bij de Violieren te Antwerpen. Had de kamer geen prins, dan genoot de hoofdman al zijne voorregten. Stond hij onder den prins, dan moest hij mede toezien op het bewaren van de geregtigheden en privilegiën der kamer, voor de vergaderingen der gilden het woord voeren, den prins in 't kamerbestuur bijstaan, en in de vierschaar zitten. Soms was hij belast met de "ordonnantie van de ontfanck en uitgave," waarvan hij jaarlijks voor zijne medebestuurders, en soms voor schepenen, rekening moest doen. Verschillend was de taak der ouderlingen of oudsten en der opper- of hoofddekens. De opperdeken, en bij zijne afwezigheid de onderdeken, moest zorgen dat de notulen gehouden, de broeders bijeengeroepen en de boeten ontvangen werden. Ook legde hij, bij afwezigheid of gemis van den breukmeester, boeten op. Zij werden door het bestuur, de gansche kamer of den magistraat verkozen. Doorgaans traden de dekens jaarlijks af en namen dan plaats onder de ouddekens. Een der belangrijkste leden der kamer was de factor, facteur, dichter, vinder of retrosynmeester. Hij was de dichter der kamer, belast met het vervaardigen van alle noodige gedichten en tooneelstukken voor bijzondere feesten, met het oplossen der vragen, door andere kamers voorgesteld, en met het uitschrijven der prijskaarten. Hij deelde de rollen uit aan de spelers, en onderwees de jongeren in de kunst van rhetorika. In het bestuur van sommige kamers zat ook een fiskaal, ter handhaving van goede orde, en een

thesorier of schatmeester. Bij de Violieren was ook een accoutrement-meester, wien de zorg over de kleederen en over al wat tot het spel behoorde, was toevertrouwd. Ook hadden sommige kamers, zoo als de Palmboom te Leyden, schat- en boelmeesters, wier werkzaamheden, even als die der overige officieren, in de reglementen werden voorgeschreven. Geen onbelangrijk personaadje was de vaandeldrager of vaandrig, wanneer de kamers met slaande trom en ontrolde banieren optrokken. Hier en daar zat hij zelfs in 't kamerbestuur, en op vele bijeenkomsten werden prijzen voor "het best slingeren," "konstrijk swieren" met het vaandel, uitgeloofd. Een nog gewigtiger persoon was de nar, die in zijne bonte kleeding (groen en geel, blauw en wit met zwarte strepen) en met de narrenkap op het hoofd, op elk feest de menigte door zijn vrolijke scherts en kluchtige gebaarden vermaakte. Er was in de XVe en XVIe eeuw geen kerkelijk of burgerlijk feest, waarop hij geen voorname rol vervulde. Zelfs bootste hij de heiligste handelingen na, en spaarde noch bisschop, noch paus, noch koning, noch keizer. Hij was de vreugde van elk landjuweel, haagspel of refereinfeest, en wanneer er soms geen "vraag in 't sotte" was opgegeven, noodigde toch de feestvierende kamer hare zuster-kamers uit, "haar broertje niet te vergeten." Onder de oude narren ontbrak het niet aan dezulken, die een geestigen kwinkslag en een aardigen zet konden geven, en zelfs den strengsten puritein een glimlach afdwingen. Doch in de XVIIe eeuw scheen het dat ze met elkander wedijverden in het uitslaan van vuile en zoutelooze klap, en het uitvoeren der walgelijkste en gemeenste stukken. Tot een bewijs diene o. a. het antwoord op den regel:

"Sonder ons Sotkens hier, wie zou nu 't volc vermaecken,"

in 1619 door een der sotten te Maastricht gegeven, en achter Schiedams Rooroosjens spel van David en Goliath gedrukt. Elke zot had zijn spreuk, waarop zijne boerterijen betrekking hadden. Zoo was er een, die tot spreuk had "Al met soetigheid," en elk die hem te na kwam, met een in honig gedoopte vossestaart een streek gaf. Een

ander, wiens spreuk was "Alles met maaten", sloeg ieder, dien hij bereiken kon, met een bandelier, aan welke kleine met buskruid gevulde maatjes hingen, om de ooren. Dit noemde men toen geestigheid!

Elke kamer had haar "cnaepe" of "huissier", die de kameristen moest bijeenroepen, dienen, en de vergaderplaats schoon houden. Hij genoot daarvoor een klein inkomen van elken broeder of van de kamer, waarin hij soms tevens de eene of andere rol vervulde. Het getal der broeders was in de meeste kamers onbepaald. Voor enkele was het getal in hare octroy- of constitutiebrieven opgegeven. Verschillend was de wijze der verkiezing. Hier geschiedde zulks bij loting, daar bij stemming of ballotering. Hier koos de magistraat, dáár het bestuur of de prins alleen, soms het bestuur met de "gemeyne cameristen." Hier en daar ondergingen zij, die leden der kamer wenschten te worden, een examen. Was het voldoende, dan schreven zij hunne namen in het "Guldeboeck", en verbonden zich bij eede "de statuten of reglementen te zullen naleven, en de geregtigheden van het gild te vervorderen en maintineren." Vóór of na die plegtigheden, gaven zij eene zekere som tot intrede, ook wel een stuk huisraad, tinnen kandelaars, potten, kroesen of schalen aan de kamer. Elke kamer had zijn eigen "livrey", die de broeders in de XVIe eeuw bij hunne bijeenkomsten, optogten en kerkelijke plegtigheden droegen. Zij werd of door de broeders of door de kamer, of door den magistraat bekostigd. Te Middelburg droegen ze "een rooden tabberd met het devies van silver of van bourdine: en even als de kleêrmakers in hunne bijeenkomsten een zilveren schaar, de smeden een zilveren hamer met een zilveren kroontje gedekt, de bakkers een krakeling op hunne borst droegen, zoo droegen de kamerbroeders hunne blazoenen en deviesen op den mantel of op de mouw gestikt of geborduurd.

In de XVe eeuw, het tijdperk van den hoogsten bloei der kamers, ontvingen zij, als blijk van bijzondere gunst, van de hertogen van

Bourgondie, het regt om hunne kleederen en kleuren te mogen dragen; een regt dat ook aan edelen en vorsten werd geschonken. Zoodra iemand tot lid eener kamer was aangenomen, verbond hij zich een zekere som voor zijn doodschuld, d. i. drinkgeld voor een gelag, ten behoeve der broeders, die hem naar zijn laatste rustplaats zouden brengen, te betalen. Te Oudenaarde schreven sommigen de som, die zij voor hun "doodschuld" hadden bestemd, achter hun naam met een kreupelrijm, in het "Gulden-boec." De begrafenis geschiedde met groote plegtigheid. Vooraf ging de prins met een zwaar vergulden door het blazoen gekroonden staf, of de banierdrager met ontrolde vaan. Daarop volgden de officieren en leden in herels (lange zwarte tabberden), waarop het devies der kamers was geborduurd. De kist was met een kostbare pelle, waaraan blazoenen en wapens gehecht waren, bedekt.

Blijkens de meeste reglementen waren meest alle de kamers op dezelfde wijze ingerigt. Vóór de reformatie hing een crucifix aan den wand met een licht er voor, en later een bord, waarop met groote letters het gebed, dat bij het inkomen der kamer moest worden uitgesproken, geschreven stond; voorts het gedrukte reglement, op bordpapier geplakt, of met gulden letters op francyn (perkament) geschreven; een bel, die door een der officieren, of, op hun bevel, door den knaap, werd getrokken, wanneer er geschil of oproer ontstond, een der kameristen audientie vroeg om te spreken of een referein voor te dragen. Verder hingen de blazoenen en vaandels. In een der hoeken stonden de koffers met de behaalde zilveren of tinnen prijzen, en het gewone huisraad, nappen, bekers, potten of wel een scapraai of spinde, waarin die voorwerpen berustten. Die in de kamer kwam, deed een "heusheid", nam de muts of hoed af, groette den prins, 't bestuur, en de broeders, onder het uitspreken van een rondeelke, of twee regels in rijm, b. v.

"Elcke zijt gegroet, die hier syt saem,
"God geeft dy gonst, prijs en goe beraêm."

In de R. C. kamers werd eerst "ons Heer" gegroet en sprak men het volgend gebed uit:

"Jhesus, deur uwen belegde naem,
"Verleent ons voorspoet tot alder fraem."

De jongens of scholisten, die "in de edele conste van rhetorijcken" werden opgeleid, moesten bij het inkomen "manierlyck ende rhetoryckelyck" groeten en ter eere van God almachtig zeggen:

"God zij alleene lof, prijs, groot
"Ende verleene vrede in dit logys snoot," (des noods)

waarop al de broeders antwoordden:

"Dat moet geschieden naer zijn advys, bloot."

Bij sommige kamers moesten de leden elkander met een referein groeten "of iets bourdelicks zingen of doen." Bij het scheiden der vergadering was men gewoon "rhetoryckelijk God te looven en te prijzen." Gedurende de vergaderingen mogt men elkander alleen in rijm aanspreken. In rijm werden bevelen aan den knaap gegeven, vragen gedaan en beantwoord, alle verzoekschriften, ja de quitantiën, geschreven. Men vergaderde doorgaans des zondags, na den kerkdienst, en dronk dan wijn of bier. Men mogt echter niemand tot drinken dwingen, en in sommige reglementen was het getal kannen, maten, stopen of nappen, die men ledigen mogt, bepaald, gelijk ook de schotels die, zoo er in de kamer "een bete in broederschap" werd genuttigd, mogten opgedischt worden. Maaltijden werden er doorgaans alleen op "hoochtijden," b.v. op "patroonsdag," op den kroondag, wanneer er een koning werd gekozen, op prinsendag, als de prins verjaarde, en op den dag, dat de "thesaurier rekende", gegeven. Zij waren, naar het vermogen der kamer, min of meer kostbaar. Men mogt vreemdelingen introduceren en hen driemaal op algemeene kosten te drinken geven. Wilden zij meer, dan moest het op eigen beurs geschieden. Waren zij echter "cônstenaers of rhetoriciens, by dewelcke de camer vereerd mogt zijn," dan gaf men hun vrij gelag. Alleen te Schipluiden, Katwijk en Noordwijk moesten "de beminnaers van de

camer", die kwamen "converseeren," telkens een duit voor vuur en kaarsen betalen, en deelnemen aan alle onkosten, die de kamers, gedurende hunne tegenwoordigheid, maakten. De broeders mogten "de secreten der kamer" niet openbaren, geen wedspelen, om geld te verteeren, voorstellen, niet "dobbelen, ringelen, verkeeren, knechten, pouteroijen" of ander kaartspel hanteren;" van geen "koopmanschappen, loterijen, weddingen" spreken; elkander niet beklappen. Op zware boeten was het verboden te vloeken, te zweeren, den naam van God, van den Zaligmaker, of van den duivel te noemen, tenzij in de refereinen. Ook was het niet veroorloofd op de muur te morsen, vuiligheid te doen, te rispelen, oneerbare vrouwen op de kamer te brengen; alleen kinderen die op den schoot konden zitten, werden in de vergaderingen toegelaten.

Zoodra de broeders op het bepaalde uur vergaderd waren, zetten zij zich op banken voor langwerpige tafels, bragten hun "protokol, inkthoorn, sandbackske, gansenveeren en papier," zoo de kamer die artikelen niet kon leveren, te voorschijn, en begonnen den arbeid, waarbij doorgaans de "Conste der Rhetorijckers" van Matthijs de Casteleyn, hun gids en handboek was. Zij oefenden zich in het vervaardigen van rondeelen, balladen, refereinen, en retrograden.

Het rondeel bestond uit acht tot twaalf iambische of trochaeische verzen op twee rijmen. De twee eerste verzen hadden een zin die sloot, en keerden, 't eerste in 't midden, en beide te zamen aan 't einde van 't lied, b. v.

"*Mijn vrient u moet ick eenen dronck brijnghen.*
"*Omdat ghy zeere wel in mijn gracie staet,*
"*Wilt in den pot eenen fraeijen spronck sprynghen,*
"*Mijn vrient ick moet u eenen dronck brijnghen,*
"*Tot tselve sal ick mij als aerdich ionck dwijnghen,*
"*Als de ghene die ter blijder collatie gaet;*
"*Mijn vrient u moet ick eenen dronck brijnghen,*
"*Omdat ghy zeere wel in mijn gracie staet.*"

De ballade, waardoor men thans een soort van verhaal, gelijk die van Bürger, Schiller en Tollens verstaat, was toen slechts een vorm van gedicht. Sommigen willen dat alle soorten van gedichten balladen genoemd werden; doch, volgens Casteleyn, verdienen koppelverzen van 7, 8 en 9 regelen alleen dien naam. Waren de rijmen gekruist, dan heetten zij "gecruust of overgeslagen dicht." Ook vervaardigde men balladen met een staart, en balladen met vollen staart of van negenen. Het referein, de fransche ballade, van het latijnsche referre, wederbrengen, omdat men aan het einde van elk koppelvers denzelfden regel (stok of stokregel) herhaalde, kon van tien tot twintig verzen bevatten, en had altijd vier strophen, van welke de laatste aan den "Prince" was gerigt. Alléén de stokregel van dit couplet kon eenigzins van de overige afwijken, doch de zin mogt er niet door lijden. Men had refereinen in 't vroede, sotte en amoureuse. De eerste soort was, gelijk de ballade, van didaktischen aard, doch men zocht het ondichterlijke er van door kunstige rijmschikkingen te vergoeden: die in 't sotte en amoureuse waren niet zelden zeer onkiesch.

Behalve in retrograden, verzen, die zoowel van achteren als van voren een zin uitmaken, b. v.

"Alchimisten, zijn wijs, niet ongeleerd,

't welk men ook dus lezen kan:

"Ongeleerd, niet wijs, zijn Alchimisten",

oefende men zich ook in het maken van het "reghel- crepel- en rammeltsammelt dicht, 't hendelvers, scaecbeet, de intricate ballade, simpletten, dobbletten, ricqueracken, baghenaden, parabelen, cocorullen of baeseldicht," doch deze noemden sommigen "qua juwelen."

Meer werk maakte men van de tafelspelen (vrolijke stukjes van 2, 3 of 4 personen), sinne- of sinnerspelen, door zinnebeeldige personaadjes uitgevoerd, die doorgaans door een "prologhe," "intrede" of een "cleyn battement-spel" werden ingeluid, en van de kluchten," "cluyten, sotte cluyten of boerelijcke factien, die den meesten hoop trokken." De meeste dezer in de laagste straattaal geschrevene, meer voor kroeg

en bordeel dan voor het tooneel geschikte kluchten, welker vis comica in kijven, schelden en afrossen bestaat, kan men zonder walging niet doorloopen. Pels noemde ze teregt "wanschepsels, bayerts van gebreken."

Het was echter den rederijkers niet voldoende, dat ze zich in hunne vergaderingen in "de edele const van rhetorycke oefenden." Zij wilden ook in het openbaar toonen, welke "meesters sy in die const" waren, en tevens het "volck tot deughden vermanen en van ondeugden aftrecken." Om zulks te kunnen doen, hielden zij landjuweelen en refereindagen. De landjuweelen en intreden in Holland waren slechts flaauwe schaduwen van de belgische. Vooral in de XVe en XVIe eeuw, waren 't in waarheid "olympische, keizerlijke feesten", waarbij de R. C. eeredienst zich in al zijn pracht en luister vertoonde. Doorgaans werden zij, met andere, het zij burgerlijke of godsdienstige, feesten, op kermis, paschen, pinksteren, of wel bij een blijde inkomst, een vorstelijk bezoek, gehouden. Reeds vele maanden te voren snelden in de liverij der kamer gekleede boden door het land, om de vrije kamers ten feest te noodigen, of eene caert over te brengen, waarop in dichtmaat de onderwerpen van het spel, referein, de prijzen, dag en plaats der bijeenkomst, benevens de wetten, waaraan men zich moest onderwerpen, waren opgegeven. Men moest "vloecken, sweeringhen, veleijn, schimp, spot, vuyle woorden en abuys schuwen, zich aan geen heresie of toorne" schuldig maken. De onderwerpen werden vraagsgewijze opgegeven, terwijl men er bijvoegde, uit hoe veel regels het spel, de refereynen en het lied, dat doorgaans vijf clausulen had, moest bestaan. Ook gaf men het soort van verzen, de maat, het getal regels, sylaben enz. op. Zoo leest men op de kaart in 1613 door de Wijngaertrancken te Haarlem uitgeschreven:

"In vier seventhien reghels elck werck te ontvouwen, spoet,
"Hollantsche maet."

en op een andere:

"Om dichtlyc beantwoorden met rhetorycklijck werk, hier,
"Een vrage, dus comt vrymoedich, 't sy leeck of clerc, hier,
"Maer in vier vijfthienen wilt u, ja of neen, alleen, voen
"Van thien en vijfthien te wercken wilt u alleen spoen."

Ongelijk was het getal en soort van prijzen, of juweelen, dat voor elk dichtsoort werd uitgereikt, doorgaans echter drie voor elk. Ook kon men prijzen erlangen voor het "schoonst en onkostelijckst," ook wel het "kostelijckst aankoomen," "het constichste vieren voor 't logys," "'t fraeist geschildert blazoen," "'t beantwoorden der sotte vraagh," "'t sots spul," "het liefelijckst zingen," "fraeist trommelen," "zwierigst slingeren met het vaandel," "het verst komen," "'t best prononcieeren," en enkele kamers loofden "particuliere prijzen uit aen liefhebbers der rhetorycke, die het feest bijwoonden." Zeldzaam waren de prijzen van goud, meest van zilver en best tin, en bestonden uit gulden vesselen, hoedekens, zilveren schalen, koppen, zilver vergulde overdekte koppen, bekers met soete wijn, kroesen, potten, wijnstopen, wijnpinten, wijnschalen, pijp- en tuitkannen, schalen vol met zoetemelkschen brij, bloemkannen, kommen, gelten met lepels voor brandewijn, schotels, kandelaars, zoutvaten, ponden tin, peperbussen en mosterdpotten, messen, borstplaten, enz. Ook gaf men wel een hart en een hinde, aan den trommelslager te Berkel, die, op het feest te Schipluiden, in 1671, het best getrommeld had, een paar trommelstokken met zilver beslag, en een bel met een zoetekoek aan den zot van Segwaert. De juweelen of prijzen werden op de kamer of op het raadhuis bewaard en bij plegtige gelegenheden uitgestald.

Terwijl de genoodigde kamers zich voor het feest bereidden, werden door de feestvierende kamer de noodige toebereidselen gemaakt om de gasten te ontvangen. De regering, die de kamers beschermde en doorgaans in het kamerbestuur zat, zorgde voor goed logys, wijn, bier, ook wel voor nieuwe decoratien, tapijtwerk, kleederen, het tooneel, en ontzag geen kosten "om de eere der stad". Eindelijk brak het feest aan. Onder pauk- en trompetgeschal, "gepijp en getrommel,"

met vliegende vaandels en blazoenen, verschenen de kamers te voet en te paard, op wagens of schepen. Alle leden waren in livrei, met de deviesen op mouwen en banieren, of wel in costuum, en drukten in kleeding en houding de karakters of personen uit die zij moesten voorstellen. Buiten de poort werden zij door de feestvierende kamer ontvangen en in dichtmaat begroet, en nadat op gelijke wijze was geantwoord, trok men gezamentlijk óf naar de kamer óf naar het gildehuis. Hier had de loting plaats, waarbij soms hevige twisten om den voorrang ontstonden, en van daar ging de optogt naar de markt, waar het "schavot" of "tooneel" was opgerigt. De kamer die het feest gaf, opende de plegtigheid met een klein vrolijk stukje, waarin over den inhoud der kaart werd gehandeld. Het was meestal een gesprek tusschen een of meerdere kameristen, en diende tot een inleiding of prologe. Hierop voerden de beschrevene kamers hare stukken op. Deze waren te voren ingezonden, beoordeeld en bekroond, en meestal werden alleen die ten tooneele gebragt, welke prijzen hadden verworven. Soms duurden die vertooningen verscheidene dagen. Te Delft moest in 1581 op den eersten dag "elck op 't tanneel 't verstandt van hare intrede met vier derthienen induceren", en werd op den volgenden "de vraag gesolveert." Na het eindigen der vertooningen, had de plegtige uitreiking der prijzen, door de, uit de officieren der kamer en de regering benoemde regters, plaats, waarna de kamers op dezelfde plegtige wijs, waarop ze waren gekomen, naar hun "logys" werden geleid, waar hun het banket of "collation," soms uit bier, brood en kaas bestaande, wachtte. Na het gebruik hiervan werden de refereinen en liedekens gemaakt, of alleen opgezegd en gezongen.

Nopens het prononceeren of opzeggen, leest men in de rotterdamsche caert van 1598:

"......... *hem elck bereyt*,
"*Ordentelyck te prononceeren, sonder langher toven.*
"*So wie doorgaens hierin Ciceronem best conterfeyt*,
"*Sal een verheven overdecten cop werden toegeleyt.*"

De liedekens werden soms met muziek begeleid:

"......... *zinght voordachtigh*,
"*Met harmony*, *of musyck*, *houdt goeden maet*,
"*Of met een goet stemmeken*, *dats oock niet quaet*."

Soms werd er op de kamers nog een voorstel opgegeven, met "uitbod" van een prijs voor hem, die dat het best en vlugst in rijm beantwoordde. Aan elk, die naar den prijs dong, werd een schoon papier, twee versierde pennen, een inktpot en zanddooske, benevens een caert, waarop de vraag geschreven was, ter hand gesteld. De dichters zetten zich vervolgens ter neder, en dewijl hun noch tafel, noch bank vergund werd, moest de knie voor schrijftafel dienen, en hierom verkregen de op die wijze geschreven rijmen den naam van kniedichten. Was het werk, binnen een bepaalden tijd, geëindigd (die te laat gereed was, werd uitgejouwd), en hadden de regters uitspraak gedaan, dan werden er soms door de kameristen en liefhebbers, die toegelaten waren, "nawercken gemaeckt om op 't allerlaatst gepronoñceerd te worden," waarna er nog een liedeken werd gezongen, en de prins of keizer de kamers in een refereyn bedankte.

De haag- of dorpspelen waren min kostbaar, en werden zoowel in steden als dorpen en vrijheden gehouden, zelfs vroeger bij vorstelijke inhalingen, schietspelen en andere plegtige gelegenheden in groote steden gegeven. De referein-feesten waren van de laatste onderscheiden, wijl er geen spel van zinne op werd vertoond, maar men zich vergenoegde met het dichten van refereinen en liedekens. Soms werden zij echter door een factie ingeleid. Op beide, haag- en refereinspelen, werd eene intrede gehouden, en verschenen ook niet geoctroijeerde kamers.

In de XVe en XVIe eeuw waren al die feesten, vooral in de zuidelijke provinciën, allerprachtigst, en konden zij te regt nationale genoemd worden; maar toen waren de kamers ook in vollen bloei, hadden de vorsten des lands, edelen- en magistraatspersonen tot leden,

genoten, even als de overige gilden, aanzienlijke voorregten, werden door de steden onderhouden en rijk begiftigd.

Toen waren de rederijkers niet alleen voorstanders en beschermers der taal- en letterkunde, maar leermeesters, die het volk onderwezen, zedemeesters die het tuchtigden. Zij spoorden het tot deugd en goede zeden aan, door het afzigtelijke der ondeugd en der bandeloosheid in hunne spelen af te schilderen en voor te stellen. Daar het vooral de adel en de geestelijkheid waren, die zich toen aan de grofste ondeugden overgaven, waren zij het vooral, die zij met hun tong geeselden. Naauwelijks is er een factie of clucht uit de XVe en XVIe eeuw tot ons gekomen, waarin de dwinglandij, losbandigheid en verkwisting der grooten, de verdorvene zeden en diepe onkunde der priesters en het bijgeloof des volks niet werden ten toon gesteld. En "hoe die van de kerk het euveler namen, hoe meer de gemeene man sich duncken liet, dat zij zich vuyl kenden." Eerst tastten zij wel de geestelijkheid, maar niet de leer der kerk aan; maar toen zij, door de handelsbetrekking van Antwerpen met Duitschland, vroeger dan elders, met de schriften der Hervormers bekend werden, begonnen zij ook haar in hunne factiën en sinnespelen, nu eens met den geesel der satyre, dan eens ernstig en gemoedelijk aan te tasten, en verkregen den naam van "eerste leeraers van het onvervalschte Evangelie."

Geen wonder dat Alva niet slechts de rederijkers te vuur en te zwaard vervolgde, maar hunne bijeenkomsten verbood en de kamers sloot. Wél zijn deze later weder geopend, gaf men op nieuw landjuweelen en refereinfeesten, maar niet meer gelijk voorheen. Schaduwen waren deze slechts van die weleer te Antwerpen, Brussel, Mechelen, ja door geheel Brabant en Vlaanderen, gegeven waren.

In de noordelijk provinciën bleven de kamers in stand; maar, in plaats van zich bij taal- en letterkunde te bepalen, begonnen ook zij zich met politieke en kerkelijke zaken te bemoeijen, bragten den prins en de staten, Gomaar en Armijn, op het tooneel, of hielden zich met het oplossen van scholastieke en spitsvondige schriftuurlijke questiën onledig, die vervol-

gens door zoutelooze, walgelijke kluchten werden afgewisseld. Niet te verwonderen dat synoden, classen en consistoriën zich vereenigden om, zoo mogelijk, de regering tot het opheffen der kamers te bewegen; dat er geen feest werd gevierd of de regering werd verzocht het niet door de rederijkers te laten ontluisteren; geen kermis aanbrak of zij werd "ernstig vermaand die van rhetoricka te weeren." Soms gaf het bestuur aan hunne klagten gehoor, doch meest altijd wisten de kamers zich in de gunst van burgemeesters en baljuwen te handhaven, en "trotseerden die van de kercke."

Nog in den aanvang der XVIIe eeuw waren, vooral de amsterdamsche kamers, in vollen bloei, en wedijverden met elkander in het geven van prachtige vertooningen, luisterrijke feesten en het behalen van juweelen op intreden en haagspelen. Vooral muntten daarin de "Bloeijende Eglentier, in liefde bloeijende" en de "Witte Lavenderbloem, uit levenden jonste," die soms vier ja vijf prijzen op hetzelfde feest behaalden, boven de overige uit. Zij mogten zich dan ook op de bescherming der regering, op voortreffelijke hoofdlieden, en uitstekende dichters, verheffen, en waren de oefenscholen, waarin de uitstekendste vernuften van dien tijd, een Reael, Hooft, Coster, Visscher, Bredero, Vondel, Rodenburgh, die later de schitterende lijst der leden en bestuurders vermeerderden, werden gevormd. Doch omstreeks 1614 wierp een vijandige hand een twistappel in hun midden. De band van eendragt werd losser en eindelijk geheel verbroken. Eerst bepaalden zich de oneenigheden tot dezelfde kamer, doch welhaast begonnen de beide kamers te twisten, en scheen alles zich tot haren ondergang te vereenigen.

"De liefde (zong Bredero) tot de kunst werd sieck,
"Of ijverloos door spijt of pieck,
"Er wert gedicht noch rijm gesproken."

De beste leden lieten hunne namen schrappen. Te vergeefs spraken Hooft, Camper en Lambert woorden van verzoening en vrede, te vergeefs hieven Vondel en Scriverius jammerklagten over het verval der kamers aan; meer en meer ontgloeide het vuur der tweedragt, en op

Bredero's stem keerden "de willige ballingen" niet terug. Eindelijk kwam een lid der Eglentieren, de geneesheer Samuel Coster, door zijne treurspelen en kluchten vermaard, op het denkbeeld, een nieuwe kamer te stichten. Het vond bij velen bijval, en op eigen kosten sticht-te hij, op een door de regering afgstaan erf, op de keizersgracht, tusschen de heeren- en runstraten, een gebouw, "Coster's Academie", ook "Duitsche- of Nederduitsche Academie" genoemd, die een bijenkorf met het woord "ijver" tot blazoen had.

In 1617 werd deze academie plegtig met een door Suffridus Sixtinus vervaardigd voorspel, "Apollo" genaamd, ingewijd, waarna men de "Moord beghaan aan Willem, Prince van Oranje," een treurspel van G. van Hoogendorp, opvoerde. Daags daarna speelde men Hooft's "Warenar met de Pot", en een jaar later werd de dag der eerste steenlegging met een prachtige vertooning gevierd. Het ontbrak op deze feesten aan geen lof- en jubelzangen, ook niet aan profecijen, die een betere toekomst voor het tooneel, den val der retrosynen met hunne refereinen en farcen, ja, dat de akademie een zon, die alle sterren verduisterde, dat zij de voedster en bakermat van alle nobele geesten zou worden, beloofden. Het was dáár, dat de stukken van van der Embd, Sextinus, Hoogendorp, Baudous, Coster, Bredero, Hooft en Vondel werden opgevoerd, kunstzin gekweekt, de smaak veredeld, liefde voor taal- en letterkunde bevorderd werd. Men verhief de leden der academie tot orakels in het vak van poëzy en taalkunde, raadpleegde ze over kunst en letteren. Op haar voorbeeld begon men ook elders allengskens, in plaats van zinnespelen, drama's en treurspelen te vertoonen, zelfs zag men die van Hooft, Coster en Vondel op sommige haagspelen opvoeren.

Ondertusschen was de academie een doorn in het oog der amstersche rederijkers. Deze vereenigden zich om haar te gronde te helpen. Men onttrok elkander de beste tooneelspelers en poogde elkander op allerlei wijze te benadeelen, tot groote schade van 't weeshuis, dat in de winst der academie deelde.

Eindelijk ging de brabantsche kamer "uit levende jonst" te niet, en nu werd de oude kamer met de academie vereenigd. Het wees- en oudemannenhuis stichtten, in plaats van het houten, een steenen gebouw, het blazoen met den bijenkorf en het woord "ijver" werd met dat der oude kamer verbonden door den eglentier om den bijenkorf te vlechten, en men maakte de beide zinspreuken tot één: "door ijver en liefde bloeijende." De kosten der verbouwing beliepen eene som van twintig duizend gulden, en den derden van louwmaand 1638 wijdde men, in tegenwoordigheid van schout, burgemeesteren, schepenen en raden, den schouwburg met den "Gijsbrecht van Amstel" van Joost van den Vondel in.

In 1664 werd het gansche gebouw wederom gesloopt, of ten minste aanmerkelijk veranderd en het tooneel zelf zeer verbeterd, en schoon dit ook vervolgens van tijd tot tijd vele veranderingen onderging, bleef het echter over het algemeen in den toenmaligen stand, tot dat het, den 11den Mei 1772, toen eene vlaamsche troep onder het bestuur van J. T. Neyts er opera's op vertoonde, door 't vuur verteerd werd.

Slechts zeer langzaam begonnen de rederijkers in andere steden het voorbeeld der amsterdamsche te volgen, en wel geen schouwburgen te stichten, maar toch allengskens, in plaats van spelen van sinne, treur- en tooneelspelen op te voeren. Behalve de kamers, ontstonden er gezelschappen, die zich niet slechts op liefhebberijtooneelen oefenden, maar op kermissen hunne stukken vertoonden.

Zelfs bezochten zij het naburige Duitschland, en sedert verdwenen daar de ellendige treurspelen en zenuwlooze kluchtspelen van Sachs en zijne kunstgenooten, en werden de treurspelen van Vondel, in het Duitsch vertolkt, opgevoerd.

Ook de verbetering, of laat ik liever zeggen de grondvesting van het tooneel, is Duitschland dus aan Holland verschuldigd.

Het kan niet geloochend worden, dat de lust voor de grieksche en latijnsche literatuur, die, in den aanvang der XVIIe eeuw, in ons

vaderland ontwaakte, langzamerhand invloed op de tooneelpoëzy was beginnen uit te oefenen. Reeds ontdekt men er sporen van in de spelen der vroegere rederijkers, waarin vele episoden uit de romeinsche geschiedenis, fabelleer, de metamorphosen van Ovidius en de Aeneis van Virgilius gevlochten zijn, of geheel over geschied- en fabelkundige onderwerpen loopen. Het was vooral, toen Nansius, Baudius, Vulcanius, Heinsius, Rekenarius en anderen, uit Belgie geweken, zich aan het onderwijs der classische literatuur wijdden; Scaliger, de Dousa's, Blyenburgen, Naeranus, Narssius, Vossius, Merula, Meursius en anderen, door hunne schriften en omgang, den lust voor het beoefenen der oude talen wisten te doen ontvlammen, den smaak veredelden en Nederlands roem verhoogden; het was eerst toen dat de invloed zich sterker begon te openbaren. Hooft, Coster en Vondel waren kweekelingen der classici, ofschoon de laatste, en mogelijk ook Visscher, ze slechts uit overzettingen kende. Bredero had zich Plautus en Terentius tot model gekozen, en wie ontdekt in den "Edipus en Antigone" van Baudous, den Procris en Ajax van Schouwenburgh, in den "Polidoor, Ajax en Ulysses" van van den Bergh, de "Medea" van Six, de "Livia" van Nieuwlandt, de "Pyramus en Thisbé" van Biens, en zoovele andere drama's van dien tijd, geen sporen van grondige kennis aan de beste dichters en prozaschrijvers uit de schoonste tijden der atheensche republiek en het romeinsche keizerrijk. Doch niet minder was de invloed der spaansche, italiaansche en fransche tooneelpoëzy. Velen onzer drama's van dien tijd zijn vertalingen of navolgingen van, of geput uit overgezette romans, toen schier de eenige literatuur van smaak onzer schoonen. Heetten de drama's oorspronkelijk, dan ontdekt men toch, dat de nederlandsche gedachten, zeden en gewoonten, in vreemde vormen zijn gegoten, en niet zelden een smakeloos mengelmoes, aan het spaansche, italiaansche en fransche tooneel ontleend, opleveren.

Het was Vondel niet alleen, die in zijn Edipus, het onderwerp van het heerlijkste treurspel van Sophocles, met eene *partie quarrée* der Franschen vereenigde, en in wiens stukken de galanterie van het hôtel

van Rambouillet doorstraalde. Vindt men in de "handelingen en uitkomsten" van Bredero, Coster, Hooft, de fransche *actes* en *sorties* niet weder? De rondeelen, sonnetten, madrigalen van Krul, behooren ze in het theâtre de Bourgogne niet te huis? Dat spelen met gedachten en woorden, die oneindige tegenstellingen en herhaalde woordspelingen, die armoede van gevoel, onder bloemrijke uitdrukkingen, waarin zekere oostersche overdrevenheid heerscht, zoo vaak bij Hooft, Bredero, Heemskerk en Krul opgemerkt, zijn het geen planten van Arno en Tiber, aan Seine en Amstel gebragt? Welk eene overeenkomst tusschen Bredero's "Griane" en het spaansche, zijne "Lucinde" en het fransche drama! Zijn de meeste kluchtspelen niet de laffe farces der *Enfans sans souci* of *mauvais garçons*, zoo als zij zelven zich noemden, en der Gelosi? Wie moet, bij het lezen dezer schetsen niet erkennen, dat onze oude kluchtspelen uitstekende bronnen voor de geschiedenis onzer zeden en gewoonten, doch tevens dat zij even zouteloos als plat en prozaisch zijn, en, om een triviaal spreekwoord te bezigen, "op poezy lijken als een kat op een vijg." En waren zij maar slechts laf en zouteloos! Doch de meeste kunnen zonder blozen niet gelezen worden. Zij paren de schandelijkste bedrijven aan de schaamteloosste bordeeltaal; de ongebondenste ligtmisserijen en grofste zeden zijn er zóó in voorgesteld, dat men ze werkelijk, gelijk een leeraar uit de XVIIe eeuw getuigde, niet zonder schade aan de onsterfelijke ziel kon aanschouwen. Honderden zoogenaamde blijspelen werden door mij doorbladerd, doch in deze allen vond ik naauwlijks één korrel zout, niet één treffende gedachte, niet één vernuftige zet; immer walgelijke tooneelen, taal van de heffe des volks uit amsterdamsche achterbuurten.

Het ontbrak intusschen het amsterdamsche tooneel (want het vaderlandsche kon het toen nog niet genoemd worden) niet aan uitstekende tooneelspelers. Boven alles plaatsen wij Adam Karels van Zjermes of Germez door Brandt, "een der welsprekendste tooneelspelers", door Anslo "de nederlandsche Roscius" genoemd, de leermeester van den als redenaar

en dichter zoo beroemden Francius, in wiens school zoo menig uitstekend tooneelspeler werd gevormd, en onder dezen Enoch Krook, volgens Langendijk, "de bloem van diens leerlingen", door Stijl met lof vermeld. Voorts Daniel Kroon, "een acteur, die theorie bezat;" Adriaan Bastiaansz de Leeuw en Jacobus Sammers, de eerste "een zeer goed verstandig speler, zonder waanwijsheid, groot kenner van het tooneel, die zelf veel drama's uit het fransch vertolkte," de laatste een reizend tooneelspeler, die zich vooral toelegde op het uitvoeren van stukken, die het volk lokten; Kornelis Laurensz Krook, Henrik van Akersloot, Jurriaan Buat, Abraham Hendriksz Blank, "alle voortreffelijke tooneelspelers," Heere de Boer, "die lang de roem van 't amsterdamsche tooneel was." H. Koning, volgens Jan Goeree, "de koning van ons schouwtoneel," Hendrik van Halmale, van Malsem, "een beroemd komiesch acteur," volgens sommigen de dichter van Kloris en Roosje, waarin hij den rol van Thomasvaer, terwijl de actrice Petronelle Kroon de rol van Pieternel vervulde, Hennebo, die de hoofdrollen in het treur- en blijspel speelde, en door Corver werd geprezen.

Nog veel grooteren roem verwierven Cornelis Bor, door Stijl bij den beroemden franschen acteur Baron vergeleken, die vooral in de "Iphigenia in Aulis" van Racine, als Agamemnon schitterde; van der Sluis, de leermeester van Pieter Duim, van wien Punt getuigde "dat hij nooit liefelijker noch schooner uitspraak gehoord had dan van hem die, zoo lang hij sprak, een uitmuntend acteur was, doch zoo hij zweeg, altijd met beide handen in de zijde stond, en dus de gedaante van een pot met twee ooren had," en Willem van der Hoeven, die beide overtrof. Voorts Cornelis Troost, le Febre, de Bruin, Christiaan Robijn, Hendrik Benjamin, meest allen ook als tooneel-dichters en schrijvers bekend.

Terwijl de amsterdamsche schouwburg bloeide en verschillende troepen tooneelspelers de overige steden bezochten, bleven de rederijkerskamers ten platten lande in haren vorigen staat. Alles was er

nog, gelijk voorheen. Nog werden de wetten van Casteleijn en Houwaert geëerbiedigd. Dezelfde soort van verzen, die zij hadden voorgeschreven, werden nog, naar de oude fransche en hollandsche maat, vervaardigd. En het kniedicht moge al niet meer op eigen knie of op die van Rhetorica, in de gestalte eener vrouw in het midden der kamer gezeten, vervaardigd worden, nog behield het rijm, dat, naar een opgegeven slot, in den kortst mogelijken tijd werd zaâmgeflansd, dien naam, en wiens pen het snelst over het papier zwierde, en in den kortsten tijd de langste rijmen voortbragt, was de beste dichter.

Van Effen gewaagt ergens in zijnen "Spectator" van een jong borstje van achttien jaren, die in één week de helft van een boek, dat hij den titel van "Zondaagsche winterbuitenleven" gaf, in rijm bragt en met vier refereinen van twaalf regels aan een maecenas opdroeg. Nog altijd vervaardigde men refereinen, rondeelen, balladen, nog immer was het voorschrift geldende:

"Die 't sterkste galmt en 't langste aêmt is 't best,"

en hij, die regelen van dertig, veertig syllaben "in éenen aem" kon uitgalmen, heette "een perfect rhetoricien."

Nog hingen dezelfde op bordpapier geplakte en berookte reglementen in de gelagkamers, die er voor drie eeuwen in hingen, nog groette en sprak men, bestrafte, beboette en betaalde men in rijm; had men kalf-, speel en gelagdagen; voerden de officieren de oude namen van keizer, prins, facteur, deken en overman. Nog moest er, zoo een lid trouwde of vader werd, getracteerd worden, droegen de broederen den broeder naar zijn laatste rustplaats, en vierden met bier, brood en kaas, een pot groene erwten en een soopje, zijn uitvaart. Sedert lang echter lieten geen deftige leden zich op de rolle der leden inschrijven. Slechts nederige burgers en gegoede boeren werden kamerbroeders, oefenden zich te huis in termen en rijmen, en speelden op "viertijd" en kermis de rollen van Agamemnon en Achilles.

Even als in het kleêrmaken, scheeren en schoenlappen, gaf men onderwijs in het tarmen. Men noemde de onderwijzers "Apollussen,

Minervisten," mannen van de edele const; de leerlingen "kopklauwers, nagelbeyters, hairplokkers":

"'k Heb bij Apollus school egaen, 'k ben meester int tarmen" —
"Bruin de kopklauwer met sijn deftige rijmen,
"En miester wauwelt van Apollussen op een bargh,
"Is er zelf ien, zeittie.
"Tis een referein man, kijck sijn naegels maer an,
"Hij rijmt als meester Jochem, ien Minervus in 't rijmen."

Diergelijke uitdrukkingen vindt men in de kluchtspelen dier dagen.

Er was geen dorpkermis of de rederijkers bragten het hunne toe tot vermeerdering der vreugde, 't zij ze "beroep" hadden, 't zij ze "spul" vertoonden. Steeds gaven zij bij voorkeur de akeligste drama's, zoo als de Aran en Titus. De graven van Egmond sloeg men op het tooneel het hoofd af. In een ander stuk doorstak zich een voornaam personagie en viel ter aarde, terwijl hij het tooneel met het bloed uit een blaas, onder zijn tabberd verborgen, bespatte. In "Mordechaus" werd Haman opgehangen, terwijl de eerste op een mager paard over het tooneel reed. In den "Konradijn" werd de held door twee priesters, in bisschoppelijk en kardinaals gewaad, naar het schavot geleid. In een ander spel werden de vertrouwden van Ulysses gehangen en zag men de leden der gehangenen stuk voor stuk in een put vallen.

Gelijk vroeger op het amsterdamsche tooneel, plaatste men de spelers in den rang, waarin ze moesten optreden, achter het gordijn. In het "Lijden Christi" verscheen een engel, die vooraf verkondigde wat er zou gespeeld worden. Soms ging er een stem uit het orkest op die den proloog zong, of verscheen er een zegekar in de lucht, waaruit hij werd gegalmd. Moest er een vliegen, "men liet twee koorden nederdalen met haken aan beide einden, die gehecht waren in twee oogen aan het lijf van den vlieger, of deze plaatste zijn voet in een stijgbeugel, nam het koord in de hand, en steeg naar het hoogste van het tooneel. Niet te vreden met de laffe, schandelijke prullen

die toen den amsterdamschen schouwburg ontsierden, dichtte men er, die met de titels van "Jan Aschgat, Piet Kwijlbaert, Vuinzig Aaltje, Luizige Piet," op de repertoriën voorkomen.

De decoraties zijn door Rotgans in zijn "Boerenkermis" beschreven. Onder het spel liep men met wafels, koek, bier en genever, doch het gegil "Mot je ook bier!" "Belief je ook van koekjes gedient te wee....zen!" "soepjes voor een oort!" verwekte evenmin stoornis bij de spelers, als de noten en appelschellen, die om hunne ooren vlogen.

Gelijk vroeger ijverden nog steeds de synoden, classicale besturen en consistoriën tegen den schouwburg, waarin de geestelijkheid op een schandelijke wijze tentoongesteld en met kerkelijke leerstellingen gespot werd. Men vergenoegde zich niet slechts met de magistraten dringend te verzoeken ze te verbieden, de gemeente er van den predikstoel tegen te waarschuwen, maar gaf ook verschillende geschriften tegen de comedies in het licht, zoo als "De Comedie met den aankleve van dien, op den toets der onpartijdige oordeelen van Heidenen en Christenen aangewesen;" "De overtuygde Dina, of korte en nodige waarschouwingh teghen 't bezien van de hedensdaagsche schouwspelen" en een reeks van anderen. Op de catechisatiën vermaande men de kinderen, zich "van die aenleydinghe tot sonde, die ijdeltuyterijen en wereltsgesintheyt te onthouwen." "Wat behoort tot de onkuysche gebaerden?" vroeg Lampe in zijn "Melk der Waarheit"; het antwoord was: "alle gebaerden, waarmede men onbetamelijke gedachten in anderen wil verwekken; alle pracht en dartelheit in kleeding welke, Prov. VII : 10, hoerenverciersel genoemt wordt; alle schouwspeelen, het lichtvaardig danssen." — "Wat zonden verbied het zevende gebodt?" vroegen de rotterdamsche predikanten in hun "Kort voorbeelt van de gezonde woorden": "alle onkuische woorden, begeerten, ende alles wat daertoe aanleiding geeft, als dansserijen, comediën ende dierghelyke lightvaerdigheden." In dien geest predikten en onderwezen Pouderoijen, Witte, d'Outrein, Frein, den Heussen, van den Honert, van der Kemp, Brakel, Montanus, van Oostrum, Ridderus, Simonides,

Streso, van Til en honderden andere leeraren, op het voetspoor van Voetius en Coccejus, die beide overeenstemden "dat de schandelijke en vuyle comedien en tooneeldichten moesten verjaeght worden."

Er waren echter sommige predikanten, die het tooneelspel niet in 't algemeen afkeurden, maar wel de "vuyle, laffe en ontuchtige comoedien:" anderen wilden alleen "geestelijcke comedie's" toestaan. Hevig is de pennestrijd die tusschen hen en de onbepaalde verachters der "stinckende, duyvelsche comedien" gevoerd werd; een strijd, die niet alleen in de kerk maar ook aan de hoogescholen, met bitterheid van beide zijden gevoerd en telkens hernieuwd werd. Natuurlijk kozen de leden der gemeente partij, doch de meesten waren evenzeer tegen het tooneelspel als tegen het dansen en kaartspel. Geen deftig burger zag men den "tempel der onregtigheydt en dartelheyt (zoo noemde men den schouwburg), binnentreden, en onder de grieven die tegen Cornelis de Witt, in de blaauwboekjes van dien tijd, werden ingebragt, behoorde ook dat hij "comedie spullen" las. De aanzienlijke standen en de amsterdamsche koopmansstand daarentegen, beminden het tooneel, en zeldzaam hielden zij bruiloften, die niet door een tafelspel werden ingeleid. Zelfs ontbood men bij zulke gelegenheden comedianten uit Parijs, die ook doorgaans des winters hunne tragediën en comediën te 's Hage en Amsterdam opvoerden. Vooral ijverde men tegen de opera's:

"De schouwburg (sprak de vader van een losbol) heb ik hem toegelaten,
"Maar voor een opera, daar moest hij niet of praten.
"De jeugd van Amsterdam, die raakt er door op 't wild,
"Waar in zij, als om strijd, het meeste geld verspild."

HOOFDSTUK XXI.

OEFENINGEN. — DICHTGENOOTSCHAPPEN. — LECTUUR.

Behalve de genoegens, die in de verschillende jaargetijden, zoo op het land als in de steden, konden gesmaakt worden, en zich tot speelreisjes, schaatsrijden, huiselijke feesten, het bezoek van kermissen, het collegie, thee- en koffysaletten bepaalden, hadden onze vaderen nog andere, die toen meer in den smaak vielen dan thans, en waaraan allen, zonder onderscheid van stand, jaren en kunne, deelnamen.

Daartoe behoorden de oefeningen. Reeds vroeger merkten wij op, dat onze vaderen zeer kerksch waren en niet ligt een zondagsche of wekelijksche godsdienstoefening verzuimden. Velen waren met die openbare bijeenkomsten niet te vreden, en vereenigden zich op bepaalde dagen en uren om met elkander over godsdienstige onderwerpen te spreken en elkander door het voorlezen uit den Bijbel of eenig godsdienstig werk te stichten.

Deze oefeningen waren echter van verschillenden aard. In sommige bepaalde men zich tot het lezen der Schrift, waarbij men deze of

gene verklaring, vooral die van Calvijn en Grotius, naar de nederduitsche overzetting, bezigde. D'Outrein en van Til stonden die vereenigingen niet alleen vóór, maar namen er zelve deel aan, en dan werd de commentaar door mondelinge verklaringen vervangen. Uit deze bijeenkomsten sproten die van jongelieden, welke zich, onder leiding van een der predikanten, der praeceptoren van de latijnsche school, of wel van de rectoren, in de gewijde talen oefenden. Zij gebruikten daartoe spraakkunsten en woordenboeken, die opzettelijk voor ongeleerden waren geschreven, en oude en nieuwe testamenten met de nederduitsche overzetting er nevens gedrukt. Het was toen geen zeldzaamheid dat jongelieden van beide kunne, uit den aanzienlijken en burgerstand, vrij goed den Bijbel konden vertolken, en zelfs den oorspronkelijken tekst in klein formaat met zich namen naar de openbare godsdienstoefeningen. Hierdoor wordt ook het raadsel opgelost, hoe zoo vele ongeletterden in hunne ascetische en dogmatische schriften, soms zoo veel kennis der oude talen aan den dag legden, en is het minder te verwonderen, dat sommige leeraars, in hunne leerredenen, zoo vaak hebreeuwsche en grieksche teksten en taalkundige uitleggingen vlochten, daar er niet weinigen onder hun gehoor waren, welke die talen verstonden.

Een ander soort van godsdienstige bijeenkomsten had niet zoo zeer ten doel om een helderder begrip der bijbelsche waarheden te erlangen, als wel om zich in de polemiek te oefenen. Zij ontstonden reeds bij den aanvang der godsdienstige twisten, in den aanvang der XVII[e] eeuw, en bleven, daar er telkens nieuwe dissenters opstonden, tot in het midden der volgende eeuw.

Men had er in alle steden en noemde ze conventiculen der heele- en halve-ernstige-, utrechtsche- en leydsche-, of heldere-, cordate- en draaijende Coccejanen, der oude en nieuwe brakelsche, markiaansche en lampiaansche Voetianen (ook Voetiaansche talmers en Coccejaansche mystieken genoemd), groenewegianen, of van de "ernstige-, cordate- draaijende-, later slijmige, rigting."

Elke secte had haren aanhang, en even als thans de modernen en orthodoxen, voerden zij met mond en pen hevigen strijd, verdoemden elkander en poogden elkander ook in het dagelijksch en maatschappelijk leven, waar zij konden, te benadeelen. Wee den predikanten, die het waagden van verzoening te spreken; het was of dan allen hunne onderlinge vete vergaten, om zich met vereenigde krachten op dien eenen te werpen. Doorgaans werden hunne vergaderingen geleid door ziekentroosters, catechiseermeesters en vrouwen, toen de bitterste vijanden der predikanten, die niet met hen heulden of naar hun oordeel niet krachtig genoeg de partijen, 't zij de arminianen, mennonieten, lutheranen, carthesianen, of socinianen en papisten, in hunne catechismus-predikatiën en catechisatien, aanvielen.

Zij waren echter niet zóó gevaarlijk als een derde soort van oefenaars, de zoogenoemde piëtisten. Deze hielden zich met geen strijdvragen bezig, bewierookten of verdoemden geen leeraars, maar verdiepten zich in geestelijke bespiegelingen, en noemden zich ernstigen, zoekenden, bekeerden. Doch het volk schold ze voor "kribbebijters, albedillen, bijbeldraghers, bijbelzusters, devotarissen, fantastycken, fijmelaers, fijnen, gatheijligen, geestdrijvers, geusekloppen, hayrklovers, kerkuylen, krijters, labbedisten, muggezifters, neuswijzen, perfectisten, precisen, quesels, sabbelhansen, soutsuyren, splinterkijkers, stijlooren, stijfkoppen, suffers, susjes, teelingisten, wargeesten, wedergeborenen." Er waren onder deze vele eenvoudige, zwakke zieltjes, met bekrompen geestvermogens, doch die "hun wegje gingen opregtelijk;" maar velen waren huichelaars, "die, onder de vlag der waarheid, de haven van overvloed inzeilden." Men noemde deze bijeenkomsten "geestelijke gezelschappies," genoot er even rijkelijk het aardsche- als het geestelijke brood, sprak de tale Canaäns en bezigde bij voorkeur deminutiven, zoo als, broertje, susje, zieltje, wegje," noemde zich "vlockskens aen het velleke van het lammeken." Gelijk al de oefeningen, laat ik liever zeggen, alle vereenigingen van staatkundigen, letterkundigen of godsdienstigen aard, werden ook

deze met het gebed en een psalm van Datheen geopend. Daarna las men een hoofdstuk uit het Woord, dat niet werd verklaard, maar toegepast op verschillende gemoedsgestalten. Deze toepassingen gaven aanleiding tot ontlastingen des gemoeds, mededeelingen van bijzondere ondervindingen, ontdekkingen, wegen. De een kreeg eensklaps een helder inzigt, een ander nieuwe twijfelingen, of verduisteringen; deze werd verruimd, vertroost, versterkt, bekrachtigd, een ander wankelmoedig, benaauwd. Nu zat men als in een diepen afgrond van geestelijke ellende, dan juichte men over de zekerheid zijner verkiezing. Men voedde deze ziekelijke toestanden door lezing der werken van Perkinsius, Teeling, Taulerus, Thomas à Kempis, Bunjan, Hal, Attersol, Love, Couper, Dod, Cleaver, Jeremias Dijck, Jan Arent's "Waere christendom," Braekels's "Trappen van geestelijk leven," Omius' "Satans vuistslagen," Amesius "Van de conscientie," Goge's "Drie pijlen Gods," Taffins' "Boetvaardigheid des levens" en andere werken van dien aard, "betreffende de practyck en kracht der godsaligheid."

De broeders en zusters onderscheidden zich door in het oog loopende eenvoudigheid en bijzonder maaksel van kleeding, die echter altijd uit de kostbaarste stoffen bestonden; zij verdoemden de wereldsgezindheid, doch versmaadden zelve de middeltjes en gaven niet, ja dischten uitgezochter lekkernijen op tinnen dan de wereldlingen op zilveren teljoren, zuchtten en jammerden over de toenemende zonde, doch koesterden "eygenbeytjes, zwackheden, vleeschelijke bijblijvertjes, inkrimpseltjes en kwispelzondetjes." Te regt verhieven eerwaardige mannen hunne stemmen tegen deze kweeselarij: Brakel, Hellebroek, Teelinck waarschuwden ernstig tegen deze krankheden der ziele.

Soms geraakte men in diergelijke bijeenkomsten in zulken staat van opgewondenheid, dat men begon te profeteren, en kwam in een geestvervoering, die aan krankzinnigheid grensde, zoodat de politieke magt zich er mede moest bemoeijen.

Vrolijker ging het op de zangvereenigingen toe, waarin men zich in het psalmgezang oefende uit de berijmingen van Datheen, Geldorp,

Revius of een dier menigte, welke in den loop der XVIIe eeuw het licht zagen, ook wel uit de geestelijke gedichten van Camphuijsen, Simonides, Lodesteijn, die psalmgewijze konden gezongen worden. Doorgaans werden die afgewisseld met wereldsche liedekens, die in verschillende bundels onder de geestelijke gemengd zijn. Dan kwam na een boetpsalm of een geestelijke zielezucht, terstond een voluptueus bruiloftslied of een amoureuse samenspraak tusschen een ouden kwijlbaard en een jonge vrijster. Deze gezelschappen waren, gelijk de oefeningen, gemengd en vond men bij alle standen.

Van eigenlijke publieke concerten wordt geen melding gemaakt. Zij werden alleen op kermissen gegeven. Doch soms vereenigden zich eenige gezelschappen en lieten zich in een der kerken, meestal na het eindigen der kerkelijke feesten, ten voordeele der armen hooren. Natuurlijk zong men dan alleen Psalmen, 't zij op de gewone of wel liedjesgewijs, b. v. Psalm 100 op de wijze van Wilhelmus van Nassauen.

Tot diep in de XVIIe eeuw bleven de rederijkers, ofschoon zij geen opentlijke feesten meer gaven, en slechts op kermissen een treur- of blijspel uitvoerden, bestaan of liever voortkwijnen; maar reeds in de eerste helft dier eeuw ontstonden er dichtkundige gezelschappen, waarin men zich niet zoozeer in het zamenstellen van tragediën en comediën, als wel van allerlei soorten van gedichten oefende, en die of vereenigd of afzonderlijk liet drukken. Ook vindt men sporen van declameer-gezelschappen, die van de toenmalige Bloemlezingen, zoo als "Apollo's harp, Clio's kraam, de Bloemkrans van verscheyden gedichten" en andere verzamelingen gebruik maakten. Eerst in het laatst der XVIIe eeuw ontstonden de bekende dichtgenootschappen, die de kamers vervingen en tot het einde der XVIIIe eeuw bleven voortduren. Deze gezelschappen hadden, even als de eerste, hunne bestuurders en wetten, en schreven prijsvaerzen uit. In hunne bijeenkomsten hield men zich bezig met het beoordeelen van elkanders gedichten en het beschaven en besnoeijen van anderen, die ter beoordeeling werden toegezonden. De aanzienlijkste en deftigste burgers rekenden

het zich tot een eer er toe te behooren, en, waren zij al zelve geen beoefenaars van de edele poëzij, durfden zij zelve niet "naar Parnassi hoogste cruin streven," wedijverden zij zelve niet "om met Horatius te strijden om de kroon," of op "juvenaalsche wijs" de zeden der tijdgenooten te gispen; zij waren toch Maecenassen, en openden hunne beurzen om de gelikte, afgeronde, zoetvloeijende zangen der kunstbroeders, natuurlijk aan hun opgedragen, en met de noodige lofdichten voorzien, in prachtformaat het licht te doen zien. Van Effen spotte reeds met de verzen deze poëten en taalzuiveraars, en niet minder met den toenemenden dichtlust zijner tijdgenooten. En waarlijk deze was een manie geworden. Bijna ieder, die lezen en schrijven kon, maakte verzen, en zoowel de hoogste als de minste klassen overstroomden het land met rijmelarij. Jacob en Jan de Witt, van Beuningen, van Beveren, Blijenburg zongen zoowel als schoenlappers, glazenmakers, kroeghouders en hunne gezellen, en die voor zijne poëzij geen uitgever vond, plaatste ze in de *Boekzalen der geleerde wereld*, "de snippermand der poësije."

Eerst in het laatst der XVIIe eeuw verscheen het eerste hollandsche tijdschrift, de *Boekzaal van Europa*, onder redactie van Petrus Rabus, rector der latijnsche school te Rotterdam. Hij gaf, van dat "tweemaandelijks werk" de eerste "proeve voor de maanden Julij en Augustus 1692," en bleef, zonder zijn naam bekend te maken, "gedurende zes maanden als Apelles achter de schilderijen staan en aanhooren wat d'een en d'ander er van wist te zeggen. Het oordeel der snuffelaars was verscheiden, doch, het oordeel der boekoefeningen-kundigers stak hem een hart onder den riem: hij ontdekte zijn hoofd "en begon," daar het toch zijne zinnelijkheid was d'uitspannings-uuren van zijn naauwbezetten tijd liever te besteden aan 't lezen van boeken, als in zulke lust-plegingen, welke, hoewel bij anderen vuriglijk gelieft, hij gaarne (zoo ze hem opgeleid werden) met geld zoude willen afkoopen" ter bede van den drukker Pieter van der Slaart, te Rotterdam, elke twee maanden een stukje in het licht te geven, en ging

hiermeê voort tot de maanden November en December 1700, toen hij ongenoegen met den drukker kreeg, doch welhaast een ander vond, (Arend Bos), die het werk van Januarij en Februarij 1701 tot den dood van Rabus in 1702, onder den titel van *Tweemaandelijke uittreksels*, vervolgde, waarna Willem Sewel, even als Rabus een ijverig beoefenaar der nederduitsche taal- en letterkunde, die taak op zich nam. Rabus gaf niet alleen uittreksels van nederduitsche, maar ook van grieksche- en. latijnsche schriften, die hem, uit verschillende oorden van Europa, werden toegezonden, doch zonder, of ten minste zeer zeldzame, critische aanmerkingen, voorts aankondigingen van boekwerken die in het licht waren verschenen, op dezelfde wijze als de redacteurs van het fransche tijdschrift, dat, sedert 1684, te Amsterdam bij Desbordes, vroeger bibliothecaris te Saumur, in 1723 te Amsterdam gestorven, onder den titel van *la Republique des Lettres* werd uitgegeven. Dit maandwerk had zóó groot debiet, dat zulks "de jaloezij der hollandsche boekdrukkers opwekte," die den vermaarden amsterdamschen hoogleeraar Jean le Clerc of Johannes Clericus en Jean Cornaud de la Coure tot de bewerking van een driemaandelijksch tijdschrift bewogen. Het verscheen in 1686 onder den titel van *Bibliothèque Universelle et Historique*, en eindigde in 1693.

In de acht eerste deelen van dit werk (het bestaat uit 25) is de arbeid der beide redacteurs niet te onderscheiden; doch wegens verschil van gevoelens, teekende ieder in de drie volgende jaargangen zijne stukken, totdat le Clerc de acht daaropvolgende genoegzaam alleen schreef; de zes laatste deelen daarentegen zijn het werk van zijn neef van moederszijde, den lateren leydschen hoogleeraar Jacques Bernard. Toen deze onderneming in 1693 te niet was gegaan, ving le Clerc, tien jaren later, op algemeen aanzoek, een nieuw dergelijk tijdschrift aan, getiteld: *Bibliothèque choisie pour servir de suite à la Bibliothèque Universelle*, waarvan, in de jaren 1703—1713, acht-en-twintig deeltjes het licht zagen, waarna het, wegens het overlijden des uitgevers, onder den veranderden titel: *Bibliothèque ancienne et moderne, pour*

servir de suite aux Bibliothèques universelles et choisies 1714—1727 in negentien deeltjes verscheen.

Deze tijdschriften behelsden niet slechts uittreksels van, maar — 't geen wij ook van den schrijver der "ars critica" konden verwachten — ook oordeelkundige aanmerkingen op de werken, die er in behandeld werden. Doch zij werden niet door het gewoon publiek, maar alleen door geleerden en letterkundigen gelezen. Zulks was ook het geval met het *Journal des Sçavans*, het eerst *sous la direction de* Mr. de Sallo, later onder die van den den abt Gallois en den abt de la Roque, en met het *Journal des Sçavans sous la direction de la compagnie etablie* in 1702, sedert 1665 te Parijs verschenen. Het werd spoedig te Amsterdam nagedrukt, doch "plein de falsifications manifestes"; eene beschuldiging, die ook vroeger en later tegen hollandsche nadrukken van fransche werken werd ingebragt. Zóó waarschuwde Voltaire tegen die der zijnen, vooral tegen die van Lebet, Arkstee et Merkus te Amsterdam. Les dernières (éditions) sont la honte de la librairie. Il n'y a guère de page ou le sens ne soit grossièrement altéré."

Doch deze tijdschriften, gelijk ook de Mercure galant, waren alleen in handen der door en door verfranste Hagenaars, en de Acta Lipsiensia en de Bibliotheca Librorum novorum van Neocorus in die der geleerden van professie. Voor het gewone publiek bestond er geen, in de XVIIe eeuw, als de Boekzaal van Rabus, want de *Boekzaal der geleerde wereld* verscheen eigenlijk eerst in 1716, en wel in dien vorm, waarin hij tot op dezen tijd heeft voortgeleefd, nadat hij nog eenige jaren te voren den titel van *Republyk der geleerde wereld* had gedragen.

Allerjammerlijkst was het in den aanvang der XVIIe eeuw met onzen boekhandel gesteld. De geleerden klaagden over gebrek aan boeken, die zij uit hunne briefwisseling met uitheemsche beoefenaars der wetenschappen hadden leeren kennen, maar in geen hollandschen boekwinkel te verkrijgen waren. Velen lieten ze door hunne correspondenten uit Duitschland, Frankrijk, Italie of Zwitserland komen, of ze éénmaal 's jaars, door een voornaam boekhandelaar, die de een

of andere mis bezocht, om inkoopen te doen, medebrengen. De eenige openbare bibliotheek, die er bestond, was de akademische te Leyden, toen nog geheel in haar begin, en wier grootste schat eenige legaten uitmaakten. De bibliotheken, die enkele steden en kerken bezaten, bevatten meest R. C. ascetische geschriften. Slechts in de voornaamste steden, en nog niet in alle, waren persen, en, behalve nu en dan eens een klassiek schrijver met zijn breeden commentarius, een bundel met spelen van sinne, een reisbeschrijving, en eenige geestelijke traktaten en politieke pamfletten, verlieten haar slechts eenige ridderromans, van welke sommigen reeds eeuwen gelezen, maar nog altijd de geliefde lectuur van alle rangen der maatschappij waren. In de bibliotheek van Willem van Beveren, die een geleerde opvoeding had genoten, en als staatsman schitterde, vond men, behalve eenige regtsgeleerde werken, de "Opera Erasmi, Bulingeri, Nansii Nonnus, Lutheri ende Calvini geschriften, Beza's boecken, tractaetgens van de religie, de boecken van de antwerpsche ende andere rhetoriciens, de boecken van de Swane, Ourson ende Valentine, de Heemskinderen, ende anderen."

De bekende dichter Roemer Visscher deelt ons in zijne Brabbelingh mede, wat hij alzoo gelezen had:

"Ick heb gelesen, die gulde legende,
"Het boeck van Marcus Aurelius, niet om vertoogen.
"Van Amadis heb ick gelesen de heerlijcke logen,
"Noch Ovidius, de poeet, vol amoureuse sinne,
"Daartoe Kolijn van Rijssele, de spiegel der minne,
"Metten korsten, ick heb veel gelesen in mijn tijd."

De "gulde legende," waren waarschijnlijk de aurea legenda van Jac. de Voragine of de zoogenoemde Passionalen, die toen door de R. C., waartoe Visscher behoorde, gelijk de martelaarsboeken door de protestanten, gelezen werden.

Met het "boeck van Marcus Aurelius" bedoelde hij "'t Gulden boeck van het leven ende seyndtbrieven van den welsprekenden Orateur ende Keyser Marcus Aurelius, in den welcken veel schoone leerin-

ghen ende sententien begrepen zijn;" geen overzetting van het grieksche boekwerk van M. Aurelius Antoninus, maar van het geschrift van Don Antonio de Guévara, op naam des romeinschen keizers, in 't spaansch geschreven. Hoe zeer dit werk in den smaak onzer landgenooten viel, blijkt uit de verschillende uitgaven, die er tusschen 1588 en 1640 van het licht zagen. Bekend is het trouwens, dat zij veel van korte spreuken, kernachtige gezegden en spreekwoorden hielden, die steeds op de lippen hadden, ze in hun schriften, waar het pas gaf, vlochten, ja ze zelfs op de voorwerpen tot feestelijk en huiselijk gebruik, als schalen, koppetassen, glazen, fluiten, kroezen, lieten graveren, op hunne borden, keuken- en werkgereedschappen schilderen, in hun servet- en linnenwerk weven of er op stikken.

Velen namen deze of gene spreuk tot hun devies aan, en plaatsten die, in stede van hunnen naam, onder hunne gedichten en geschriften. Die smaak is hun, gedurende de geheele XVIIe eeuw eigen gebleven, en het boek van Marcus Aurelius, de "Proverbia Salomonis, de Apothegmata Erasmi", werden spoedig door de "Verscheyden lessen Petri Messiae," het "Vervolg door du Verdier," de "Apopthegmata christiana" van Baudartius, de "Gulden spreucken der heydensche philosophen, de Gulden annotatien van Franciscus Heerman, tusschen 1634—1739 een of twee en dertig maal herdrukt, de "Vermaecklijke uren" van Gerard Boot, en andere van die soort vervangen. Kon men geen oorspronkelijke werken leveren, des te ijveriger compileerde men, doch nam dan ook, gelijk een Simon de Vries, Ververius, Daniel Joncktys, de van Nispens, Zacharias Heyns, rijp en groen over. Wel mogt Beverwyck, die zich echter in zijnen beroemden en toen veel gelezen "Schat der gesontheyt en ongezontheyt", niet zelden aan diezelfde misdaad schuldig maakte, aan zijn vriend van Someren schrijven: "al die boecken van den teghenwoordighen tijt, behelsende sonderlinghe avontueren, wonderlycke wonderen, syn blycken van de kindsheyt onser lantgenooten. Men moght wel wat meer judicium in 't uytlesen bij vreemde autheuren handelen."

Ook Amadis van Gaule had Visscher gelezen. "De een en twintich

boecken van den vromen ende doorluchtighen ridder Amadis, sone van den coninck Perion van Gaule ende van de coninginne Helizene," behoorden tot den bekenden cyclus van oude ridderromans uit den tijd van Karel den groote, die onze vooorouders met zoo veel genoegen lazen, tot in het laatst der vorige eeuw herdrukt, en, gedurende de geheele XVIIe eeuw, overal tot schoolboeken gebruikt werden. Amadis was het eerste werk uit de bibliotheek van Don Quixote, dat de pastoor ten vure wilde doemen. "On m'a toujours assuré (zei Mr. Nicolaas) qu' Amadis avait été le premier livre de chevalerie qu'on ait vu paraître en Espagne. Je suis d'avis de le condamner, sans examen, comme chef d'une aussi mauvaise secte. Non, répondit le barbier c'est, je vous assure, le moins ennuyeux de tous, et je demande grace pour lui. A la bonne heure, réprit le curé, ne soyons pas trop sevères."

Tot de veel gelezen werken van deze soort behoorden ook "de schoone historien van de twee gebroeders en vrome ridders Valentijn en Ourson, den Wildeman, zoonen van Alexander, keyser van Konstantinopel"; die van "den allervroomsten en vermaersten ridder Palmerijn van Olijve, sone van den coninck van Macedonie ende van de schoone Griane;" van den "zegenpralenden Diederyck van Elsaten"; van de "vier vrome ridders, de vier Heems-kinderen"; van "Floris ende Blanchefleur;" "Karel ende Elegast;" van den ridder van avonture Helias; van Seghelyn van Jherusalem; die van den "ridder van de Swaan", van "Landsloot ende die schone Sandrijn", van de "Destructie van Jherusalem"; de "wonderlijke reize van Jan Mandevyl"; "Fortuunatus beursje", "Reinaert de Vos, ofte het oordeel der dieren"; de "fabelen van Esopus", alle sieraden eener nederlandsche bibliotheek in den aanvang van het tijdperk, welks zeden en gewoonten wij schetsen.

Op den catalogus van Visscher ontmoeten wij ook de "Conste der Minne van Ovidius." Even gelijk thans zij, die eene beschaafde opvoeding genieten, de moderne talen moeten aanleeren, zoo werd de jongeling en niet zelden de jonge dochter uit den beschaafden stand in de XVIIe eeuw, met de oude talen bekend gemaakt en het latijn

even algemeen als thans het fransch gesproken. Men kon het niet ontberen, wilde men de vaderlandsche dichters, wier gedichten, aan de ouden ontleend, van goden en godinnen, nymphen en heroën wemelden, en den leeraar, die zijn sermoen met latijnsche en soms grieksche spreuken en aanhalingen uit Seneca, Virgilius en Ovidius doorspekte, verstaan. Daar echter menig een de groote school te vroeg moest verlaten om eenige vorderingen in de oude talen te kunnen maken, en later door kantoor- of ambtsdrukten verhinderd werd ze verder te beoefenen, en de huiselijke bezigheden vele jonkvrouwen niet veroorloofden ze, gelijk de dochters van Beverwijck, Cornelia Vossius, Margaretha Godewijck, Agneta Colvius, Anna van Pallant, Anna Suys, Anna van Hoorn, Anna Utenhoven aan te leeren, begon men reeds vroeg de ouden te vertolken, en even gelijk Visscher Ovidius, kon men Homerus, Tacitus, Suetonius, Sallustius, Virgilius, Horatius, Valerius Maximus, ja de meeste antheuren, naar de overzettingen van Fenacolius, Swaerdecrôon, van Ghestele, van Mander en anderen lezen, en even als thans de schoone sekse de werken der gevierde fransche en engelsche schrijvers voor zich heeft, doorbladerden hare achterbetovergrootmoeders die der Grieken en Romeinen, ja zelfs, gelijk de vrouw van Jacob Cats, Plutarchus. In de bibliotheek van Visscher vond men ook het thans zeldzame werk van Colijn van Rijssele, getiteld: "Den Spiegel der minnen. Begrijpende in ses Batement-spelen die seer amoreuse historie van Dierick den Hollandere ende Katharina Sheermertens, eertijts gheschiet binnen Middelburch ende Rhetorychelyck in spelen ghestelt door Colijn van Rijssele. Waerinne de joncheyt leeren can den middel ende const der minnen, die men ghebruycken moet om niet te comen tot sulcken eynde als dese twee ghecomen zijn." Er zijn twee uitgaven van dit werkje bekend, de eerste van 1561 "te Haarlem, op de drukkerij van Jan van Zuren en D. V. Coornheit gedrukt," de tweede van 1577, "'t Hantwerpen bij Jan van Waesberghe." Dat deze van Rijssele een beroemd rederijker was, bevestigt "Jerolimo," in den "Spaanschen Brabander" van Bredero.

"Moor sjazes, par Deo sante, wat plachten der elegante poeten te (wesen,
"Item daer hadde ge Kasteleyn, de Roovere en Kolyn,
"En Jan Baptisten Houwaert, dat bayloy goeje meesters zyn."

Doch reeds ten tijde van den ouden Visscher begon het nederlandsche publiek allenskens meer smaak in de overzettingen en navolgingen van engelsche, fransche, spaansche en italiaansche schrijvers te vinden. Welken invloed deze op onze literatuur uitoefenden, blijkt uit de drama's en romans uit de eetste helft der XVII[e] eeuw. Groot was vooral die van Skakespear op Bredero, Coster, Breughel en hunne tijdgenooten, die van Sidney, op Heemskerk, van den Bos, van Nispen. Philip Sidney, een even uitstekend dichter als krijgheld, de vriend van Washington, Cecil, Spenser (the darling of the learned world), Owen, Shakespear, Dousa en Scaliger, door Tytler en Pultenham "the all accomplished Sidney", "a person of so versatile a genious, that he seemed born to arrive at excellence in almost every department, whether of knowledge or of action," one of "the best and most famous of the age writers for eclogue and pastoral poetry," genoemd, verliet in 1580 het hof van Elizabeth, in wier ongenade hij, wegens zijne vete met den graaf van Oxford, gevallen was, hield zich te Willon, met het schrijven zijner Arcadia, waarbij hij die van Sannazarius, ons ook door de overzetting van Vlaming bekend, bezig, en droeg haar aan zijne zuster, de gravin van Pembroke, op. Even als Virgilius zijne Aeneis, doemde Sidney zijn Arcadia, op zijn sterfbed, ten vure, 't geen echter zijne zuster belette; doch het boek zag eerst gedeeltelijk in 1590, geheel in 1593, het licht en Richard Beling voegde er achter de londensche uitgaaf van 1633 een zesde boek bij.

In weerwil van den geaffecteerden stijl, toen onder den naam van eupheuisme bekend, werd deze dichterlijke roman met geestdrift ontvangen, en de lievelingslectuur van geheel Engeland, zelfs van een Cowley en Waller. Hij verzachtte de smart van Karel I in zijnen kerker, werd in meest alle talen overgezet, nagevolgd en herhaalde

malen herdrukt. Ook F. V. S. de Jonghe, schrijver of vertaler der "Schoone ontschaakte Clarinde," en welligt andere spaansche en fransche romans, zette haar in het nederduitsch over en gaf ze, in 1633 in drie deeltjes in 24° met platen in het licht. Van Kampen dacht, dat de edele Sidney, de vriend en beschermer der Muzen, geen invloed hoegenaamd op onze letteren had.

Ik zou zulks niet durven beweren, ook niet dat men zijne taal even min kende als zijne verdiensten waardeerde. Zijne Arcadia diende ten minste tot model aan onzen Johan van Heemskerk, wiens "Inleydinghe tot het ontwerp van eene Batavische Arcadia" in 1637 te Amsterdam verscheen, en met niet minder welgevallen dan Sidney's Arcadia (getuigen de twaalf uitgaven die er van verschenen) gelezen werd. Reeds de aanhef van zijn Arcadia bewijst dat hij die van zijn engelschen kunstgenoot voor zich had. Men oordeele: "*Noch naeuwelijcks* "*en had de Roosen-verwighe Morghenstondt, iu 't midden van de Somer,* "*te voorschijn ghebracht het eerste kriecken van den nieuw-gheboren dagh;* "*als de hopeloose Reynhert (die be-anghst met bedrieghelijcke droomen, en* "*bedolven in onvruchtbare gepeynsen, sijn meeste onrust vondt in 't midden* "*van de alghemeene rust) steegh van de logge veeren, en komende met een* "*verhaeste tret onder de groene linden van 't overschaduwde Voorhout, wierp* "*een erbermelyck oogh naar de gesloten vensters van de noyt-genoegh-* "*gepresene Rosemond. Het oogh wierd strakx gevolght van een sucht, en* "*die sucht van dese woorden.*"

Zoo is de aanhef bij Heemskerck. En bij Sidney: "*Het aertryck be-* "*goste aen te nemen haer eerste verciersel door het genaken van haeren* "*minnaer, ende de sonne stelde haer als onpartijdighen rechter tusschen* "*den nacht ende den dagh. Als Strephon, dien mistroostigen herder,* "*quam op het strant, het welcke sijn oversicht hadde iu 't Eylant van* "*Citheren, alwaer hy overloopende die plaetse met sijn gesichte, ende* "*hetselfde slaende op het eylant met een gedaente van vreugde, synen* "*medevryer heeft geroepen, hem eerstmael in syn aanghesicht doende aan-* "*mercken de onghenoeghte die hij hadde, weerde Clayus (seyde hy)* enz.

Bij beide vindt men hetzelfde eupheuisme, bij beide minnekozerijen en avonturen, doch bij Sidney kijkt de hoveling uit den mouw, bij Heemskerk de deftige hollander; gene speelt met prinsen en princessen, edelen en edelmannen, deze laat eerzame heeren en dames, aanvallige maagdekens en beleefde knapen optreden; bij genen is alles fictie, bij dezen paart zich het nuttige aan het aangename, en zijne Arcadia kan tevens tot een handboek voor de geschiedenis van zijn vaderland dienen. Wij twijfelen of wij haar onder de scriptores de arte amandi of de historia patriae moeten rangschikken. Gelijk Foe aan het hoofd der Robinsons, Addison aan dat der Spectators, staan Sidney en Heemskerk aan de spits der Arcadias, die in onze historia literaria tot in het midden der XVIIIe eeuw zulk een belangrijken rol spelen. Bij Heemskerk en van den Bos zijn minnekozerijen nog de hoofdzaak, doch allengskens worden die bijzaak, en die van Willink en Bruin kunnen gerust onder de stad- en dorpbeschrijvingen gerangschikt worden. Al het poëtische is er uit verdwenen, zij zijn even als hare scheppers, pedant, preekachtig en stijf.

Even als onze gebruiken en zeden door die der Franschen werden verdrongen, zoo vervingen ook hunne romans allengskens de overzettingen der classici.

Aan 't hoofd van allen staat de Astrée.

"'t Vermaeck van onze jeugd en van den ouden dagh,
"Waerin een groot tresoor van diepe wijsheit lagh."

Astrée is de titel van een der beroemdste romans uit den aanvang der XVIIe eeuw. De schrijver, Honoré d'Urfé, graaf van Châteauneuf, voltooide het eerste gedeelte in 1610, het tweede in 1612 te Piemont, vervolgde haar op zijn landgoed in de omstreken van Turin, en droeg in 1619 het derde gedeelte aan Lodewijk XIII op. De dood verhinderde hem dien arbeid, waarmede hij zich vijf-en-twintig jaren had bezig gehouden, te voltooijen, en eerst later schonk zijn secretaris Bara het vierde of laatste boek aan een publiek, dat "geen woorden had om uittedrukken "hare sonderlinge geneuchte in

een boeck dat tot nogh toe syn weergade niet en had." Had "Sidney's Arcadia de geesten betoovert," "d'Urfé's Astrée braght se in 't paradys." In Frankrijk ging er één stem op over de voortreffelijkheid, zedelijkheid en geneuchtelijkheid van een werk, zooals het geen tweede bezat. In verschillende uitgaven en overzettingen (zelfs in het finsch) werd het door geheel Europa, ja door geheel de wereld, verspreid.

Er verschenen uittreksels, verkortingen van, sleutels op, waarin de ware naam van elken persoon, die er in voorkwam, werd ontdekt; want "l'Astrée a un fondament véritable dans l'histoire de l'auteur ou dans celle des galanteries de la cour de Henri IV"; vaders gaven het hunne kinderen, voogden hunne pupillen, leermeesters hunne discipelen in handen, priesters en bisschoppen, zelfs Franciscus de Sales prezen het de leken ter lezing aan. Drama's en opera's werden er aan ontleend; de lofdichten er op vervaardigd, vormen boekdeelen en de navolgingen er van eene bibliotheek. Even als thans een Shakespear-, heerschte er toen een Astrée-manie. "Cette ingenieuse pastorale à été (schreef Galencas) la folie de toute l'Europe pendant plus de 50 années." "Durant tout la dix-septième siècle ce ne fut qu'un concert de louanges, qui ont été encore confirmées au dix-huitième." Alexander Nicolaas de la Rochefoucauld, schrijver van "l'Ecole du monde", dweepte er mede; de nog meer beroemde La Fontaine en Jean Jacques Rousseau lazen haar met hetzelfde genoegen in hunne jeugd en hunnen ouderdom. In Duitschland werd door 29 prinsen en prinsessen, en 19 edellieden en edelvrouwen, eene vereeniging gesticht onder den naam van "Academie des vrais amants, "une réunion dans laquelle chacun avait un nom de l'Astrée." In Holland werd de Arcadia door de Astrée verdrongen, en niet alleen bewierookten ze onze dichters in hunne lofliederen, maar onze schilders ontleenden er hunne tafereelen aan, en geheele wanden in de paleizen onzer stadhouders en der salons onzer patriciërs werden met voorstellingen er uit overdekt. Het waren niet slechts Barlaeus, de van Somerens en van Nispens en Joncktys, maar zelfs de deftige Beverwijck, "die niet kon

nalaten te schrijven tot lof van een boeck, dat neffens een Ovidius en Virgilius meriteerde te worden genoemd, "verwaerdigh door alle schoone geesten te worden geestimeerd." Cats ontleende aan haar zijn geestigste verhalen; Krul bewerkte een gedeelte voor het tooneel. In 1634 verscheen te Hoorn "De historie van Damon ende Madoulhe, overgheset uit Astrée", vier jaren later te Amsterdam de derde druk van "Den ongestadigen Hylas, de veranderlijcke Stella, de lichtveerdige Pamphilus, verduyst uyt de fransche Astrée en de engelsche Arcadia." Aan haar dankt men ook die reeks van herders en herderinnetjes; niet zooals ze bij Theocritus, Longus, Virgilius en zelfs bij Tasso en Guarini voorkomen, maar zoo als ze door Boucher en Watteau zijn afgebeeld, en ze bij Ronsard, Deshouillières, Krul, en bij alle latere veld-, bosch-, land- en herderdichters, tot in deze eeuw voorkomen; Coridons, Daphnes, Amarillissen, Galathé's met ivoren houlettes in de tedere handen, en schaapjes aan zijden linten; doch "chargès d'or, de rubis, de diamants", gekleed à la mode, in vertugadins en paniers; "bergers, qui jouent le rôle tantôt d'un courtisan délicat et pale et tantôt d'un sophiste trés-pointilleux." Onbegrijpelijk dat deze wansmaak, even als op het tooneel de grieksche helden met pruiken en heldinnen met hoepelrokken, zoo lang heeft kunnen standhouden!

Schreven wij eene geschiedenis onzer vaderlandsche letterkunde, dan zou het onze taak zijn, den invloed der spaansche en italiaansche literatuur (vooral der werken van Bocaccio, (die meermalen werden overgezet) op de onze aan te toonen; doch wij staan slechts voor de met de groen sarge bekleede en behangen boekenkast onzer vaderen, en nemen er slechts hier en daar een deel uit, om ons eenig denkbeeld hunner lectuur te kunnen vormen. Wij zijn nog altijd aan de romans, onder welke weinige oorspronkelijke, maar meest alle overzettingen en navolgingen voorkomen en, mij dunkt, niet één, die, ik zal niet zeggen waardig is nog thans gelezen te worden, maar onmogelijk *kan* gelezen worden.

Vooraf echter eene aanmerking. Men zou zich bedriegen, indien men waande, dat de oorspronkelijke romans, reeds bij of kort na hunne verschijning in de bibliotheek onzer burgerlieden een plaats vonden. Zij werden alleen door de patriciërs gelezen, en eerst jaren later, wanneer ze in Frankrijk vergeten, en in den Haag lang door anderen vervangen waren, genoten ze de eer der overzetting, en kwamen ze in handen der burgers. Zoo werd de Arcadia van Sidney eerst in 1639, de Astrée in 1651, en de Lysander et Caliste van Daudiguier, reeds in 1607 gedrukt, veel later overgezet. Deze overzetting, waarvan in 1663 een "laetste druck" verscheen, danken wij aan Mr. J. Heerman. Hij gaf haar den titel van "Treurige doch bly-eyndigende Historie van onsen tijdt, onder den naem van Lysander en Caliste." Volgens hem is er "noyt yets voor den dagh ghebracht, waerin dat rycker in-vallen, levendigher beschrijvinghen, soeter aengenaemheden, aengenamer veranderinghen, schoonder vindingen, vreemder bejegeningen, en wonderlijcker vervolgh ende eynde is geweest, als in dit werck, 't ghene sich door het menighvuldigh herdrucken, in syne eygene tale soo vermaert gemaeckt heeft."

Dat zijne tijdgenooten in dit oordeel stemden, blijkt uit de menigte drukken, die er van bestaan en uit de beide blij-eindende-treurspelen, die mr. Johan Blasius er aan ontleende. "De Vrijaedgie van Lysander" (zoo werd het in ons oog langdradige en zoutelooze boek genoemd), was een historische roman, zooals er meer zijn overgezet, b. v. de "Hedendaegsche krijgsroman, vervattende een korte doch naauwkeurige beschrijving deses achtjaerigen laetsten oorloogs door Christenrijk van het jaar 1672 tot het jaer 1680," waarvan in 1683 de tweede druk het licht zag. De schrijver vermengt ware geschiedenissen met "historien van liefde", om de eerste den lezer smakelijker te maken. "Soo heeft hij daerin gebraght de wonderlycke helden-bedrijven van vele edelmoedige en verliefde vorsten en heeren, nevens die van verscheyde uitmuntende heldinnen, die door hare hevige hartstochten tot glory en het bevorderen van hare liefde gedreven, veelzins door

de weareld swierende, door haere nieuwsgierigheden, licht oorsaeck vonden om andere de gelegentheden harer landen, met de geschiedenissen der voornaemste saken te doen verhalen of selfs te vertellen, wat sij elders gesien en gehoort hebben."

Even als in den Lysander, vindt men hier een bonte mengeling van allerlei dwaasheden, in den arcadia-stijl voorgedragen. Men behoeft slechts de namen der helden en heldinnen (de princes Volonetta, Titpasca, Hapestilon, Granvelle, Quello, Raguanda, Turenne) te lezen, om met een voormalig poëet te zeggen:

"Fy, 't is maer lorrengoed, niet aers als voddery,
"Bly- en kluchtspelen, daer niets goeds is uit te puuren,
"Roomans, onnuttigh als van Gysen syn Mercuuren."

Wij laten rusten de "Tragische ofte klaechlijke historien, in de welcke begrepen sijn seer jammerlijcke feyten, waerachtich geschikt tot spiegel van alle menschen" b. v. "hoe dat Margeras Catrin bemint, sonder wederbemint te worden; van de lichtvaerdige stoutheydt eens vrijers ofte minnaers, die sonder bemint te wesen, meende syn lief te genieten, ende hoe ellendich de uytcomste daarvan is geweest," Utrecht 1650; de "Bedreevene galant," "de geluckige lichtmis," "de la Serre's" "Hoofsche Clitio," de "Minnerijen van 't fransche hof," Hoorn 1686; "den Verliefden Afrikaen", Amsterdam 1677," en andere fransche vodden, waarin, even hoogdravend als plat, minnarijen, roovergeschiedenissen, duellen worden beschreven, en vestigen liever de aandacht op eenige der weinige oorspronkelijke romans, die de XVIIe eeuw opleverde. Zij zijn alle van denzelfden inhoud als de fransche. Sommige bevatten een chaos van allerlei zonderlinge avonturen en amouretten, andere langwijlige zamenspraken tusschen reizende personen, in den smaak der Arcadia's, der "Historische rarieteitkamer," en der "Edelste verlusting der leer- en leesgierige gemoederen" van Simon de Vries.

Tot de eerste soort behoort "De zonderlijcke vrijagien en rampzalige, doch bly-eyndige, trouwgevallen van desen tijden, tusschen

Arantus en Rosemondt, Grannadas en Zelinde, Coredon en Leonora, Herkules en Narcisse, voorgevallen in het roemruchtigste Hollandt, herwaerts in weynigh jaeren," Amst. 1668. In de voorrede schrijft de onbekende autheur: "de Batavische geesten hebben niet minder in de schoole der liefde hun weten te oefenen, gelijk die geestige Heemskerk, de schrandere Jan de Brune de Jonge, de brave L. van den Bos, de uytstekende Hoogstrate. Aengeport door deze en mijne landgenooten, kon ik mijne ledige uren niet voorbij laten slippen, maar nam die waar, om het wonderlijk geval van deze vrijagien, welke zich voor weinige jaren in het beruchte Holland hadden toegedragen, op hetzelfde tooneel te vertoonen, op welke ik voor deze eenige spaansche snakerijtjes als andere aardigheden heb doen zien, en dien de liefhebbers als klokspijs hebben weggedragen."

Wat den inhoud betreft, merk ik alleen aan, dat hij Holland, in de XVIIe eeuw, met kluizenaars, goden en priesters vult, en zijn stijl beoordeele men alleen naar deze passage: "Hij gaf haer soo een lieftelijcke soen dat zijn siel op hare corale lippen scheen te verhuysen."

Veel meer aftrek hadden "Don Clarazel de Contarnos ofte den buiten-spoorigen dolenden ridder" (Amst. 1697) en "De vermakelijke Avonturier" van Dr. Nicolaas Hensius. De eerste is eene flaauwe navolging van Don Quixote. Het gebrek aan goeden stijl, geestigheid en levendigheid, worden door woordenrijkheid, langwijligheid en onkieschheid rijkelijk vergoed. De laatste maakte denzelfden indruk op de toenmalige nederlandsche, als de Räuber van Schiller op de duitsche jongelingschap. Velen verlieten het ouderlijke huis en werden avonturiers, dat is, ligtmissen en straatroovers.

Tot een beter soort behooren de Wintersche Avonden of Nederlandsche vertellingen van Jacobus Viverius, verbeterd en vermeerderd door Jan Zoet (Utrecht 1650); Deugds-Tooneel van A. van der Kruyssen (Amsterdam 1659); het Tooneel der Jalouzyen van Joncktys. Het werkje van Viverius verdient eenige opmerkzaamheid. O. a. geeft hij, een

geneesheer, "een recept voor geleerden, die, willen ze tot geen zwaarhoofdigheid vervallen, geen erwten, boonen, potje beuling, spek, gerookt vleesch en andere grove spijzen moeten eten, maar

"Jonge hoenders, snippen, duiven,
"Weere vleesje, vast en goet.
"Kappers, zap van jonge, bolle, druiven,
"Tarwen broot hier wesen moet.
"Past u, met die spijs te spijzen,
"Laaf u uyt een Rijnsze vloed,
"Zoo zult gij 't verstand zien rijzen,
"Want goet voedsel maakt goed bloed."

In "De Haerlemsche eerlycke uren" vonden wij de volgende anecdote van Fredrik Hendrik:

"*Sijn Hoogheyt Prins Fredrick Hendrick van Nassou, lack in sijn jeugt binnen Leyden ter schoole: 't Gebeurde dat hij op Rapenburgh (toen noch onbestraet) met eenighe andere jongelingen kolfden, doch zijn Bal geraeckte in 't water. Dies springt de Prins stracks in een schuitje, dat daer aen de wal aen een paaltje met een touw vast lach. Hij maeckt het los, en zijn kolf tot een stock gebruykende, duuwde af en kreegh so zijn bal. Dan midden op 't water zijnde, komt een out wijf uyt seker poortje loopen (een verwster) die nae het schuytje toequam, en 't zelve also los ghebonden en midden in 't water siende, begost (sonder dat se wist wie daer was), vreezelijk te kijven, sette haer handen in de zijde, en wees met vuysten hoe zij hem afklouwen sou, als hij te lande quam. Prins Fredrick (gelijck hij altoos heeft getoond, van wonderlijcke goeden aerd te zijn) sprack het oude wijf minnelijck toe, en seyde: Beste moer ick sal je schuytje weer vast binden, ick heb er mijn bal maer mee gekregen, 't schuytje is geen quat geschied. Soo nochthans bleef zij staen rasen: zij soude hem hebben. Seecker burger daer verbij komende, en den Prins kennende, quam stil bij 't oude wijf en seyde haer, vrouwtje sie je wie ghy voer hebt, 't is de jonghe Prins, die in u schuytje staet? Van welkers woorden besje zoo verschrikte, dat se terstondt haer mont toe*

hielt, binnen haer poortje liep, de deur achter haer toe sloot, en in langh daer na niet en durfde uytgaen."

Ook de "Zuydt Hollandtsche Thessalie, begrijpende oude en hedendaegsche geschiedenissen, lustige vertellingen, rijmerij en dergelijcke stoffen (Gorichem 1663)" van Lambertus van den Bos, de bekende veelschrijver, aan wien wij zoo vele uit het italiaansch en spaansch overgezette romans te danken hebben, is oorspronkelijk. Zij verplaatst ons in de dagen, toen Karel II van Engeland ons vaderland verliet, om de koningskroon te ontvangen.

De oude en achtbre Periander wenschte de feesten, die den koning ter eere te 's Hage zouden gegeven worden bij te wonen, en noodigde zijn zoon, den braven Lysander, zijne dochter, de schoone en beleefde Lucinie, zijn neef, den welbespraakten Polymythus, en zijne nicht, de begaafde Euphemia uit, hem derwaarts te vergezellen. Zij vermaken zich op die reis, van Dort naar 's Hage, met verhalen, aan Bocaccio, Sidney, d' Ursé en andere schrijvers ontleend, afgewisseld door mededeelingen nopens het merkwaardige dat de plaatsen, die men doortrok, bevatten. De laatste zijn niet belangrijk en bevatten weinig meer dan men bij Guicciardyn en Boxhorn vindt, en aan andere of diergelijke bronnen zijn ontleend.

Terwijl de burgerstand zich met soortgelijke romans verlustigde, ontspande men zich in hoogere kringen met de lectuur van "Clélie, Artimene ou le grand Cyrus, La Promenade de Versailles, Ibrahim ou l'Illustre Bassa, Almenide ou l'Esclave Reine, Celinte, Mathilde d'Aquilar," en de Conversations et Entretiens" van Magdalène de Scuderi. "On les lisoit (meldt een fransch schrijver der vorige eeuw) pour se former aux belles manières et à la politesse; mais le ton de la société ayant bien changé dépuis on n'y apprendroit aujourd'hui qu'à se rendre ridicule. Le langage d'une galanterie insipide, étant alors celui de la meilleure compagnie, dominoit dans les romans et sur la scène."

De lectuur dezer romans werd afgewisseld door de "productions

interminables de Cassandre (10 vol. in 8), Lyolandre Cléopâtre (23 vol. in 8), en Pharamond (7 vol in 8) van Gautier de Costes, seigneur de La Calprenède. Ook deze zijn in het nederduitsch overgebragt, en de Cleopatra nog in 1742 herdrukt. De patriciërs waren toen "slaven der Franschen; kleedden zich niet alleen naar de mode van Parijs, maar zochten de Parijzenaars in al hunne manieren en dwaasheden na te volgen; schaamden zich hunne moedertaal, spraken ellendig fransch of doorvlochten hunne gesprekken met fransche woorden. Ware het daar slechts bij gebleven, maar men verviel tot de fransche ligtzinnigheid en zedeloosheid. Te vergeefs werden zij gewaarschuwd, op het tooneel aan bespotting van het publiek prijs gegeven, verschenen satyren en spotprenten op hunne kleeding, houding, manieren en smaak, spraken de franschen zelve met verachting van "les singes de la Haye." Het baatte niet. Zóó was het in de XVIIe eeuw; maar nog hooger steeg de weelde, nog dieper zonk men "in de moerassen der ligtzinnigheid en zedeloosheid" in de volgende.

Geen eeuw is in onze geschiedenis zwarter gebrandmerkt dan deze. Dat had zij aan den invloed van vreemden te danken. Al wat Frankrijk, Duitschland en Engeland uitwierp, vond een veilige haven in Holland, altijd ingenomen met wat van elders kwam of werd ingevoerd.

Gelukkig strekte zich die invloed, ten minste in de eerste helft dier eeuw, niet verder dan tot de hoofdplaatsen uit, 't geen èn aan de moeijelijke communicatie en aan de ingekankerde zucht voor 't oude, die al wat nieuw, hoe nuttig en weldadig ook, veroordeelde, en aan het provincialisme moet worden toegeschreven. Dit laatste was zóó sterk, dat men niets dan na hevige tegenkantig konde invoeren, alléén omdat het uit den Haag, Amsterdam, Haarlem of welke plaats ook, kwam. Elke stad was een republiek, die hare eigene wetten, privilegiën, zeden en gewoonten had, waarvan men niet dan met moeite of geweld afweek. Even als Venetië was zij trotsch op haren hoogen ouderdom, den adel harer stichters, hare voorregten en geslachten, de heldendaden harer vaderen, den roem harer ge-

leerden, hare wandeldreven, kerken, raadhuis en poorten. Naijverig op hare eer en reputatie, was, wanneer deze moest worden gehandhaafd, geen offer haar te zwaar, geene kosten haar te groot.

Zij werd een goudmijn voor den oudheidkundige, niet van hem, die de overblijfselen van Griekenland of Rome aan het licht bragt, maar van hem, die oude archieven en chronyken doorsnuffelde, en de vrucht van zijn arbeid nederlegde in een deftigen kwartijn, die met stads wapen en lofverzen er voor:

"tot glory van de stad, zoo fier op hare wallen
"die op een roomschen prins of troyschen held mogt brallen,
"als legger van haer grond, door eeuwen heen beroemd"

werd in het licht gegeven.

Dit provincialisme was zelfs merkbaar in de keus der boeken. Vele overschreden de grenzen niet van 't gewest, waarin ze waren opgesteld, of werden niet gelezen, wijl ze uit den vreemde kwamen. Slechts enkelen kregen het burgerregt in alle plaatsen. Niet een Huygens, Vondel of Hooft, die de burger trouwens ook niet verstond; maar een Beverwijck en Cats verwierven het. De eerste de volksgeneesheer, de laatste de volksdichter, bij uitnemendheid.

Reeds merkten wij op, dat onze vaderen liefhebbers van zingen en rijmen waren, en dat elke stad, elk dorp zijne eigene bundels had. Die bundels waren, enkelen uitgezonderd, in 16° en 24° of langwerpig formaat (die in 4° en 8° behooren tot de XVIIIe eeuw) uitgegeven, en meest allen door keurige plaatjes, gravuren en etsen opgeluisterd. De uitstekendste meesters, zelfs een Ostade, Rembrandt, van der Velde, maakten er hun graveerstift en etsnaald dienstbaar aan, en moge de tegenwoordige eeuw minder met de poezy van van der Venne, de Brune, Baardt, Schaep, Herckmans, van der Veen, Heinsius, Visscher, Biens, Elslandt, en zoo vele anderen, dan onze vaderen gediend zijn, niet minder dan zij stellen zij die boekskens, om hunne keurige plaatjes en zeldzaamheid, op hoogen prijs. De inhoud dezer bundeltjes is zeer verschillend, nu vrolijk, dan ernstig, nu onbeduidend en laf,

dan plat en dartel. Hier en daar ontmoet men er ook wel gelegenheidsgedichten op huwelijken en uitvaarten in, doch deze behooren eerst regt in de volgende eeuw te huis, minder de lofliederen, waartoe de groote heldenfeiten der Trompen en de Ruyters zoo rijke stoffe gaven.

Die in langwerpigen vorm zijn meestal eerste drukken, en even zeldzaam als de zoogenoemde jufferboekjes, met in 't fransch en hollandsch ter eere van deze of gene schoone door haren minnaar vervaardigde verzen, soms met daarbij gevoegde teekeningen. Deze bundeltjes waren de albums der schoone sekse van die dagen, terwijl de jongelingen met albums, niet zoo als later met losse blaadjes, maar gebonden, pronkten. Zij legden die in jeugdigen leeftijd aan, en waarheen zij togen, immer vergezelde hen hun album. Geen student, geen geleerde, of hij bezat er soms meer dan één, die, vol spreuken, verzen, teekeningen van beroemde en minder beroemde mannen en vrouwen, nog in verzamelingen van zeldzaamheden worden bewaard.

Er was wel geen stad, ja geen dorp, of het kon zich op een of meerdere dichters verheffen; maar toch nergens vond men er meer en beroemder dan te Amsterdam en te Dordrecht. "Bredero, Coster, Reael, Rodenburgh, Vondel, Hooft, Antonides, Krul, Hoogstraten en honderden met hen lieten zich aan den Amstel; Beverwyck, de van Beverens, Blijnburgen, Lydiussen, de van Nispens, Overstege, de Decker, Cats, om slechts enkelen te noemen, aan de boorden der Merwe hooren. Men wil dat de laatste te Dordrecht de stichter eener school was, doch met even veel regt zou men kunnen beweren dat Vondel er een te Amsterdam en Hooft er een te Muiden gesticht heeft. Geen der amsterdamsche dichters zijn in ons vaderland populair geworden. Zulks werd alleen Cats, wiens werken in verschillend formaat en tallooze herdrukken, door geheel het land, en in de zuidelijke gewesten verspreid waren. Men vond in de XVIIe eeuw geen stulp, waarin ten minste niet een enkel deel er van gevonden werd. Honderden volgden zijn dichtrant na, doch niet één streefde hem in geest en naïveteit ter zijde.

Doch het was niet zoo zeer om de voortreffelijkheid der poëzy dat het "boeck van Cats" zoo algemeen geliefd was, als wel om den aangenamen en duidelijken verhaaltrant, en vooral de geestelijke strekking:

"Men can uit vader Cats de christendeugden leeren,
"Het is een guld kleinood voor hun die heyl begeeren,
"Uit liefde voor de siel en 't eeuwich salich wel",

zong Ridderus. Onze vaderen beminden geestelijke poëzy; hadden, gelijk Voetius schreef, geestelijken smaak.

Dit bewijzen de menigte uitgaven der gedichten van Camphuysen, Uylenbroeck, Vollenhoven, Ridderus, Lodesteyn, Bisschop, Sluiter, Luiken en anderen, van welke velen op muziek werden gesteld, om ook gezongen te kunnen worden; de menigte psalmberijmingen, de afzonderlijke drukken van enkele gedichten der meest geliefde zangers, en de aanhalingen uit allen in de populaire schriften van dien tijd.

Met niet minder belangstelling werden "predikatiën, christelijke huisoefeningen, stichtelijke overdenkingen, artsenywinkels der sielen, schatkamers van heylige gebeden en meditatiën," of hoe ook de titels der godsdienstige schriften van die dagen mogen luiden, gelezen. Nimmer zijn er meer geschriften van dit soort in het licht verschenen dan toen.

Vooral vielen de werken van Hellenbroek en Brakel in den smaak. Het "Voorbeeld der Goddelijke Waerheden," van den eersten, werd in 1797 voor de vierentwintigste maal en sedert nog zes maal herdrukt, en "in rijm gesteld, om alle de hoofdstukken op de Psalmwijzen te kunnen bezingen", en Brakels "Redelijke Godsdienst" beleefde in 1795 een twintigsten druk.

Hoe vaak ook herdrukt, bleven de geschriftjes van Teelinck, Oomius, Borstius, Lydius en Ridderus nog zeldzaam, en alleen de titels der verschillende verklaringen, dichterlijke uitbreidingen en leerredenen, en betrachtingen over den heidelbergschen catechismus, vullen een matig boekdeel.

Wat in Engeland en Duitschland over godsdienstige onderwerpen het licht zag, werd terstond vertaald en gedrukt. Stemans "Aandach-

tige Betrachtingen des Heiligen Avondmaals," Arends "Paradijs hofje," de "Lusthof des Gemoets," en de "Drie Collatien der wandelende ziele met Adam, Noach en Symon Cleophas, "Lampe's Mergh," waren even als Brakels en Hellenbroeks werken, nog in het laatst der XVIII[e] eeuw "bancketwerck voor hongerige sielen."

Deze en honderden soortgelijke geschriften zag men niet slechts in handen van den burger, maar in die van alle standen. Er heerschte in het algemeen een godsdienstigheid in ons land, die de aandacht der vreemdelingen, die ons vaderland bezochten, trok, en door hen in hunne schriften werd geroemd. De Bijbel was het huis- en dagboek, van den stadhouder af tot den geringsten arbeidsman. Des morgens, 's middags en 's avonds werd er in gelezen. Sommigen schreven hem af, anderen leerden hem gedeeltelijk van buiten, de meesten lazen hem jaarlijks door. Men las hem in de catechisatiën en de oefeningen, op de scholen, nam hem mede op reis, en waar men zich ook bevond, werd hij des morgens en des avonds gelezen. Hij was in de tenten der soldaten, in de hutten der zeelieden, de dagelijksche lectuur in wees- en gasthuizen, mannen- en vrouwengestichten, tucht- en rasphuizen. Voor allen was hij het Woord van den levenden God, en wanneer dit geopend werd, ontblootten allen het hoofd en vouwden de handen. Men raadpleegde het in alle omstandigheden, en hield het antwoord dat het gaf voor een stem Gods. Er brak geen huiselijk feest aan, of het werd door gebed, dankzegging en bijbellezing ingewijd. Geen onderneming werd begonnen, geen vergadering geopend of gesloten dan met het gebed, geen reis aanvaard voor dat men in 't verborgen, in de binnenkamer, in 't openbaar, in het heiligdom, Gods zegen had afgesmeekt, en voor dat men den drempel van zijn eigen woning betrad, spoedde men zich na een welvolbragte reis, behaalde victorie of gelukte onderneming, naar het huis des Heeren, om God Almagtig te loven en te prijzen. Toen Willem III zijne intrede in de veroverde vesting Grave deed, deed hij aan zijnen hofprediker H. de Roy, die naast hem zat,

de vraag, of hij wel zoo aanstonds een dankrede zou kunnen doen; en toen deze een bevestigend antwoord gaf, voegde de vorst er terstond bij: "laat ons dan voort in de kerk gaan en allereerst God danken, dan zullen wij daarna op alle dingen verder orde stellen."

Hierop stegen allen voor de kerkdeur van hunne paarden, trad ook de leeraar, zoo gelaarsd en gespoord als hij was, binnen, toog aan den voet des predikstoels zijn rijgewaad uit, en hield, terwijl de verzamelde menigte, bij gebrek aan banken, op meelzakken zat, te midden van de nog rookende en bloedige puinhoopen der stad, eene heerlijke als welstichtelijke dankprediking over 1 Sam. VII : 12, "tot hiertoe heeft ons de Heer geholpen." Zulk een gedrag kan ons niet verwonderen in een vorst, die reeds in zijn jeugd, door zijn leermeester en mentor, Cornelius Trigland, predikant te 's Hage, verrast werd, "liggende in zijn slaapkamer geknield voor zijne sponde, God vuriglijk biddende en dankende."

Deze Trigland stelde, gelijk Fénélon den Telémaque voor zijn kweekeling, den hertog van Bourbon, voor den prins van Oranje zijne "Idea Principis Christiani" op; een werk dat zoo wel den onderwijzer als den leerling vereert en allezins geschikt was om hoofd en hart van den jeugdigen vorst te vormen. Treffend is de brief, dien de grijsaard, toen hij zelf de pen niet meer kon voeren en hij "alle dagen zijne genadige ontbinding verwachtte", een zijner zonen in de pen gaf, bij het vernemen dat zijn voedsterling tot de waardigheid zijner voorvaderen was verheven.

Godsdienstigheid was immer een grondtrek in het karakter der vorsten en vorstinnen van het huis Oranje-Nassau. Hun voorbeeld werkte weldadig op de geheele natie. Zij drukte zich uit in hare openbare en huiselijke levenswijs, ja in de opschriften der munt die in Nederland geslagen, der brieven en pakken die naar Oost en West verzonden werden, de spreuken die men steeds op de lippen had, op voorwerpen van dagelijksch gebruik, glazen en kannen, borden en servetten, ja op de vijzels en tabaksdoozen, op het speelgoed der

kinderen en den staf der grijsaards las; de kleine boekverzameling in de stove en op de spinde, doodwaden en grafsteenen, droegen er de bewijzen van.

"Wat of door loop van tijt of vremde is vergaen,
"Nog blijft in Nederlandt godvruchtigheyt bestaen,
"Nog is het niet ontaert van liefde voor zijn Heer,
"Nog knielt het voor zijn God in diepen ootmoet neêr.
"Nog voelt het dat zijn kracht in Godes kracht bestaet,
"Nog is zijn vadren God, zijn heyl en toeverlaet."

Zoo kon men nog in 1665 zingen.

De schatten die ons volk voor het oprigten van gast-, arm-, weeshuizen en andere gestichten van dien aard veil had; de koninklijke giften die het vooral op boet en bededagen aan de armen schonk; de belangrijke sommen die het voor zijne verdrukte en vervolgde geloofsgenooten opofferde, in één woord de liefdadigheid, die het overal en bij alle gelegenheden openbaarde, die een Karel II, koning van Engeland, deed zeggen, dat God onmogelijk Nederland verlaten kon omdat het zoo weldadig was, zijn zoo vele blijken dat die godsdienstigheid van den regten stempel was; en al is er dan ook veel aan te merken op onze natie in het algemeen, bespiedt men zoo vele duizenden in hun huiselijk, en slaat men ze gade in hun openbaar leven, dan herhalen wij:

"Nog was het niet ontaert van liefde voor zijn Heer....
"Nog is zijn vadren God, zijn heyl en toeverlaet."

HOOFDSTUK XXII.

DE PREDIKANT. — DOCTOR. — NOTARIS.

Toen het licht der hervorming zijne stralen over deze gewesten verspreidde, ontbrak het niet aan mannen, die zich in verschillende vakken van kennis en wetenschap geoefend, zelfs roem verworven hadden, aan priesters die onderrigt waren in de godgeleerdheid; zoo als die aan de R. C. universiteiten onderwezen werd, maar wel aan mannen, bekwaam en geschikt om als Evangeliedienaren in de hervormde kerk op te treden. Naarmate de hervorming dieper doordrong, en de schare van hen, die de vervolging uit de zuidelijke naar de noordelijke gewesten dreef, toenam, werd de behoefte aan zulke mannen dringender, en schoon daaronder enkelen waren, die vroeger hoogescholen bezocht —, of de priesterlijke waardigheid met het leeraarambt verwisseld —, of aan de voeten der hervormers zelve gezeten hadden, en van Heidelberg, Wittenberg of Genève herwaarts gekomen waren — wat beteekenden die weinigen tegenover de duizenden, die

naar het brood des levens hongerden," "dorstten naar den welaangenamen dag dat zij hunne zielen in de bruischende stroomen van het psalmgezang, in de vergadering der heiligen, mogten uitstorten en Gods heilig woord hooren prediken." Synoden, classen, consistoriën hieven bittere jammerklagten aan over den nood der kerk. Ontbrak het aan geleerde schriftuitleggers, aan "mannen wel doorkneed in de heilige sprake," zoo men slechts vrome en godzalige belijders vond, die aan vroomheid en opregtheid des gemoeds eenige ervarenheid in de schrift paarden en de gave om te spreken hadden, men zou voor het tegenwoordige content zijn. En nu riep men allen, die deze gaven meenden te bezitten, op, om zich aan de dienst der kerk te wijden. Onderwijzers der jeugd, wier scholen door den troublen tijd verloopen waren, handwerkslieden wier ambacht stil stond, afgevallen priesters, verloopen monniken, mannen en jongelingen van verschillenden stand en jaren, wendden zich tot de consistoriën en verzochten tot de heilige dienst te worden toegelaten. Meest allen werden zulks na examinatie en na eenige oefening in het proponeren; doch hoe aanzienlijk dit getal ook was, hoe vele haagpriesters er ten platten lande nog rondzwierven, en in stallen en schuren, op kerkhoven of het open veld ook predikten, de behoefte bleef nog immer groot, en van jaar tot jaar werden de klagten luider, de smeekschriften bij staten en prins dringender.

Het ontbrak dezen niet áan den wil om te helpen, maar aan krachten. "De onrust en tribulatie der tijden gehengden geen beter toevoorzicht op den nood der kercke." Eindelijk meende de prins er in voorzien te hebben, door de stichting der leydsche hoogeschool; doch helaas! hoe bedroog hij zich. Ontbrak het aan kundige mannen, die met eere het hoogleeraarambt konden bekleeden, hij liet ze uit Duitschland, Frankrijk en Engeland komen, doch leerlingen kon hij niet verschaffen. Aanzienlijken weigerden hunne kinderen voor de predikdienst op te leiden, burgers ontbrak het aan de noodige middelen om ze aan de universiteit te onderhouden. Jaren bleef het

gebrek aan leeraars voortduren, de meeste dorpen waren herderloos, en kwamen aldaar nu en dan leeraren uit de steden het evangelie verkondigen, dan moest de dienst in deze stilstaan. Toen echter de nood ten top was gestegen en "een gansch verloop der kercke Christi te wachten was", kwam er uitkomst. Het statencollegie te Leyden werd gesticht, en aldaar voor rekening van 't land en der steden, jongelingen, die zich voor de dienst der kerk wilden bekwamen, kosteloos gekleed, gevoed en onderwezen. Dit staten-collegie nam in den loop der XVIIe eeuw in bloei en welvaart toe, en meest alle, ja de uitstekendste leeraars, die sedert in de hervormde kerk in Holland dienden, had deze aan dat collegie te danken. Wèl waren er jongelieden die de universiteit op eigen kosten bezochten, doch hun getal was gering, daar er immer bij de aanzienlijken een veroordeel tegen den geestelijken stand heerschte, en er weinige jongelingen waren, die hem, daar hij slecht bezoldigd werd en en van vele genoegens, die het maatschappelijk leven aanbood, afhield, vrijwillig omhelsden.

Die voor de dienst der kerk werd opgeleid, bezocht reeds in prille jeugd de latijnsche school, of werd door dezen of genen leeraar onderwezen. Voor velen was dat onderwijs een bron van bestaan, en menig predikant had zes, acht, ja soms meer leerlingen, die hij voor de hoogeschool opleidde.

Zulks was vooral het geval bij hen, die eenigen naam in de kerk hadden verworven, of wel het leeraarambt met dat van onderwijzer verbonden. Hij die de hoogeschool bezocht, behoefde noch examen af te leggen, noch testimonium in te leveren, maar die in het staten-collegie werd opgenomen, moest vooraf in de talen en de beginselen der wijsbegeerte onderzocht worden. Men begon zijn academische studie met het aanleeren van de grieksche en hebreeuwsche taal en bezocht tevens de scholen der hoogleeraren in de wijsbegeerte. Dáár oefende men zich vooral in het disputeren. Na in het openbaar eenige philosophische theses verdedigd te hebben, ging men tot de theologie

over. Weinig werk maakte men van bijbelsche uitlegkunde en kritiek, nog minder van predikkunde, doch des te meer van dogmatiek en oudheden, en vooral van de wederleggende godgeleerdheid; kerkelijke geschiedenis werd niet of zeer gebrekkig onderwezen.

Van tijd tot tijd verdedigde men, onder dezen of genen hoogleeraar, eene dissertatie over het een of ander dogmatisch, ethisch of philosophisch onderwerp, die aan een maecenas opgedragen, en met lofdichten versierd werd.

Na vier of vijf jaren de gehoorzalen bezocht te hebben, verliet de bursaal het collegie en de student de hoogeschool, soms beiden om buitenlandsche hoogescholen te bezoeken. Men reisde deels te scheep en te paard, deels te voet, met een gevulde beurs, een album, — "'t paspoort der geleerde jongelingschap", waarin professoren en commilitonen reeds namen en spreuken geschreven hadden — een autheur (bij voorkeur Petronius) in den zak, en een reisboek, waarin men 't geen men gezien en gehoord had opteekende. Sommigen lieten zich aan de een of andere hoogeschool promoveren, en knoopten briefwisselingen met geleerden aan. Teruggekeerd meldde men zich bij de classis, onder welke de geboorteplaats stond, aan, die den candidaat examineerde en toestond "de gemeente openbaarlijck van den predikstoel te leeren, doch geen sacramenten te bedienen."

In 1608 vond de zuid-hollandsche synode noodig, om den leeraars nog een peremptoir examen op te leggen boven het examen, reeds bij de toelating tot het leeraarsambt ondergaan en praeparatoir genoemd. Zulks vond evenwel niet overal ingang, en werd in Friesland nooit ingevoerd, terwijl Zeeland twee praeparatoire met een peremptoir examen eischte. Dit laatste had eerst plaats wanneer men een beroep ontvangen had en dit door de classis was goedgekeurd. Het zij echter verre dat die goedkeuring altijd het beroep volgde. Niet zelden weigerden de classen dit te approberen, hetzij om de "jeugt en onervarentheid van den candidaet," hetzij omdat die gemeente een "leeraer van meerder experientie" behoefde. Niet zelden hadden ze wel reden

om de beroepen der kerkeraden af te keuren, want deze letten soms meer "op een groote en klare stem, vaerdigheid en vrijmoedigheid in 't zeggen en diergelijke uiterlijke bekwaamheden, zonder te voren te hebben onderzocht of ze hadden een exemplare godzaligheid en goede kennisse." Ook raadpleegden zij soms meer hun "eigen en familiebelang, dan dat der kercke," of schikten zich "naar de intentie van den magistraat, die mede stem in 't beroep had."

Deed de jonge leeraar zijn intrede, dan moest hij, gelijk de priester die zijn eerste mis deed, open tafel houden. Op sommige dorpen ging het bij die gelegenheid niet minder vrolijk toe dan op de kermis, en hielden zelfs rederijkers plegtige optogten, doch speelden dan bij voorkeur een schriftuurlijk spel. Zulke "intreden" waren soms zeer kostbaar en noodzaakten de leeraars de dienst "onder het gewigt en den druk van schulden" te aanvaarden.

Meermalen werden er dan ook door verschillende classen besluiten genomen, "om de excessive uitgaven bij intreden en andersins te matigen."

De dienst begon met de voorlezing der tien geboden en der artikelen van 't geloof. Vervolgens zong men een vers uit de psalmen van Datheen, waarna het gebed en de preek volgden, en de dienst met een gebed en psalmverzen gesloten werd. Zij mogt niet langer dan den bepaalden tijd, die door den zandlooper op den predikstoel werd aangewezen, duren. Die hem rekte moest boete betalen, 't geen ten gevolge had, dat men, zoo de preek, die uit het hoofd werd voorgedragen, te lang had geduurd, het nagebed, en, bij den doop, het formulier afrabbelde. Niet overal werd het gezang door het orgel begeleid. In vele gemeenten was men nog tegen het gebruik er van, in andere liet men alleen toe dat het voor en na de dienst zich liet hooren.

De preek was in de XVII[e] eeuw zeer wettisch en doorspekt met aanhalingen uit latijnsche en grieksche dichters. Men legde zich niet toe op uiterlijke welsprekendheid en gebruikte onbeschroomd de volks-

taal, noemde de zonden bij den naam en, zooals zich een oud kerkleeraar uitdrukte, "men bragt den wandel en handel van 't gemeyn op stoel." Deze prediktrant werd echter spoedig gevolgd door een drooge schoolmatige voordragt, vol van spitsvondige navorschingen, ingewikkelde vraagstukken, beuzelachtige kleinigheden, wijsgeerige wederleggingen der gevoelens van andersdenkenden, inzonderheid van de remonstranten en papisten. Tot staving der leer werden vaak geheel woordelijk bijgebragt de uitspraken der heidensche wijsgeeren en redenaars, en der christelijke kerkvaders, vooral van de scholastieken van vroegeren tijd. Hiermede ging vergezeld een donker, ingewikkeld, wijsgeerig betoog van de aangenomen leer der waarheid, die op een kunstmatige wijze tegen andersdenkenden verdedigd werd. "De goddelijke leer werd naar het fatsoen van eenen Lombardus, van eenen Thomas, van eenen Scotus (scholastieke godgeleerden der middeneeuwen) op zoo een leest geschoeid, dat de apostolische gedaante verduisterd, de kracht der woorden van God veronachtzaamd, en de taal van Babel gehoord werd op de straten van Jeruzalem."

Kennelijk zijn deze leerredenen in het latijn opgesteld, een taal, die vele predikanten beter dan hunne moedertaal verstonden. Zulks waren ook de dorre, langdradige analytische preeken uit het laatst der XVIe en het grootste deel der volgende eeuw, en niet zeldzaam bezigde de leeraar het latijnsche woord, zoo het nederduitsche hem niet voor den geest kwam.

Meermalen is de vraag geopperd hoe onze vaderen naar die langwijlige theologische bombast konden hooren; doch men vergete niet dat zij in een tijdperk leefden, waarin men van geen spoed wist en men alles "al zoetekens" deed. Zij gingen zeldzaam uit hun plooi: "langzaam en zeker;" "komt men er van daag niet, dan komt men er morgen," hadden zij immer op de lippen; zij deinsden niet terug voor een dag of twee drie in een trekschuit door te brengen, even min als voor de dikke en talrijke deelen van d'Urfé, Calprenède en Richardson. Hunne vergaderingen begonnen des namiddags en duurden tot in den

nacht, zes- zeven uren zat men in den schouwburg. Van hunne conferentiën, deliberatiën en pleidooijen, was het eind niet te berekenen. Geen wonder dat vreemden met de hollandsche traagheid spotten, en er soms op rekenden.

Was de voormiddags predikatie grootendeels aan polemiek gewijd, die over den catechismus, welke des namiddags werd uitgesproken, was het geheel. Op de vraag: "wat oorzaak was dat de leerrede langer dan twee uren (van 2 tot 4 uren) geduurd had", gaf er een tot antwoord: "kwart voor vieren legde dominé nog een batterij aan tegen de remonstranten." Men weet hoe reeds in den aanvang der XVIIe eeuw de banden der eendragt jammerlijk verbroken werden, sedert het getal der twistende partijen hoe langer hoe meer vermenigvuldigde, en in elke oneenigheid zaden van toekomende twisten verborgen lagen; zoodat het den polemicus nimmer aan stoffe ontbrak.

Hoe dieper wij in de XVIIe eeuw dringen, hoe meer wij de leeraars zich tot een priesterkaste zien vormen. In den aanvang der hervorming waren zij broeders onder de broeders, en onderscheidden zij zich in gewoonten, zeden, kleeding, of waarin ook, niet van de leeken. Allengskens begonnen zij zich aan het maatschappelijk leven te onttrekken, zich door hun gewaad te onderscheiden, of liever, hielden zich, terwijl ze al wat nieuw was veroordeelden, aan de oude kleederdragt, die allengskens als ambtgewaad werd beschouwd; namen, een vroeger ongekend, gezag aan, regeerden als priesterkoningen, bemoeiden zich niet slechts met hetgeen hun ambt betrof, maar met stads- en staatszaken; waren niet tevreden hunne stem te verheffen op den predikstoel en in de kerkvergaderingen, maar wilden die ook doen hooren in de bijeenkomsten der regenten en staten. "Hoogleeraren en stadspredikanten wilden als halve goden geëerd zijn, en zij zelve gaven wierook voor die afgoderij." "Toen eens eenige jongelingen Johannes van der Waeyen, hoogleeraar te Franeker, moesten spreken, dachten ze niet anders of ze zouden ter audientie van den vorst zelven geintroduceerd worden, met zoo vele ceremoniën, langs zoo vele

trappen, en door zoo vele kamers, werden ze tot hem geleid. Zij vonden hem zitten in een grooten blaauw fluweelen armstoel, met op de beide leuningen twee witte van kalk gepleisterde leeuwtjes. Over zijn tafel waren zoo veel zegels, bullen en brieven verspreid, dat, indien er juist geen bijbel bij ware geweest, men geloofd zou hebben ter secretarije van Amsterdam te zijn. Nadat ze hun pligtpleging hadden afgeleid, en driemaal het hoofd eerbiedig tot aan den grond hadden gebogen, werden ze, nadat ze tot omtrent zes treden nabij den professor waren, daar twee spaansche stoelen stonden, door hem gelast zich neder te zetten, en na een gesprek, dat maar ruim een kwartier uurs duurde (bestaande in niets anders dan wederzijdsche complimenten), werden ze door twee studenten naar beneden en tot op de straat geleid." "Opgezwollen van ambitie en glorie schreeuwden de getabberde vorsten publicé en privatim, dat het meer dan billijk was, dat de wet uit hun Sion werd gehaald; dat God aan die plaatsen, daar zij professoren waren, zijn vuur en haardstede als van ouds onder de Joden had; dat zij geoctrojeerde en gepriviligieerde rabbijnen waren, die alleen van den God des hemels het charakter hadden, om priesters en levieten te maken." "Hoe openbaerlijk, tot blame der kerk, zij dissentieerden in gevoelens, die de uniformiteit der leer uitmaakten, zoo hadden zij echter in dat punt politiek genoeg, om als een eenig man aan te spannen, hun haan overal te doen kraaijen." Sommige coccejaansche predikanten noemden zich "priesterkoningen, lijfstaffieren van koning Jezus, rijkstrawanten van vorst Messias, geregtigd om hier op aarde als middelaars tot God te naderen, die, met verdubbelde spoorslagen aangeprikkeld, dikwerf een wenk kregen uit het heiligdom; van den ontsachelijken hemelkoning werden toegewenkt." "Zij beklemmen den preekstoel met allerlei uiterlijken zwier en pronk, als of de achtbaarheid in de uitwendige vertooning gelegen was. Zij spraken uit de hoogte tot het volk, noemden de geloovigen "graag getrouwe dienstknechten, wier verstand vet was geworden in dien meststal", en wel verre van zich te schikken naar het begrip der toehoorders, namen zij een "hoog-

dravenden, geverniston en opgesmukten spreektrant" aan. Bij de voetiaansche leeraars had juist het omgekeerde plaats. Zij waren meestal eenvoudige, nederige mannen, verkeerden als broeders onder het volk, en hadden een eigenaardige wijze van prediken en spreken, onder den naam van voetiaansche talmerij, beuzelarij, tale Kanaäns bekend. Zonderling zijn de getuigenissen, die van sommige leeraars in die dagen werden gegeven. Zoo leest men nopens Salomon Echtenius, "dat hij de menschen onderwees met leer en leven na 't exempel van Phenix, daar Homerus gewag van maakt;" nopens Johannes Rulaeus, "dat hij was een tweede fransche Hercules, die met zeer subtiele draden van zijn tong de ingezetenen van zijn volk tot gehoor trok en tot Christus bragt"; nopens Arnoldus Tegularius, "dat hij door kracht des goddelijken woords als met een blixem tot in het binnenste der ziele doordrong, als van boven neer de stroomen zijner welsprekendheid neêrstortten; dat hij een opregte Theophrastus was, die als Gods tolk, door 't krachtig geluid, dat hij maakte, de lieden leidde, waarheen hij wilde." In Theodorus Wijckenburgius "was de aanzienlijkheid van Cato, de bescheidenheid van Sócrates. Hij had een majesteit in zijn wezen en vriendelijkheid in al zijn doen." Petrus Burgerius "was een licht en pilaar in de kerk, gedurig partij van ketterij, die niemand flatteerde of spaarde, en om de etterbuilen der zonden te genezen gebruikte hij meer cauterien en brandijzers dan pleisters, na de wijze der doctoren in de medicynen, als een arts der zielen, dewelke met eene superficieele leeringe de vijfde essentie uit de Heilige Schrift trok, door het vuur des geestes." Johannes Crucius achtte men "even zedig zonder ambitie. Hij wist zijn predikatien luister bij te zetten door aardige spreekwoorden, zoodat hij bescheidelijk volgde de Heilige Poëten, daar Horatius gewag van maakt, die leerden tot stichtinge of vermakinge, of tot beide te zamen." "In het aangezigt van Henricus Swalmius werd eene deftigheid bespeurd, van zijne lippen vloeiden zoetigheid en vriendelijkheid, zijne welsprekendheid en vleijende reden staken boven anderen uit."

Nopens Johannes Becius werd getuigd: "Geen onser leeraars was meer in respect bij 't bestuur en 't gemeyn, soo door sijn vriendelicheit, nederigheit, zaftheid van gemoede, alle blijcken van sonderlinge Godsvrucht, als door syn bequamheyt voor den predikstoel." Ook "van buiten af had hij veel lofs." Men noemde hem "een soete beeck, die sielen troost can geven." Hendrik Dibbetz was "een man van sneeg vernuft en scherp oordeel, wel ervaren in de geleerde talen, doch zwakkelijk tegen de Remonstranten." Balthasar Lydius was "deftig, ligt vertoornd, maar goedhartig, veel vergevend, hoogst ernstigh, schrikkelijck in 't straffen, vol ijver, inniglijk de waerheid soeckende, van welcke hij een pilaar ende vastigheyt was." Hij wist "met gesten ende manieren van hevigheyt, de sonden soo te bestraffen en het gemoet der toehoorders daermede soo te ontroeren, dat vele de tranen uyt de oogen bersteden." Nopens Borstius leest men, "dat hij een statig, deftig, welsprekend, indrukwekkend leeraar was, en zulk een grooten toeloop had, dat het volk reeds te vijf uren naar de kerk liep, als hij te negen uren moest prediken en des namiddags te half twee, als hij 's avonds te vijf uren het avondgebed moest doen." Zoo noemde men de een "een man van vroome gezintheit, maghtig in de schriften, een Paulus in 't weerleggen, een Johannes in 't bidden;" een ander "een boetbazuin, een archangel, streng van wesen, duchtig in 't straffen;" wederom een ander "een Hippocraat voor de sielen, een Jobsvriend voor de bekommerden, een Petrus in 't geloof;" vele "guldemonden," "Platoos in 't betoogen," "kroonjuweelen in de kroone des Heeren," "paarlen in zijn diadeem," "kaersen op de gouden kandelaers," "helden Gods," "tempeldienaers," "leviten, Melchisedeks," "bewaerders van 't heiligdom," "honingrijken en specerygeurigen," "pronckaerts in 't geestelijcke," "Aarons," "Mozessen," "Simsons tegen de Philistijnen," (dissenters) "geleerde deught," "lavers met hemels manna," "pilaeren ende vastigheden der kercke."

Hunne levenswijs was, in den aanvang der XVIIe eeuw, hoogst eenvoudig en, "daar zij doorgaans onbemiddeld waren," minder dan burgerlijk.

De inventarissen hunner nalatenschap kunnen getuigen, dat "zij soberlijk van huisgerade voorsien waren." Men vond in hunne woningen geen artikelen van weelde, of "nieuwe snoffen", maar slechts "houteren tafels, banken en stoelen, matten en een schaprycke, spinden, koffers, het noodige linnen- en servetwerk, en weinig kleederen;" geen goud, zilver of juweelen. Ten platten lande was de levenswijs meestal zoo eenvoudig als vader Sluiter het zijne heeft afgeschilderd. Men kon van *f* 500 's jaars in overvloed leven. Nog in 1702 bezat de geleerde Arnoud Moonen, predikant te Deventer, geen porseleinkast, die toen in geen deftig burgergezin gemist mogt worden, en vroeg voor zijne vrouw, "die de Heere hem tot een hulpe gegeven had," voor een zijner werken, aan den uitgever, een "nooteboomenhouten kabinet met een stelsel van porselijn, als zijn toebehooren, om daar op te zetten."

Geschenken gaf de gemeente toen niet, en Borstius, de meest gevierde predikant te Dordrecht, verweet de grooten der aarde hunne prachtige levenswijs, maar tevens hunne gierigheid omtrent de armen en de dienaars des Evangelies.

"Is er pronkerij te koop," zoo sprak hij, "zijnder nieuwe snuften en fatsoenen op te speuren, een pont groot, al waert er thien, voor een elle spellewerck en een nieuw kantje te geven, de weerde van een morgen lands of twee aen een vinger te dragen, en den hals te sluyten in een keten, daer thien hongerige buyken een gantsch jaer lang van versaed souden kennen worden, kostelijcke peerlen en halve manen aen de ooren te hangen, een aem wijns op een avond deur te zwelgen, een hondert gulden of twee aen 't trektactbert op te offeren, en met de dobbelsteenen de rijerdaelders wech te werpen, daer sijnse mild genoeg toe. Maer soo de Gever van dat alles selfs eens komt en eyscht een schoof van den acker voor sijn renten, om datse des Heeren dienaers zijn, en hebben geen erve als het offer, O! dan brenght men dat verzengt en verminckt is. Sy moeten in haer kaffa, sijde, felp, en fluweel gaen, al sou Christus met sijn predikanten, ballingen, weduwen en weesen, naeckt aen de galgh hangen,

soo dat al de werelt haer armoede sien kan. Sy moeten gesoojen en gebrajen, gestooft en gesmoort, geleerst en gespoort op tafel hebben; maer Johannes de Dooper moet hem met een ruyge pye en met sprinckhanen en wilden honig behelpen. Sij moeten kostelike speelhuysen bouwen, wilde, woeste en weelderige kinderen opvoeden, al souden haer leeraers beroyde weduwen nalaten, en haer saed om brood gaen, en de keukens tot wildernissen worden. Sij drinken den wijn uyt schalen, en setten d'een roemer op d'ander, maer Christi werklieden mogen haer bete in azijn doopen, en verzengde ayren eeten. Daer men de onversadelicke en bodemlooze beursen van de herbergiers met gout en silver soeckt te stoppen, daer sent men de diakens met koperen duyten voort. Als er kermissen, bruyloften of groote maeltijden op handen syn, dan is 't hoog water binnen de kantoren, haer schutdeuren gaen van selfs open, en laeten heele stroomen gelts uyt; maer als de armen schreijen om broodt en de naeckte om een kleedt, dan schijnt er een hooge vloet en water-noot van buyten te komen, die de beursen en geltkassen dicht toesluyt, daer konnen dan niet als kleyne druppeltjens uytkomen, die met gewelt doorlecken aen de verkeerde zijde. Daer de Satan van der helle vindt een ruyme hant, daer hij wel met seven booze geesten in woonen kan, daer geld genoegh uyt magh om te verdrinken en te verpronken, en alsoo lijf en siel in 't verderf te helpen, daer vindt de goede Godt de deur van beyde voor hem gesloten. O! verdraeyde en boose aert, schandvlecken en geen kinderen, danckt ghij alsoo den Heeren uwen Godt? Ghy dwaes en onwijs volck, is Hij het niet, die u geschapen en verhoogt heeft, die u het leven, den adem en alles geeft? Zoo ziet ghy dan, beminde Christenen, dat rijke gevers wel gieregaerts zijn. Ghij hebt dan ongetwijfelt oock wel bevonden, dat de gene, die op straet en in de herberg aldermilddadighst zijn, dat dezelfde in haer huys alderdunst zijn. Wijf en kinderen houdt men bij den duyme, geefse niet dan spijtige woorden, en maeckt dat haer tranen haeren dranck sijn; maer de waerdinne geeft men ruym met

open hant en beurs. Men doetse lachen en singen en geefse de vriendelijckste woorden, die men kan bedenken. Gierigh binnen, quistigh buiten!"

Hoog was echter de achting, waarin de leeraars stonden bij de gemeenten. Zij werden in alle, zoowel stoffelijke als geestelijke zaken, geraadpleegd; ontbraken nooit aan den feestelijken disch en hadden altijd de eereplaats en vooraanzitting. Men stelde er een eere in dezen of genen leeraar tot huisvriend te hebben, en noemde hem "vader." Welk een invloed zij op het volk hadden, blijkt uit de geschiedenis, en hoe gevreesd zij waren bij de regering uit de acteboeken. Zelfs de Witt waagde het niet tegen hun zin te handelen, en polste hen, zoo hij soms dezen of genen zijner vrienden, die in den reuk van arminianerij stond, op het kussen wenschte te verheffen. Gelijk nog heden, bezochten de patriciërs de fransche- of modekerk, en velen bekleedden er het ouderling- of diakenschap. "Nopens de leeraars dier kerk, meende van Effen, "dat men iets aan hunne aangeboren levendigheid en luchthartigheid toe moest geven." "Zoodra zij zich (vervolgt hij) tot het dragen van mantel en bef geregtigd vinden, is hun eerste werk, zich in alle gezelschappen, en wel voornamelijk van vrouwen, in te dringen, en ik tart 't allersnedigste oordeel, door iets anders of door hunne kleederen hunne bediening te kunnen raden, of die ontdekking moest kunnen geschieden door hun huppelenden gang, schaterend lagchen en zwierige buigingen des ligchaams. Die onder hen van een galante inborst zijn, overtreffen de hofjonkers in 't aardig en geestig onderhouden van de juffers, en weten met haar over den opschik en moden naar de kunst en in de opregte salettaal te redeneeren. Anderen doen hun best om door vertelseltjes, loopjens, aardige kwinkslagen, voor tijd verdrijvende snaken zich te doen kennen, en den roem een geheel gezelschap te kunnen doen lagchen, te verkrijgen, zich dikwijls niet ontziende dubbelzinnige streken te wagen, die, door de geestrijke aardigheid, dewelke 't onkuische dat er in schuilt, als met een doorzigtbaar kleed bedekt, aanlokkelijker en daardoor gevaarlijker worden.

Een derde soort bestaat uit regtschapene hovelingen, die van de wellevendheid hun ernstigste werk maken, met de diepste onderwerping de grooten behandelen, deze met uitgezochte complimenten overladen, zich wel wachten van hen ergens in tegen te spreken, en hunne buigzame reden, tot goedkeuring van al hunne gevoelens, schijnen te kunnen schikken." — 'T eenigste dat ze als wezentlijk in het predikambt schijnen te erkennen, is het prediken. En daar leggen ze zich met veel ijver op toe. Ze trachten hunne toehoorders meesterstukken van welsprekendheid op te disschen. Ze zijn zoo opgesmukt met uitgekipte woorden, zoo versierd met fraaije vindingen, en zoete vergelijkingen, zoo naauwkeuriglijk ontbloot van alle lage en gemeenzame spreekwijzen, zoo bezaaid met net geschakeerde bloempjes van de Rhetorica, dat ze in den gemeenen man, zonder 't minste begrip, de uiterste verwondering baren, en aan hen, die ze verstaan, zoodanig een vermaak en uitspanning verschaffen, dat men aan iemand, die van 't gehoor terugkomt, zonder ongerijmdheid kan vragen, *hoe hij zich gediverteerd heeft?*"

De grenzen van dit werk gedoogen niet, dat wij den nederduitschen predikant naar de kerkvergaderingen en zijne studeerkamer volgen. Het is bekend, dat in de eerste niet slechts over de belangen der gemeente werd geraadpleegd, maar dat zij vierscharen waren, waarvoor zij, die de wet der tien geboden hadden geschonden, of van het ware geloof waren afgeweken, werden gedagvaard, en met censuur en ban gestraft; dat de consistoriën niet zelden tooneelen van hevige twisten opleverden, die niet slechts (gelijk de arminiaansche), "kerck en staet beroerden en beyde ten afgrond deden hellen;" maar ook van andere, (zoo als die over het lange en korte hair, het dansen, het comediespelen, rooken en snuiven) "die tot een walginge der gemeynte en een spot der kercke Christi waren."

Wat de studeerkamers of "studoors" aangaat, men vindt ze meermalen afgebeeld. Hier zien wij een ongezellig vertrek met een steenen vloer en een breeden schoorsteen. In het midden staat een stevige

eikenhouten tafel, overdekt met boeken in allerlei formaat, in lederen of perkamenten banden, met of zonder sloten, die ook de kasten langs de wanden vullen en over den grond verspreid liggen. Tot dit kille vertrek dringt nimmer de zon door, het ontvangt slechts eenig flaauw licht door de beschilderde glazen boven de kasten aan de zoldering. De leeraar zit in een eng wambuis met een calot op het hoofd en een zwanenschacht in de hand op een hoogen stoel, over welks rug zijn mantel hangt. Nevens hem staat een looden inktkoker en een zandlooper. Zijne voeten zijn met stillegangers bekleed. Op een ander tafereel zit hij met den mantel omhangen en den hoed op het hoofd voor een grooten houten lezenaar. Voor de kleine vensters zijn groene saaijen gordijnen geschoven. Het vertrek wordt door een dikke walmende vetkaars, op een zwaren koperen kandelaar, verlicht. Tegen een der wanden staan goed gevulde boekenkasten, levensgroote portretten, en landkaarten bedekken de overige. In beide vertrekken ziet het er regt somber en ongezellig uit, beide zijn volkomen in harmonie met de ernstige mannen, die in gepeins verzonken zitten, doch meesterlijk door het penseel van Schalcken geschetst.

De ruggetitels van sommige folianten getuigen dat beide, behalve de theologie, ook andere vakken van wetenschap beoefenen.

Het is trouwens bekend, dat velen uitstekende wis- en aardrijkskundigen, anderen verdienstelijke geschiedschrijvers, beoefenaars der wijsbegeerte en der letterkunde waren, en dat deze eeuw weinige leeraars opleverde, die geen latijnsche of nederduitsche gedichten vervaardigd hebben. Zij hielden briefwisseling in de taal der geleerden met elkander en hunne ambtgenooten in den vreemde. Vele dezer correspondentiën zijn voor het nageslacht bewaard gebleven en maken een aanmerkelijk deel der nederlandsche Epistolographi uit.

Bekleedde in dit tijdvak ons vaderland een aanzienlijken rang onder de staten van Europa, het had zulks niet alleen aan de wijsheid zijner regenten en de dapperheid zijner helden, maar ook aan de grondige en veel omvattende kennis zijner geleerden te dan-

ken. De werken der laatsten waren over geheel de wereld verspreid, terwijl zij zelve de kennis met de buitenlandsche geleerden, die zij als studenten gemaakt hadden, onderhielden. Daarenboven, even als de uitstekendste krijgsoversten in de legers van Maurits en Frederik Hendrik gevormd waren, zoo waren het ook vele der beroemdste geleerden in Frankrijk, Engeland en Duitschland, vooral in Polen en Hongarijen, aan de vaderlandsche hoogescholen. Het wemelde er van vreemdelingen, die trotsch waren aan de voeten van eenen Heinsius, Scaliger, Donellus, Vossius, de Gronoviussen, Graevius of een ander van die reeks van beroemde mannen, wier namen onsterfelijk zijn, te mogen zitten.

Zij, wie dit geluk niet te beurt mogt vallen, trachtten geleerde betrekkingen met hen aan te knoopen, en hielden zich langer of korter aan onze hoogescholen op. Daardoor en door hunne schriften, werden de meesten onzer geleerden niet minder buiten dan binnen hun eigen vaderland bekend, en, even als Descartes te Breda alle geleerden tot het oplossen van een meetkunstig voorstel uitdaagde, zoo noodigde Beverwyck alle geleerden van Europa uit, het wijsgeerige vraagstuk, "over den paelsteen des menschelijke levens," te beantwoorden, en gaf hunne antwoorden, in een dikken kwartijn verzameld, in het licht.

"Toen kon Hollant roem behaalen
"Met hen, die in alle taalen
"Schreven rijen boecken vol;
"Maer oock volden boekenzaalen
"Met hun liet, de nachtegaalen
"Nagesongen. Welcke rol
"Van hun naemen kon men schrijven,
"Die van consten en bedrijven,
"Van de starren, son en maan,
"Van voyagies, verre togten,
"Boecken vol ter wereld brogten,
"Oock van groote heldendaân.

"Philogy, diverse consten,
"Schaften hun zelfs vorsten gonsten.
"Medicijnen uit het zuid
"Roemden syne aesculaapen,
"Schilders zag men lauwren raapen,
"Philosophen prees men luid.
"Hollant, heel Europens gloer,
"Was geleertheyts minnemoer."

Waren de predikanten en rectoren meestal mannen uit den mingegoeden-, de geneesheeren daarentegen behoorden tot den deftigen burgerstand, velen waren zelfs patriciërs van afkomst. Ook zij ontvingen hunne eerste letterkundige opleiding aan de latijnsche school hunner geboortestad, en bezochten vervolgens, voor langer of korter tijd, een of meerdere vaderlandsche hoogescholen, waarna zij, vooral in de tweede helft der XVIe en de eerste der XVIIe eeuw, het vaderland verlieten om in het buitenland met beroemde geleerden kennis te maken en onder hen hunne studiën te voleindigen, en de waardigheid van Med. Doctor te erlangen, zoo als (om enkelen te noemen) Cornelis van Someren te Caen, Johannes Wier te Orleans, Petrus Capitaneus te Valenchiennes, Joannes Borgesius te Angers, Sebastiaan Hogendijk, Paulus Herman, Adolphus Vorstius, Johannes van Beverwijck te Padua, Aelius Everardus Vorstius te Ferrara, Joannes Heurnius te Pavia, Bernardus Dessenius Kroonenburg, Vopiscus Fontunatus Plemp, Pieter van Foreest, Reinier Snoyus te Bologne, Martinus Coster, Adrianus Junius, Alardus Aletius te Geneve, Raphael Clingbyl, Franciscus de le Boc Sylvius te Bazel, Bernardus Paludanus te Heidelberg, Hermanus Jansz Folinus te Keulen, Petrus Pauw te Rostock. Sommigen vestigden zich in het buitenland, anderen werden er tot het bekleeden van het hoogleeraarambt geroepen, of tot lijfartsen van koningen en vorstelijke personen benoemd, keerden later, met eer en roem beladen, in het vaderland terug, en bekleedden er niet zelden, behalve hun ambt, aanzienlijke bedieningen.

Zoo was Johannes van Beverwijck niet alleen eerste geneesheer en hoogleeraar, maar ook lid der regering zijner geboortestad, Dordrecht, en werd als zoodanig meermalen ter vergadering der algemeene staten gedeputeerd; zijn ambtgenoot Cornelis van Someren, werd achtereenvolgend, schepen, raad, veertig, voorzittend waterschepen, curator der latijnsche school, tresorier op 't groot kantoor, tresorier van de reparatiën, gecommitteerde raad wegens de provincie van Zuid-Holland ter admiraliteit van Zeeland te Middelburg. Later was Dr. Johan de Jong, behalve medicijn ordinaris en doctor in 't gasthuis, schepen, commissaris over de desolate boedels, veertig, weesmeester ter weeskamer, gasthuismeester en meester der Magdalena zusteren-goederen, rentmeester der oude mannen en vrouwen, bagijnen en broodzusteren, welgeboren of mansman van den hove en hooge-vierschaar van Zuid-Holland, commissaris van het brood, hoog-dijk-heemraad van 't Oost-Zomerland, meermalen gecommitteerde ter vergadering der Staten van Holland en West-Friesland; Dr. Johan Becius, "leermeester der chirurgie, geneesmeester der diaconije, overman en boekhouder der kruis-broederen- kapel-goederen, deken der buurt van de kruis-kapel, overman der turftonsters, schepen en commissaris der desolate boedels en oudraad."

Zoo was het te Dordrecht, zoo elders. Te Amsterdam bekleedde de beroemde Nicolaas Tulp viermaal de burgemeesterlijke waardigheid. Hetzij echter verre, dat steeds de meest ervarene geneesheeren tot die en andere waardigheden werden verheven. Zij alleen mogten dit voorregt genieten, die, hetzij persoonlijk hetzij door huwelijk, aan die familiën geparenteerd waren, welke de stedelijke ambten onder zich gewoon waren te verdeelen.

Even als onder de leeraren, waren er onder hen ook mannen van groote verdiensten, niet alleen in hun vak, maar in vele andere vakken van wetenschap en kunst. Zij toch bezochten aan de leydsche hoogeschool niet slechts de gehoorzalen van Heurnius, Vorstius, Dodonaeus, maar ook die van Tiara, Lipsius, Vulcanius, Merula en van andere uitstekende

hoogleeraren, aan wie het onderwijs in de grieksche en latijnsche letterkunde, in de oudheden en de historie was opgedragen; ja aan de historiesche lessen, na Merula's dood door Dominicus Baudius, en na het overlijden van dezen, door den beroemden Daniel Heinsius gegeven, werd, zonder uitzondering, door alle academieburgers deel genomen. Wederkeerig was het geen zeldzaamheid, als in de gehoorzalen der medische professoren, vooral bij de ontleedkundige lessen, talrijke, tot de juridische en theologische faculteiten behoorende studenten, werden aangetroffen. Niet te verwonderen dat men onder de medici zoo vele mannen vond, die in al wat wetenschap en geleerdheid betrof groot belang stelden; dat zoo velen in meer dan één vak van geleerdheid uitmuntten; sommigen niet slechts als geneesheeren, maar ook als godgeleerden, wijsgeeren, letterkundigen en dichters roem verwierven. Zoo muntten (om zulks met een enkel voorbeeld te bevestigen) Paulus van Middelburg, wien een leerstoel te Venetie werd aangeboden, Levinus Battus, Hendrik Ruinaeus, Adrianus Romanus, Rudolphus Ballingius in de wis-, Regnerus en Cornelis Gemma, Petrus Capitaneus in de sterrekunde uit. Reinhard de Volder was als wijsgeer, Nicolaas Janszoon van Wassenaer en Bernard Lampe als geschied-, Reinhard Varen als aardrijkskundige; Herman Longolius, Johannes Geropius Becanus, Justus Velsius, Victor Gizelinus, Herman Cruzer, Almelovenius en Plempius, van Someren, Beverwijck als letterkundigen beroemd. De beide laatsten, Adrianus Junius, Petrus Hogerbeets, Hugo Favolius, Sebastiaan Hogendijck, Justus van Wijck, Daniel Joncktijs, Isaäk de la Fontaine, Guilielmus Hornius, Rudolf Smids, Focquenbroch, Rustingh, Govert Bidloo, Samuel Coster beoefenden ook de latijnsche en nederduitsche poëzy.

De doctoren werden onder de aanzienlijkste ingezetenen der steden gerangschikt, en genoten algemeene achting. Bij plegtige gelegenheden werden zij door de steden met geschenken vereerd, terwijl zij vroeger, indien zij stadsdoctoren waren, jaarlijks, gelijk de overige officieren, tabbardlaken ontvingen. Aan plegtige maaltijden hadden echter niet zij, maar

de dienaren des woords de vooraanzitting; doch de festijnen die ze zelven gaven, waren vaak zoo prachtig, "dat burgemeesters er zich over ergerden en schouten ze bekeurden." "Wij zijn gisteren bij doctoor van Wijck geweest. Vader (burgemeester van Beveren) zei dat 't nyet door den beugel mogte, zoo veel marcepaines en allerlei wijnen", schreef Christina van Beveren aan hare vriendin. Bekend is de maaltijd door Tulp, den 28 Januarij 1672, toen hij vijftig jaren raad geweest was, aan burgemeesteren en raden ten zijnen huize in een opgeslagen met blaauwe stoffen behangen loots, in den tuin achter zijn huis, op de Keizersgracht, tusschen de Westermarkt en Reestraat, gegeven. "Terwijl men de spijs verwachtte, viel er (schreef Wagenaar) eenig gesprek onder de gasten, of Tulp, die de voornaamste aandrijver geweest was van de keur des jaars 1653 tegen de kostbare maaltijden, ook op de oude, eenvoudige wijze zou doen opdisschen, om te toonen hoe Amsterdam groot was geworden. Doch de aanregting was niet anders, dan men te dien tijde, op diergelijke maaltijden gewoon was. Driemaal werd er aangeregt, en bij elke aanregting een latijnsch vers voorgelezen en omgedeeld. Het eerste was vervaardigd door schepen Jan Six, die met een dochter van Tulp gehuwd was, het tweede door professor Francius, het derde door D. François de Vicq. Met het tweede vers werd elk der gasten een zilveren gedenkpenning vereerd. Ook kreeg elk van het nageregt een zwaren schotel met suikergebak en ingelegd ooft. Men diende ook tabak en pijpen voor op porceleinen schotels. 't Gezelschap scheidde, ten uiterste voldaan, des nachts te elf uren." Tulp bezocht zijne patienten in een koetsje, doch te Dordrecht werden de doctorskoetsjes eerst in de volgende eeuw ingevoerd. Elk der beide ordinaris-stads medicijnen ontving jaarlijks 200 £, en elk der beide extraordinaris-medicijnen 72 £; de professor in de anatomy 200 £, de beide stads chirurgijns elk 200 £, de stads operateur 100 £, de stads pestmeester 300 £, en de drie cellebroers, die de pestzieken oppasten, zamen 144 £. Oningevulde rekeningen gaven de doctoren niet, en vier stuivers bragten zij den geringen

en een schelling den deftigen burger voor een visite in rekening; predikanten, advokaten en apothekers werden gratis genezen. Even gelijk de apothekers boven hun deur den naam der stad plaatsten, welker pharmacopoea zij volgden, zoo las men boven die der doctoren de plaats, waar zij hun bul hadden verkregen, b. v. "de Jonghe, medicijn van Angers, Beverwijck, doctor van Padua." Zoo noemden zich ook de doctoren in de godgeleerdheid, "doctor van Loven," "doctor van Doway," "doctor van de Sorbonne." Het is bekend, dat de doctoren der XVIIe eeuw het evenmin eens waren als die van latere dagen, en verschillende theoriën volgden, en dat er niet minder tusschen hen als tusschen de predikanten, die verschillende rigtingen waren toegedaan, getwist werd. Nu eens wierp Descartes, dan wederom Harvey een twistappel onder hen. Bij den een gold het gezag van Galenus en Avicenna, bij den ander dat van Paracelsus, bij dezen de deels spiritualistische deels chematrische leer van van Helmont, bij een ander de chematrie van Sylvius. Deze laatste had vele aanhangers, doch de beroemde Guy Patin spotte met hen: "Les lettres de Hollande (schreef hij in 1669) portent qu'il y a en tout ce païs-là, une méchante fièvre, qui emporte quantité de malades. Ces bons Bataves sont bien badaux de n'entendre pas la saignée des Galenistes et de s'amuser cependant à aller à la chasse des secrets chymiques. Les beaux et bons secrets de nôtre métier sont dans les aphorismes et les prognostics d'Hippocrate et dans la méthode de Galien, avec le livre de la saignée, que si cela ne suffit pas qu'on y ajoute le Botal. Ils se piquent de vanité dans ce païs-là; quand on dit dans ce païs là d'un homme qu'il est docteur de médecine, théoricien et non pas praticien, qui est à proprement parler ce que disait Jules Cesar de la république de Rome *nomen sine re*, un nom sans effet, ou bien, comme Gallien a dit dans la méthode de la débilité d'estomac, que c'était un simple nom qui ne signifiait rien, si l'on n'y ajoutait la cause de cette débilité."

Even als de predikant werd ook de doctor in zijn studeerkamer

door penseel en teekenpen afgebeeld. Hier ziet men ook hem in een kelderachtig vertrek, omringd door folianten en kwartijnen, aan een kleine tafel. Hij draagt een met bont gevoerde pels, heeft een calot op het hoofd, en is bezig een recept te schrijven (doorgaans geschiedde zulks voor de toonbank van "den officyn" (apotheker)). Voor hem staan een looden inktkoker, zandlooper en doodshoofd, aan zijn voeten zitten twee katten. Aan de deur verdringen zich de patienten met glazen en potten. Op den achtergrond ontdekt men een boekenkast en een tafel met allerlei heelkundige voorwerpen. Op een ander tafereel is hij voor een kleine lezenaar gezeten en heeft een uringlas in de hand, terwijl een patient, met angst op het gelaat, zijn vonnis afwacht. Deze houdt een beurs in de eene, en een ledige medicijnflesch in de andere hand. Uit het meublement van het vertrek en de kleederen van den arts mag men opmaken dat hij tot de "infanterie van Hippocrates behoort;" want de doctor, die er een koetsje of phaëton op nahield, ontving geen arme lieden in zijn studoor, die ook wel wisten dat deze zich rijkelijker liet betalen. En derde tafereel plaatst ons in een ziekekamer vóór het bed van den kranke. De arts heeft een hoed op het hoofd, is gebeft en gemanteld, en houdt zijne handschoenen in de eene, een glas met urin in de andere hand. Op den achtergrond staan vrouwen, die potten en doozen aandragen, en eenige medicijnflesjes op de nachttafel voor de legerstede. Op al de overige tafereelen, die ons onder de oogen kwamen, vindt men de urinfles. Het volk noemde de geneesheeren dan ook steeds piskijkers.

"De doctoors in de medicijnen, (leest men in Bredero's "Schijn-(heyligh")

"Hoe wel-sy eerlyck beuls en menschemoorders zijn,
"En dats' in 't spijt van 't recht met die kunst werden rycker,
"Sy syn noch evenwel kaeck-proevers en pis-kyckers."

Hooft, die Bredero bestudeerd had, schreef: "de doctoor in de medicinen, alhoewel hij een eerlycke beul is, en dat hij in spijt van de justicie geldt met moorden wint, soo is hij evenwel een pisbesien-

der en kackberuyker." Sommige geneesheeren hielden zich niet met de "piskijkerij" op, en noemden ze "schandelijk," o. a. Wouter Schouten, die verhaalt dat een geneesheer verklaarde in de urin een steen te zien, waarvan hij echter later, toen een ander hem dezelfde urin bragt, geen spoor ontdekte.

Dr. Baardt spotte er meê in zijn "Deugden Spoor:"

"Hij siet de menschen deur en deur,
"Hij siet, al vraecht hij niet een mijt,
"Wat uyr dat ghy gheboren zijt;
"Hij siet de boeren uyt de pis
"Hoe ver de Rijp van Troyen is,
"En waer-je woont, en wat-je deert,
"Ee waer-je slaept, en wat-je geert,
"Jae wel, ick segh-je dat hij weet,
"Op ander-halve luys duym-breet,
"Hoe groot je milt, hoe groot je maegh,
"Hoe groot je longh, hoe groot je craeg,
"Hoe groot je hart, hoe groot je blaes,
"Hoe groot je breyn, al waer je dwaes.
"Wanneer-je quaemt aen 't ongeval,
"Hoe langh je sieckte duyren sal,
"En oft-je swaer met kinde gaet,
"En oft-je niet veel winden laet,
"En oft een soon of dochter is,
"En oft je man te Slochter is,
"Of elders bij den Indiaen,
"Dat kan hij uyt u pis verstaen;
"Dit alles weet hij soo perfeckt,
"Als die een hant-vol vloyen deckt.
"En treckt hij dan syn mantel aen,
"Om bij syn krancken om te gaen,
"Ten eersten (ist een groot cadet),

"Hem werdt een sachte stoel gezet,
"De knecht, die loopt om alsemwijn,
"Daer moet doch een gesontheyt zijn;
"De maegd, die brengt een arm-vol holt,
"Want 's winters ist gemeenlijck colt,
"'T is oftet wonder veel beschiet,
"Heer doctor, brandt je leersen niet!
"Dan ist Messieur, hoe gaettet u?
"En isset oock wat beter nu?
"Mij dunckt u puls is ordinaet,
"Neen, neen, 't is nerghens nae soo quaet,
"Ghelijck 't wel gister avondt was.
"Dienaer, waer is het waterglas?
"Langt hier een weynich en choffoor,
"En warmt d'uryne door en door,
"Laet sien of dees' febriliteyt,
"Sich noch niet van de iecur schijt.
"Mijnheer, 't gelijckt aen u urijn,
"Dat u niet wel en voecht de wijn,
"Ten waer dat eenich syncopé
"Oft ectasis u schade dee;
"En, want ick hier voor heb gevreest,
"Ben ick aen d'officijn geweest,
"Daer heb ick u, tot u gerijff,
"Gepraescribeert een lenitijff,
"Alleen uit louter cassia,
"En acuierdet wat daer nae,
"Met weynich diagridio,
"Bequaem tot uwen stomacho,
"Ten eynde de bilieuse vocht
"En phlegma van u scheyden mocht.
"U vires, heer, die wijzen aen,

"Dat ick niet eleelijf can gaen,
"Want uyt een swaer purgation,
"Hypercatharsis volghen con."

En zoo gaat doctor Baardt voort, en beklaagt zich zeer over "de misbruyken die in zijn tijd (eerste helft der XVIIe eeuw) met so goddelijcke conste dagelijcks werden gepleecht,"

"Wat cander (dus laat hij zich hooren) meer buyten reden ofte gesecht ofte bedacht werden, dan dat enige roekelose ende onbedachte lant-lopers, ongeleerde monicken ende papen, olde superstitieuse vrou-luy, schoe-pluggers, lap-schroors, ketel-boeters, deken-kramers, rotte-vangers, seugh- en paerden l....., privaet schoonders, jae honde-slagers, ende vuylnis-voerders, sodanige goddelijcke wetenschap (die de Goden selfs, als tot een mirakel, by de menschen hebben gebruyckt, ende haer naest de zalicheyt medegedeelt) met onreyne handen sullen besoetelen, ende gelijckerwijs een scherp-richter, het bloedt-stortende swaerdt (als ware het haer mede van Godt op-geleydt) in hare clauwen voeren, dickwil eenich medelijden hebbende, om een rasende hondt te doorschieten, daerse niet en schromen, so menich onnosel bloedt, ende haer eygen evennaesten, uyt louter buydelschrabberij, willens en wetens, om den hals te brengen, voorwendende, in haer uyt-gestroyde leugen-brieven, alle de sieckten des menschelijcken lichaems te connen genesen, ende in der waerheyt alle de gebreckelijcke te connen helpen; ick geloove jae van 't leven ter doot."

Zulke kwakzalvers had men toen in vele steden van Holland, maar vooral ten platte-lande, waar de praktijk bijna geheel in handen van diergelijk volk was, "dat echter veel geleerder scheen en van meer raedts wist als Hippocrates ofte Galenus oyt gevonden hadden," of "heel Paracelsum op 't weeff-tou had van buyten geleerd, en uit een vlasmeyds-hekel zoo veel quint-essentien en magisterien trock als er tanden instonden."

Op sommige plaatsen had men wonderdokters, die de koorts aflazen,

menschen en beesten onttooverden; anderen dreven duivelen uit, verkochten talismannen, steekvr-brieven, gezegende beeldjes, penningen, scapulieren. Hier legde men zich op goudmakerij toe, en zocht men naar den steen der wijzen, dáár bezat men recepten en geheimen van den wereldberoemden Philippus Aureolus Theophrastus Paracelsus Bombastus of Hohenheym, "die den duivel raadpleegde als God niet wilde helpen, en zich beroemde door zijn levens-elixer ongeneeslijke ziekten te kunnen genezen," ja den "adem des levens" tot onsterfelijkheid te kunnen verlengen. Te Jisp genas een Mr. Cornelis de lendepijn, door den lijder van een sterken boer op den rug te laten trappen; te Oirschot Arnoldus Fey ongeneeslijke kwalen. Hij werd zelfs naar Parijs ontboden, om de koningin, moeder van Lodewijk XIV, van de kanker te genezen; doch Guy Patin noemde hem een "charlatan Hollandais."

Overal vond men zoogenoemde pintjesdokters, die de zieken door het poeder van sympathie genazen. Het is bekend, dat men zoo wel in ons leger als dat van Cromwell, van dit poeder gebruik maakte tot heeling van wonden.

Er bestaat nog een brief van Lodewijk van Nassau, waarbij hij doctor Beverovicius vraagt, "om een voorschrift van het poeder van verborgene genegentheydt (zoo noemt hij het) te vervaardigen." Hierop zond hem deze het volgende recept *om de wonden te verbinden door verborgene genegentheydt, ofte andere overeenstemmende middelen*, dat wij, om der zeldzaamheid wille, den lezer mededeelen.

Men moet hebben een nieuw stuck linden, van de grootte der wonde, 't welck ghij sult te weycken leggen, in 't bloedt, dat laetst van de wonde is getrocken, hetwelck ghij tusschen de vingers zult houden, dan sult ghij een ander doeckje op de wonde leggen met eene compresse of popje, maeckende dat de lippen van de wonde door den swachtel wel bij malkander gevought worden, en soo het gebeurt dat er een bloedstortingh is, zoo sult ghij stracx het doeckje, dat ghy in 't bloet geweyckt en tusschen uwe vingers hebt, met het volgende poeder verbinden; en soo het bloeden...

blijft dueren, sal men een doeckje nemen, hetwelck men onder het geseyde poeder sal leggen, en een ander doeckje daer boven op, dat het poeder in 't midden is, en legge het selve op de bloedtvloeijingh: het sal ze doen ophouden.

Soo der een ontsteeckingh komt ofte beginsel van koudt vuur, moet men het doeckje nemen, dat men met het poeder verbonden heeft, en leggen 't in een koele plaets, gelijck als in de kelder of wel in een doose, en die wel sluyt, en hebben een schotel vol water en doen dese doose soo lange in het water, totdat de ontsteeckingh over is, en bewaert het doeckje bij u in den selfden warmen graet als ghij de wonde begeert. Men magh de wonde wrijven met een swoort van speck. En gelijck er tweederleij wonden zijn, zoo zijn der oock tweederleij poeders, d'eene enckel, en d'ander gemenghd.

De enckele wort gemaekt van groen kooperroot, dat men in de son moet leggen, tot dat'et wit wort, en sult het dan tot een fijn poeder maecken, en bewaert het om in noodt te gebruycken.

Het gemenghde wort gemaeckt uyt gelijcke deelen van het boven geschreven poeder en van Gomme Dragant te samen gemenght, uytgesondert, indien'er groote verscheuringh of vermorseling is, dan moet er meer Gomme wesen als van het ander, en verbinden de wonde als voren. Men magh'er pappe opleggen, en stovingh of bettingh maecken, en voorts handelen, gelijck men de andere wonden doet. Het linden bebloedt en verbonden zijnde, moet men in een plaets houden, daer geen lucht en is, en vouwent in papier, doen het in een fles ofte in een doos, het is even veel, en meught in de sack dragen.

Beverwijck ontleende zijn recept aan een oud fransch handschrift (recueil de plusieurs secrets éprouvés). Het was vooral in Frankrijk dat, omstreeks de helft der XVIIe eeuw, het geschrift van den ridder Digby, groot kanselier van Groot-Brittanje, "Discours sur la poudre de sympathie pour la guérison des plaies" veel gerucht maakte, en aanleiding tot een hevigen pennestrijd gaf. Ook in ons vaderland, waar dit geschrift welhaast, door een nederduitsche en latijnsche over-

zetting bekend raakte, ontvlamde dit twistvuur en zag menig geschrift voor en tegen die sympathetische geneeswijs het licht. Deze zijn thans, even als de toen zoo algemeen bekende "Zeltsame verborgenheden" van dien ridder, vergeten; doch het geneesmiddel zelf bleef, vooral ten platten lande en in Noord-Brabant, in hooge achting, en nog in deze eeuw loopen de boeren, als ze kiespijn of wonden hebben, naar den pintdoktor. Doch genoeg van dezen, en de wonderdokters, die ook bij de aanzienlijksten practiseerden of door hen geraadpleegd werden. Ook over de gewone artsen mogen wij niet verder uitweiden. Of ze den naam van pedanten, hun zoo vaak in onze kluchten gegeven, verdienden, kunnen wij niet beslissen, en wij laten het geheel voor rekening van Louwen Louwense, wanneer hij deze getuigenis nopens de geneesheeren van zijn tijd aflegt:

"Is er wel één goet medicijn meer in het heele lant?
"Je vindt zoo veul kwajen als in de see het sant,
"Sij gaen als pauwen met hun geleertheyt proncken,
"En weten de maegdekens onder hun flaphoeden toe te loncken.
"Sy syn niet vys van een potteke leuvens of leckere mom,
"En al syn se als esels zoo dom,
"Als sy van Ypocras en Gallemaen maer weten te praten,
"En met opghereckte halsen loopen door de straten,
"En met deftigheit in de pot roeren of de pis bezien,
"En een vomatief of een licksel geven aen de goeje lien,
"Dan houdt men ze voor Salomons, en groet ze met reverentie,
"En zet zijn muts af in hun presentie,
"En seght, God segen je, domine doctor, hoogh geleert man!"

Zij komen in de XVIIe eeuw ook op het tooneel voor, en even als te Parijs "Le médécin malgré luy" van Molière, speelde men te Amsterdam "de knorrepot of de gestoorde doctor" van Izaäk de Pinto, "Doctor en Koppelaar" van J. Schröder, "Klucht van den nieuwgesinden Doctor" van de Bie, "Krispijn Medicijn" van de la Croix, "De Liefdendokter" van Leeuw, "Den doctoor Sangrado" van Neyts, en

anderen. Hooft, Coster en Bredero, plaatsten ze in geen gunstig daglicht.

Het is mij niet gebleken, dat geneesheeren tevens predikanten waren. Zulke waren echter wel de notarissen, die ook wel ten platten lande het ambt van schoolmeester bekleedden. Zoo was o. a. Dirk Adriaensz Valcoogh, schoolmeester en notaris te Baasigherhorn. Op de Synode van Dordrecht 1574 deden de afgezondenen van Zierikzee, de volgende particuliere vraag: "of een dienaar des woorts, te voren een notaris publicus geweest zijnde, noch in die bediening blijven mochte?" Waarop geantwoord werd: "dat hij testamenten en huwelijcksche voorwaerden maecken mogt, insonderheyt daer men geen andere hebben en con, die sulcx deden. Item in bequaeme en stichtelijcke plaetsen, maer sonder haer nochtans sich te bemoyen met andere notarishandelinghen, en te comen in ergerlijcke plaetsen, als in herbergen etc." De amsterdamsche synode van 1595 zag echter het onvereenigbare van beide ambten in, en beval, "dat alle predikanten die het notaris-ambt bekleedden, ofschoon zij zulks reeds lang hadden gedaan, en bij het hof beëedigd waren, het moesten neêrleggen."

In de XVIe en XVIIe eeuw mogten geen boeren, slaven, akkerlieden, raadsheeren, advokaten; geen razenden, dollen, blinden, dooven, geen vrouwen "doordien het een openbaar en mannelic affaire is," geen monniken, regulieren, kanunniken, het notarisschap uitoefenen, "want alzulcke bij de ghemeyne rechten voor doode worden gerekent ende behooren alzulcke hen te bekommeren met den goddelijcken dienst, ende hen niet te onderwinden met 't ghene der gemeynte oft marckt aengaet." Ook mogt die betrekking "want het notarisschap van grooter eere ende weerdicheyt is", in het zuiden door geen "heretijck of onghelovighe aanvaard worden", en in het noorden werd vereischt, "dat hij belijdenis van de ware gereformeerde leer had afgelegd."

Kersteman schreef in zijn "Oeffenschool der Notarissen:" "over de oudheid van 't notaris-ampt wordt onder de rechtsdoctoren en andere geleerde beminnaren van oudheden vehement gedisputeert, en zeer paradoxe en tegen elkander aanlopende gevoelens gevonden, waarvan

de meesten met eenige grond van een volslagen zekerheid niets beslissen." Ten tijde van Merlin wist men er nog niet meer van; "On a élevé (schreef hij als of hij Kersteman voor zich had, in zijn, "Repertoire universel raisonné de jurisprudence," "de grands débats sur l'origine et l'établissement des notaires, sans pouvoir s'accorder sur plusieurs points ni fixer d'une manière positive l'époque à laquelle ils prirent naissance." Algemeen echter wil men, dat de notarissen, in het laatst der XIIIe eeuw, in Frankrijk, door het hoofd van den staat of van zijnentwegen werden aangesteld. Vóór dien tijd waren het geestelijken, die voor edelen en menschen van minderen stand van deze of gene handeling akte opmaakten, terwijl hoogere geestelijken en sommige edelen hun eigen notaris hadden.

In ons vaderland werden zij, in het laatst der XIIIe eeuw, benoemd door de keizers van Duitschland, die ook anderen het regt gaven om openbare notarissen aan te stellen. Zoo verhief, in 1479, Maximiliaan van Oostenrijk de gebroeders Tuleman, kanunniken der kerk van St. Salvator te Utrecht, tot paltzgraven, met het regt zulks over het geheele duitsche rijk te doen, en hen, naar de bestaande gewoonte, door het overhandigen van een zegelring, inktkoker, pen en een stuk perkament, plegtig in te wijden. Doch niet slechts de keizers, maar ook de paus verleende aan zijne onderhoorigen dergelijke magt tot benoeming van notarissen. Daar deze van dit voorregt misbruik maakten, en vele notarissen, door hunne onbekwaamheid en slecht gedrag, gegronde redenen tot klagen gaven, werd aan de bisschoppen de magt toegekend, alle notarissen te examineren, en onkundigen en onwaardigen af te zetten. Tot den aanvang der XVI[e] eeuw bleef echter alles wat het notarisschap betrof zeer onbestemd en onzeker, en het was eerst Karel V, die deze betrekking, door verschillende ordonnantien, regelde, de pligten der notarissen meer bepaald omschreef, en in het algemeen het notarisschap op een voet bragt, waarop het, sedert dien tijd, behoudens eenige wijzigingen, tot aan onze inlijving in het fransche keizerrijk is gebleven.

De keizer beval, dat het aantal notarissen niet meer onbepaald zou wezen, maar er in iedere stad zoo vele zouden worden toegelaten, als burgemeesteren en schepenen voldoende oordeelden. Zulks geschiedde in 1565 het eerst te Amsterdam, in 1583 te Leyden, waar het getal niet meer dan zes mogt zijn. Te Dordrecht nam hun aantal zóó toe, dat het, in 1664, door den geregte tot achttien werd gereduceerd, doch in 1674 was het wederom tot drie en dertig geklommen.

Die notaris wilde worden, moest door den hove worden geëxamineerd, waarna hij door de provinciale staten of, gelijk soms het geval was, door ambachtsheeren, of paltzgraven, kon worden benoemd, waarna de benoemde door het hof werd geadmitteerd of beëedigd, welke admissie den geadmitteerde het regt gaf zijne praktijk in het geheele ressort van den hove uit te oefenen. Deze bevoegdheid werd echter, in 1608, in de provincie Holland aanmerkelijk beperkt, daar de staten besloten, dat het notarisambt niet mogt worden waargenomen in steden of heerlijkheden dan met toestemming van den geregte of den hove. Hun werkkring was toen op verre na zoo uitgebreid niet als thans. Niet alleen schout en schepenen, maar ook secretarissen en griffiers, namen een deel der werkzaamheden van de tegenwoordige notarissen waar, hetgeen meermalen aanleiding tot verwarring gaf, wijl de grenzen hunner onderlinge bevoegheid niet minutieus waren afgebakend.

In de XVIe en de eerste helft der XVIIe eeuw, schreven zij de akten, ten minste de grossen er van, veelal eigenhandig op perkament. Later, toen het gezegeld papier in de plaats kwam, lieten zij het meest aan hunne klerken over. Tot 1570 teekenden de notarissen steeds hun merk of wapen, soms met een bijgevoegde spreuk, met de pen nevens hunnen naam, daarna tot 1597 hun gewoon klein cachet in wasch, van 1597 tot 1627 hun zegel met inkt op perkament, van 1627 tot 1650 hun notarieel zegel op roode of groene wasch gedrukt, doch steeds met een papieren ruit bedekt.

Zij moesten, op straffe van ontzetting, een naauwkeurig register en

protocol houden van alle contracten, testamenten en andere akten, die zij ontvingen, en bij het einde van iedere akte het register teekenen. Na hunnen dood moesten al hunne protocollen ter secretarie worden overgebragt. In het berekenen van honorarium waren ze niet zoo zeer aan de tarieven, ofschoon ze bestonden, als wel aan de gewoonte gebonden. In de XVIe en een gedeelte der XVIIe eeuw, waren de notarissen verpligt latijn te leeren, wijl alle acten in die taal werden opgesteld. Zij moesten voorts "wel ervaren in de schrijf- en cijferconst zijn en kennisse hebben aan de practicque der regten." In moeijelijke gevallen konden zij een meester raadplegen. Ook zij moesten "habyl in de sprake, wel geleert, eerlijck ende diligent zijn." Adriaan van Nispen, zelf notaris, bragt de "pligten van eenen perfecten notaris" in rijm.

"Een notarius (dus lezen wij) moet sijn een man wel geleert en (onderwesen,
"Magh geen yltuyt, verkwister en dronckaert wesen,
"De luyden vriendlick bejegenen en geven syn advys,
"En alles verrigten tot Godes eer, lof ende prijs.
"Sijn comptoir moet hij witten en uytvaghen,
"Want dat geeft aen het oogh groot behaghen,
"Hij moet sorghe draghen, dat syne stucken syn in goede forme,
"Ende nyet en vergaen door roet, vuyl en worme,
"De penne voeren met sierlijckheit, en vlugge trecken maecken,
"En wel toesien dat er geen kladdekens op raecken.
"Hij moet hebben een prothocol oft register om alle acten te stellen,
"En syne jonstigers door geen brabbel-latijn quellen.
"Van goede seden, manieren ende conditien moet hij syn,
"En beleefdelijck tracteren die tot hem compt, groot en clyn.
"Zijn pampier oft perkament mag niet wesen vet, gehairt of ghera- (seert, wilt weten,
"Hij moet bewaren met goeden conscientien der luyden secreten,
"Hij vermijde alle sotteclap of vreemd propoost,
"Maer moet wijselijck adviseren, die troost, die wordt getroost.

"Geen passien, maer redenen van verstant, moeten hem regeeren,
"Ende met zijn clercken met vrindelijcke strafheid verkeeren.
"Hij en macht niet dichten eenigh vals of onbehoorlijk testament,
"Geen merckelijcke plaetse uytschrabben, 't staet als of 't is geprent.
"Een notaris moet syn een vroom man, wel verstandich in de leere,
"Syn clercken tot exempel, dienende den Heere.
"Niet winstbejagend nochte schraepagtigh, onrein,
"Geen hoerenjagher, dief ofte buytelaer mach hij syn,
"Want syn officie is nobel, door keyzers verheven,
"Ende wert van olde daghen aen edelen gegeven,
"Hooghgeëerd bij alle vorsten en potestaten,
"Ende welgezien in alle steden ende staten.
"Een notaris moet zijn geen vloecker, zweerder bij Godes naem,
"Een man van goede geruchte en wel ter faem,
"Geen kijver, geen smijter, niet tuk op bedriegen,
"Geen vuylbecker, meineediger, nog fijn in het liegen.
"Properlijck moet hij wesen, nae de stijl van 't lant,
"Ende nyet wesen de borghery ende syn confraters tot schand."

Dat sommige notarissen de lessen van hunnen confrater niet altijd opvolgden, blijkt uit de herhaalde klagten over hunne oneerlijkheid en schraapzucht, en Hondius gewaagt van notarissen "die willens en wetens, tegen de overtuiging hunner conscientie, valsche certificatien, obligatien en onwaerachtighe schriften of instrumenten schreven; die zelf, of door hunne klerken, ordinaire dingen lieten schrijven op den sabbath, tegen het IVe gebod; die het kwade goed heetten en het goede kwaad; die duisternis tot licht stelden en het licht tot duisternis; die het bittere tot zoet stelden, en het zoete tot bitterheid (Jes. V : 20)." Tot hunne bibliotheek behoorden de werken van Weeland, van Leeuwen, Wassenaer, van Zurck, Schoolhouder, later door Kersteman vervolgd, terwijl in de eerste helft der XVIIIe eeuw, van der Schelling, de "Redenerende Practycq over 't Notarisampt," later door Arent Lybreght vermeerderd, gebruikt werd. Meijers "Woordenschat" was onmisbaar op

een notaris kantoor, en de klerken bereidden zich voor hun examen door het "Kort en bondig examen" door een geroemd advocaat in het licht gegeven.

De notaris geeft mij aanleiding tot het mededeelen van enkele zonderlinge gebruiken, die vroeger in ons vaderland bij de opdragt en overgift van vaste en andere goederen plaats hadden, en waarvan in de XVIIe eeuw hier en daar nog sporen aanwezig waren. "Wanneer (dus vangt Alkemade een hoofdstuk over dit onderwerp aan) oudtijds iemand afstand van zijn boedel, d. i. van zijn woonhuis en goederen, wilde doen, wendde hij zich naar den ingang, en op den dorpel met het gezigt inwaarts gekeerd, wierp hij met de linkerhand het stof over zijne schouders naar de naaste magen of bloedverwanten, en sprong vervolgens, alleen met een onderrok aan het lijf en een stoksken in de hand, over den heining. Die onroerende goederen, vooral landerijen, aan God of zijn Heiligen, d. i. aan een kerk of klooster opdroeg, nam een klomp aarde of eenige groene zoden, uit dat land gestoken, stak er een takje op en zette ze, met een waskaars in de hand en met een priesterlijke stole omhangen, op den altaar. Zulk een overgifte heette: "oblatio ad fertucam." De aarde of zoden plagten in de sacristie bewaard te worden. Albertus Miraeus getuigde, ze nog in die van Maastricht gezien te hebben. De overgifte geschiedde ook door een mes op het altaar te leggen. Daarmede droeg men zijne goederen aan het klooster op, onder voorwaarde van zijn geheele leven er door onderhouden te worden. Zoo wel in het wereldlijke als geestelijke, gaf men zich en zijne vrijheid over door het hoofdhair af te snijden, op het altaar te leggen en alzoo Gode op te dragen, of door de hand in den nek te leggen en het hoofdhair aan te vatten. Het was ook gebruikelijk, bij het overgeven van huizen, erven, landerijen en andere onroerende goederen, stroohalmen of een groen takje over te geven of te breken, gelijk nog in de XVIIIe eeuw in het overmaasche en vooral in Oud-Beijerland pleeg te geschieden.

Tot de oude gebruiken, die in de XVIIe eeuw nog in zwang waren,

behoorde de "boom- en dakroering." Stalpert van der Wiele teekende in zijne "Dagelijksche verrigtingen," als schepen te 's Hage, het volgende op: "Maendag, den 9 Juli 1659, ben ik geweest op de naestinge van een woning van Tresel, gelegen tot Eykeduynen, alwaar een zoode uit het land getrokken werd, en werde deze toen deur den baeljuw gegeven aan den naester, 't welk landroeringe was. Daernaer werd een tack van de boomen gebroken en het riet uit het dak getogen, en ook bij den baeljuw behandigd aan den voors naester, 't welk boom- en dakroering was, waermede de naester in de possessie werde gesteld." Zoo had men ook "gras en aerdtroering," en het "caersregt." Op sommige plaatsen was het namelijk bij verkoopingen de gewoonte een gedeelte van een kaars te ontsteken; zoo lang de kaars brandde mogt de koop niet toegeslagen worden, doch zoodra de kaars verbrand was, ze worden genaast.

Tot de heerlijke regten, die toen nog werden uitgeoefend, behoorde o. a. het "pluimgraafsregt." Zoo waren, leest men in een handschrift van dien tijd, de burggraven van Leyden, en later de heeren van Wassenaer, pluimgraven van Rijnland, "eene hooge geregtigheid den vorsten des lands toebehoorende." Aldaar mogt niemand, tenzij met toestemming van den pluimgraaf, zwanen houden of ze ophalen of overbrengen op of van zijn huis of in zijne wateren, ofschoon hij een adelijk stamhuis of andere hoogadelijke goederen bezat. Dat regt van zwanen te houden is zeer oud en werd streng gehandhaafd. Hij, die zich verstoutte, er een of meerdere op te halen of te laten ophalen, moest zulks den heere beteren; de zwanen in eene groote zaal of ander ruim vertrek, een voet hoog boven de aarde, aan een balk laten ophangen en ze met schoone, roode tarwe, den overtreder toebehoorende, begieten of overdekken, zoodat van de zwanen niets meer kon gezien worden, welke tarwe alsdan, ten behoeve van den pluimgraaf, wiens pluimgraafschap en 't regt van hetzelve gevioleerd en geschonden was, werd geconfisqueerd, gelijk o. a. blijkt uit de sententie van den hove van Holland van 22 December 1552, in de zaak van den graaf van Ligne, als

heer van Wassenaer, en pluimgraaf van Rijnland, tegen Jan Oem van Wijngaerden, als bezitter van den huize Kroonestein, en uit het plakaat van de pluimgraven en het dooden van zwanen, inzonderheid die aan de vleugelen gemerkt zijn, door vrouw Maria, 20 October 1539, aan Friesland gegeven.

Niet slechts stond er een zware boete op het dooden van zwanen, maar ook van andere dieren, b. v. van jagthonden. De jagers van den hertog van Lotharingen en Brabant, toen bezitter van 's Hertogenbosch, vervolgden met hunne honden het wild tot op het grondgebied van den hertog van Megen. De jagers van den laatste overvielen de hertogelijke, wondden ze en sloegen hunne honden dood. Zulks werd zoo hoog door den hertog opgenomen, dat de graaf gedwongen werd tot boete, de gedoode honden, aan de achterste pooten opgehangen zijnde, zoo lang te overgieten tot dat ze geheel met graan overdekt waren.

In oude stukken vindt men, behalve vele zonderlinge regten, ook nog melding gemaakt van het knyfregt, een regt om messen te mogen dragen, en andere tot den strijd er mede uit te dagen. Dit laatste werd nog, in de XVIIe eeuw op de boerendorpen, in weerwil van plakaten en keuren, gehandhaafd. Men hing voor de herbergen een mes uit, en die dit mes aanraakte, ja, die er naar keek, was verpligt met hem die het had uitgehangen, te snijden. Even gelijk de oude ridders hunne evenknieën tot den strijd met de lans, of het zwaard, zoo noodigden de boeren elkander uit tot een "eerliek sneetje", met een mes zonder punt. De boerinnen moedigden hunne vrijers tot dat spel aan, en gaven de "baaze vechters", die flinke sneden over het aangezigt hadden, boven anderen, wier aangezigten die teekenen van dapperheid niet konden vertoonen, de voorkeur. "Immers (schreef Ludolf Smids) is deze gewoonte zoo verre gegaan in het sticht van Utrecht, dat het jonge vrouw-volk van een bruigom walgde, die geen schram of lidteekens in zijn tronie kon laten zien." Het is bekend — men leze Ferdinand Huik van onzen van Lennep — tot welk een misbruik dit beksnijden aanleiding gaf; maar ook, dat de

meeste onzer matrozen, die kunst in hunne jeugd geleerd hadden, en de Engelschen nergens meer bevreesd voor waren dan voor het hollandsche mes. De Parival noemde het een "vervloeckte gewoonte" en geeft er de volgende beschrijving van: "De stoutsten plachten een mes yvers te hangen; en die'et eerst beroerde of af-nam, wiert tot het gevecht geprest en gedwongen. Dit gevecht gaet aldus toe. Sy breken de spitse, nemen den hoedt in de slincker-handt, om de steecken, diese malkanderen in 't aansicht geven, te schutten en af te keeren. Somtijdts snijden se haer de beyde wangen, neus en voorhooft op. Maer dese backen-snijders, worden dickwels soo onthaalt en genepen, dat haer de lust om weder te keeren, vergaet." Tot de ruwe gewoonten dezer eeuw behoort ook het katkneppelen. Zulks geschiedde op feesttijden en voornamelijk op kermissen. Deze of gene waard noodigde dan de boeren uit tot het winnen van een prijs met dit spel. Deze bestond meestal uit een zilveren messenhecht, dat, aan linten en strikken gesnoerd en aan een stok gehecht, uit het venster der herberg werd gestoken. Op het plein vóór de herberg of in de kaatsbaan, stonden twee zware in den grond geheide palen, aan welke een sterk touw overdwars gespannen was. In het midden van dit touw hing een digt gekuipte ton, waarin een levende kat zat. Op het bepaalde uur kwamen allen, die mede wilden werpen of kneppelen, gaven hunne namen op en betaalden hun deel aan den prijs, verbonden zich, om, indien zij den prijs wonnen, drie of vier fleschen wijn in het gelag te geven, en ontvingen elk van den waard een flesch. Wanneer het gelag vol was, teekende men met een stuk krijt op de schoe de nummers van één af tot zoo veel er mede gooiden. Voorts maakte men op den grond een groef, of legde een langen stok dwars op den grond, als de plek, van waar men mogt gooijen, terwijl de gooi van hem, die over die grens trad, voor nul werd gehouden. Nu trad nummer één op, met een zwaar end hout (een kneppel) in de vuist. Deze kneppel wierp hij met groote kracht naar de ton, die, zoo hij wel trof, soms een goede

krak kreeg. Had hij het vat zóó getroffen, dat de kat er uitsprong, dan viel hem de prijs ten deel. Geschiedde zulks niet, dan volgde nummer twee, en zoo ging men voort met gooijen, tot dat er nu een hoepel, dan een stuk van de duigen afviel, en eindelijk de ton geheel in stukken spatte en de kat er uitsprong, 't geen echter niet als op 't laatst geschiedde. De kat toch, door het slingeren der ton bedwelmd, en angstig van aard, bleef zoo lang mogelijk in de slingerende ton. Soms gebeurde het dat zij de kneppel zoo hevig voor de kol kreeg, dat ze voor dood bleef liggen, of dat zij met de nagels aan de ton bleef hangen. Hoe het ook ging, zij viel of sprong eindelijk uit de ton, en de laatste gooijer won den prijs. Intusschen liepen de jongens naar de kat, en die haar greep, kreeg een flesch tot loon. Nog in het laatst der XVIIe eeuw was, behalve het kat- ook het paauwkneppelen zeer algemeen. De paauw werd echter niet, gelijk de kat, in een vat gekuipt, maar met de pooten aan een paaltje vastgehecht. Soms werd de paauw, een kostbare vogel, met een gans verwisseld.

Rotgans geeft in zijn "Boerenkermis" de volgende beschrijving van dit spel:

"De kerel grijpt terstont een knuppel van de straat,
"Hij zet zich in postuur, en staroogt daar hij staat,
"Hij maakt gremassen bij dozijnen onder 't mikken,
"En gaapt zoo wijd of hij den vogel in wou slikken,
"Ten lesten smijt hij toe, en werpt uit al zijn magt,
"Maar mist wel zeven voet, daar al het volk om lacht."

Tot de dorpsvermaken behoorde ook het ganstrekken. Men bond aan een overdwars gespannen touw een gans, wier kop met vet of zeep besmeerd was, vast, en de knapen, op een snelrennende of voorthollende wagen gezeten, moesten, in den vollen ren, den kop vatten, vasthouden en afrukken. Zoo spande men ook wel een touw over een vaart, sloot of rivier, en de rappe gast, die naar den gans wilde grijpen, stond met het bovenlijf naakt of in 't onderhemd en de onderbroek op de stuurplegt eener schuit, die door twee flinke gasten werd voort-

geroeid en waarin ook de overigen, die aan den wedstrijd deel namen, zaten. Die den vogel bij den kop greep, doch niet kon afrukken, viel in het water, zwom weder naar boord en herhaalde de greep, tot dat hij, of een zijner makkers, den kop afgerukt had.

Op vele plaatsen werd dit spel door trom en fluit begeleid, gelijk blijkt uit de fraaije teekening van Bol, door Barth de Momper in plaat gebragt, waarop dit spel uitvoerig is voorgesteld. Niet minder geliefd was het vogelsnijden. Men hing een haan of eendvogel met het hoofd benedewaarts aan een lang dwarsch touw, en blinddoekte hen, die er naar wilden snijden. De geblinddoekte snijders traden dan op een teltred naar den vogel, en sneden zoo lang, tot dat een hunner hem in eens den kop afsneed. Tot het papegaaischieten werd een houten vogel gebruikt. Dit schieten was reeds in de XIV[e] eeuw een der meest geliefde oefeningen der stedelijke schutterijen, hetzij in hunne doelen, hetzij buiten in het veld. Hij, die den vogel van den mast schoot, ontving een fraai gemaakten zilveren vogel of een ander stuk zilver tot belooning, werd koning, en moest een of twee maaltijden aan het gild geven. Het is bekend dat hertog Willem van Beijeren, in den aanvang der XV[e] eeuw, in den Doel te 's Hage met een voetboog naar den vogel schoot, en zijne dochter Jacoba zulks te Goes, in Zeeland, met een kruisboog deed, tot koningin van het schuttersgild verklaard en met geschenken overladen werd. Op het stadhuis te Amsterdam was weleer eene schilderij van Jacob Cornelisz van Oostzanen, verbeeldende een bekransten os, in 1564 door een schutter gewonnen met het schieten naar de papegaai. In de snee der lijst las men:

"*Dees os is gewonnen scutterlic*
"*Van Jacob Reyerszoon Boon,*
"*Toen ten tweedemael die Papegaai*
"*Was gestelt vast, suver, schoon.*"

Te Brummen, in Gelderland, wordt bij een zilveren vogel, het volgende reglement in handschrift bewaard:

Generale acte waarna de voorschreven schutters hun verbinden bij handtastinge te reguleren.

In 't jaer ons Heeren 1611 *hebben verscheiden geërfden in Brummen een onderhorige gemeenschap opgerigt, genaamt 't St. Jans gilde, uit welke personen is gesproten de schutterije in 't boerschap Brummen, so hebben wij schütters voornoemd, ten agtervolging van 't voorschrevene, eendragtelyck vastgesteld en stellen vast, cragt deses, dat zig niemand sal ondernemen of verstouten d'articulen, hier na beschreven, enigsins te contrarieren, te verwerpen of in kleinagting 't erkennen. So wie dusdanige fauwte komt te begaen, sal, na inhoud der articulen, sonder tegenseggen van ymand, geboet en gestraft worden, en is wel expresselyck besloten, dat indien de voorzegde persone, bij versterf of vertrek, dese geseide schutterije moesten absenteren, dat niet meerder als een soon uit yder huis sal part en deel hebben aan 't zilver, en bij gevolg van de schutterije genieten, en dat niemand syn regt kan en sal verkopen, of over transporteren. Die lust en genegentheid had om sig aen 't zilver, 't welk aen de schutterij hoort, te kopen, kan sig met eenen gulden vijf stijvers daertoe begeven.*

Articulen tot narigting:

1.

Vooreerst word gearresteert dat, wanneer de vogel op de stange is, den gewesene koning sal vrij staen d'eerste schoot te doen, en so vervolgens van d'officieren tot d'soldaten daeronder gehorende.

2.

Wanneer een van de schutterij de vogel kwame af te schieten, die sal profiteren een nieuwen hoedt, mits conditie dat dese koning weder aen de schutterije uitkere een half vat bier.

3.

Oft gebeurde dat een uitheemse de vogel afschiet, en koning werde, sal soodanige persoon verpligt zijn tot boete aen de schutterij te geven, 1 *tonne biers, en binnen* 8 *dagen een even gelijke vogel op de stange te leveren.*

4.

En wie de vogel afschiet, 't sy die aen 't gilde hooren of uitheemse, gehouden sullen syn 2 sufficante borgen tot genoegen van de schutterije aanstonds te stellen.

5.

Of er ymand, na dat de vogel afgeschoten ware, hij mogt ondernemen met scherp te schieten, sal soodanigen een half vat bier verbeurt hebben.

6.

Als nu 't afschieten ten einde is gebragt, sal men er mede in eenigheid sig vervoegen ter plaetse alwaer de verteringe zal geschieden.

7.

Wanneer er rusie tusschen verscheide personen ontstaen mogt, sal yder dusdanigen persoon of personen, yder in 't bysonder, verbeuren een half vat bier, en boven dien in een ton koud water staen, so lang de partijen niet versoend syn.

8.

So een schutter een goed vrient in 't gelag brag, sal een schutter vrijstaen den selven met een kanne bier te beschenken, maer, so die vriend ging sitten, sal hij gehouden syn, syn gelag te betalen.

HOOFDSTUK XXIII.

STERVEN. — BEGRAVEN.

DE WADE.

Zoodra er, in de XVIIe eeuw, een der huisgenooten ernstig krank werd, ontbood men den leeraar of zieketrooster, en de naaste verwanten. De laatsten verlieten het ziekehuis niet, vóór dat de kranke gestorven was, of zich teekenen van herstel vertoonden; de eerste bezocht hem herhaaldelijk, om met hem te spreken, voor hem te bidden, of den "sieckentroost" voor te lezen, terwijl er in de openbare godsdienstoefeningen voor hem gebeden werd. Ook de huisgenooten onderhielden hem met godsdienstige gesprekken, lazen uit den bijbel of eenig stichtelijk werk voor, en schreven de laatste woorden of de afgebroken ontboezemingen van den lijder op. Was hij een voornaam of vroom man, dan werden die soms in het licht gegeven, en was hij een krank en stervend leeraar, dan werden ze, in de lijkpredikatie,

der gemeente medegedeeld. Naderde het oogenblik van sterven, dan riep men de naaste buren, die, op een zware boete, verpligt waren aan deze roepstem gehoor te geven, "ten eynde alle quaet vermoeden moght worden geweert."

Buren en magen knielden nu in de sterfkamer neder, terwijl de leeraar het gebed der stervenden voorlas, of van tijd tot tijd eenige troostrijke woorden sprak. Was de laatste snik gegeven, dan naderde de naaste bloedvriend het lijk, look het de oogen en gaf het den afscheidkus. Soms werd deze taak door den leeraar vervuld. "Toen (lezen wij) de gezegende ziele van Frederik Hendrik het ellendigh lichaam verlaten had, zoo sloot Ds. Goethals in de grootste droefheidt en nederigheydt, met syne handt syn lieffelijcke mondt en met syn vingeren syn aenghename ooghen, welcke Godt in de grootste vreughde en heerlijckheit wederom sal openen." Hierop werd den gestorvene een spiegel voor het aangezigt gehouden, of rook in de neusgaten geblazen. Zoo lezen wij in Bredero's Griane:

"Ay haelt een spieghel knap, so erkennen wij den aessem,
"Helpt Lycomenus mij het lichaem binnen draghen,
"En sien of stercke roock, die door de neuse treckt,
"Syn levendighe geest niet weder en verweckt."

Was men verzekerd dat de kranke het had afgelegd, dan werd de trouwring van zijn vinger geschoven en aan de weduwe overhandigd; vervolgens het laken over den doode gespreid, de gordijnen van het ledikant of de deuren der bedstede gesloten, en verlieten allen de sterfkamer, waarin welhaast de waâburen verschenen om het lijk af te leggen.

Zij, aan wie deze treurige pligt werd toevertrouwd, heetten weleer ook reeuwers of reeuwsters, raauwers of raauwsters, die de ree of het lijk ontkleedden. Het kleed, dat het werd aangetogen, noemde men de henne, hennekleed, wade, doodwade, doodshemd. Het was een lang gewaad, met ruime plooijen en zwarte boordsels en strikken, van fijn eigen gemaakt linnen. Deze wade werd op sommige plaatsen door de bruid in

hare bruidsdagen of door de jonge vrouw in de eerste weken van haar huwelijk vervaardigd, soms in den eersten huwelijksnacht gedragen, en op een vaste plaats in de linnenkast bewaard. Doorgaans vergenoegde men zich met het ligchaam in de wade te hullen en het hoofd met een met zwart lint omboorden of een zwarte pluim versierden muts te bedekken; doch aanzienlijken kleedden hunne afgestorvenen in kostbare gewaden en zetten hun zelfs allonges op het hoofd.

In vroegere dagen werd het lijk van den patriciër, in zijn kostbaarst gewaad, soms in zijden en brokaat gehuld, met goud, peerlen en edelgesteenten versierd, in een katafalk of sarkophaag, in de met rouwlaken bekleede kerk of kapel geplaatst, en bleven die kostbaarheden een eigendom der kerk, doch konden voor een bepaalde som door de erfgenamen gelost worden.

Was het lijk gewaad, d. i. gewasschen, geschoren, gekamd of de hairen gevlochten of opgemaakt en gekleed, dan werd het op stroo of op een rolmat gelegd, de mannen met de armen langs het lijf, de vrouwen kruiswijs gevouwen of wel met vereenigde handen, zoo als men ze op de oude monumenten ziet. Nu was de taak der reeuwsters volbragt, en moest het lijk, volgens de keuren, een etmaal of twee etmalen in dien toestand blijven, vóór dat het gekist werd. Nadat de spiegels en schilderijen waren omgekeerd, verlieten zij het vertrek en gingen in een ander zich aan een overvloedigen doch kouden maaltijd verkwikken. Soms ging het hierbij vrij woest en ongeregeld toe; doch hiertegen was ook door keuren voorzien.

DE AANSPREKER.

Ondertusschen waren de bloedverwanten in een der naburige vertrekken vereenigd, om de noodige schikkingen te maken, die de stedelijke gewoonten, bij diergelijke gelegenheden vorderden. Deze waren niet alleen in de gewesten, maar zelfs in de steden, ja in de dorpen verschillend. Men begon met de gordijnen af te nemen,

de vensters te sluiten; de buurt, door de maert of den knecht, het overlijden te laten aankondigen, hier een groote of kleiner lantaarn, naarmate den ouderdom van den gestorvene, met een uitgebluschte kaars er in, dáár een bosch stroo, of grootere of kleinere linten, aan de zwart geschilderde knop der deur te hangen. Op andere plaatsen werd een net geglooide stroobos, of eenige opeen getaste blokjes, waarvan het hoogste met een doodshoofd beschilderd was, of een witte ongeschaafd-, geschaafde- of een zwart geverwde baar (naar den stand van den overledene) voor de deur of op de stoep geplaatst. Aanzienlijken lieten ook de vensters der voorkamers met zwarte stoffe behangen en hingen hun met floers bekleed wapen, met den sterfdag er onder geschilderd, boven de voordeur, of plaatsten het voor den hoofdingang op straat, en lieten een der vertrekken, die tot rouwbezoek was bestemd, met zwart laken, soms met zilveren tranen bezaaid, bespannen, en door eenige zwart geschilderde waskaarsen verlichten.

Welhaast verscheen nu de koster der kerk, waarin het lijk moest beaard of ingezerkt worden, en de bidders om de rouwcedullen te vervaardigen. Mingegoeden hadden dien omslag niet, en werden bij deze gelegenheid door de buren geholpen, die zelfs de doodklok luidden en het lijk begroeven, 't geen in sommige plaatsen de cellebroeders (men had dien naam, ook in de XVIIe eeuw, aan die mannen, welke de lijkstatie bezorgden, 't geen in de XVe en XVIe eeuw hun roeping was, gelaten) verrigtten.

"Ic hoor wel was hij doot, en hadde hem vier sellebroers geschort." (Costers Boere-klucht van Tieuwes).

De deftige standen bedienden zich van aansprekers, aansprekers van dooden, noodigers, begrafenisnoodigers, bidders, Achillissen, alzoo naar de snelheid van hunnen gang, (men weet Achilles heeft bij Homerus het epitheton snelvoetig) of wel naar hun stijve en pedante houding, genoemd. Zij vormden een gild, dat door een deken en overheden werd bestierd, en waartoe ook vrouwen behoorden. Hun getal was door een keure bepaald. Zoo werd het te Dor-

drecht, in 1626, tot tien verminderd, in 1739 was het zes. Bekend is het geweldige oproer, dat in 1696 te Amsterdam uitbarstte, toen de regering de beruchte keur gaf, waarbij het bedienen der begrafenissen (aanspreken) tot een stedelijk ambt werd gemaakt, door burgemeesters te begeven. Op sommige plaatsen, gelijk sedert 1657 te Dordrecht, was het niet geoorloofd op zon- of feestdagen de weet te doen. Hunne kleeding was vroeger de gewone burgerlijke zwarte mantel en bef, met lange hangende rouwbanden van krip, lamfers genoemd, aan den grooten flaphoed, rouwmantels en witte handschoenen, die zij van het sterfhuis ontvingen; doch ten tijde van van Effen kleedden zij zich gelijk de predikanten, "en schenen zich met de onverdragelijkste laatdunkenheid te verbeelden, dat hun geen minder ontzag en eerbied toekwam dan deze." " Zij verwaarloosden niets, om zich overal het oppergebied aan te matigen en hunne gevoelens en bevelen als orakels te doen gelden; gedroegen zich bij den gemeenen man, die zich ligt door een uiterlijken schijn en verwaanden toon laat overbluffen, als volstrekte bazen van 't huis, en durfden met de onzinnigste baldadigheid over diegenen heerschen, welker huurlingen zij voor een tijd waren, en die ze behoorden als hunne meesters te eeren en te gehoorzamen. Bij de grooten, daar hun heerschzucht zich tot de familie zelve niet durfde uitstrekken, wreekten zij zich op de dienstboden en trachtten bij hen hunne schade in te halen."

Zij moesten eerst de nabestaanden en vervolgens de op den cedul voorkomende personen het overlijden aankondigen en sommigen ter begrafenis noodigen. De eerste werden tevens verzocht het huis te sluiten. Bij dat sluiten werd de meerdere of mindere graad van bloedverwantschap in acht genomen. Zoo was een zoon of dochter verpligt het huis geheel te sluiten; maar een zuster of neef kon met een halve sluiting bestaan.

De uitnoodiging ter begrafenis geschiedde met gedrukte briefjes, bij voorbeeld:

"*Tegens Dinghsdag den* 25 *May* 1655, *werdt UE. ter begraefenis gebeden, met Anna Rokes Vasthof, naergelaten kindt van wijlen zalige Rokes Jansz Vasthof, wiens vader en moeder geweest is zalige Jan Rokesz Vasthof, beyde gewesene booremakers en ijserkramers in de Spaerspot en Gaperssteegh, en Maritjen Harmens, behuwddochter van Jan Pietersz Meerhuysen, Kunstkoper, Acteur van de Amsterdamsche Schouwburg, tamponistus van de burgerij, onder den E. Heer Kapitein Nicolaas Pancras: dochters dochter van wijlen zaliger Huybert Thijsz Swart, in syn leven opsiender en penningmeester geweest in d'opkomst van de Beemster, en Anna Dirckz Leelyveldt, suster van Pieternelle Rokes Vasthof, nichtje van Jan Frederiks van den Burgh, Pachter van de gemeene Landsmiddelen, en Lambert Andriesz houtkoper, en al de predikanten, genaemt Gisteranis, en de Quakels, en de Dymants en de van der Hooge. Wonende tegenover 't Heeren Logement, op de hoeck van 't gebed sonder endt, op de Grim. Ten half eenen precys in huys te koomen.*

"'*T lijk sal in de oude Sinter Niklaas kerk begraven worden.*"

Soortgelijke begrafenis-briefjes, met genealogische uitwijdingen, waren echter zeldzaam. De meeste waren, gelijk dat van Joost van den Vondel ingerigt:

"*Tegen Woensdag den* 6 *February* 1679

UEd. wordt gebeden ter begraeffenisse van Joost van den Vondel, oud 92 *jaren, woonachtig op de Cingel over de Warmoesgracht, om voor half drieën precies te zijn in de Nieuwe-Kerk.*

UEd. naem sal gelesen worden.

D. Bakkemoole.

"*De Heer Jacob Leeuw.*
Ued. is verzocht te dragen."

Nu en dan waren deze begrafenis-briefjes in rijm, b. v.:

"*Woensdag den* 2 *November*, *Anno* 1661.

"*Werd UEd. ter begraeffenis gebeden in huys als vrient,*
"*Met Reyndert Boltwaert, die de burger heeft gedient,*
'*K meen veertigh jaer heeft hij turf gedragen,*
"*Nu is hij van de doodt gans seer geslagen.*
"*Die goeden ouden man was vijf en negentig jaer,*
"*Doen hij met syn Biedes Jans wiert nog een egte paer.*
"*Het schijnt Godt belieft dees weduw noch te sparen,*
"'*T is haer vierde man, gesturven met veel jaeren;*
"*D'eersten doen hij stierf, was 't sestigh jaeren out,*
"*De tweede hondert dertien, het eynde van syn leven,*
"*Heeft hem door de doot ten lesten noch begeven;*
"*Dees overleden man is ses en 't negentig stout.*
"*Rotgans, goede bekende van den overleden,*
"*Doet u ordentelijck, ter begraeffenis beden.*
"*Wat valt het scheyden suyr, voor d'oude is het een kruys,*
"*Komt op de Loijersgracht onder 't Engels Weeshuys.*"

Sedert het jaar 1667 genoot het Aalmoezeniershuis te Amsterdam van iedere honderd begrafenis-briefjes, mits men er niet meer dan honderd liet drukken, eenen gulden.

Van Effen spotte met die briefjes en stelde voor ze af te schaffen en er plaatjes voor in plaats te stellen.

"Als er niemand sturf (zoo liet hij een boekdrukker spreken) zou
('k ongelukkig weezen,
"Mijn voordeel is gelegen in de dood.
"Maer al de zogenaemde ceelen,
"Waermeê men ter begraaving wordt genoot,
"Zijn thans zo lomp en slecht, dat ze aen 't gezicht verveelen.
"Hier wilde ik in voorzien ten dienste van 't gemein;
"Dies heb ik, met veel moeite, in 't klein
"Graveeren doen op koopre plaatjes,

"Verscheiden soorten van sieraadjes.
"Zo zinnebeelden, als devyzen, en wat meer
"Tot oogenlust verstrekt, menheer.
"Als nu de briefjes met zo schoon een boordsel prijken,
"Kan zulks tot grooten roem gedijen voor de lijken;
"Want elk wie liefde voor de kunst heeft zal voortaen
"Zich gansch bereid en willig toonen,
"Om de uitvaart bij te wonen,
"Hetgeen men hedendaagsch al dikwels af ziet slaan."

DE KIST.

Reeds terstond na de invoering van het Christendom hier te lande begon men hier en daar de dooden in steenen en houten kisten te begraven, doch zulks was echter in den aanvang der XVe eeuw niet algemeen, en werden toen nog veel lijken in hun gewone kleeding of in een kloosterpij of soms opgeschikt, zonder kist, of wel in een mat, aan de aarde toevertrouwd. In de XVIe eeuw legde men het stoffelijk overschot van vorsten en vorstinnen reeds in looden en tinnen kisten, die nog in zware eikenhouten werden geplaatst. In de Hofkapel te 's Hage vond men een eikenhouten kist, waarvan het deksel met twee tegen elkander opstaande planken, bij wijze van huisdak (van hier "houten huise") bestond. Een andere, dáár opgedolven kist, was van tin met een plat deksel, aan het hoofdeinde met een uitstekend rond. Elizabeth van Brunswijk, weduwe van den hertog van Gelre, den 2 April 1572 gestorven, werd gebalsemd, "in eene groete wissen doeck geschlagen und alzoe in een aeverhaven eycken kist gelacht, die selve bynnen myt loeth beslaegen, buyten zwart, und under in die stave gesat." In de XVIIe eeuw was het begraven in looden en tinnen kisten, die met zwart fluweel, waarop het sterfjaar en de wapens geborduurd waren, werden bekleed, vrij algemeen. Ook had men kisten met glazen deurtjes of vensters, waardoor men het aangezigt der dooden kon beschouwen. Gewoonlijk

begroef men geringe burgers in vuur-, aanzienlijken in enkele en dubbele eikenhouten kisten, de eerste toegespijkerd, de laatste met ijzeren, koperen, soms zilveren schroeven en hengsels. In de eene plaats werd de voorkeur gegeven aan wit geschaafde, in de andere aan zwart geverwde kisten; hier had men ze met een schuins uit twee planken bestaande, daar met een plat deksel. Van het laatste spreekt Huygens:

"Mag m'hem de moeit niet wel bedancken,
"Van uit de wieg tot dat men sterft,
"Voor al den buit, die m'endlik erft,
"Een stukje Lynwaeds en zes plancken."

Men mogt echter de kist niet laten vervaardigen dan door een lid van het kistenmakers-gild, of wel bij de keure daartoe verordende timmerlieden, die verpligt waren zich, ten aanzien van het hout en maaksel, en het berekenen der kosten, naar de keuren te schikken, en werd voor bijzondere versierselen en zilveren schroeven en vatsels, het spijkeren van den naam op de kist, tien- en twintigmaal meer dan de waarde en het arbeidsloon betaald, ten behoeve van armen of godshuizen.

Zoodra nu de kist des avonds in het sterfhuis was gedragen, begaven zich de waâburen wederom derwaarts, om te kisten en te waden. Te Leyden mogt het eerste niet geschieden, dan in tegenwoordigheid van ten minste twee persoonen, "den afgestorven vreemt zijnde." Men plaatste de kist, in navolging der oude Romeinen, in het voorhuis, of in de zijkamer, op twee zwarte schragen, nooit met het hoofd, maar altijd met de voeten naar de deur, 't geen ons herinnert aan de woorden van Plinius: "gewoonlijk komen de menschen met het hoofd vooruit in de wereld, en ze worden met de voeten vooruit weggedragen." In Noord-Holland werd de eigenlijke voordeur van 't voorhuis of voorvertrek nimmer dan bij trouw- of begrafenisplegtigheden geopend. Werd in sommige plaatsen de wade terstond na den dood aangedaan, in andere geschiedde zulks bij het kisten, en werd het

lange overlangs geplooide kleed zóó geschikt, "als het de gewoonte vereischte;" want ook hierin was het gebruik zeer verschillend.

Op sommige plaatsen had men vrouwen, die haar bestaan vonden in het vervaardigen van waadkleederen, die soms zeer zwierig waren en bestonden uit een zeker soort van gaas, dat zeer kunstig gepast en geplooid, voor vrijsters of vrijers met groene lintjes door de zwarten gestrikt, of ook wel met bloemwerk versierd werd. Zij verstonden ook de kunst de wade voor de laatsten als een omgeplooide das, voor de eersten als een halsdoek te plooijen. Deze gaf men een lauwrier-, gene een rozemarijntakje in de hand. Was de doode een kraamvrouw, dan werd het kindje in hare armen in de kist gelegd. Dit gebruik had reeds in de XIVe eeuw plaats. Men noemde het toen: het kind in den schoot der moeder leggen. Het was ook gebruikelijk om de hoofden der kinderlijkjes met lijkkransjes te versieren. Zoo liet Cats de ongelukkige onbegraven vrijster in zijn "verhaal vol jammers en bedrog" in een boom snijden:

"Hoort, wie er immer komt aen dezen kuyl getreden,
"Hier ligt een vrijster in, gy dekt haer bloote leden,
"'k En eysch geen jeugdig kruid, en min een roozekrans,
"'k En ben niet anders weerd als slechts een weynig zands."

"De speelnoot vlocht (zong Vondel in zijn uitvaart-dichtje op zijn (dochtertje), (toen 't anders niet moght zijn,)
"Een krans van rosmarijn,
"Ter liefde van haar beste kameraat."

Niet de waders, maar de speelnootjes vervaardigden die kransjes en plaatsen ze hunne makkertjes op het hoofd. Zulks geschiedde op den bepaalden tijd, wanneer zij, op verzoek der ouders, aan het sterfhuis kwamen om hun gespeeltje te zien.

Ook zij, die het kind grafwaarts droegen, hadden een lauwrier-, myrth- of rosemarijntakje in de hand, soms een fraai versierden bloemtak in den mond.

Te Deventer werd in 1644 "het maken van kransen over het ver-

sterf van jonge gezellen en jonge dochters, en het dragen van groene twijgen van laurier of rosemarijn voor de lijken, op een boete van ƒ 25 verboden;" te Arnhem droeg men, in 't laatst der vorige eeuw, nog "een groote ciertak" voor de lijken der weeskinderen bij hunne begrafenis.

Doch aldra werd in 1636 "het besteeken van doodskleederen," gedurende de pest, op boete van vijf daalders, verboden. Ten tijde van Cats werden in Zeeland de lijken van maagden niet alleen met een krans versierd, maar ook hun graf met bloemen bestrooid, en hij zegt, waarom daartoe rosemarijn en maagdenpalm gebruikt werd:

"Komt, Nymphen, aerdig volck, komt, maegden, soete dieren,
"Wilt dat eerwaerde graf met versche bloemen cieren,
"Dat soet en vreedsaem hert behoort gekroont te sijn
"Met blijde maegde-palm, met groene ros-marijn.
"Ick weet het maegde-kruyt heeft eeuwigh versche bladen,
"Geen snee, of stuere vorst en kan haer groente schaden.
"Ick weete dat de palm heeft bloemen sonder saet,
"En schoon se lustigh bloeyt, geen vruchten achter laet."

Een onzer oudheidkundigen noemde het dragen van bloemtakjes "door hen die kinderlijkjes beaerden," een oude friesche en hollandsche gewoonte, en voegde er bij, dat bij beide in vroegere jaren de lijken van ongehuwde jongelingen en meisjes met groene kroontjes werden versierd, en bij hun uitvaart drie kroontjes op de doodkist werden vastgehecht, met bijvoeging der eerste letters van hun naam. Aan de wijze, waarop de kroontjes gevlochten waren, en de kleur der linten en bloemen, kon men zien of de doode gehuwd of ongehuwd was geweest.

Wanneer de buurkinderen en speelnootjes het lijkje van hun gezelletje hadden gezien, werden zij op rijstenbrij met suiker en kaneel onthaald.

Ook hier doelt Cats op, wanneer hij in zijn "Lijkzang op een vinkje" zingt:

"Gaet roept er al de kinders bij,
"De kinders hier omtrent,
"Op dat zij eeten van den brij,
"Die 't beestje heeft gekend."

Op sommige plaatsen noodigde men ook de buren om het gewaadde en versierde lijk te zien, en werden zij bij die gelegenheid op geraspte broodjes, wijn of bier onthaald.

DE ROUW.

Het rouwgewaad, was niet overal van dezelfde kleur. In de XV$_e$ eeuw was het in Frankrijk en Spanje, even als vroeger bij de Romeinen, en thans nog bij de Chinezen, wit. De Polen rouwden met rood, de Turken met blaauw of violet, de Egyptenaren met geel, de Ethiopiërs met graauw. Deze kleuren waren niet willekeurig, maar zinnebeeldig. Zoo was het wit het zinnebeeld der onschuld en reinheid, het blaauw dat der hope, graauw dat der aarde, violet, een mengeling van zwart en blaauw, van rouw en zaligheid, geel van verwelking, het rood van wraak, het zwart van duisternis. Deze laatste kleur werd het eerst door Anna van Bretagne, weduwe van Karel VIII van Frankrijk, tot rouw aangenomen, en is sedert ook in ons vaderland algemeen geworden; alleen de Friezinnen, die naar de hinloper-dragt gekleed waren, droegen blaauw, donkerder of ligter, naarmate nadere of verdere verwantschap met den overledene. Bij aanzienlijken was de rouw zeer kostbaar. Op inventarissen leest men van "zwart fijn lakensche tabbaerden, swart fluweelen sacken en rocken, swart laken en satijnen sieltjes met swarte kanten en met swart fluweel, belegt met gitten; van kamerycxe doecsken en beffen met rouw (breede plooijen en zoomen)." Eene bruid in den rouw droeg te 's Hage een zwart fluweelen kleed met parelen bezaaid, en een lange sleep. Goud, zilver noch gekleurde parelen werden gedragen; maar wel witte parelen, en diamanten. De tabberd hing in losse, ruime plooijen tot op den grond.

Hij was vaak zoo lang, "dat hij achter na sleepte op de aerde en op den dreck der straeten, strijdig met de nederigheid en dragt, die de heiligen betaamt." In plaats van gekleurde slippen, rozetten en linten, bezigde men ze van zwart krip. De beffen van mannen en vrouwen hadden breede plooijen, en de hoed was met floers omwoeld, terwijl de mantels en wambuizen, broeken, kousen en schoenen, van zwart laken of wollen stoffen waren. Men kleedde zich in heelen, halven en kwart rouw, naarmate men den overledene in den bloede bestond. Een weduwe mogt gedurende haren rouw, die een jaar en zes weken moest duren, niet hertrouwen, doch in 1656 werd bepaald, dat zij, onbesproken, een zes maanden na haars mans dood, een ander huwelijk mogt aangaan.

De mindere klasse kleedde zich in zwart laken en sagrijn. De vrouwen moesten hier en daar, gedurende den zwaren rouw, de zwarte bovenrok over het hoofd slaan; ook droegen zij lange zwarte falien, die zij slooven noemden. Hier en daar rouwde men met de zwarte huik, waarmede zoo wel mannen als vrouwen deftig te groeve gingen. De laatste "sloofden zich in de zwarte huik en overspelden het hoofd in linnen doeken." De edellieden, die bij de begrafenis van Maria van Bourgondie tegenwoordig waren, droegen zulke huiken, en nog in de XVIIe was het een algemeene begrafenisdragt der vrouwen te Amsterdam.

DE LIJKSTAATIE.

Het was in de XVIIe eeuw overal het gebruik, dat de lijken in de kerken, hetzij in een gemetseld graf onder een zerk, of in de kapellen, die door de voorvaderen gesticht en, na de hervorming, aan de familie gebleven, of aan de de kerk vervallen en aan anderen verkocht waren, werden bijgezet. Minvermogenden en armen vonden hunne laatste rustplaats op een der kerkhoven, die de kerken omringden. Ook al wat tot eene begrafenis betrekking had, was door keuren bepaald. De aan-

zienlijken, die bij openbare plegtigheden van staaatsie hielden, en vooral bij begrafenissen groote weelde ten toon spreidden, betaalden liever de zware boeten dan, naar hunne schatting, iets te kort te doen aan het fatsoen en den rang van den overledene, en, daar de burgerlieden des daags werden beaard, kozen zij den avond of den nacht en volgden dan het lijk, door een grooten stoet van rouw- en flambouw- of lantarendragers vergezeld, onder het luiden der klokken, naar de kerk. Zulks werd in 1661 te Amsterdam verboden, tenzij men er van den geregte verlof toe had bekomen; doch twee jaren later wederom toegestaan, mits men een boete van ƒ 25 voor een kraamkind, ƒ 50 voor een kind beneden de tien-, ƒ 100 voor een lijk beneden- en ƒ 150 boven de vijfentwintig jaren, ten voordeele van het aalmoezeniershuis, betaalde. Ook op andere plaatsen ging men, in weerwil der zware boeten, voort met het des avonds of nachts bijzetten of inzerken. Te Dordrecht waren de kapellen dan met zwart laken behangen en trok de stoet voorbij al de kerken, betaalde aan elk hare "geregtigheden," dat is zoo veel als of het lijk er in begraven en beluid moest worden. In het laatst der XVIIe eeuw kwamen ook aldaar de rouwkoetsen in gebruik. Voor eene koets moest ƒ 50 betaald worden, en die er meer begeerde, moest voor elk nog ƒ 5 geven. Zoo ontving de tresaurier in 1699 van de erven van Adriaan van Blijenburgh, heer van Naaldwijk, "voor één koets ƒ 50, voor drie boven het getal ƒ 15, voor het verlof een wapenbord te mogen hangen ƒ 50, het huis met rouw te mogen bekleeden ƒ 30, met flambouwen te mogen gaan ƒ 30 en met sleepmantels ƒ 12. In hetzelfde jaar betaalden de erven van Jonker Pieter Paulus van Meerdervoort ƒ 175 voor een dergelijk verlof. De kerken werden voor het luiden, ligten en schoren der zerk, het schoonmaken van het graf, en de baar, betaald. Op sommige plaatsen werd deze laatste reeds een uur vóór de statie zich in beweging stelde, naar het sterfhuis gebragt en er voor geplaatst. In Bredero's Jerolimo geschiedde zulks door Floris Harmensz, "de hondt-slager der kerk."

"Wel Floris Harmenz waer brenghje de baer? wie isser doot?
"Ariaen een pijntje, peete Barberen man, jou ouwe lagenoot."

Eenigen tijd later kwamen de aansprekers, die zich aan den ingang der woning plaatsten, om de genoodigden binnen te leiden. In burgerhuishoudens waren de spiegels afgenomen of met zwart floers, doch bij aanzienlijken was de geheele kamer, waarin zij ontvangen werden, met zwart laken behangen, en door eenige waskaarsen verlicht. In beide vertrekken echter stonden de bloedverwanten aan weêrszijden zóó gerangschikt als zij den overledene bestonden, midden in het vertrek stond de doodkist, hetzij op een houten paard, stoelen, of wel op eene met fluweel bekleede verhevenheid. De naaste bloedverwanten droegen lange rouwmantels, gelijk, op de begrafenis van vorsten, de edellieden, die het lijk droegen; ook hadden zij even als de naaste bloedverwanten luiphoeden met lange lamfers aan de zijden op het hoofd. De lengte van deze lamfers hing af van den graad van bloedverwantschap. Zij sleepten soms langs den grond of werden om het aangezigt geslagen. Zoo waren de edelen, die het lijk van Elizabeth van Gelre droegen, "swarth gecleedt, und rymen omb oer hoed und under umbt angesicht umgeslagen." Bij burgerlieden lag de bijbel op de kist, waaruit een predikant, zieketrooster, kerkeraadslid of een ander voorlas of wel een gebed deed. Ook was het hier en daar in Friesland in gebruik, dat bij die gelegenheid het een en ander genuttigd werd. Op het bepaalde uur, want voor elk uur later moest toenemende boete betaald worden, begonnen de klokken der kerk, waarin het lijk begraven werd, en hier en daar van elke kerk, die de stoet voorbij moest trekken, te luiden; de kist, nadat een der bidders gevraagd had, of iemand den doode nog wenschte te zien, gesloten en uitgedragen, en zóó op de baar geplaatst dat de voeten vooruitgedragen werden. Hierop werd bijzonder achtgeslagen, wijl lijken van hen, die zich zelven om het leven hadden gebragt, of door beulshanden gestorven waren, met het hoofd vooruit naar het graf werden gevoerd.

Ook zorgde men dat het lijk met het gelaat en de voeten naar 't oosten gekeerd in het graf werd geplaatst. Hondius achtte dit gebruik afkomstig van de pausgezinden, "die meenen dat Christus in het oosten ten oordeel zal komen," en veroordeelde het, even als het dragen van lange sleepmantels, "die achterna slepen in het slijk der aarde." Stond de kist op de baar of berrie, dan plaatste men er de reef, raaf of roef, "een samenstel van houten latten als een schuins opgaand deksel," op en bedekte haar met het ra- of roefkleed. Beide, roef en roefkleed, werden door het een of ander godshuis verhuurd. Vroeger spreidde men, na de begrafenis, het laatste over het geopende graf, waarna het door de armen werd weggenomen. Zulks geschiedde nog in de XVIIIe eeuw hier en daar, vooral in Overijssel en inzonderheid te Ootmarsum. Aldaar werd het voor heiligschennis gehouden zulk een kleed, dat doorgaans vierkant en van zwart laken of saai was, weg te nemen, dan na verloop van minstens twee of drie weken, wanneer zulks door den koster of de armen geschiedde.

Ook in Rijnland werd, wanneer een vrouw, in het kraambed overleden, werd uitgedragen, over het zwart lakensch doodkleed een wit beddelaken over de roef, en na de begrafenis over het graf gespreid, en bleef aldaar, ten behoeve van den doodgraver, liggen. Op sommige plaatsen waren diergelijke roefkleeden, vooral voor kinderen, vrijers en vrijsters, sierlijk opgemaakt en met linten en strikken voorzien. Stond de roef op de kist, dan schaarden zich de bloedverwanten en vrienden. Wij zouden te uitvoerig worden, indien wij de verschillende gebruiken, die hierbij en bij de geheele begrafenis in 't algemeen, werden in acht genomen, wilden vermelden. Zij waren in alle steden, dorpen ja soms buurten verschillend. Zoo gingen de predikanten hier vóór, dáár achter den stoet; werd hij hier voorafgegaan, daar gevolgd door armen en weeskinderen; droegen op de eene plaats de buren, op een andere de armen de kist; werd een kraamkind hier onder den arm, daar onder een wit kleed op de armen door een bidder gedragen, door den vader of de vroedvrouw met een paar buren gevolgd,

naar het graf geleid. Op sommige plaatsen volgden de vrouwen, op andere niet, doch op de meeste, terstond na de bloedvrienden, zij, die door aanhuwing of verre verwantschap aan de familie verknocht waren, en vrienden van vriendswegen, of vrienden van den zelfkant genoemd werden. Het lijk van een predikant werd daarenboven door den kerkeraad, van een magistraatspersoon door de regering, dat van een lid van een gild door de gildebroeders met schilden, wapens en banieren, dat van een student door hoogleeraren en studenten gevolgd.

Wanneer het lijk op de begraafplaats kwam, werd het een of tweemaal de kerk of het kerkhof rondgedragen; bij het begraven van een predikant, het voor den predikstoel neergezet en weder opgeheven. Op sommige plaatsen droeg men dat van een magistraatspersoon voorbij het raadhuis, en zette het daarvoor neder; te Leyden dat van een hoogleeraar, 't welk met de toga over het lijkkleed door studenten gedragen werd, voor de akademie. Op sommige plaatsen begroef men de lijken van burgers des voor-, en van edellieden des namiddags, droeg men de baar der eerste met de hand, die van de laatste op de schouders.

In de XVIIe eeuw was het bijgeloof, dat het eerste lijk, dat op een nieuw aangelegd kerkhof begraven werd, niet rusten kon of door den duivel werd weggenomen, nog algemeen; ja toen er in 1830 op Eijerland een nieuw kerkhof werd aangelegd, waren er vele familiën, die verklaarden hunne afgestorvenen liever naar de Waal (dorp op Texel) te willen brengen, dan hen dáár te zien begraven. Te Enkhuizen, gingen in 1621, schoon zulks verboden was, de vrouwen nog mede ter begrafenis, om voor de zielen der overledenen te bidden. Nog lang daarna plaatsten zij zich, ook onder de godsdienstoefening, naar het westen gekeerd op het graf en keerden den rug naar den predikstoel toe. De wethouders oordeelden dat "dit heidensch en pauselijk bijgeloof niet langer in steden en plaatsen, waar de opregte gereformeerde religie geleerd werd, mogt geduld

worden," verboden mannen en vrouwen, ingezetenen en vreemdelingen, het zitten of plat op het aangezigt liggen op de graven ten tijde of na de begrafenis; en geboden met het gelaat naar den predikstoel gekeerd, zedig en ordentelijk te zitten."

Boeken vol zouden nog over andere bijgeloovigheden van dien aard kunnen geschreven worden, alle overblijfsels van het heidendom, dat nog zoo vele sporen in ons vaderland heeft achter gelaten, die in weerwil van verlichting en beschaving niet zijn uitgewischt.

De pracht en weelde bij de lijkstatiën ten toon gespreid nam in het laatst der XVIIe eeuw, in weerwil der keuren en zware boeten, zóó toe, dat de kerkeraden de regering ernstig verzochten strengere maatregelen te nemen, doch te vergeefs; want het waren de regenten zelve, die zich aan de overtreding der keuren schuldig maakten. Op menige begrafenis zag men niet alleen de kerkeraden en regeringen der heerlijkheden, die zij bezeten hadden, voorafgegaan door boden die de met rouw bedekte wapens droegen, maar ook paarden, die ten teeken van rouw kreupel gingen, en alle lijkbidders der stad. Geen begrafenis (wij gewagen thans niet van de begrafenissen van staat) was plegtiger en kostbaarder dan die van een regerend burgemeester. Uit de menigte voorbeelden kiezen wij die van Mr. Jacob van der Dussen, heer van West-Barendrecht, den 1 November 1728 te Dordrecht gestorven.

"*Den* 9 *November* (dus luidt het oude verhaal) *vergaderden de gilden en schutterijen in de St. Joris doel om zich in orde te schikken, en omstreeks een uur later zette zich de stoet in beweging. Vooraf ging een lijkbidder, gevolgd door de weesmeisjes, de kleinste vooruit, in hare rouw-, hals- en neusdoeken zwarte floersche lintjes hebbende, voorts de weesjongens met floers om den hoed, door den binnenvader en de binnenmoeder, in zwaren rouw, geleid; de* 32 *gilden, alle in rouw, voorafgegaan door hunnen algemeenen dienaar, in den rouw, met een doornen stokje, onder met zilver beslagên en boven met zwart en wit lint bestrikt, in de hand. Voor ieder gild, door zijn dekens en achtmannen geleid, ging zijn gilde-*

knecht, dragende de schilden en wapens, die zij gewoonlijk op lijkstatiën voeren, aan zwarte stokken gehecht en met zwart en wit lint bestrikt, terwijl sommige gilden vaandelen en banderollen hadden, waarin hunne blazoenen waren uitgebeeld. Nu volgde de schutterij van den edelen voetboog, voorafgegaan door haar knechts, dragende de met zwarte en witte zijden strikken versierde voetboog, en paarsche en rood fluweelen, met paarsch en rood fluweel gevoerde, sierlijk met goud, zilver en groen geborduurde kappe, aan een met zwarte en witte linten bestrikten stok. De dekenen, luitenants, wimpeldragers en de vier kavels der schutterij, alle in rouw, sloten den stoet.

Ondertusschen waren de leden van den oudraad, thesauriers en goede luiden van den achten, op het raadhuis bijeengekomen en werden door stadsboden met stadswapenbussen, met zwarte en witte strikken op de borst, paar aan paar afgehaald en naar het sterfhuis gebragt.

Hier stond het burgemeesterlijk lijk reeds op de doodbaar, overdekt door een rouwpelle, aan hoofd- en voeteneinden met groene lakken beladen, en 's burgemeesters volle wapen met acht kwartieren in het midden, waarvoor zich reeds de schout, predikant, secretaris en die van den gerechte van Oost-Barendrecht, alle in rouw, met hun bode, het wapen dier heerlijkheid dragende, en den lijfdienaar van den overledene met diens volle wapen tusschen de lijkbidders, en voorts de bloedverwanten en naaste vrienden geplaatst hadden. Nu naderden de burgemeesteren aan 't hoofd van den oudraad het lijk, begaven zich de vier oudste schepenen naar de vier hoeken van het lijk, hieven de slippen van de rouwpelle, en de daartoe gestelde personen, alle in diepen rouw, de baar op de schouders, en nu ging de stoet kerkwaarts. Vooraf gingen weezen, gilden, schutters, die van Barendrecht, daarop de kist, de leden der regering, voorafgegaan door drie hellebaardiers, in den rouw met hunne slepende en met rouw omwonden hellebaarden, waarvan zij de fasces ter aarde hielden, door de kamerbewaarders, in den rouw, dragende vierkante letterhouten bodelstokken, met drie zilveren knoppen dragende een leeuw, het wapen van Dordrecht houdende, op twee plaatsen met zilver beslagen, boven met zwarte en witte linten bestrikt, voorts door den pensionaris, en de

secretarissen. Achter deze volgden, die van den oudraad, en de goede luiden van den achten, alle statig in den rouw, de burgerkrijgsraad, de prevoosten vooruitgaande, dragende zwarte ebbenhouten cornelsstaven, boven en onder beslagen met zilver, liggende op de bovenplaat twee musketten, kruislings over elkander, met het bijschrift krijgsraad, *bestrikt met zwarte en witte tinten, de majoor van den krijgsraad, luitenants, vaandragers, sergeanten, de elf lange vaandels met hun zijdgeweer, alle in rouw, na eenige tusschenruimte, de bloedverwanten en vrienden, de veertigen, de predikanten der nederduitsche en fransche kerken, de ouderlingen en diakenen, de kooplieden van den engelschen stapel, de heeren doctores, juris en medicinae, de procureurs en die van de praktijk; de kooplieden van Rijn, Maas en Waal, en een menigte aanzienlijke lieden, alle in rouw. Het lijk werd voor het raadhuis ter neêr gezet en wederom opgeheven, door de deur aan de oostzijde de groote kerk ingedragen, en in de St. Apollonia kapel bijgezet, waarna de stoet zich wederom na 't sterfhuis begaf en aldaar des namiddags ten twee ure van elkander scheidde.*

Op welke zeer aanzienlijke en ongemeene voortreffelijke begrafenis werden geteld bij de drie duizend menschen, daarenboven krioelde de stad uitermaten van degenen, die gekomen waren uit de naburige steden en dorpen, om deze plegtige en statige uitvaart te zien."

DOODMAALTIJDEN.

Even schitterend en overvloedig als de bruiloft- en doopmalen, waren ook de doodmalen onzer voorvaders, die noch kerkelijke besluiten, noch keuren, konden vereenvoudigen, veel minder afschaffen. "De uitvaarten (schrijft Guicciardyn) worden ook kerkelijk gehouden en met veel aalmoezen, en nadat de doode begraven en de dienst gedaan is, zoo wordt, om de droefheid te verdrijven, een kostelijken en keurigen maaltijd gehouden voor de naaste en liefste vrienden, aan anderen wordt een pot wijn met een schotel gekookten rijst gezonden."

In het midden der XVIIe eeuw begonnen de maaltijden in de steden allengskens op te houden, en vergenoegde men zich met na de uitvaart, in 't sterfhuis wijn te schenken.

"'T ligchaam begraven zijnde (schrijft De Parival) keert het gezelschap weer naar huis. Die voorgegaan heeft, bedankt en noodigt stillekens die mede geweest zijn, om in huis te komen. Dan wordt er wijn geschonken. Elk drinkt, naar hem lust, en gaat weer uit, als hij wil. De rijken worden in de kerk begraven, en in 't wederkeeren wordt er rijnsche wijn geschonken. De middelmatige burgers schenken franschen wijn, en die geen groote middelen hebben schenken bier." In Groningen noemde men dat "troostelbier," elders "doodenbier." Na de begrafenis van een bursaal in het collegium theologicum te Leyden, kreeg elk een geraspt broodje met een glas franschen wijn.

Niet zelden werden wijn en bier bovenmatig gebruikt. Zoo schrijft dezelfde de Parival: "men vindt (te Leyden) zooveel onbeschaamde menschen, en van zoo weinig eer, dat zij zich dronken drinken op de begrafenissen en naar huis keerende met hunne lange mantels, zinken ze plat ter aarde neêr, zoo dat men ze op moet helpen, en naar huis geleiden. Dat doen eerlijke en deugdlievende menschen niet, die, na eenige glazen wijn gedronken te hebben, zacht en bij tijds heengaan en naar hun werk wederkeeren." "De wijn geschonken (schreef Hooft) ter begraffenis van mijn swaegher Kloeks kindt, was op geen eenen dagh te noemen met den kraemwijn, ende scheelde zoo veel als geboorte en doodt."

De doodmalen zijn het langst in de noordelijke provincien in zwang gebleven, en ofschoon het opdisschen van gekookte spijs verboden was, werd er soms zooveel koude en wijn en bier gegeven, dat er de nageblevenen door geruïneerd werden. Te Dokkum onthaalde men nog in deze eeuw hen, die deel aan de begrafenis genomen hadden, op krentebollen, tarwebrood, kaas en gerookt vleesch, en werd er koud en warm bier rondgediend. Dit gedaan zijnde, dronk men thee, waarna men scheidde. Men zat in bijzondere vertrekken, en in elk

deed een predikant een gebed vóór men de spijzen nuttigde en, zoo er slechts één predikant was, deed hij het in het midden van het huis. In Oldampt werd zulk een maaltijd een udigst genoemd. Daartoe noodigde men doorgaans de geheele familie, zoo verre die maar eenigzins kon berekend worden, de kinderen, althans der naaste vrienden, de gansche kerkeraad, de naaste buren, ook wel de geheele buurt, waarbij doorgaans ook een aantal kinderen. Kwam men van de begrafenis in het sterfhuis terug, dan vond men de tafels, door het geheele huis heen met borden bezet, en vooral in het voornaamste vertrek met beddelakens bedekt. Nadat er nog eens was rondgedronken, zetten zich de gasten aan de tafels: de dominé aan het boveneind der voornaamste tafel. Nu verscheen de kok, gevolgd door mannelijke en vrouwelijke bedienden, alle zwaarbeladen met welgevulde schotels, zette het beste op de eerste tafel neêr, doch zorgde tevens, dat ook de anderen goed en overvloedig voorzien werden, trok vervolgens het mes uit den zak en sloeg met het hecht eenige malen op tafel. Op dit bevel rees de dominé overeind, en deed een gepast — ook wel eens een ongepast — gebed, waarna men er goed op toe at en dronk en bij uitstek vrolijk was. Na het eindigen van den maaltijd werd er thee en vervolgens koffij geschonken.

Des avonds kwamen alle ambachtslieden en anderen, bij welke de gestorvene zijne goederen liet maken of zijne waren kocht, te bier. Bij sommigen dischte men eerst wittebrood, vervolgens stoeten, eindelijk dik gekookten rijstenbrij (rapje de brui) en dan weder wittebrood en stoeten op. Soms volgde op de boterhammen, graauwe erwten met rozijnen, half en half en rijk besuikerd, voorts rundvleesch met ham en aardappelen, waarna men weder eindigde gelijk men begonnen was. Zij die wat boven anderen wilden uitmunten, voegden bij dit alles nog kalfsvleesch, rijst en pruimen. Vroeger gaven de voorname boeren wel twee dagen achtereen udigst.

Even als bij bruiloften werden soms vóór, soms na de begrafenis zilveren penningen aan de dragers en vrienden rondgedeeld. In het

eerste geval was de penning met een ringetje voorzien en werd bij het begraven gedragen. Men heeft ze in allerlei vorm, acht- en vierkant, rond en ovaal, van goud en zilver, nu met gegoten, dan met gegraveerd beeldwerk er op, met afbeeldingen der overledenen of met zinnebeeldige figuren, opschriften in proza en poezy, of alleen met het geboorte- en sterfjaar van den overledene, met of zonder een spreuk uit de H. Schrift. Soms liet men een doodshoofd met kransen en loofwerk gieten en graveren en plaatste er den naam of ouderdom van den overledene in; eenvoudiger lieden lieten slechts een plat stuk zilver met letters graveren. Op de begrafenispenningen van Joost van den Vondel, ziet men aan de eene zijde 's mans beeltenis, met het opschrift, Joost van den Vondel, gestorven 5 Februarij 1679, op de tegenzijde een zilveren zwaan, met dit opschrift: 's Lands oudste en grootste poëet. Op die van den admiraal Heemskerk staat aan de eene zijde de zeeslag voor Gibraltar, aan de andere zijne lijkstatie afgebeeld.

Werd door deze penningen de nagedachtenis van den overledene vereeuwigd, niet minder door de rijke legaten aan armen- en godshuizen. Slechts zeer zelden stierf er een deftig burger, die deze niet rijkelijk bedacht. Het valt niet te loochenen, dat onze vaderen doorgaans zeer zuinig in hunnen huiselijken kring leefden, doch hadden zij gasten, of werden ze in de gelegenheid gesteld ongelukkigen te helpen, dan spaarden zij hun geldkisten niet, en niet zelden was het dat op éénen dag ƒ 16000 ja ƒ 24000 in de verschillende kerken eener groote stad voor de armen werd gecollecteerd.

LIJKGESTEENTEN.

Getuigen de begrafenisplegtigheden van den rijkdom en de praalzucht onzer, zoo vaak om hunne eenvoudigheid, geroemde vaderen, nog veel meer blonken die uit in hunne grafgesteenten. Ik gewaag niet van die marmeren mausoleën onzer dapperen, op kosten van den staat gesticht, niet van de epitaphien ter eere van beroemde staatslieden en hoogleeraren opgehangen, nog minder van die sieraden van beeld-

houwkunst, die de asch onzer vorsten en baronnen bedekt; maar van zoo vele met wapens en beeldhouwwerk en pompeuse inscriptiën overladen zerken, waaronder het gebeente onzer regtsgeleerden, geneesheeren, predikanten en aanzienlijke kooplieden rust, die schier in alle kerken van ons vaderland worden gevonden. Betreden wij in onze verbeelding een onzer kerken in de XVIIe eeuw. Er ligt een sombere zwaarmoedige tint over het geheele gebouw. De kerkvensters zijn wel lang, maar smal, de in lood gevatte en bont gekleurde ruiten, klein en met mannen en vrouwen in biddende gestalte en wapens van lang uitgestorven geslachten beschilderd. Op sommige leest men het symbool van hem die het voerde, of een latijnsch dicht, dat den naam van den schenker vermeldt, of wel een bijbelspreuk. Aan alle zijden zijn de gewitte wanden bedekt met wapenkassen en wapenborden van de geslachten, die in de kerk werden ingezerkt, sommige in al hun kleurenpracht met cimiers en banderollen, gekroond, gehelmd, omringd door kwartieren, anderen verbleekt, gebarsten, vermolmd, uit hunne lijsten geschoven. Zoo ziet men ze ook tegen de muren der kapellen, thans van altaren en beelden beroofd, doch in plaats der kleine roode steenen, die weleer den grond bedekten, ligt één groote zerk, waarop het beeld van hem of haar, die er onder rust, of de wapens, omringd door kwartieren, en een grafschrift dat een korte levensgeschiedenis behelst, er onder.

Openen wij in onze verbeelding zulk een kapel, b. v. die der familie de Witt te Dordrecht. Tegen den wand hangt het volle wapen van burgemeester Cornelis Fransz, een veld van sinopel, beladen met een haas, hazewind, en een brak, alle van zilver, bezet met de kwartieren de Witt, van Beveren, Slingelandt, Holy, Boem, Bakel, van der Meer en Putten, en het onderschrift: "*Domino Cornelio Wittio F. F. hujus reipubl. septies cons. saepiusque ordinum generalium nec non Hollandiae et West-Frisiae in diversis collegiis deputato.*

P. M. P.

obiit 3 *Aprilis A°.* 1622, *Aet.* 77.

Op den grond liggen twee zerken, beide met wapens, kwartieren en de volgende opschriften:

WITT.	*Hier rust den Edelen Heer Jacob*	CORPUT.
	de Witt heeren Cornelisz geboren	
	den 7 *Februarius* 1589 (*in syn*	
HEYMANS.	*leven*) *driemael burgemeester*	BUYSEN.
	vijfmael schepen veertig kerck-	
	meester schiltmeester en colonel	
BEVEREN.	*van Dordrecht, ordinaris gecom-*	BROUCK.
	mitteert ter vergaderinge van de	
	Staten van Holland ende West-	
COLFF.	*Vriesland en de Staten Generaal,*	HANNECOP.
	tweemael van de gecommitteerde	
	raeden van Holland en in de	
SLINGELANDT.	*rekenkamer van Holland is als*	MONTENS.
	extraordinaris ambassadeur aen	
	de kroonen van Polen, Sweden	
REETGELD.	*ende Denemarcken geweest, wert*	KEYEN.
	in 1657 *raet ende meester van*	
	de rekeningen der domeynen van	
MUYS VAN HOLY.	*de Staten van Holland etc. en*	DRIMMELEN.
	sterft den 16 *Januarius* 1674.	
	Alsmede vrouwe Anna van den	
VAN DEN HAER.	*Corput Heeren Johans dochter*	SWYNDREGT.
	geboren den 24 *April* 1599 *die*	
	te samen in echten vergadert	
	waren den 9 *October* 1616. *Sij*	
	sterft den 23 *Januarius* 1645.	

Hier syn begraven den E.E. Heere Cornelis Frans de Witt, in syn leven Burgemeester Kerckm. Schatm. ende Colonel deser stede gecommiteerde raad van de Ed. Mo. Heeren Staten van Holland en West Vriesland Dyckgraaf van Moerkercken sterf den 3 *April N°.* 1622 *en de joffre Johanna Andries dr. syn huysvrouwe sterf den* 24 *Mey a°* 1602 *en Alid de Wit huysvrouwe van Pompeus de Roevre sterf de* 30ᵉ *Decemb. A°* 1597

dogt Francois de Wit, Secr. van Weesmr. deser stede sterf den 29 Martii, A° 1615 en de Jofr. Cornelia de Wit weduwe van wijlen de Heer Amelis van Hoogeveen in syn leven burgemeester en tresorier der stadt Leyden en ontranger van de gemeene middelen van Leyden en Rijnlant, sterft den 24 *Marty, A°* 1641.

In sommige kapellen, vooral in die der gilden, hingen, behalve de blazoenen, ook langwerpige borden, waarop gedichten, tijdverzen enz. waren geschilderd; anderen hadden sierlijke hekken met inscriptiën. De grond der geheele kerk was bedekt met zerken, waarop wapens, opschriften en soms gedichten waren gebeiteld, nu en dan afgewisseld door witte marmeren en koperen platen, waarop in verheven beeldwerk de wapens met opschriften in gouden letters prijkten. De meeste wapens werden door den moker en hamer der Wandalen van 1795, onder het zingen van anti-aristocratische liederen, weggehakt. Behalve die statige met weidsche wapenen en titels beladen zerken, waren er nog anderen, waarvan de opschriften in latijnsche of hollandsche verzen door min of meer beroemde dichters waren vervaardigd. Zoo heeft men grafschriften van Heinsius, Barlaeus, Lydius, van Someren, Vollenhoven en anderen. Ook was het zeer algemeen dat geringere burgers hun gildeteekenen of die van hun ambacht op de zerken lieten uithouwen en vond men een menigte, met smids-aanbeelden en mokers, timmermans-schaven, metselaars-truweelen. Sommige koop lieden lieten er hunne merken op plaatsen. Opmerkelijk is het ook, dat in de XVIIe eeuw zoo vele koddige grafschriften werden vervaardigd. Zij zijn meestal het werk van de rederijkers, wier kamers toen in bloei waren. Le Francq van Berkhey schreef, dat het er te Amsterdam van krielde. Zoo leest men in de hooglandsche kerk te Leyden op zeker graf:

Die vijf en twintig jaar geleeft heeft zonder vrouw,
Die vijf en twintig jaar geleeft heeft in den trouw,
Die vijf en twintig jaar sleet buiten de Echt zijn leven,
Rust hier tot dat hem God het leven weer sal geven.

Op een zerk te Delft:

"*Den Delfsen Demeter* 103 *jaer out*,
"*En die* 75 *jaer was geweest getrouwt*,
"*Met syn vrouw out* 97 *jaer*,
"*Zijn beide gestorven in drie uuren daer.*"

Meest alle echter waren meer laf dan geestig en niet meer dan onbeduidende rijmelarij.

Somber waren in de XVII$_e$ eeuw de kerkgebouwen, en de lijkgesteenten, epitaphien, wapens, blazoenen, vaandels en banderollen, kapellen en beschilderde glazen, in volkomen harmonie met de statige koperen kroonen, de schitterende koperen en marmeren hekken, de met beeldhouwwerk en goud zwaar beladen orgels, de donkeren gestoelten en het overige ameublement der kerk. Plaatst in uwe gedachte in zulk een kerk, op den rijk besnedenen eikenhouten kansel een leeraar van die dagen, met de melkwitte allonge over den raafzwarten rok, den langen geplooiden bef en den achterwaarts geschoven mantel; bezet de kerkeraads-, en regeringsbanken met even zoo gepruikte en gebefte mannen in het zwart, vult de gestoelten met gekapte heeren, in groene of geelzijden rokken, lange oranjekleurige vesten, met achtbare burgers in ligtblaauwe, donker paarsche of zwarte rokken en met deftige carrés, vrouwen met kapsels als torens, guardins, hoepelrokken, wit gepoederde hairen en met mouches bedekte aangezigten, waarover de statige kerkkap hangt, het met goud beslagen in zwart sagrijn gebonden kerkboek tusschen de van juweelen fonkelende vingers houdende, en gij hebt een tafereel voor oogen, zoo als gij het op sommige platen uit het laatst der XVII$_e$ eeuw wedervindt. Heeft echter die bonte, gestrikte, bekwikte schaar het gebouw verlaten, dan grijpt u de zwaarmoedigheid aan, die Hervey, bij het beschouwen der kerken van zijn tijd, vervulde, en gij wordt even als hij gestemd tot het schrijven van grafgedachten.

AANTEEKENINGEN.

Bladz. 1. Over de oude herbergen bij de Engelschen, leze men: *Quarterley Review* 1832 en *Things not generally known* (1e Ser.) p. 90.

Bladz. 2, 3. Balen. *Beschr. v. Dordr. Nederl. en Kleefsche Oudhed.* D. III bl. 356.

Bladz. 4. Reg. 12 van b. *Wilt gij*, enz. bij L. v. d. Bos, *Dordr. Arcadia*, bl. 578. De opschriften op luifels voor poorten en particuliere huizen bestaan in hand.

Bladz. 5. Waarden. Zie mijne *Geschied-, Letter- en Oudheidk. Uitsp.*, bl. 501. Doedijns *Haegsche Merc.*, N°. 5.

Bladz. 6. Godewyck in zijn *Wittebroodskinderen*, waarvan door mij in 1867 een nieuwe uitgaaf is bezorgd te Utrecht bij Broese.

Bladz. 7. Reg. 2 van b. *hunne* lees *hare*. Wij ontleenden deze bijzonderheden uit de *Tresauriers rekeningen* te Dordrecht, waarvan een uittreksel onder ons berust.

Bladz. 7. Reg. 12 v. o. *avonds* l. *des avonds*.

Blad. 12. Deel-wijn. Zie Tideman op Beaumonts' *Gedichten* bl. 80, 107, 108. Hij behoorde tot de rijnsche wijnen. Oudemans *Woordenb. op*

Bredero i. v. *Deelwijn.* De Vries, op Hooft's *Warenar*, bl. 163. Revius, *Overijss. Zang.*, bl. 275. Sevecote, *Ged.*, bl. 170.

Blad. 13. Over het bier bestaat een werkje van Wernerus (*oratio de confectione ejus potus qui Germaniae usitatus, veteri vocabulo, secundum Plinium, cerevisia vocatur. Witebergae* 1576, 8), van J. H. Meiboom (*De cerevisia potibusque et ebriamentibus aliis extra vinum commentarius. Acced. Andr. Turnebi libellus de Vino, Helmst.* 1660, 4°) en van M. Schoockius (*De cerevisia, in quo omnia ad illam pentinentia discutiuntur*, Gron. 1661, 12°). "Haerlems bier moet over 't water, is in Friesland beter dan in de brouwplaatsen." H. Doedyns *Haegse Merc.* N°. 33. Pafferode, in *Hopman Ulrich*, bl. 52, "scharrebier is beter als S...... op den tap." "Vier mangeltjes *Bremer.* "De Bremer hangs is te brangdig." Van Elsland, *Dronke Jaep, de boer op 't concert*, bl. 3.

Bladz. 15. Zie SCHELTEMA, *Geschied. v. d. dagel. kost in de burger huishoud.* in *Mengelw.* IV, 6, bl. 185 volgg.

Bladz. 15. In J. J. VAN ELSLAND, *Dronke Brechtje*, bl. 13, 14, komt een gedicht voor tot lof van den brandewijn. "Me vaere koe, Jaep, heb ik gustere verkoft voor twaelef pongh, met nog een mingle *brangdemoris* tot wijnkoop." Van Elsland, *Morgenspraek tusschen Jaep en Kees.* De brandewijn was in 1484 in Duitschland nog niet algemeen, doch werd in 1529 niet meer als artsenij gebruikt, maar algemeen gedronken. Men noemde hem "*Balsam*," "*Lebenswasser.*" Zie Michael Schrick, *Verzeichniss der ausgebrannten Wasser*, Augsb. 1483, 1484, 1494; C. Gesneri *Bibl. Tiguri*, 1574 p. 506; Haller, *Bibl. Botan.* I. 266; *Wem der geprannt Wein nutz sey der Schad., und wie er gericht oder fälschlick gemacht sey. — Zie Bambergh im* LXXXIII, Jahr. 4°. J. Beckmann, *Zur Gesch. d. Erfindk*, Leipzig, 1, 33 ff.

Bladz. 16. RATAFIA. Doedyns *H. M.*, N°. 54.

„ 17. LE FRANCQ VAN BERKHEY. *Oud-Holl. Vriendschap.* —

„ 18. Reg. v. o. *den handhouders*, l. *de.*

„ 19. PRINS MAURITS enz. De aangeh. voorbeelden zijn uit *Tres. reken.* van Dordrecht.

Blad. 22. GRAAF FLORIS. Zie mijn *Graaf Floris I en II van Pallant*, bl. 143, 144.

„ „ RECTORALE MAALTIJDEN. Omtrent deze vindt men in de *Acta.*

Senat. Acad. Leyd. Zeer belangrijke berigten, nopens welke wij ons voorbehouden later eenige mededeelingen te doen.

Bladz. 22. Pepys. *Diary and correspondence of Samuel Pepys F. R. S. Secretary to the admiralty in the Reigns of Charles II and James II with a life and notes by Richard Lord Braybroek*, vol. 1, Lond. 1854.

Bladz. 23. Simon Simonides.

" 24. Borstius.

" 25. H. Vogellius, *pred. te Enkhuizen, Godts Volck, oude ende huydige, klagende beyden tot Godt.* Enkh. 1644. Frans Esausz. den Heussen *Christ. Visscher* (Amsterd. 1640).

Blad. 26. Zie mijne *Letterk. Bijdrag. tot de Geschied. van den tabak, koffij en thee*, 's Hage 1848.

Bladz. 31. Jacobus I gebood in 1624: "No tobacco should be grown in Great Britain, and that none should be imported other than was the produce of Virginia and Barmuda." Belangrijke berigten over den tabak vindt men in Aubrey, *Natural History of Wiltshire.* De beste tabakspijpen werden vervaardigd te Amesbury "of clay brought from children." Aubrey says "made by Gauntlet, who markes the heele of them with a gauntlet, whence they are called gauntled pipes." Zie *Things not generally known. First series* p. 100. *second* p. 96, 97.

Bladz. 35. Reg. 5 v. o. *Zei* l. *zei.*

" 55. In J. C. Weyerman's *Holl. Zindelijkh.* bl. 9, vindt men de volgende voorstelling van een *Theebancket*:

"In 't midden van de zaal daar stond een gueridon,
"Op 't zelve een keteltje, zo blank gelijk een zon,
"'t Trekpotje was bekleed met zuiver zilverlaken,
"Opdat geen vogt het goud van 't lofwerk zou mismaaken
"Waar meed het was beleid; de schoteltjes in 't rond
"Van onder net beplakt met zagte stukjes bont,
"Uit vrees dat 't porcelein het lakwerk mogte schaaren,
"Van 't lief japansche-blad, 't geen ruste op drie pylaaren
"Van sakredaan, kaneel en pik-zwart ebbenhout.
"Het schenken van de thee werd juffrouw Rois vertrouwt,
"Die evenwigtig thee met water wist te mengen."

Van 't porcelein-kabinet gewaagt hij dus:

"......Geheel zijn huis, ja zelfs het klein gemak,
"Blonk als een diamant — duizend fijne kopjes
"Vercierden 't kabinet, hoe veel japanse popjes,
"Uit amber, zeekoraal en roosverw paerlemoer,
"Vervulden 't groot salet."

Bladz. 66. IJs. Zie: Joh. Boecleri *Diss.*, *de potu frigido*, Argent. 1700; C. F. Schwermer, *Kraft und Würkung des schlechten Wassers*, Leipzig 1840, Th. I, Joh. Beckmann, *Beyträge zur Geschichte der Erfind.* B. IV.

Bladz. 67. Champier. J. Bruyerii Campegii *libri* XXII *de re cibaria*, XVI, 9, p. 669. Eerst in 1750 begon Dubuisson, opvolger van den beroemden Procopius, "au café de la rue des fossés," opsteller van "l'art du destillateur", dagelijks, het gansche jaar door, allerlei soort van ijs te verkoopen. De "bevroren boter" werd eerst in 1774 in het koffijhuis le Caveau, te Parijs, gedronken. De hertog van Chartres kwam er dikwerf een glas van gebruiken. Eens verraste hem de waard met een zwaard, uit dat eetbaar ijs vervaardigd. *Ingeniosa gula est!*

Bladz. 68. Over de pijpen, zie mijne aangehaalde *Verhandeling over den tabak*, enz.

Bladz. 73. Over de nieuwspapieren leze men: D' Israeli, *Curiosities of literature*, vol. 1, p. 181, volgg., *Algem. Konst en Letterb.*, 1859, N° 7 en 36, R. Fruin, *Over de oudste couranten in Nederland*, in *Alm. d. Maats. tot Nut van 't Algem.* 1863. *Navorscher*, D. II, bl. 247, 284, D. VI, bl. 363, D. IX, bl. 295. Mr. M. W. B. Sautyn Kluit, wien ik menigen belangrijken wenk en inlichting dank, o. a. in Nijhoff *Bijdr. voor Vaderl. gesch. nieuwe reeks* D. V, bl. 209 verv.

" " Reg. v. o. *Bulinger*, l. *Bulenger*, *de Ludis priv. ac domestic. vet.*, Lugd. 1627; Calcagnius, *de talorum*, *tesserarum ac calcul. ludis* (*Thes. Gronov. VII*); Meursius *libellus de ludis Graec.*; Andreae Senflebii *de alea veter. Opus. posth.*, Lipsiae 1676 (in *Caput* I worden een reeks van autheuren over dit onderwerp opgegeven); J. C. de Pauw, *Diatribe de alea veterum ad Epigram. Agathiae Schol.*, Traj. ad Rhen. 1726; L. Danaeus, *de ludo aleae lib. adv. corruptissimos hujus saeculi mores* etc., Genev. 1579 en de Dissertaties van Sels, N. S. van Meurs, H. Cock, G. P. van Outeren en A. E. Stheeman, vermeld in *Repert. v. Orat. en Desert.* bl. 13.

Blad. 87. Grotius. *Verg. der Gemeeneb.*, door Meerman, D. II, bl. 80—82; *Albert van B.* enz.; C. J. de Lange van Wijngaerden, *Gesch. d. Heeren-* en

Beschrijv. der stad Gouda, D. I, bl. 566 volgg; van Wijn, *Hist. Avondst.*, D. II, bl. 103 volgg.; van Hasselt, *Arnh. Oudhed.*, D. I, bl 233. Zie verder, Meerman, *Ontz. van Leyden*, bl. 15; v. d. Wall, *Privil. van Dordr.*, D. I, bl. 369, *Traités très-utiles touchant les sorciers, les jeux de cartes et de Dez par Lambert*, Paris 1579; *K. en L. bode*, 1857, N°. 47, *Researches into the history of played cards; with illustr. of the origin of printing*, Lond. 1816, *Ordonn. des Roys de France*, P. 1, p. 172; Le Francq v. Berkhey, *Nat. Hist. v. Holl.*, D. III, St. V. F. Burman, *Eenige Aanmerk.*, D. 1, bl. 149, 150. Kroon, *Beschrijv. v. s' Gravenh.* bl. 115.

Bladz. 89. Frein, *het Spelen m. de kaart d. Christ. ongeoorloofd*, bl. 48.

" " Poirters. *Het masker der wer.*, bl. 257.

" 96. Georgius de Raadt, *Korte Verhand. v. h. triktackspel, toonende het quaet van dat spel selve, de schadel. vruchten desselfs en het getuygenis, soo van de Heydenen als Christenen*, 1674.

Bladz. 97. Over het kaartspel verg. men, van de vroegere schrijvers, Danaeus, *de aleatoribus* CVIII, p. 1108; Rav. Textor, *Theatr. poët.*, lib. 1, c. 49, Senflebius, l. o., c. CXVIII, Bulengerus, l. o., p. 16, 17; van de lateren de boven aangeh. *Researches*; Daniel, *Mém. pour servir à l'Hist. des sciences*, etc.; *Bibl. de l'école des Chartes; Le Moyen âge et la renaissance (cartes à jouer)*; Paul la Croix, *Sur l'Origine des Cartes à jouer*; J. G. J. Breittkopf, *Versuch den Ursprung der Spilkarten in Europa zu erforschen*, Leipzig, 1784—1801, 2 Th. 4; Heinecken, *Idée générale d'une collection complète d'Estampes, avec une Dissertation sur l'origine de la gravure et sur les premiers livres à images*, p. 237—46.

Bladz. 98. Indiers. Court de Gibelin, *Liber*, *Cinognara*. Volgens de traditie zouden de Indianen en Chinezen reeds zeer vroeg speelkaarten gehad hebben, die uit ivoren en houten tafeltjes bestonden, waarop de figuren waren afgebeeld.

Blad. 102. Een reeks. Bullet, Fournier, Hanway, Menestrier, Schoeplin. Een *der jongste* is l'Amé Fleury, *Hist. des moeurs et coutumes des Français*, p. 206.

Blad. 107. Van Wijn, *Hist. avondst.*, D. II, bl. 104—107; J. C. de Lange van Wijngaerden, t. a. pl. bl. 567. Volgens le Francq van Berkhey (*N. H. van Holl.* bl. 1448) beteekent *quaertspel*, spel van vieren, omdat op hetzelve 4 afbeeldingen (schoppen, ruiten, klaveren, harten) voorkomen. Meerman houdt het woord *quaert* of *kaart* voor eene verbas-

tering van het ital. *carte.* Van Wijn wil, dat men dat spel, naar de vier kleuren, met welke de bladeren beschilderd waren, *quaerten* of *quaarten* noemde.

Bladz. 107. Reg. 10 v. o. *Appertise*, *tours d'adresse*, kunstjes maken.

„ 110. Reg. 9 v. o. HENRICUS DE FREIN, gaf, op verzoek van C. Leidekker, in 1719, een leerrede over Collos. III : 17 met den titel: *Het spelen met de kaart den Christenen ongeoorloofd*, in het licht. Deze werd met zulk een graagte gelezen, dat er weldra een tweede, en eindelijk in 1773, te Utrecht bij David Baars, eene derde uitgaaf in het licht kwam. Dit boeksken gaf aanleiding tot hevige twisten. Zie mijn opstel over het kaartspel in de *Tijdstroom*, D. II, N°. 11, blz. 334 volgg.

Bladz. 114. Over het Schaakspel zie: Seldenus, *de lud. latrunc.*, Lips. 1617, fol.; Th. Aetius, *de lud. scach. tract.*, 1583; W. P. Martyr, *de ludis* CXIV; Senflebius, *de alea Vet.* De Pauw, *Diatribe de alea veter.*; Calcagnius, *de talor. tesser. ac calcul. lud.* (*Thes.* Gronov. VII); L. Wielius, *Tract. d. ludo scach.* en andd. door Senflebius (l. c. p. 203) en Octtinger (*Bibl. d. Schackspiels*, Leipzig, Engelmann) vermeld. Fréret, *Origine du jeu des échecs* in *Hist. de l'Acad. des inscript. et bel. let.*, S. V, p. 241; Thomas Hyde, *de ludis orientalibus libri duo, quorum prior historiam shahiludii continet, cum prolegomenis, alter historiam ceter. orient. ludor. exhibet, c. fig aen. Oxoniae in Theatro Sheldaniano*, 1694, 2 vol. 4°.

Blad. 114. Reg. 4. v. o. TEN KATE, *Aanl.*, D. II, bl. 692; J. L. Terwen, *Etymol. Handwb.* o. h. w.

Bladz. 114. Reg. 2. v. o. ER ZIJN. Seldenus, *Vom Schackspiel*, B. 1 c. 2.; Gimpelsteimius, *Exercit. pacis*, P. IV, Sect. III; A. Senflebii, *de Alea veter. Opus posthum.* Lipsiae, 1667, p. 196, 197; Polydorus Vergilius, *de rer. invent.*, l. 11, c. 13, leidt het af a *scandendo.* "Quia calcioli, cum moverentur in alteram adversam partem scandere videantur."

Blad. 115. Reg. 3 v. b. Meursius, *de ludis Graecis*, in Gronov. *Thesaur.* T. VII, p. 982 seqq.; Bulengerus, p. 934 seqq; Souterius, p. 1638, Bilderdijk, *Buitenl.*, bl. 13; *Aanteek. op Huygens*, D. I, bl. 264.

Bladz. 115. Reg. 10 v. b. *Eurip. Iphig. Aul.* 194.

„ „ „ 12 v. b. *Ulysses. Odyss.* 1, 107.

„ „ „ 14 v. b. *Philol. z. Charikles*, *Bilder Alt griechischer*

Zeite von W. A. Becker. Zweite Ausg. besorgt von Dr. K. F. Hermann, Th. II, S. 300 ff.

Bladz. 115. Reg. 17 v. b. *Rooverspel. Encyclop. method. Antiq. mythol.*, etc. T. II, i. v. *échec*; Bulengerus, *de Ludis Veter.*, p. 68 seqq.; Tugault, *Nouv. Recueil histor. d'Antiq. Grecq. et Romain.*, p. 270, 271.

Bladz. 115. Reg. 13 v. o. *Schacchiae lud.* Over dit gedicht toonde paus Leo X zijn bijzonder genoegen en prees het zeer. Faballi *Orat. de Vita* in Vidae *Opp. Ap.* p. 43.

Bladz. 116. F. WARTON, *Over den oorsp. d. romans in Europa* in *Taal-, Dicht- en Letterk. kabinet van Brender à Brandis*, D. III, bl. 16.

Bladz. 116. Reg. 10 v. b. Uit Walewein. Verg. *Tweede Proeve van Oudheid, Taal- en Dichtk.*, bl. 15.

Bladz. 116. Reg. 8 v. o. *Caxton.* Het oorspr. werk is geschreven door *Jac. de Casalis*; W. Scott, *Oudheidk.*, D. I, bl. 41.

Bladz. 118. Reg. 17 v. b. Jonckbloet, *Gesch. d. Middeneeuwsche dichtk.*, D. I, bl. 293.

Bladz. 118. Reg. 11 v. o. Fréret, l. c. T. V, p. 251 ss.; Gaillard, *Geschied. van Karel den Groote*, D. IV, bl. 76, volgg.

Bladz. 119. Reg. 10 v. b. *latijn* "Ms. sur velin en lettres gothiques avec miniatures" in fol. *Dict. Bibliogr.*, T. III, p. 174. — *Moralité* "Ms. sur velin à longues lignes et orné de tournures peintes en or et en couleurs, enrichi de 16 miniatures". Anderen houden den Dominikaan Jean le Ferrin voor den autheur. *Dict. Bibl.*, T. I, p. 441.

Bladz. 119. SARASIN, *Opinions des noms et du jeu des échecs*, in *Oeuvres*, Amst. 1695, 12°; Dubois, *Dissert. sur les échecs*, 1805, 8°, *Réimprimé avec des additions* in *Magasin Encyclop.*, 1801; P. Stamma, *Essai sur le Jeu des échecs*, Par. 1737, La Haye 1741, *Nouv. man. de jouer aux échecs suivant la méthode de Stamma*, Utr. 1777, 12°; *Essai sur le Jeu des échecs*, Hamb. 1770; *Le Jeu des échecs avec toutes les différentes manieres de le jouer*, Paris 12°. *Le Jeu des échecs, trad. de l'ital. de Giachino Greco*, Par. 1774, 12°; Stein, *Nouv. essai sur le jeu des échecs*, La Haye 1789; André Damian Philidor, in 1726 te Dreux geboren, schreef een *Essai sur le jeu des échecs*, in schier alle talen, ook in 't neder- en het hoogduitsch (door H. Ewald, Gotha 1797, 8°) overgezet. Zie *Algem. litter. Zeit.*, 1796; *Nouv. Dict. hist.* i. v. *Philidor.*

Bladz. 119. Reg. 16 v. b. W. SCOTT, *Vie de Napoleon*, T. 1, p. 93, Björnsthal, *Reiz.*, D. I, bl. 130, 131.

Bladz. 119. Reg. 8 v. o. BAUDART, *Apopthegm.*, D. II; A. du Verdier, *Vers. lessen*, bl. 187.

Bladz. 120. Reg. 3 v. b. BAYLE, *Dict. hist.*, T. III, p. 525; Du Maurier, *Mém.* p. 168; Van Wijn, *Bijv. en Aanm. op Wagenaar* V. H., D. X, bl. 11.

Bladz. 120. Reg. 4 v. b. VAN WIJN, *Hist. Avond.*, D. II, bl. 114.

" " " 8 v. b. HUYDECOPER *op Stoke*, D. II, bl. 245, 324.

" 121. Reg. 3 v. b. De Lange van Wijngaerden, t. a. pl. Dl. 1, bl. 572; Van Hasselt, Rozendaal, bl. 287; Hoynck van Papendr. *Anal.*, T. 1, bl. 238; Slichtenhorst, *Geld. Gesch.*, bl. 256; Barante, *Hist. des Ducs de Bourg*, T. VI, p. 35; Van Meteren; *Ned. hist.*, D. I, bl. 203, D. III, bl. 184; Groen van Prinsterer, *Archives*, T. 1, p. 136; Hooft, *Ned. Gesch.*, bl. 25; Wagenaar, *Vad. Gesch.*, D. X, bl. 505; Kok, *Vad. Woordenb.*, D. XXII, bl. 374; Du Maurier, *Mém.*, p. 212.

Bladz. 126. Zie over deze spelen, behalve van Wijn, Le Francq van Berkhey's, *Nat. Hist. v. Holl.*; Ersch u. Gruber, *Allgem. Encycl. d. Wissens. u. Kunste.*

Bladz. 127. Reg. 10 v. b. BURMAN, *Eenige Aenm.*, D. II, bl. 63.

" " " 11 v. b. *Dict. de l'Acad. Franç.;* Comenius, *Janua Ling. reser.*, bl. 849.

Bladz. 127. Reg. 10 v. o. Zie: De Lange van Wijngaerden t. a. p., Van Wijn t. a. p.

Bladz. 127. Reg. 12 v. o. DU CANGE, *Dissert.* VIII, *sur Joinville*, p. 186.

Bladz. 127. Reg. 9 v. o. E. PASQUIER, *Rech. d. l. France*, p. 482.

" 129. " 11 v. o. *Schoolb.*, lat. en holl. van P. Antonius van Torre, 1657.

Bladz. 131. DU CANGE, *Gloss. Lat.* i. v. *Skella*, Menage, i. v. *quille.*

Bladz. 132. Reg. 11 v. b. COMENIUS, l. c.

" " Reg. 2 v. o. WAGENAAR, *Beschrijv. van Amsterdam*, D. VIII, bl. 779. D. XIII, bl. 294.

Bladz. 136. Reg. 3 v. o. DE WEELDE, enz. Beckmann, *Geschichte der Erfindungen*, B. I, S. 62 ff., B. II, S. 522 ff.

Bladz. 137. Reg. 11 v. b. DAGTEEKENEN. Willems, *Belg. Museum*, 1841, bl. 328.

Bladz. 137. Reg. 12 v. b. REINAERD, vs. 803.

" " " 15 v. b. HUISSELIJK GEBRUIK. Willems *Mengel.* bl. 355 volgg.

Bladz. 137. Reg. 7 v. o. ALBR. DURER. Fred. Verachter, *Albrecht Durer in de Nederl.*, bl. 38, 74.

Bladz. 137. Reg. 1 v. o. VERGEZELD. Nog in 1789—90 was het gebruik, iemand, ten blijke van eerbewijzing, met fakkellicht naar huis te vergezellen, nog in zwang. Die eer werd o. a. aan van der Noot te Gent bewezen. Willems *Belg. Mus.* t. a. p., bl. 330.

Bladz. 138. Reg. 7 v. b. 1526 enz. *Histoire de la ville de Paris, composée par D. Michel Felibien, revue augmentée et mise au jour par D. Guy-Alexis Lobineau*, Paris 1725, T. II, p. 951, 977, T. IV, p. 648, 676, 764.

Bladz. 138. Reg. 12 v. b. FALLOTS. "Dieses Geleucht gleich einigermassen der noch auf einigen Bergwerken gebräuchlichen Grubenlichtern," Beckmann, l. o., S. 70. "Falot est, dans la maison du Roi et des princes, un grand vase, qu'on emplit de suif, de poix résine et d'autres matières combustibles, pour éclairer dans les cours." *Grand Vocab. Franc*, Paris 1770, 4°, T. X, p. 263. Noel, *Dict. des Origines.*

Bladz. 138. VERORDENING. Felibien, T. IV, p. 786.

" " ONTVANGEN. Felibien, T. V, p. 191.

" 139. Reg. 12 v. b. *Lanternes à reverbères.* Volgens *Essai sur les lanternes, par une Société de gens de lettres. à* Dôle, 1755, was de uitvinder een Abbé P. In 1721 had Parijs 5778, volgens anderen 5694 of 6232

lantarens. Zie: *Etat, ou tableau de la ville de Paris*, Paris 1760, 8°. *Curiosités de Paris, de Versailles. Marly. Par M. L. R.*, Paris 1771, 2 vol 8°, Beckmann, l. c. p. 75.

Bladz. 139. Reg. 13 v. b. MAITLAND. Lond. 1726, 2 vol fol., T. I, p. 186.

Bladz. 139. Reg. 14 v. o. STOW. P. 561 der ed. van 1633, door John Strype, Lond. 1720, T. II, p. 117. Eduard I gaf een statuut aan Londen dat "in consequence of continual affrays in the street, every person during the night should have a light with him, in the fault of which he should be sent tot the Tonel or Round-house. Zie *Things not gener. known*, 2e Ser., p. 102.

Bladz. 139. Reg. 10 v. o. IN 1668. "For the safety and peace of the city, all inhabitants were ordered to hang out candles duly to the accustomed honr." John Noorthinck, *New history of London* (Lond. 1773, 4°, p. 233.

Bladz. 139. Reg. 2 v. o. PLAATSEN. Beckmann, p. 77.

„ 140. Reg. 2 v. b. UITHANGEN. Maitland, T. I, p. 521.

„ „ „ 4 v. b. GEBRAGT, Beckmann, t. a. p.

„ „ „ 4 v. b. ITALIË. De la Lande, *Voyage d'un François par Italie*, T. VIII, p. 187; Ricdosel, *Reise durch Sicilien u. Griechenland*, Zurich, 1771, 8°; *Lettres écrites de Suisse, d'Italie, de Sicile et de Malthe*, en 1777—1778 in 5 D. *Lettere del. Signor abate Domenico Sestini scritte dalla Sicilia e dalla Turchia*, T. I, p. 216.

Bladz. 160. Reg. 7 v. b. VERLICHT. Zie Lady Morgan, *Italie en de Ital.*, D. III, bl. 267, 269.

Bladz. 140. Reg. 12 v. o. INGEVOERD. Beckmann, bl. 80 ff.

„ „ „ 2 v. o. GESCHIEDDE. *Antw. Chr.*, bl. 240.

„ 142. „ 1 v. b. IN SEPT. *Bibliothèq. des antiq. Belg.*, T. II, p. 109.

Bladz. 142. Reg. 11 v. b. AMSTERD. *Handv.* enz. *v. Amsterd.*, D. II, bl. 1047; Wagenaar, B. v. A., D. V, bl. 152 volgg.

Bladz. 143. 's GRAVENHAGE. J. de Riemer, *Beschrijv. v. 's Gravenh.*, D. II, bl. 265; *Meded. v. d. Vereenig. ter beoef. van de Geschied. te 's Gravenh.*, D. I, bl. 77. Kroon, *Beschrijv. v. 's Gravenh.* bl. 303.

Bladz. 143. GOUDA. *Gesch. en Besch. van Gouda*, D. II, bl. 326.

„ 144. HOORN. *Verv. op Velius*, bl. 70. Over de straatverlichting te Groningen plaatste Mr. A. O. Feith een belangrijk artikel in de *Gron. Courant* van 14 of 16 *April*, 1854.

Bladz. 145. Reg. 11 v. o. CLOTARIUS. De la Mare, *Traité de la Police* I Reg. o. h. w. *Guet*, Beckmann, Th. IV, S. 128 ff.

Bladz. 146. MONTAGNE. *Reisen*, Th. I, S. 172, 237; Mabillon, *Iter Germ.*, p. 26.

Bladz. 146. Reg. 10 v. o. GOUDA. *Beschrijv. der Heeren en Stad Goude*, D. II, bl. 325.

Bladz. 149. WILLEMS, *Belg. Mus.*, 1841, 3e aflev., bl. 330.

„ 150. Reg. 10 v. o. Beckmann t. a. p. S. 131.

„ „ CARDONNE. *Geschichte v. Afrika und Spanien*, Th. I, S. 187; R. Ximenez, *Hist. Arab.*, c. 26.

Bladz. 150. Reg. 6 v. o. DE LA MARE, *Traité de la Police*, T. I, p. 567.

Bladz. 151. Reg. 3 v. b. BECKMANN, S. 348, 349.

„ 152. „ 11 v. o. NICOLAI, *Beschreib. von Berlin*, S. 26.

„ 153. Over de verlichting der gevels te Parijs: Michaud et Poujoulat, *Mémoires pour servir à l'Histoire de France*, 1e Serie, p. 631.

Bladz. 153. LEYCEST. SCHOTEL, *Geschied-, Letter- en Oudheidk. Avondst.*

Bladz. 155. Reg. 9 v. o. LEYDEN. *Keuren van Leyden.*

Bladz. 157. Over de SCHOORSTEENEN: Beckmann, S. 391 ff.; Martin leidt het woord schoorsteen af van schoren; Fritsch van schoren, scheuren, oorspronkelijk hetzelfde met *scharren;* van daar *Schoreisen*, *Zahnschorer*,

Schormaus of *Scharmaus*. "Schorstein wäre also der Rauchfang, welcher wegen des Rustes oft bescharret oder gescheuret werden musz." Zoo leest men in den *Sachsenspiegel*: "Manlik sol ok bescuren sinen Oven und sine Muren, dat die Sparken nicht in eines andern Hof varen."

Bladz. 157. Reg. 6 v. b. FUMAIOLI. Zie *Historie Fiorentane di Giovan-Villani*, lib. XII, c. 121.

Bladz. 157. Reg. 8 v. b. CHRIST. PATAV. in Muratori, *Scriptor. Rer. Ital.*, T. XVII.

Bladz. 157. Reg. 13 v. o. *Tableau de Paris.* 1711, T. II, p. 249; Beckmann, S. 445.

Bladz. 157. Reg. 7 v. o. IN 1419. Van Hasselt, *Arnh. Oudh.*, D. III, bl. 3.

Bladz. 159. Over de gilden vindt men de door mij gebruikte bronnen vermeld in het *Repertorium der Verhandel. en Bijdr. betreff. de Geschied. d. Vaderl.*, bl. 124, 125, in de Stedenbeschrijvingen, zoo als die van Dordrecht door Balen (als ook de Privil. van v. d. Wall), van 's Bosch, door Oudenhoven, Leyden, door van Mieris, van 's Hage, door de Riemer, andd. en Dissertaties van Fortuyn, Feith, Reigersman en Houck, vermeld in *Reg. d. Acad. Dissert. en Orat.* bl. 15.

Bladz. 169. OVER DEN KOPPERMAANDAG, verg. mijn opstel in de *Leydsche Courant*, 1864 N°. 7.

Bladz. 173. Reg. 1 v. b. VAN DER WALL, *Priv. v. Dordr.*

" " " 11 v. b. LE LONG, *Reform. van Amsterdam.*
Een diergelijke optogt had ook te 's Hage plaats. Kroon t. a. p. bl. 226.

Bladz. 173. Reg. 14 v. o. DOKKUM. Zie Potter, *Reiz. in Holl.*, enz. D. I, bl. 81.

Bladz. 175. Over de APOTHEKEN, verg. Möhsen, *Geschichte der Wissenschaften in der Mark Brandenb. besonders der Arzneywissens.*, Berlin, 1784, 4o., S. 372; C. Thomasii, *Dissertt. de iure circa pharmaecopalia civitatum*, Halle 1774, 4o; Beckmann, S. 489 ff.; Isensee, *Oude en middelgesch. der geneesk.*, bl. 466, volgg.

Bladz. 175. Reg. 12 v. b. STATIONES, bl. 467.

Bladz. 177. VAN HASSELT, *Arnh. Oudhed.*, Schotel, *Abdy van Rijnsb.*, bl. 312; Matthaei *Anal.*, T. I, p. 157.

Bladz. 178. PATIN, *Lettres choisies* p. 53, 153, 275, 393, 414.

„ 179. J. LE MORT. Zie van d. Aa, *Biogr. Woordenb.* o. h. w. Mort (J. le).

Bladz. 179. Reg. 16 v. o. ENGELAND. Möhsen t. a. pl., Th. II, S. 365.

Bladz. 181. Reg. 13 v. b. L. THERIAKEL. Verg. de Riemer, *Beschrijving van 's Hage.*

Bladz. 181. Reg. 6 v. o. AMSTERDAM. Wagenaar, *Beschrijving van Amsterdam*, D. VIII, bl. 219, 214, 690.

Bladz. 186. BAERDT, *Deughden-spoor*, bl. 141. *Concilie v. Tours:* Isensee, bl. 490.

Bladz. 188. G. PATIN, *Lettres* l. c.; De Lange van Wijngaerden, *Gesch. der Heeren en der stad v. d. Goude*, D. I, bl. 578; van Hasselt, *Arnh. Oudheden*, D. IV, bl. 118.

Bladz. 189. Reg. 15 v. o. *De badtmeesters* enz. Comenius l. c. p. 136.

„ 189. „ 4 v. o. ARNHEM. Van Hasselt, t. a. p.

„ 191. FLORIS I. *Mss. Reken. in het Archief van Culemb.*

„ „ VOGELLIUS, *Godts volks oude ende huydige klagende beeden tot God*, Enk. 1644.

Bladz. 195. Reg. 10 v. o. WAGENAAR, *Amsterd.*, D. VIII, bl. 697. D. IX, bl. 171, D. XIII, bl. 261; Tilanus, *Beschrijving der schilderijen, afkomstig van het Chirurgijnsgild te Amsterdam. Met eenige hist. aanteekk. omtrent het gild en eene andere beschouwing der kunstwaarde dezer verzameling.* Amst., Fred. Muller. 'T Geen men in den tekst nopens de verschillende snij-kamers vindt vermeld is ontleend aan de stedebeschrijvers: Orlers, van Mieris, de Riemer, Balen. Zie ook *Gildebrief bij die van den gerechte der stadt Leyden gemaect, dienende tot onderhout ende ouffeninghe van de Chirurgie, midsgaders van de barbiers ende andere*, Leyd., 1637, 4o.; *De kwijnende Amsterd. heel-konst*, Amst. *gedr. m. privilegie v. d. geweezene overleiden van 't barbiersgildt.* Afbeeldingen van Chir. operatien en instrumenten uit de XVIIe eeuw, vindt men vóór en in J. Munnik's,

Practyck der Heelkunst, Utrecht 1693, 4o. en vóór L. Botalli *Opera omnia* L. B. 1660 8o.; in *Noodige aanmerkingen over de Chirurgie enz., van Paul Barbette; Nieuwe operatien der Chirurgie, vert. door Joseph de la Charriere, Vert. door Steph. Blankaart*, Amsterdam 1694, p. 31. J. L. Choulant's, *Geschichte und Bibliographie der anatomischen Abbildung etc.*, Leipzig 1852, vindt men de voorstelling eener anatomische les in 1535. In de XVIIe eeuw werd het vak der tegenwoordige accoucheurs op de meeste plaatsen alleen door vroedvrouwen uitgeoefend. Zij ontvingen onderwijs van een der stads vroedmeesters. Zoo was Jakob Denys, "ordinaris stads-chirurgijn, operateur van den steen, vroedmeester en voorleeser van de vroedvrouwen binnen Leyden." Volgens zijne *Verhand. over het ampt der vroedmeesters en vroedvrouwen*, Leyd. 1733, 4o, bl. 291, moesten zij, die het vroedvrouwen ambt wilden leeren, niet beneden de 25 of boven de 50 jaren zijn; geen kromme stijve leden hebben, niet dik, vet, kort of droefgeestig; maar lijdzaam, mededoogend, niet praatachtig en dubbelzinnig aan doctor en vrienden antwoordende, zijn. Algemeen was in het laatst der XVIIe eeuw in gebruik: *De practyck der vroedmeesters en vroedvrouwen. Bekragtigd met een groot getal aanmerkingen door Paulus Portal, geswooren Chirurgyn en Vroedm. te Parijs*, Amst. 1691. Louise Bourgeoise, vroedvrouw van Maria de Medicis, schreef, *Inleyding over het vroedvrouwen ambt.* G. Goris. gaf in 1707 haar werkje voor de tweede maal in 't licht.

Bladz. 197. Baerdt, t. a. pl.

" 200. Men vindt o. a. voorstellingen van chirurgijnswinkels, bij Baerdt, en in D. IV van *De wijse Jaerbeschrijver of wonderlijcke Genees- en Heelkunst door d'overleden Heer J. C.*, Amst. 1664, p. 202, 203.

Bladz. 207. Reg. 13 v. o. Robins enz. Haller, *Bibl. Botan.*, T. 1, p. 398, 411. Hondius, *Dapes exemptae of de Moufe-schans, dat is, de soeticheydt des Buytenlevens, vergheselschapt met de Boecken. Afgedeelt in X gangen. Nieuwe editie. Nu eerst bij den Autheur uyt laeten gaen. 'T samen met sijn Hof-wetten*, Leyden 1621.

Bladz. 208. D. Outrein, *Wegh-wijzer door de Heerlijkh. Rosendael.*

Bladz. 209. Schotel. *Iets over H. v. Beverningh, enz.*, bl. 65, 66.

" " Reg. 8 v. o. Beschreven in zijn Aanmerk. op Linschoten's *Navig. et Itin. in Orient. Indiam*, Hagae 1599.

Bladz. 209. Reg. 2 v. o. Beckmann, Th. III, S. 299.

" 210. " 1 v. b. Haller, *Histor. stirpium*, P. 1, p. 272 en 612.

Bladz. 210. Over de FRITILLARIA: Clusius, *Hist. plant.*, T. 1, p. 128, 130, T. II, p. 154; Beckmann, l. c. p. 301.

Bladz. 211. Reg. 3 v. b. CLUSIUS. *Hist. Plant.*, T. 1, p. 157; Jacobite, *Flos Jacobaeus.* — *Guernsey-lelie*, Kaempfer, *Amoenitat. exotic.*, p. 872; Thunberg, *Flora Japon.*, p. 132.

Bladz. 211. Reg. 16 v. b. Bekend onder den naam *Narcissus Japonicus flore rutilo*, in J. Cornuti *Canad. plant. aliarumq. nondum edit. hist.*, p. 157.

Bladz. 211. Dr. J. DOUGLASS. *Lilium sar niense, or a description of the Guernsay-lilly. To which is added the botanical dissection of the coffee berry*, Lond. 1721.

Bladz. 211. Reg. 9 v. o. MUSTAPHA. Zie Tournefort, *Voyage du Levant*, vol. II, p. 15; *Traité des renoncules par* D. Ardenne. Par. 1746, 8°; *Tulpen*, Beckmann, Th. 1, S. 223.

Bladz. 215. Behalve de onlangs verschenen stukjes van mr. Sautijn Kluit, Tideman en Prof. Fruin, leze men over de tulpenmanie: Abrah. Munting, *Naauwk. beschrijving der aardgewassen*, p. 907; Le Long, *Kooph. v. Amsterd.* D. II, bl. 307; J. P. Ricard, *Le négoce d'Amsterd.*, p. 11 en andd. aangeh. bij Beckmann l. o. p. 229 in de noot.

Bladz. 218. Men verschilt over den oorsprong van het woord *artisjok*, bij Hondius *artichook*, bij de Franschen *artichaut*, bij de Ital. *arciocco*. Sommigen leiden het af van het gr. woord *kokkalus* met het arab. *al* er voor (*alkokkalon*); doch Salmasius (*ad Solinum* p. 160) keurt deze afleiding af. Grotius, Bodaeus en anderen leiden het af van het gr. *artutiky*, dat bij Alexander Trallianus voorkomt. Frisch meent dat het uit *Carduus* en *Scolymus* is zaamgesteld. Andere afleidingen vindt men bij Menage, *Dict. etym. de la langue Franç.* T. 1, p. 96. Hondius t. a. p. bl. 747.

Bladz. 222. Zie: *De nieuwe naauwkeurige Nederl. Hovenier*, Leyd. 1713.

Bladz. 223. Reg. 5 v. b. VAN LENNEP en TER GOUW, *Uithangteek.*, bl. 16; Beckmann, Th. IV, S. 278; Martyr, *Dec.* II, c. 9, p. 165, Dec. III, c. 4, p. 114.

Bladz. 223. OVIEDO. Volgens het *Gelehrt. Lexik.* is O. in 1535 naar Amerika gegaan, en liet hij eerst na zijn terugkomst, zijn algem. geschied. van Indien, te Sevilla drukken. Doch in de voorrede wordt uitdrukkelijk ge-

zegd, dat de opsteller reeds 12 jaren in Amerika geweest was. In 1513 ging hij derwaarts. In 1535 werd hij commandant van St. Domingo en eerst 10 jaren later kwam hij terug. Toen hij 70 jaren oud was, werd hij historiograaf van Karel V.

Bladz. 223. Reg. 12 v. b. *Benzono* in *Novi orbis hist.*, p. 125.

Bladz. 223. Reg. 15 v. b. THEVET, *Les Singularitez de la France antartiq.* p. 87.

Bladz. 223. Reg. 17 v. o. NANA'S. Oviedo vermeldt de soorten in Amerika *yayama*, *boniama* en *yayagua*, door de Spanjaarden *pinas* genoemd.

Bladz. 223. Reg. 17 v. o. LERY, *Hist. d'un voyage faict en la terre de Bresil*, p. 188.

Bladz. 223. Reg. 16 v. o. HERNANDEZ, *Rer. medic. novae Hisp. Thes.* p. 311.

Bladz. 223. Reg. 12 v. o. *Geschrift. Tractado de las drogas y medicinas de las Indias Orientales.*

Bladz. 223. Reg. 10 v. o. LINSCHOTEN. Zie Bauhini *Hist. plant.* T. III, p. 93; Kircheri *China ill.*, p. 188.

Bladz. 223. Reg. 9 v. o. RUMPH, *Herbar. Amboin.*, p. 228.

„ 224. TAK. Bruin, *Lustpl. Soelen*, bl. 222.

„ „ Reg. 11 v. b. COURT. Van der Aa, *Biogr. Woordenb.* o. h. w.

„ 225. „ 3 v. b. AMERSFOORT. Van Bemmel, *Beschrijving van Amersfoort*, D. II, bl. 766.

Bladz. 225. Reg. 5 v. b. LEYDEN, *Keuren van Leyden*, bl. 57.

„ 226. „ 1 v. b. AMSTERDAM. Wagenaar, *Beschrijv. v. Amsterd.*, D. IX, bl. 186.

Bladz. 226. J. v. LENNEP enz., *Uithangteek.*, bl. 120.

„ „ Laatste regel. HEYNS, *Vriendts-Spieghel*, (1602).

„ 227. KWARTIERTAARTEN. Hondius, *Moufes.* bl. 232.

Bladz. 227. Reg. 7 v. o. EYCKEN LOMBAERTS. Deze regels helderen de woorden van Godewijck op in zijn *Wittebroodskind,* (Uitg. 1868) bl. 10. "Des morghens maeckten hij een eytje lombaerts ree."

Bladz. 228. Reg. 12 v. o. HONDIUS. "Sondigen soodanige koeckebakkers niet, die ledematen synde, nochtans altijdt op den sabbath onder de predicatie yemandt laten 't huis blijven om koecken te vercoopen" enz. *Swart*, *Reg.* bl. 159.

Bladz. 230. Reg. 7 v. b. l. PENSEE.

" " " 4 v. o. l. ALHAZEN. Beckmann, Th. III, S. 319.

Bladz. 231. Reg. 4 v. b. V. BELLOV, *Spec. natur.*, T. II, p. 78, 129; R. Lullius, *Arf. magna*, c. 67 en Lullii *Opera quae ad inventam ab ipso artem pertinent*, p. 517; R. Baco, *Opus majus*, p. 346, D. V. Padua, *Dominica V post pascha*, p. 210; N. Gregoras, *Scholia en Synesium*, achter Synesii *Opera*, *interpr. Petavio*, p. 419.

Bladz. 231. Reg. 7 v. b. Villaret, verv. der *Hist. de France* van Velly, T. XI, p. 142.

Bladz. 231. Reg. 15 v. o. THEVAIT l. Thevart.

" " " 13 v. o. 64 l. 84. Zie Beckmann, S. 331.

" 232. Reg. 19 v. o. DICHTERS. Zie o. a. De Brune, *Volgeestwerken* (Bladw.)

Bladz. 232. Reg. 9 v. o. RIDDERUS, *Hist. A. B. C.*, bl. 376.

" 236. Over den twist tusschen de kleermakers en borduurwerkers v. d. Monde, *Tijds. v. d. Prov. Utrecht*, D. VIII, bl. 32.

Bladz. 238. VAN EFFEN, *Spect.*, D. II, bl. 226.

" 239. Over het ital. boekhouden, zie Beckmann, 61 Th., S. 177.

Bladz. 240. Reg. 1 v. o. J. C. WEYERMAN, *de Holl. Zindelijkheid* (Amst. 1713) bl. 47.

Bladz. 243. Reg. 1 v. b. H. VAN HALMAEL. Crispijn, *Boek- en kasthouwer*, *bedrieger*, Amst. 1707.

Bladz. 246. Reg. 15 v. o. Hondius, *Mouefs.*

" " " 3 v. o. Hooft, *Briev.* D. III, bl. 197.

Bladz. 247. Simonides. *Vuurb. v. Gods oord.*

" 248. Zie J. v. Oudenhoven, *Strafpredicatie — naer het inbreecken van den Alblasserweert;* Simonides t. a. pl.

Bladz. 249. Beckmann, Th. IV, S. 141.

" 261. Reg. 9 v. o. Sonder. *Groot Hoorns Enkh.-, Alkmaard.* en *Purmerender liedbock*, bl. 157.

Bladz. 265. Reg. 17 v. o. Koopman. Zie het Tijdschrift van dien naam, *De koopman of bijdragen ter opbouw van Nederl. Koophandel*, Amsterdam 1768, D. I.

Bladz. 266. Zie *Nederlantsche Munt-boeck, vervattende de voornaamste Placaten ende ordonnantien der munte ende het munt-wesen betreffende*, Amst. 1645, fol.

Bladz. 272. Reg. 17 v. b. Dordrecht. Zie van der Wall, *Privil. van Dordrecht*, D. I, bl. 153.

Bladz. 272. Reg. 15 v. b. Mieris, *Charterb.*, D. II, bl. 806, 807; D. IV, bl. 154, 231. Wagenaar, *Beschrijv. v. Amsterdam*, D. IX, bl. 426, 427.

Bladz. 273. Reg. 6 v. b. Wagenaar, t. a. p., bl. 427. Zie verder over den wisselhandel: Beckmann, Th. IV, S. 301 folgg.; J. Phoensen, *Wisselstijl tot Amsterdam met het vervolg van J. le Long;* Le Maine de l'Espine, *Kooph. v. Amsterd. verm. door J. le Long;* Le Maine d'Espine, *Groot wisselb.; Generale wissel- en munt-redactie op alle plaatsen.* De prijscouranten zijn in den aanvang der XVIIe eeuw in gebruik gekomen. De oudste verordening nopens dezelve, waarin ook van den wisselcours wordt gewag gemaakt, is van 31 Jan. 1613. Zie *Handv. ofte Privileg en Octroyen der stad Amsterd.*, D. II, bl., 1064, 6°. In 1634 verwierf John Day, een gezworen metalia in Londen, verlof zulke prijscouranten "*weekley bills of the several rates of prices of all commodities*" te laten drukken. In het Privil. (Rymer, *Foedera*, T. XIX, p. 577) wordt uitdrukkelijk gezegd, dat zij lang in het buitenland in gebruik waren. Wissel-cours-couranten werden eerst in 1687 te Hamburg gedrukt.

Bladz. 276. Over het PAPIER. H. de Groot, *Vergelijk der Gemeeneb. door Meerman*, D. III, bl. 33, 34. 250—252. Beckmann, T. IV, S. 233, ff.

Bladz. 277. Reg. 4 v. b. HEERKENS, *Aves Frisicae*, p. 106.

" " " 9 v. b. *Excerpta auct. ignoti* achter A. Marcellini *Hist. ed. Valesii*, p. 669; Preopii, *Hist. areana*, c. VI.

Bladz. 277. ISIDORUS, *Org.* lib. VI, 13 p. 132.

" " MABILLON, *De Diplom. Suppl.*, p. 5.

" " PETRUS VAN CLUGNY. Zie C. G. Schwartz, *Exercit. de varia supellect. rei libr.* 4, § 8.

Bladz. 277. ATHELMUS in *Maxima, Bibliotheca patrum*, Leyd. 1677, T. XIII, p. 27 en bij Beckmann, p. 292.

Bladz. 278. REUCHLIN'S *Leben*, in MEINERS *Lebensbeschr.*, B. I, bl. 4; Pirkheimeri *Opera*, p. 259; *Ill. vir. Epp. ad J. Reuchlin*, p. 144.

Bladz. 278. B. TRAVERSARII, *Epp.* T. II, p. 566.

" 279. Reg. 5 v. b. *Nouveau traité de diplomatique — par deux Religieux Benedictins*, T. IV, p. 33. Lebeuf, *Mém. concern. l'Hist. d'Auxerre*, T. II., p. 517. Papillon, *Bibl. des auteurs de Bourg.*, T. II, p. 217. Pomet, *Hist. gén. des drogues*, T. II, p. 44.

Bladz. 279. Reg. 11 v. o. Otto l. Orto.

" 280. " 6 v. b. SCHOTEL, *Ill. school*, bl. 28.

" 281. Volgens een hands. van C. van Alkemade.

" 285. Reg. 11 v. o. VAN EFFEN, *Spectator*, D. II, bl 13.

" 290. " 3 v. b. VOIGT, *Das still Leben des Hochmeisters des deutschen Ordens und sein Fürstenhof*, in *Hist. Taschenbuch von P. von Raumer*, *Erster Jahrg.*

Bladz. 290. Over de posterijen, vindt men belangrijke bijdragen in de *Ned. Jaarboekjes der posterijen*, uitgegeven door den utrechtschen postdirec-

teur G. Heringa. Zie ook Le Long, *Koophandel van Amsterd.; de Koopman* enz.; Wagenaar, t. a. pl., D. IX, bl. 447—456.

Bladz. 298. Over de KERMISSEN, de door Mr. Jac. Jasp. Brasser aangeh. werken in de voorrede van zijn *Geschied. en rechtk. verhandeling van de week- en jaarmarkten*, Leyden 1782, als ook in het *Repertorium der verh. en bijdr.*, bl. 95; voorts Ertsch und Gruber, *Allgem. Encyclop. d. Wissens. u. Kunst*, Th. XIII, S. 221.

Bladz. 305. HAGENAAR. J. van den Does, *'s Gravenhage*, bl. 3.

„ „ TWEE KERMISSEN. De Riemer, *Beschrijv. van 's Hage*, D. II, bl. 436, 437.

Bladz. 305. SEDERT 1643. Van Mieris t. a. p., bl. 441.

„ BEAUMONT, *Gedichten*, (uitg. van J. Tideman) bl. 43.

Bladz. 307. BESJE KRAMPERS. V. d. Venne, *Tafereel der Belacchende werelt*, ('s Hage 1635) bl. 50.

Bladz. 307. AALTJE, t. a. pl., bl. 110.

Bladz. 308. *Coster's Ryckeman, ghesp. op de Loterij van 't Oude Mannen ende Vrouwen Gasthuys, binnen Amsterdam*, 1615, *op Kermisse* 1615.

Bladz. 308. OUDE GEERTRUI. Bredero's *Moortje*, bl. 62. Betouw was een soort van bier, tot welks bereiding betonie gebruik werd, waarvan het den naam ontleende. Zie Hoeufft, *Bred. Taal-eigen*, bl. 58 en 59, Rotgans' *Boerekermis* vindt men achter zijn *Poëzy van verscheide Mengelstoffen*, Leeuwarden 1715, m. pl. Ook komt zij voor in *De oud-Hollandsche kermisparnas*, waarvan in 1823 te Amsterdam, bij J. C. van Kesteren een nieuwe druk verscheen.

Bladz. 309. RIJFELEN. Zie *Gr. Placaet-boek*, D. I, f. 106, 467, D. II, f. 2990.

Bladz. 310. Reg. 12 v. b. l. Huyghens.

„ „ MILDE. Van der Venne, t. a. p., bl. 58. Men vindt deze en andere voorbeelden in het *Grootplaneetboek*, en in de *Astrologia en opmerckinge van den jaere* 1664.

Bladz. 311. GRIEKEN EN ROMEINEN. Zij heetten naar de verschillende kunsten, die zij verrigtten *schoenobatae*, *oribatae*, *neurobatae*, *petaminarii*, *funambulae* enz.

Elephanten. Zie Hartenfels, *Elephantographia*, Erford., 1715, 4°. Plinii *Hist. Nat.*, L. VIII, D. 1, 3. Senecae *Epistt.* 86; Suetonius, *in Galba et Nerone.* Lipsii *Epp. select. cent.* 1 *ep.* 50, p. 39.

Bladz. 311. ROBBERT. *Chron. Alberici monachi Trium fontium*, in Leibnitzii *Access. hist.*, T. II op het jaar 1237.

Bladz. 311. BALANCEERSTOK. Beckmann (Th. IV, S. 82) beroept zich op eén epigram, aan Petronius toegeschreven, en op een plaats bij Gregorius Nazianzenus.

Bladz. 311. LEERBOEKEN. Poederoyen, *Catechis.*, bl. 653; De Witte, *Catechis. over den Heidelb. Catech.*, bl. 671.

Bladz. 312. BECKMANN, S. 83. Men vindt er afbeeldingen van in Cilano, *Rom. Alterthüm.* Th. II, S. 573; *Splendor urbium Venetiarum*, in *Thes. antiq. Ital.*, T. V, p. 374; verg. Claudian., *de Mallei consul.* 320.

Bladz. 312. KUNSTPAARDEN. Aeliani *Hist. Animal.*, XVI. 23; Athenaeus, L. XII; Eustatius *ad Dionys. de situ orbis*, p. 52 (edit. Stephani 1577, 4°).

Bladz. 312. HONDEN. Theophanes, *Chronographia*, v. h. j. 543. Beckmann, l. c.

Bladz. 313. RICHARDSON. Zie *Journal des sçav.*, 1677, p. 54, 122, 1680, p. 292; *Bremiss. Magazin*, Th. I, S. 665.

Bladz. 313. ARKEL. Van Wijn, *Hist. Avondst.*, D. I, bl. 334.

„ „ IN DEN AANVANG. Zie van Hasselt, *Arnh. Oudh.*, D. III, bl. 245, 246; *Chr. v. Arnhem*, bl. 83; *Nieuwe Chron. v. Brab.*, bl. 170.

Bladz. 314. BEKERS. Beckmann, S. 62.

„ „ GOKELAER. Van Wijn t. a. p., bl. 634.

„ „ JAN VAN BLOIS. De Lange van Wijngaerden, *Geschied. der Heeren enz. van der Goude*, D. II, bl. 570.

Bladz. 314. ARNHEM. Zie van Hasselt, *Arnh. Oudh.*, D. II, bl. 224.

Bladz. 314. POLEN. Zie *Schlesich. Gelehrt. Neuigkeiten vom J.* 1759.

" " LISSABON. Jablonski, *Lexikon d. Künste und Wissens.*, S. 547; *Casauboniana*, p. 56; *Le Siècle de Louis XIV*, (1752) T. I, p. 44.

Bladz. 315. CLERMONT. Zie *l'Encyclop.* i. v. *Jongleur.*

" " NAR. Van het middeneeuwsche *narus*, *gnarus*, sciens, peritus of van *narire*, *nariller*, *mouquer*, *moquer*. Over de narren verg. *Jan Klaassen* van S. Susan, bl. 5, het bekende werk van Flögel en mijne *Geschied. der Rederijkers.*

Bladz. 316. ARNHEM. *Oudh. v. Arnh.*, D. II, bl. 225.

" " LET OP. Van der Does, *'s Gravenhage*, bl. 27.

" " HIJ HEEFT. Droste, *Haagsche kermis*, bl. 18.

" " VAN HOVEN bloeide in het laatst der XVIIe en XVIIIe eeuw. Zijne *schilderij van de haagsche kermis* vindt men in zijne *Leedige Uuren*, 's Grav. 1720. Op zijn *Amsterd. kermis*, komt Jan Potagie nog voor: "Daar achter om staat Jan Potagie," *Leed. Uur.*, bl. 37.

Bladz. 317. PUNCH. Zie John. Timbs *Punch and Lady*, *old Plays*, *Pageants and Music* in *Things not generally known*, (2 Ser) p. 52; *Notes and Quiries*, N°. 139.

Bladz. 317. HANSWORST of HANSWURST. Sommige willen dat deze naam niets meer was dan elk andere boerennaam b. v. *Kilian*, *Kuntz*, *Flegel*, en, indien Luther toevallig den Hertog *Heinz Potzenhut* had genoemd, deze naam evenzeer de algemeene benaming van de komische figuur in het tooneelspel zou geworden zijn; doch zie S. Susan, *Jan Klaassen*, bl. 23, noot (27), bl. 23. Zie over *Hansworst*, *de Navorscher* 1851, bl. 117, 263, 293, 1853 *Bijbl.*, bl. 48; de *Algem. Encyclop. d. Wissens. u. Kunst*, van Ersch en Gruber o. h. w. *Hanswurst.*

Bladz. 318. STRUTT, in *Sports and Pastimes* bij Timbs l. c.

" " GULIANI, *Vocabulary of the Neapolitan Dialect*, bij Timbs, p. 52.

Bladz. 318. WHAT, Forsyth, *Italy*, vol. II.

" " POLICHINELLO. Eigenlijk wordt de speelman zelf zoo ge-

noemd "Punchinello y Italian popet player." Zie Mr. Cunningham, *Handbook of London o. h. w. Charing-cross.*

Bladz. 318. STEELE, *Snapper* (*Tatler*) D. I, bl. 374, 375.

" " WILLEM III. Susan, t. a. p. bl. 17; In 1688 met de Stuarts in Frankrijk overgekomen, werd de naam Punichenello bij verkorting Punch genoemd, en onder het volk Jack Pudding.

Bladz. 319. MARIONETTEN. Beckmann t. a. p., S. 96, 97.

" " PHULLI. Herodotus, *Hist.* II, 48, p. 127; Lucianus, *de Syria Dea* 16. *Ed. Bipont.*, T. IX, p. 99. Caylus heeft den romp eener kleine marionette van elpenbeen afgebeeld in *Recueil des Antiquitez*, T. IV, p. 259.

Bladz. 319. BILDERDIJK in *Geslachtslijst.*

" " VAN LENNEP. *Geschied. van Noord-Nederland*, bl. 28.

" 320. WIJCK, Van der Venne t. a. p.

" " KWAKZALVER. Ontelbare malen afgebeeld, zoo afzonderlijk als op boek-titels, o. a. in P. Baardt's *Deughden-spoor*, Leeuw. 1644, bl. 112. Coster gaf *Een boertighe Clucht, ofte een tafel-spel van twee Personagien, te weten een Quacksalver met zijn knecht.*

Bladz. 321. ROTGANS, *Boerekermis.*

" " BARTELINK. (JAN) Zijn *Beemster Kermis* verscheen in 1774, en is in de *O. Holl. Kermisparnas* herdrukt. Hij is dus wel de plagiarius.

Bladz. 322. LAPSALVERS. S. Goulart, (niet Guilart) *Schatkamer der wonderbare ende Gedenckwaerdighe Historien onzes tyts.* (Delf 1614) bl. 509.

Bladz. 322. WIGCHELROEDJE. Zie Rabus, *Boekz. v. Europe*, 1696 bl. 153 vollg.

Bladz. 324. DE MEESTE. Brasser, *Geschied- en Rechtk. verhand. van de week- en jaarmarkten*, bl. 121; *Lettres sur la Hollande par Pilati*, T. I, p. 198, 199, T. II, p. 176—179; Winckelman, *Verhandeling over de jaarmarkten.*

Bladz. 325. VAN HOVEN, *Schilderij v. d. Haagsche kermis*, bl. 13.

Bladz. 325. ROMEYN. Van der Does t. a. p., bl. 57.

" " AECKEBERG. *Bresslauer Samlung von Natur- und Kunstgeschichte* 1 S. 82, III, S. 822, V, S. 1511, XXV, S. 333, XXXIII, S. 320; Hauber, *Bibl. mag.*, St. 21, 577.

Bladz. 325. FIRMUS. *Allg. Weltg.*, T. XIII, S. 621.

" " VOPISCUS in *Vita Firmi.*

" " VIER KROONEN. Fokke Simons, *de Amsterdamsche kermis*, bl. 34.

Bladz. 326. RAREKIEK. J. v. H., *Leedige Uuren*, bl. 30 volgg.

" 327. BIJENKONING. Beckmann, S. 91.

" " ZEITSCHRIFT. B. v. St. 1, S. 1 ff. *In Sachen Harlekin. Ein Cultur geslachtliche Arabeske.* Over Arlekijn: D' Israeli, *Curiosities of Liter.*, T. II, p. 102 volgg. Ersch und Gruber, *Algem. Encycl. d. Wissensch. u Künste* i. v. *Harlekin; Arlequiana, ou les bons mots, les histoires plaisantes et agréables, recueillies des conversations d'Arlequin*, Paris 1694, 12°. Bernagie gewaagt in zijn *Debauchant* (1686) van Arlequins en Polichinellen.

Bladz. 329. BULLMANN, Zie Doppelmayr *von Nurnberg. Künstlern*, S. 285, Beckmann, S. 99.

Bladz. 329. Over kunstenaars, die zonder armen geboren, met de voeten kunsten deden, zie *Wintersche Avonden* van Jacobus Viverius, bl. 16, 17. Hij vermeldt ook een Hollander, die een groot paard kon opnemen, en het zoo stijl tegen den muur dringen dat het zich niet roeren kon. Ald. bl. 80.

Bladz. 329. VAUCANSON. *Le méchanisme du fluteur automate par Vaucanson*, Paris, 1738, *Encyclop.* i. v. *Androide.* Wiegleb, *Magie*, T. 1, S. 283.

Bladz. 329. DE GENES. Labat, *Nouv. Voyage aux isles de l'Amerique*, T. II, p. 298, 334. *Zodiacus Vitae*, XI, 846.

"Vidi ego Romae, decimo regnante Leone,
"Essem opus a figulo factum, iuvenisque figuram,
"Efflantem augusto validum ventum, oris hiatu."

Bladz. 329. KAREL II. Beckmann, S. 116.

Bladz. 329. Chinesche. Beckmann, S. 117; Wiegleb, *Magie*, Th. I, S. 173.

Bladz. 329. Alpinus. *Historia Aegypti natural.* (L. B. 1735 4°) p. 60.

„ 333. Hooft. *Brieven*, D. II, bl. 202 (uitg. v. Vloten).

Bladz. 333. Policie. Men vergelijke over dit hoofdstuk behalve Koning, *Lyfst. Regtspl.*, vooral *De Baljuwen*, door L. Ph. C. van den Bergh, in *Het Nederl. Rijks Archief. Eerste Deel;* Hermans, *Bijdrag.*, D. II.

Bladz. 336. De baljuwen, door L. Ph. C. van den Bergh, bl. 235 volgg. van *Het Nederl. Rijks-Archief*, *Eerste deel.* Nopens den beul meldt de Haegsche Mercurius (N°. 12) dat hij 7 uren van 't verblijf der Holl. graven moest wonen "opdat zij in hun haastigheid en verbolgenheid niet iets zouden doen, dat hun 's anderen daags berouwen mogt."

Bladz. 337. M. Balen, *Dag-lijsten of Gedenkboeck*, Dord. 1676.

„ 340. Over de Rederijkers. Zie behalve vroegere schrijvers, Schotel, *Geschied. der Rederijkers*, Amst. 1866, 2 D.; Hermans, *Geschied. der Rederijkers in N. Brabant*, 's Bosch 1867 (alleen het eerste deel is tot nog toe verschenen); Jonckbloet, *Geschied. d. Ned. Letterk.*, Gron. 1868, D. I.

Bladz. 359. Schouwburgen. Zie Wagenaar, *Amsterd.*, (Register) *Gesch. v. d. Amst. schouwb.* in *Beknopte beschrijving der tooneelen van Europa* en *Verh. over de redenvoering dienstig voor predikanten*, *redenaers*, *tooneelspeelders en geselschappen*, door F. la Fontaine, Brussel, 1751; Mr. A. Halmael, *Bijdr. tot de geschiedenis van het tooneel*, Leeuw. 1850; Schotel, *Tilb. Avondstonden.*

Bladz. 368. Reg. 17 v. b. Dit register van scheldnamen kan met een menigte anderen vermeerderd worden uit Hondius, *Swart register*, bl. 450, 451.

Bladz. 372. Zie *Histoire antique des Journaux par M. Chamusat*, Amst., 1734, T. 1.

Bladz. 376. Reg. 8 v. b. On etc. Bij gemis van den oorspronkelijken roman of wel van de ned. overzetting van L. v. d. os, gebruikten wij die van Florian. Zeer rijk is de literatuur over *Don Quichot*, niet minder over *Rob. Crusoë.*

Bladz. 378. Over SIDNEY EN ZIJNE ARCADIA, zie mijn stukje over beide in *Kunst en letterb.* 1845, N°. 52, 53. Volgens J. de Haas, die in den aanvang der XVIIIe eeuw bloeide, "was Sidney's naam in zijn tijd nog alom vermaard door het Engelsch Arcadia, nog gestegen boven allen lof. De Haas bragt Sidney's *Defence on poetry* in het Nederduitsch over. F. van Boshoven noemt deze *Verdediging der Poezy*, in een brief aan De Haas, den 3 Febr. geschreven, "een loofwerck, uit Griexe en Latijnsche bloemen geestigh gevlochten en de poëzy ter eere opgehangen."

Bladz. 379. Reg. 4 v. b. VAN KAMPEN, *Redev. uitgespr. in the English Liter. Society*, p. 21, 23.

Bladz. 380. Over de ARCADIA's mijne opstellen in Schull en van der Hoop, *Bijdr. tot boeken- en menschenkennis*, D. I, bl. 173, II, 75, III, 9 en 349.

Bladz. 380. Over de ASTREE. M. A. Bernard, *Les d'Urfé, Souvenirs. Hist. et Litt. cet.*, Paris 1840; *Magasin Pittor.*, N°. IX, p. 268—270. *Allgem. Gesch. d. Romans* van Wolff, bl. 134 volgg.; Dunlop, *Hist. of fiction.*

Bladz. 381. GALINCAS l. Garlencas, aangeh. in *Nouv. Dict. Hist.* i. v.

„ 388. Reg. 1 v. b. l. *Lysandre.*

„ „ Hoe trotsch de steden waren op hare voorregten en fraaiheid, blijkt o. a. uit den *Lof van Maessluys*, in het *Maessl. Compas.* van Metael:

"Maessluys, Maessluys, u lof moet ick verklaren,
"Omdatter van u veele schepen varen;
"Want geen plaatse in 't gansche Nederland,
"Dunckt mij, die nu de kroon boven u spand."

Bladz. 392. Reg. 2 v. o. BOSSCHA, *Nederl. Heldendaden te land*, D. II, bl. 190; *Vervolgt op het verwerd Europa*, bl. 1016.

Bladz. 393. Reg. 16 v. b. Zie mijn opstel over *C. Trigland, leermeester van Willem III* in *Godgel. Bijdr.* voor 1865.

Bladz. 401. Reg. 4 v. o. *Leven van Philopater*, bl. 155.

„ 403. Zie THEOD. SCHREVELII, *Harlemias*, bl. 391, 392.

„ 404. Zie *Kerk. Dordr.*, D. I.

Bladz. 407. VAN EFFEN, *Spect.*, D. II, bl. 167.

„ 412. BALEN t. a. p.

„ 414. Reg. 11 v. b. WAGENAAR, *Amst.*, D. XI, bl. 342.

„ 417. *Deugden-spoor; in de on-deughden des werelts aff-gebeeldt op den Regel: Wat kennaer kan de wereld niet, Die door des menschen herte siet?* Leeuw. 1645, bl. 93 volgg. Zie over hem het *Biogr. Woordenb.*

Bladz. 420. Zie o. a. BANGA, *Geschied. der Geneesk.*, D. II, bl. 707.

„ „ LODEWIJK VAN NASSAU. Zie Beverwijck, *Aanhangsel van Brieven*, achter zijn *Heelkunst*, Amst. 1671, bl. 214. Het ms. dat van Beverwijck gebruikte, ligt voor mij.

Bladz. 421. DIGBY. Zijn werkje verscheen o. a. te Parijs in 1658, 1661 1730 met de Dissertatie van Charles de Dionis over de *Taenia*. De Latijn. overzetting is van L. Strausius. De Holl. overzetting (*Theatrum sympatheticum ofte Wonder-Toneel der Natuurs-Verborgentheden*) verscheen te Amst. 1681, 12°. Digby was ook in briefwisseling met Beverwijck (zie *Brieven*, bl. 235). Men vindt een belangrijk artikel over hem in *Revue des deux mondes*, 1850. J. van Wijck gaf in 1745 te Rotterdam een *Verhandeling rakende de St. Patie* (*sic*) *of zeldzame overeenkomst*; *een stukje*, *in en sedert den jare* 1638 *voor de vlam bewaart*, *met Aanteekk. en Bijvoegzz. aan de werelt medegedeelt*, kl. 8°.

Bladz. 422. LOUWENZE, in de *Gestrafte dockter*, *kluchtspel.* De op deze bladzijde genoemde kluchtspelen zijn in het bezit van de *Maats. v. Ned. Letterk.*, te Leyden.

Bladz. 423. VALCOOGH. Zie over hem mijne *Illustre school*, bl. 27 volgg.

„ „ PARTICUL. VRAGEN. Hands., in mijn bezit.

„ „ BOEREN, enz. Zie o. a. *Ars notariatus*, dat is, conste ende stijl van Notarisschap, begrepen in de Theorycke ende Praktycke, 's Hage 1610, bl. 3.

Bladz. 423. KERSTEMAN. Zijn werk heet eigentlijk *Nieuwe oefenschool der Notarissen of de Notariale Practycq in hare Grondregelen en exercitien gemakkelijk gemaakt*, Dordr. 1766, een vervolg van *de Oefenschool der Notarissen* van Jacob Schoolhouder. Mr. F. Lievens Kersteman noemt zich, op

den titel van zijn werk *Professor honorair en praktiserend advocaat*. Verg. ook zijn *Holl. Regtsgel. Woordenb.* o. h. w. en *Real Encyclop. der Class. Altherthums Wissenschaft.*, B. V, S. 710, 711.

Bladz. 423. MERLIN. T. VIII, p. 616 (1813). Zie verder over hetgeen op dit en op de volgende bladzijden over het notarisambt voorkomt, vooral mr. P. Mabé's, *Handb. voor Notarissen*, 3e druk, D. I in de *Inleidingen;* Van der Schelling's werk, *over het Notarisschap.*

Bladz. 423. AMSTERDAM. Zie Wagenaar, *Beschrijv. v. Amsterdam*, D. III; bl. 139, D. XII, bl. 206.

Bladz. 423. DORDRECHT. De lijst der notarissen die in dat jaar te Dort practiseerden, vindt men in M. Balen's *Daglijste of Gedenkboek der gewoonl. bezigheden van de Heeren van den Oud-Rade*, in Dordr. 1676, 4°.

Bladz. 423. ZEGEL. De meeste der door P. van der Schelling gebruikte testamenten voor zijn aangeh. werk., berusten onder mij.

Bladz. 427. HONDIUS., *Swart. Register*. In de kluchtspelen komen de notarissen meermalen voor.

Bladz. 427. WEELEND l. Wielant. Nameljjk M. Philips Wielant, *Raet ons geduchts Heeren Philips, Eerts Hertoghe van Oostenrijck*, wiens *Practycke civiele*, o. a. te Amst. 1606, 12° verscheen. De werken van van Leeuwen (*Praktijk der Notarissen*), Wassenaar (*Praktijk Judicieel en Notariaal*), van Zurck (*Codex diplomaticus*), Schoolhouders aangeh. werk. en de overige zijn genoeg bekend. Behalve Meijer's *Woordenschat* gebruikte men ook het woordenlijstje vóór de *Ars Notariatus.*

Bladz. 428. ALKEMADE, voorkomende in een zijner handss. Zie mijn *Oude Zeden*, enz. bl. 70.

Bladz. 428. Reg. 11 v. b. HEINING. Zie *Lex Salica tit.* 66.

" " MIRAEUS, *Annales Belg.* o. d. j.; Wigmans, *Brabant. Marian.*, l. 11, c. 61.

Bladz. 428. Reg. 10 v. o. Zij die zulks gedaan hadden heetten *conversen* of *familiares monasterii*, en hielden zich bezig met eenig handwerk, veehoederij of landbouw, ten dienste van het godshuis, waarvoor veeltijds eene bijzondere collecte of gebed werd gedaan.

Bladz. 429. BOOM EN DAKROERING. Zie de Riemer, *Beschrijving van 's Hage*, D. II, bl. 13; Van Leeuwen, *Cost. v. Rijnl.*, art. XXII, bl. 175; H. de Groot, *Inl. tot de Holl. regtsgel.* III 16, N°. 12.

Bladz. 429. PLUIMGRAAF, *Oude Zeden*, bl. 9.

„ 430. BEKSNIJDEN. Men noemde zulk een mes ook een *opsteecker*. Deze waren puntig en niet klein, en droeg men in een schede. Er was echter onderscheid tusschen opsteeker en mes. Het ophangen van het mes, dagteekent reeds uit het begin der XVe eeuw. (Zie van Hasselt, *Arnh. Oudh.*, D. II, bl. 173), er werd toen niet bij keuren verboden.

In Halmaels *Chrispijn bedrieger*:

"Die kwaat van Neeltje spreekt, 'k zal het niet lijen,
"Al was het onze dominé, 'k zou riemen uit syn muyl snijen.

Lichte Wigger zei: "Ick sny jou in elcken koon een kruys."

Bladz. 430. SMIDS, *Schatkamer van Oudhed.*, Amst. 1774, bl. 30; Parival, *Vermaakl. v. Holl.*, bl. 92; Slichtenhorst, *Geld. Gesch.*, bl. 14.

Bladz. 430. KATKNEPPELEN. Zie Le Francq van Berkhey t. a. p., D. III; H. V. bl. 1352.

„ 433. Over het PAPEGAAI-SCHIETEN. Zie mijn *Jacoba op Teilingen*, bl. 40; Wagenaar, *Amst.*, D. VII, bl. 71; v. d. Schelling, *Holl. Tiendregt*, D. I, bl. 364, 365.

Bladz. 436. BEGRAVEN. J. Mauritius, *Korte verhand. van het recht en gebruyk der graven en begraaffenissen*, Amst. 1714; C. van Alkemade, *Inleid. tot het ceremonieel der Begravenissen*, Delft 1713; Le Francq van Berkhey, *Nat. Hist. van Holl.*, D. IV. *Repentorium der Verth. en Bijdr.* bl. 88, 99.

Bladz. 437. Reg. 10 v. b. FRED. HENDR., *Lijkredenen en Gedichten*, *enz. op F. H*, Amst. 1648, bl. 286.

Bladz. 438. Reg. 8 v. b. SCHOTEL, *Keiz.*, *Stadh. en Kon. bezoek in de Groote Kerk te Dort.*, Alkemade t. a. p., bl. 16.

Bladz. 438. Over het WADEN of WASSCHEN en de WADE, zie van Alkemade, bl. 15. Alkem. leidt reeuwer, raauwer, reeuwster, raauwster (die den doode waadde) van ree, raa- of doodskleed; doch Bilderdijk gewaagt in zijn *Geslachtsl. der N.-W.*, D. II, bl. 89, van reeuw, doodzweet of doodschuim.

Bladz. 439. Zulk een lantaren vindt men afgebeeld in de *Adamsappel* van van der Veen, bl. 197:

"Het is een oudt gebruyk in Deventer de stede,
"En bij den IJsselstroom meer ander plaatsen mede,
"Dat, waar in eenigh huys een dood' is of een lijk
"Wert uitgehangen een lanteerne tot een blijk;
"Ik segge sonder keers, of eenigh licht van binnen."

Verg. *O. Alm* 1846, bl. 281; Le Francq van Berkhey t. a. p., bl. 1854.

Bladz. 440. Reg. 2 v. b. Over dit oproer, zie Wagenaar t. a. p., D. VI bl. 199. Er bestaat ook een afzonderlijk werk over.

Bladz. 440. Over den hoogmoed en ingebeelden trots der bidders, van Effen t. a. pl., D. III, bl. 9; D. XII, bl. 22.

„ 443. Reg. 8 v. o. ELISABETH. Van Hasselt, *Onuitg. stukken*, D. II, bl. 120.

Bladz. 445. Reg. 1 v. o. VAN HASSELT, *Arnh. Oudh.*, D. I, bl. 68.

„ 449. „ 8 v. b. AMSTERDAM. Zie Wagenaar, D. V, bl. 257.

„ „ ROUWKOETSEN. *Tres. Rek. v. Dordr.*, 1699.

„ 450. De baar bekleedt een voorname plaats bij de begrafenissen. Over het leggen van gordel, buidel en sleutels op de kist, mijne *Oude Zeden*, v. d. Corput, *Godd. viers.*, D. II, bl. 275. Het was ook een overoude gewoonte dat hij, die van een moord werd beschuldigd, naar het lijk werd gebragt. Hij moest dan twee vingers op den mond, de wonden en den navel des vermoorden leggen, en in deze houding zijn onschuld bezweren. Schuimde dan het bloed uit de wonde of uit den mond, dan was hij schuldig, gebeurde zulks niet, onschuldig. Men noemde zulks het *baarregt*.

Bladz. 450. POTTER. *Reizen door Holl. en O.-Friesl.*, D. I, bl. 48, 74, 129.

Bladz. 452. Reg. 8 v. b. BRANDT, *Beschrijv. van Enkh.*, D. II, bl. 5.

„ 453. Het verhaal der begrafenis van van der Dussen is in dat jaar te Dordr. uitgegeven. Zie andere voorbeelden bij van Alkemade, Le Francq van Berkhey, *Ber. Neerl.*, D. XII, bl. 69 volgg.; *Maand. ber. uit de andere wereld*, bl. 736 volgg.; Beekman, *Beschrijv. v. Asperen*,

bl. 256—258. In Duitschland waren de begrafenissen van vorsten en edelen niet minder prachtig en kostbaar. Zoo kostte de begrafenis van Charlotte Sophie, koningin van Pruissen, 200.000 thaler. Er kwamen 80.000 vreemdelingen naar Berlijn om ze te zien.

Bladz. 456. DE PARIVAL, *Vermak. v. Holl*, bl. 200, volgg.

" " Reg. 5 v. o. DOKKUM. Zie Potter t. a. p.

" 458. LIJKGESTEENTEN. Zie de beide deelen der *Verzameling van Gedenkstukken in Nederland*, door P. Timareten uit het Lat. vertaald, en de *Epitaphia Joco-Seria* Col. 1645, van Sweertius.

Bladz. 462. Reg. 6 v. o.

"Men ziet versierde testamenten,
"Met zilver beslaan om en weer,
"Men slaet syn zin meer op de prenten
"Als op 't binnenste; ja Godes leer
"Werd dan daardoor geheel vergeten,
"Als men in Godes huys is geseten.

Metael, *Maessl. Compas*, bl. 93.

ALPHABETISCHE LIJST.

C.

D.

E.